

এম. এল. এ.

[*Man of Light & Aspiration*]

জীবনচক্র (ডক)

। পরিচালক ।

অসম বুক ডিপো

কলিকতা—৭০০০০৬ । হুগলী—৭২১০০৬

লেখক :

শ্রীবিপ্লব কুমার গুহ

অন্য বইক জিনিস

কলিকতা—৭০০০০৯

মূল্য : ২৫.০০

লেখক :

ডাঃ বা প্রিন্সিপ

কলিকতা—৭০০০০৯

উচ্চৰ্ণা

যাব অসীম কৰুণাগুণে এই বিনন্দীয়া বিশ্বভূমন দৰশন জড়িলো, স্নেহ-
দুখে বি জনাই পকী-শাসকৰ দৰে মোক পাখিৰে আগুৰি আছে ; যাব অপৰি-
সীম মেহ আৰু স্বৰ্গীয় আশীৰ শিবত লৈ জীৱনৰ একা-বোঁকা, খলা-খমা বাট
বঢ়লিছোঁ ; সংকট মূহ-ভৰ্ত্তো বি গৰাকী দেৱীয়ে অন্তৰত প্ৰেৰণা, ফলস্বত বল
আৰু আত্মাত প্ৰতিজ্ঞা জগাই আহিছে—সেই কৰুণাময়ী, মহীৰসী, স্বৰ্গদীপ
গৰীমসী জননীৰ চৰণ প্ৰান্তত অতাজন পুত্ৰৰ ভক্তিৰ চিন স্বৰূপে এম. এল. এ.
উচ্চৰ্ণা কৰা হ'ল ।

—অমীত

চিনাকি

* * * *

নবীন চন্দ্র ডেকাৰ উপন্যাসৰ নামটো শুনি উচাপ খাই উঠিছিলোঁ। পাঠ-
কৰো তেনে গতি হ'ব পাৰে! এম. এল. এ। এই নামৰ যে কি মাহাত্ম্য।
কোনোৰে ভয় খায়; কোনোৰে শৰাই আগ বঢ়ায়। সমালোচনাৰ বিষয় বুলি
ভাবে বোঁছিয়ে। কাৰণ আমাৰ দেশত দলীয় শাসন চলি আছে। গতিকে
মোৰো ভাব হৈছিল নতুন উপন্যাসিকে কিজানি কিবা বাজনৈতিক সমালোচনাৰ
পাৰ্জনী তৰিছে। তেওঁৰ পৰা আশ্বাস পালোঁ যে তেনেখন জাল তেওঁৰ নাই।

উপন্যাসখনি পঢ়ি সম্ভাষ পালোঁ! একেৰাহে পঢ়িলোঁ। ঘটনাৰ গাঁথ
বোৰ এটাৰ পিছত এটাকৈ স্বাভাৱিকতাৰে মেলি ধৰা হৈছে—যেন অনাড়ম্বৰ
ভাৱে হৈ যোৱা আৰু দেখাশুনা কথাৰে বিৱৰি কৈছে। নতুন উপন্যাসিকৰ
কাৰণে ই এটি সহজ সাধ্য কাম নহয়। অনাবশ্যকীয়টো সাধাৰণতে বঞ্চিত হৈ
আহিছে যদিও উপন্যাস-সুলভ কথাংশৰ জটিলতা সেই অনাড়ম্বৰ কাহিনী-
কথনৰ ভিতৰতে আছে। এটা কাহিনীৰ ভিতৰতে কত বিচিত্র সব্দ সব্দ নাটক
অভিনয় হৈছে; কিন্তু সিহঁতৰ ইটোৱে সিটোক নকল কৰা নাই। নহ'লে
পঢ়োঁতে আমনি লাগিলহেঁতেন। চৰিত্ৰ-চক্ৰণৰ সব্দ সীমাৰ মাজতো ইটো-
সিটো চৰিত্ৰই শ্ৰেণীৰূপ নহৈ ব্যক্তি ৰূপত দেখা দিছে। ঘটনাৰ সংঘাত,
চৰিত্ৰৰ সংঘাত আদিৰ মাজেদি কৌতূহল টানি উপন্যাসখন আগবাঢ়ে।
সংলাপৰ দূই এটি অংশ ক'ববাত অস্বাভাৱিক যেন লাগিলেও মূঠৰ ওপৰত সি
সজীৱ হৈছে। পাঠকৰ চঞ্চল চিত্ত বিনোদনৰ কাৰণে মাত্ৰ কোনো পৰিহাসিত বা
বৰ্ণনা সন্নিবেশ কৰা নাই; উপন্যাসখনিৰ পিছফালে এটি আধ্যাত্মিক আদৰ্শ
থিয় হৈ আছে আৰু সিয়েই গোটেই বস্তুটোক আলোকিত কৰি ৰাখিছে।
মানুহ বোৰ কিন্তু সকলো বোৰ আমাৰ চিনাকি; সিবিলাকক বিচাৰি কোনো
কৃত্ৰিম সমাজলৈ বাৰ নালাগে বা কম্পলোকলৈও বোৱাৰ আৱশ্যক নাই।

মূঠতে নতুন উপন্যাসিকক অভিনন্দন জনাইছোঁ আৰু উজ্জ্বলতৰ ভৱিষ্যত
কামনা কৰিছোঁ।

বৈজয়ন্তী, শৰণীয়া,

গুৱাহাটী

ড° মহেশ্বৰ মেণ্ড

আম্ৰাৰ বিবেচন

ভূতীয় ভাঙৰণৰ কথা

ভবহে ভবহে ভূমুকি মৰা আলৈ-আহুকাৰৰ চেপা-খুন্দাত পৰি আমি সুদীৰ্ঘ আঠে টা লক্ষক আম্ৰাৰ এম. এল. এ. বাইজৰ আগত মূখ দেখুৱাব পৰা নাছিল। ১৯৬০ চনতে দ্বিতীয় ভাঙৰণ ওলাই ২১০ টা বছৰতে শেষ হৈ যোৱাৰ পাছতো আমি ০২ ভাঙৰণ উলিয়াবৰ সামৰ্থ্য লাভ কৰিব পৰা নাই। এই অপাৰগতাৰ কৈফিয়ৎ আমি নিজেই নিজক দিৱাটো কটিন। চৰকাৰী চাকৰিৰ দায়ত বিভিন্ন ঠাইত অৰবীৰ দৰে হ'বা প্ৰতিবুল অজ্ঞা আৰু নিয়তিৰ নিষেধ বিচাৰ—মাতৃ-বিলোগ, আধি-ব্যাদি, সুশীলা শিক্ষিতা দূহিতাৰ আকাম্বক মৃত্যু আদিৰে মনৰ গতিতে কিবা আউল লগাই দিছিল।

এটা সময়ত কেৱল চৰকাৰী দায়বদ্ধতাৰ কৰ্তব্যাৰ্থিন নিষ্ঠাৰে সম্পাদন কৰাত বাহিৰে আন কোনো কথাত মনোনিবেশ কৰাৰ উৎসাহ বা মানসিকতা ছেৰুৱাই পেলালোঁ। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্নজনৰ পৰা নতুন মন্ত্ৰণৰ বাবে অনুৰোধ, পৰামৰ্শাদি পোৱাৰ পাছতো এই সুদীৰ্ঘ কালছোৱা আমি নীবৰেই ব'লোঁ, ভাবিলোঁ একেবাৰে অৱসৰৰ পাছতে ন-লিখা বা প্ৰকাশৰ কামত হাত দিৱা হ'ব।

১৯৮৭ চনৰ ০১ আগষ্ট আম্ৰাৰ অৱসৰৰ দিন। দৈৱজ্ঞমে ইয়াৰ দুদিন মান আগতে এই সদাশয় প্ৰকাশকৰ প্ৰতিনিধি এজন (শ্ৰীভোলা কলিতা) আহি আমাক লগ ধৰিলে আৰু আমাৰ তিনিখন কিতাপৰ পুনৰ্মুদ্ৰণৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰি লৈ যায়। 'এম. এল. এ'-ৰ বাহিৰে আন দুখনি কিতাপ হ'ল—'মৃগকৃষ্ণ' আৰু 'মহাপুৰুষৰ জীৱন-সন্নিবেশ'।

দুৰ্ভাগ্যৱশতক সত্ততে আহুকালে লগ নেবে। 'অসম বুক ডিপো'ৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীঅৰূণচন্দ্ৰ গুহসেৱৰ অসুস্থতা আৰু বিয়োগজনিত অধস্তৰ-অমঙ্গলবোৰেও আমাৰ বন্ধু প্ৰকাশত বাধা-বিজ্ঞতি ঘটালে। সি বি কি নহওক, অৱশেষত সকলো প্ৰতিবুল পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে মেহাপ্পদ শ্ৰীমান বিপ্লৱজুমাৰ গৃহৰ বয়তে এই ন-ভাঙৰণটি প্ৰকাশ হৈ ওলাল। ই আগৰ দৰেই পঢ়ুৱৈ বাইজৰ আদৰ-আশীৰ্বাদ পাব বুলি আশা কৰিলোঁ। পুৰণি কিতাপ পুৰাতাপ্য হোৱাৰ বাবে আগৰ ছোঁপাতৰ ঠাইত এটি নতুন প্ৰতীক-চিহ্নও এই ভাঙৰণত সন্নিবিষ্ট কৰা হ'ল।

ইমান বছৰে আমাৰ কলমৰ কালি শূকাই ভাত মাৰেই ধৰাৰ দৰে হ'ল। বাইজৰ পুৰণি মকম-আদৰ আৰু আশীৰ্বাদ সুৰ্বৰি এতিয়া সেই কলম তিতৱাৰ প্ৰশ্নল এটিত কৰিছোঁ। ইতিমধ্যে আমাৰ নতুন লিখা গল্প-উপন্যাস এখনিৰে কইজন আগত মূখ দেখুৱাবলৈ আশা কৰি আছে।

সকলো সমকৰ্ম-প্ৰেক্ষাই সৈধাৰীন। সময় আৰু সাদাশয় পঢ়ুৱৈ কইজন হাততে এইবোৰৰ পুৰাপুৰণ বিচাৰৰ ভাব এৰিছোঁ....। জন-জীৱী-শৰ সৰাৰে প্ৰতি কিস্তি বিনীতৰে—

ইতি

উপেন্দ্ৰ, ভেনুপ

১৯৯১৮৮

লিখক :

শ্ৰীমতী চন্দ্ৰ ভেকা

প্ৰৱন্ধ ভাণ্ডাৰণ

উপন্যাস ইতিহাস নহয়, কিন্তু ই অলৌকিক কল্পনাও নহয় নিশ্চয়। ই হ'ল জীৱনৰ প্ৰতি কৰা জীৱনৰ সংবেদন। জীৱনতে পোৱা জীৱনৰ আশ্বাস। ই জীৱনৰ সত্য আৰু সম্ভাৱনীয় সত্যৰ প্ৰকাশ।

উপন্যাস সমাজ-জীৱনৰ প্ৰতিবিম্ব। সমাজ জীৱনৰ বাস্তৱ স্বৰূপ উপন্যাসিকৰ অন্তৰ-ফলকত পৰি ৰূপান্তৰিত হয় উপন্যাস। যেন সুৰুৱৰ ৰশ্মি আৰ্চীত পৰি প্ৰতিবিম্বিত হৈ গৃহাভ্যন্তৰ পোহৰায়। সমাজ-জীৱনেই উপন্যাসৰ মূল সুৰুৱ; উপন্যাসিক আৰু পঢ়ুৱৈ সমাজ গৃহাভ্যন্তৰ।

উপন্যাসৰ চৰিত্ৰ অলৌকিক বা অবাস্তৱ হ'ব নোৱাৰে। বি পৰিমাণে ই লৌকিক বা বাস্তৱ-ধৰ্মী হ'ব পাৰে সেই পৰিমাণে ই লাভ কৰে সাৰ্থকতা আৰু লিখক হয় তদনুৰূপে সফল-কাম। উপন্যাস-বৰ্ণিত চৰিত্ৰৰ দুখ-বেদনা, চিন্তা, অন্তৰ্বিশ্ব, আবেগ-উচ্ছ্বাস, প্ৰেম-প্ৰীতি, জীৱনাদৰ্শ আদি সকলো নৈৰ্ব্যক্তিক সাধাৰণ। এই জাগতিক সাধাৰণ সত্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত দেখিলেই উপন্যাসৰ ইমান আদৰ, ইমান সৰবৰহীতা। মানুহে চায় উপন্যাসৰ ভিতৰেদি নিজক, সমাজক আৰু জগতখনক। বিচাৰি লয় আদৰ্শ, সত্য; পৰিহাৰ্য্য পায় আৰম্ভণা, অলৌকিক মনোবেদনা; হয় চিন্তা শূন্য; গুচে অৱসাদ, জড়তা; আত্মত জাগে বিমল আনন্দ, কৰ্ম্মত প্ৰতিজ্ঞা আৰু জীৱনৰ পথ হয় লুচল, সমৃদ্ধল।

মনোৰঞ্জনৰ মাজেদি সমাজৰ এচাম মানুহক উপন্যাসে বি শিক্ষা দিব প্ৰলবে তাক আন কিতাপে নোৱাৰে। বহুবংশ, মহাভাৰত, বামাৱল আদি মহাকাব্য, কুমাৰসম্ভৱ, মেঘদূত, কুমৰ-হৰণ আদি কাব্য স্বৰূপতে উপন্যাসৰ কাব্যিক ৰূপ। ই যেন গীতি উপন্যাস। লোকজনৰ মাজেদি ইবিলাকেও নিজে সমাজক ধৰ্ম্মশিক্ষা, আৰ্থিক-চেতনা আৰু নীতি-জ্ঞান। প্ৰকৃত উপন্যাসেও আদৰ্শৰ পৰা কোঁজিয়াও ফালৰি নাকাটে। অৱশ্যে কাব্যৰ চৰিত্ৰবোৰ পৌৰাণিক, অলৌকিক আৰু ই ৰহস্যবৃত্ত কল্পনাৰ মাজত ডুব গৈ থকা। স্বৰ্গ, মৰ্ত্য, কমণ্ডলী; গন্ধ, মগ্ন, ক্ৰোধ; ইহলোক, পৰলোক সকলোকে সান্নিধ্যপূৰ্ণকৈ কাব্যই এক কৰে। কাব্যত এই সকলোৱে কথা কয়, কাৰ্য্য কৰে; তাত সকলোৱে বাস্তৱ, অবাস্তৱ একোৱে নাই। কিন্তু এই সেউজীয়া পৃথিৱীখনেই উপন্যাসৰ

আই 'জুমি ; সমাজখনেই ইয়াৰ মূল উৎস আৰু মানৱ চৰিত্ৰই হ'ল তাৰ প্ৰেৰণ
উপাদান ।

১৯৫৬ চনতে লিখা শেষ কৰি আমি চাৰি বছৰ ধৰি 'এম. এল. এ' ৰ
বাইজৰ মাজলৈ ঠেলিয়াব পৰা নাছিলোঁ । শাৰীৰিক, পাৰিবাৰিক, প্ৰাকৃতিক,
সামাজিক অনেক অশস্তৰ এনেকৈ ইয়াৰ নামটিও প্ৰকাশৰ বাটত এটি প্ৰতিবন্ধক
আছিল ।

সি যি কি নহওক, শ্ৰীবৃদ্ধ নগেন্দ্ৰনাথ চৌধুৰী দাদাৰ উৎসাহ আৰু দিহা-
পৰামৰ্শত, নিউ বুক ষ্টলৰ অধিকাৰী শ্ৰীবল্লভ দত্তৰ সৌজন্যত অৱশেষত 'এম. এল.
এ.'ৰ মুখ বাইজে দেখিবলৈ পালে । ১ম ভাঙবলৰ পাণ্ডুলিপি কৰি দিয়া
বাবে যোৰহাট নৰ্মালৰ ছাত্ৰ শ্ৰীমান চন্দ্ৰকান্ত নাহৰ ডেকা, ডিম্বেশ্বৰ হাজৰিকা,
সব্দবাম শইকীয়া আৰু মফিজুদ্দিন আহমদ আমাৰ স্নেহৰ পাত্ৰ ।

দোষ-দুটীৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰি সহস্ৰ পঠক বাইজৰ ওচৰত হাত ধৰি—

—ইতি

হাউলী নৰ্মাল স্কুল

১০।১০।৬০

বিনীত

—লিখক—

দ্বিতীয় তাৎপৰ্য কথ্য

অতি কম সময়ৰ ভিতৰত ১ম বছৰতে আমাৰ কিতাপ শেষ হৈ গ'ল যদিও কেইটামান অভ্যন্তৰীণ দূৰ্যোগ আৰু প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিৰ বাবে আমি পুনৰ্দ্ৰষ্টনৰ কাম কৰি অঁতাব পৰা নাছিলোঁ। প্ৰেছৰ অসুবিধা, প্ৰকাশকৰ অসুস্থতা, অগ্নি দুৰ্ঘটনা, ভাৰা আন্দোলন, চীনা আক্ৰমণ আৰু কাগজ সমস্যা আদিয়ে ইটোৰ পাছত সিটোকৈ অগা-ভেটা কৰি আমাৰ 'এম. এল. এ'-ৰ দ্বিতীয় সংস্কৰণ ২১০ বছৰ পাছ পেলাই দিলে।

* * *

সি যি কি নহওক; আমাৰ 'এম. এল. এ.' ই ইমান সোনকালে সকলৰ পাঠক বাইজৰ মৰম আৰু আগশাৰীৰ পাব বুলি ভবাই নাছিলোঁ। চাহিদা মতে আমি বছৰদিন ধৰি কিতাপটো বোকাৰ নোৱাৰা দুটীৰ বাবে পাঠক আৰু গ্ৰাহক বাইজৰ ওচৰত কমা বিচাৰিছোঁ। কিতাপৰ শেষৰ ফালে কেইগৰাকীমান বিশিষ্ট সাহিত্যিকৰ চম্ৰ মন্তব্য সন্নিবিষ্ট কৰা হ'ল।

দোষ-দুটী আৰু অনিচ্ছাকৃত বৰ্ণনাৰ বাবে বাইজৰ ওচৰত কমা
প্ৰাৰ্থনাৰে... ইতি,

হাউলী নৰ্মাল স্কুল

২০-৬-৬০

কিনীত

—স্বাক্ষৰ—

কোইগৰাকীয়াত বিশিষ্ট সাহিত্যিকৰ চমু স্মৃতি

“অসমীয়া লিপিৰ নামটোৱে এই নতুন কিতাপখনৰ প্ৰতি জনসাধাৰণৰ কোতূহল-উল্লীপক চাপ্তলাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। চমৎকাৰ নামেৰে বহু কিতাপেই নতুনকৈ বজাৰত ওলাই টেঙা আম বেচাৰ মূনাফাও পোৱা চকুত পৰিছে; কিন্তু বন্ধনীৰ ভিতৰত ইংৰাজী আখৰেৰে নামাধাৰক শব্দকেইটা সংযোগ কৰি দি, তুলনাত্মক নতুন বস্তু লিখন-বীৰ্য্যতৰ পৰা পূৰ্ণাৰ্থে বঞ্চিত হোৱা হাউলী ন্যাৰ্স স্কুলৰ ঠিকনাৰ খীনবীনচন্দ্র ডেকাৰ তিনিশ চাৰি পিঠিৰ এই বৃদ্ধ উপন্যাসখন সঁচাকৈ আলোক-জন্মপ্ৰেক্ষণাৰে ভৰপূৰ এটি পৰিণত সাহিত্যিক সূক্ষ্ম।।.....”

.....গঞা চিহ্নবোৰ কেবা ঠাইতো “জীৱনৰ বাটত” উপন্যাসভৰ্ত্ত্ব হবহু আৰু বাস্তৱমুখী হৈছে। মিনতীৰ চৰিত্ৰৰ কৰুণ পৰিণতিত নায়িকা-সুলভ উত্থান-পতনমুখী ভাবাবেগবোৰ আকৰ্ষণীয় হৈছে। মৃণালৰ মাকৰ চৰিত্ৰত ভেজীমলা-বিবোধী সাদৰী মাহী-জাইৰ মূৰ্ত্তি জিলিকি উঠিছে। মৃণালৰ বৌৱেক দম্পতী বিড়কাৰ আকুলী অকাল বৃঢ়ী হৈ ঘটা শেষ অৱস্থা আৰু পুতেক কৰণৰ হাতত ধৰি আগ্ৰমৰ উৎসৱৰ পৰা প্ৰত্যাহ্বান দৃশ্য (এয়ে বেটুপাতৰ কল্পনা) মৰ্মস্পৰ্শী হৈছে। ‘এম. এল. এ’-ৰ ইংৰাজী অৰ্থটো উপন্যাসত নায়ক মৃণালৰ বোগেদি ব্যাখ্যা কৰাৰ চেষ্টা আছে।.....

.....শ্বেচ্ছপীয়েৰৰ বিয়োগান্ত নাটকৰ শেষ দৃশ্যৰ দৰে উপন্যাসৰ শেষৰ পিঠিবোৰ কৰুণ বসবে ভবা সোঁত বোৱাইছে। “কাৰুণ্যত কবিতা নিহিত” বোলে— ডেনেহ’লে পাঠক সমাজৰ অনুভূতিত এয়া কিহৰ লোকাৰণি? বৰ ভূঁইক’পৰ নহয় দেই....।

(শ্ৰীঃ)

প্ৰমোদচন্দ্ৰ ভট্টাচাৰ্য্য

“মহিলীপ”

“ভট্টৰ মহেশ্বৰ নেওগৰ এখন সবস পাৰ্জনীৰে সৈতে এজন সম্পূৰ্ণ নতুন লিখকৰ প্ৰথম প্ৰয়াস এইখন উপন্যাস। নেওগৰ স্বৰ্ণলৈ যোৱা বাটটো বাৰিষা হেনো পানীৰে একাঠু হয়। সেই বাটেদি আহোঁতে এজন মানুহে এটা গৰৈ মাছ ধৰি আনিছিল। নেওগৰ ভাষাত সেই মাছ ধৰি অনা আলহীজন আকৌ আহিছিল। ক’লে তেওঁ—এখন উপন্যাস লিখিছে, প্ৰথম উপন্যাস...”

খুব আচৰিত লাগে এনেকুৱা এজন খেমেলীয়া লিখকে গ্ৰাম্য-জীৱনৰ বাস্তৱ বৰ্ণনা ইমান নিখুঁতকৈ কিদৰে অধ্যয়ন কৰিলে, সেই কথা ভাবিলে। এম. এল. এ. দৰাচলতে সেই নামৰ কোনো ডাঙৰ মানুহৰ কাহিনী নহয়। ঘাই শিতানৰ ভলতে লিখকে জাননী আঁৰি দিছে—Man of Light and Aspiration.

*

*

*

উপসংহাৰত এটি কবচ পৰিস্থিতিত মৃণাল-মিনতী আবু পুতেক ভীষ্ম-জিতৰ মিলন ঘটিল। এয়ে হ’ল উপন্যাসৰ আখ্যানভাগ। কেবল নগৰতে নহয় গাঁৱৰ জীৱনৰো এটা বাঁওফাল আছে; সেই কথা আমাৰ সাহিত্যত পাবলৈ নাই। এইখন উপন্যাসে সেই বাঁওফালটোৰ ওপৰত প্ৰথমবাৰৰ কাৰণে পোহৰ পেলালে।

All India Radio, Guwahati.

—মহেন্দ্ৰ বৰা।

শ্ৰীযুত নবীনচন্দ্ৰ ডেকাৰ “এম. এল. এ.” নামৰ উপন্যাসখন পাঁচ বৰ ভাল পালোঁ। অসমীয়াৰ জীৱনত সদা-সম্বৰ্ণদা ঘটি থকা সম্বলৰ সহায়েৰে এই উপন্যাসখন ৰচিত হৈছে। নতুন বঙ্গৰ বা-বতাহো ইয়াত নলগাকৈ থক নাই।

মৃণাল দলৈৰ চৰিত্ৰৰ ঘোষণাদি গ্ৰন্থকাৰে এজন আদৰ্শ সন্মানসেৱীৰ চিত্ৰ অঙ্কনলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁৰ যন্ত ৰাজনীতি বাইত্ৰে তেওঁৰ আদৰ্শ উদ্দেশ্যৰ জ্ঞাত কৰি এখন সম্মুখশালী গাওঁ পাঁচ ভেটল আৰু মৃণাল দলৈ সন্দৰ্ভত প্ৰিয় হয়।

ইয়াৰ লগতে চিৰন্তন সামাজিক আৰু পাৰিবাৰিক সংঘৰ্ষৰ কথা দেখুৱাবলৈ লিখকে এৰা নাই। দৈৰ্ঘ্য, অসুখ, অবিশ্বাস, প্ৰবঞ্চনা, সন্দেহ এইবোৰৰ সংঘাতত কেবাটাও প্ৰাণীৰ জীৱন অশান্তিময় হয়। মৃণাল-মিনতীয়ে পৰস্পৰক সন্দেহ আৰু অবিশ্বাসৰ চকুৰে চাবলৈ ধৰিলে। দূৰোৰো আৰু মিলন নহ'ল। মিনতীয়ে যোতিয়া শেৰবাৰলৈ মৃণালক দেখা পায় তেতিয়া মৃণাল মৃত্যুৰ সম্মুখীন। মৃণাল আৰু মিনতী দুয়ো অন্তৰৰ বোজা অন্তৰতে পুহি গুৰুৰি গুৰুৰি থাকিল। তাক খোলাখুলিকৈ ইজনে সিজনে আগত ভাঙি পাতি কোৱা হ'লে এনে শোকাবহ পৰিণাম নঘটিল হেঁতেন।

উপন্যাসক আৰু উপন্যাসিকা সমূহৰ চৰিত্ৰ অংকনো ভালৈই হৈছে। গ্ৰন্থও সুখপাঠ্য হৈছে। প্ৰথমৰ কেপাতমান পঢ়িলে এবিধৰ মন নাৰায়। এনে ধৰণৰ দেশাত্মবোধক গ্ৰন্থ ৰচনা কৰি শ্ৰীযুত ডেকাদেৱে জাতিৰ উন্নতি-বাহ্যত সহায় কৰিব বুলি আমি আশা কৰিলোঁ।

Sd/-

(Dr. S. K. Bhuyan)

জিৱ ভেকা,

আপোনাৰ উপন্যাস এম. এল. এ. পঢ়িলোঁ। ঠায়ে ঠায়ে উপন্যাসখন
কেই ডালেই হৈছে। চৰিত্ৰৰ মূৰত দিয়া খবৰো সংলাপে বাস্তৱ পৰিকল্পনা
স্বীকৃত সহায় কৰিছে। কিন্তু দেখিব পিনে ঘটনা পৰম্পৰা বেছি পৰিকল্পিত
বেন লাগিল। কিতাপৰ মাজেদি কবৰূপতা মূৰ্ত্তি হৈ উঠিছে। কিন্তু নব
বেছি চৰিত্ৰৰ মৃত্যু ঘটিলে কলা সৌন্দৰ্য্যৰ হানি হয়। উপন্যাসখন ঠায়ে ঠায়ে
বিকল্প হৈছে। অৱশ্যে বিকল্প হোৱাটোৱেই উপন্যাসৰ ঘোৰ নহয়। ভেনে
খবৰ উপন্যাসো পৰিৱৰ্তিত বহুত আছে। উপন্যাসৰ ক্ষেত্ৰত উপন্যাসিকৰ
স্বাভাৱ্যত্ব বৰ বেছি।

*

*

*

...কিন্তু ভৱিষ্যতলৈ এটা কথা মন কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ। আমাৰ
বাস্তৱত পিকিত ডেকা সকলে আদৰ্শৰ বাবে সাধনাৰত হোৱা দৃষ্টান্ত বৰ বেছি
আছিল জানো ?.....

উপন্যাসৰ ক্ষেত্ৰত আপোনাৰ বৰ্ণিত উন্নতি হোৱাৰ সম্ভাৱনা আছে।
পৰ্যবেক্ষণ-কল্পতা আৰু সৰল উদ্ভি তাৰ প্ৰমাণ।

বিবিধ কথাত লিখিছোঁ সেইবিধ সাহিত্যিকৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰাও। জন-
প্ৰিয়তাৰ ফালৰ পৰা চালে নিসন্দেহে কব পাৰি আপোনাৰ উপন্যাস মানুহে
ভাল পাব কিন্তু নামকৰণত মানুহ সন্তুষ্ট নহ'ব পাৰে।

আপোনাৰ

প্ৰিয়তমৰূপে
অক্ষয়, কল্যাণী কল্যাণী

এম. এল. এ.

বিয়া। বিয়াৰ নিচিনাই এখন বিয়া। সচৰাচৰ যেনেকৈ মানুহে বিয়া পাতে—মৃণালৰ বিয়াখনো সৰ্বসাধাৰণ গাঁৱলীয়া মানুহৰ মাজত প্ৰচলিত এখন সাধাৰণ বিয়া। একেবাৰে বিশেষত্বহীন, বৈচিত্ৰবৰ্জিত। “এঘোৰ বেণ্ড পাৰ্টিও নাপালেনে বিচাৰি?” বিয়াৰ পানীতোলা আন্নতীসকলে মন্তব্য কৰিলে। খেদ্দাই ঢুলীয়াই তাৰ হালোৱা গৰু সোমাই ঘাৰ পৰা পোন্ধুটো জোকাৰি জোকাৰি খিনিকি খিন্দাও মৰা কোঁটিকলীয়া চেওটো আজিৰ ন মূৱা সমাজখনৰ আৰু ভাল নালাগে। আজিৰ ডেকা-গাভৰু এনেকি বঢ়ুটী-মেঠী সৰেও বিচাৰে বেকৰ্ডৰ সজীত মাইকৰ মূৰখদি বজ্জনজনাই থকা। তেওঁবুলি বেণ্ড পাৰ্টিঘোৰ নহলে নামতীসকলৰ কণ্ঠত মাত নুফুটে, হিয়াতো আবেগে ভুমুক নামাবে। সেয়েহে আটোয়ে ভোৰ ভোৰাইছে। “মৃণালৰ বিয়াখন সেবেকা হ’ল।” “হিয়া নানাচিলে বিয়া কিহৰ?” “ভেকুলী বিয়াতো খেদ্দাইক আজিকালি মানুহে নামাতে। মৃণালে পইচাহে চাইছে।” এইবোৰেই আছিল মাইকী মানুহৰ মন্তব্য। মৃণালে কাৰো মন্তব্যৰ কোনো উত্তৰ নকৰিলে।

।নতান্ত গতানুগতিক ভাবেই দিনৰ সকলো খোৱা-বোৱা ভদ্ৰ-অভ্যৰ্থনা, হোম-গ্ৰাছাদিৰ কাম সমাপন হ’ল। ৰাতি দৰাঘাত্ৰী গঞা ৰভাৰ তলত আহি হাজিৰ হৈছে। দৰাই সাজ-পাৰ কৰা নাই দেখি কেবাজনেও উৎকণ্ঠা প্ৰকাশ কৰিছে। গা-মূৰ ধুই নিকা কাপোৰ পিন্ধি লাইটৰ তলত গম্ভীৰহৈ বহি থকা দৰাজনক মাৰ্শ্বলৰ মূৰ্তি যেন দেখাইছে। তেওঁ কি ভাবিছে? যেন কোনো কবি নতুন কিবা কাব্য-ৰচনাৰ কোৰাল সোঁতত উঠি ভাঁহি ফুৰিছে। কইনা-কবিতা-কুৰ’ৰীয়ে দৰা-কবি-চিওক হঠাতে ভাবালু কৰি তোলা নাইতো? দুই চাৰিজন ডেকাল’ৰাই অৱশ্যে এইদৰেই ভবাটো স্বাভাৱিক। মৃণালে কিন্তু কি ভাবিছিল আচলতে সি সিজেই সঠিককৈ ক’ব নোৱাৰিছিল। বিয়া এটা জীৱনৰ ইমান আনন্দজন্য অনাড়ম্বৰ উৎসৱ বুলি আগতে সি কল্পনা কৰিব পৰা নাছিল। দহজন ভৰুণে ভবাৰদৰে সিও এদিন নিশ্চয় নভবাকৈ পৰা নাছিল—বিবাহৰ মোহিনী কল্পনা বিলাসেৰে তাৰ কোনো এক ভাৰী

জীৱন-সঙ্গিনীৰ কথা। তাৰো ভৱং-চিন্তিত সংসাৰ ধৰ্ম্মৰ মহামায়াই বিচিত্ৰ
 মায়াজাল নতৰাকৈ থকা নাছিল নিশ্চয়; কিন্তু কিয়, কি কাৰণে আজি সেই
 আশৈশৱ-কল্পিত মহা মধুৰ বিবাহ উৎসৱটিয়ে মৃণালৰ মনক অকণো অভিনন্দা
 কৰিব পৰা নাই?

টকা? উৎসৱ বুলিলে অৱশ্যে টকাৰ কথাই উঠে প্ৰথমতে। ধনেই
 ধৰ্ম্মৰ মূল বুলি লোকে কথাতাই কয়। সাধাৰণ শিক্ষকতাৰ ধনৰ বল
 কিমান তাক নকলেও হয়। মৃণাল শিক্ষক যেতিয়া ধনেৰে ধৰ্ম্মসাধনা কৰা
 দূৰাশা মনত নাই নিশ্চয়। তেন্তে নিৰানন্দ আহিল ক'ৰ পৰা?

পাত্ৰী? বিবাহ বুলিলেই উপযুক্ত মনোমতী পাত্ৰী সকলোৱে বিচাৰে।
 ই এটা প্ৰধান কথা। কন্যাই যিদৰে ৰূপৱান কৰ্ম্মঠ যত্নকক দৰা পাবলৈ
 বাঞ্ছা কৰে, দৰাইও সেইদৰে সূদৰ্শনা সূদৰ্শীয়া যুৱতীক জীৱন-সঙ্গিনীৰূপে
 পোৱাৰ হাবিলাস কৰে। মৃণালৰ বাবে পাত্ৰী নিৰ্বাচন কৰিছিল তাৰ মাক
 আবু দুই এজন তাৰ প্ৰজ্ঞাভাজন লোকে। তেনেহ'লে পাত্ৰী সম্পৰ্কে মৃণালৰ
 কিবা অসন্তোষ আছে? কিন্তু সেইদৰে পাত্ৰী নিৰ্বাচন ব্যৱস্থা মৃণালেই
 ইচ্ছা কৰি কৰিছিল। মৃণালৰ মতে অভিভাৱকৰ পাত্ৰী-নিৰ্বাচনৰ যি
 বিচক্ষণতা আছে—অপৰিণত বয়সৰ শিক্ষিত পাত্ৰৰো সেই গুণ নাই। বিশেষকৈ
 মৃণাল দৈৱবাদী, “যাৰ বিদ্যা যাৰ ভাৰ্য্যা” বোলা কথাযাৰ সি অন্তৰেৰে সৈতে
 পতিয়ায়। তেন্তেনো তাৰ নিৰুৎসাহৰ উৎস ক'ত?

অকলশৰীয়া মৃণাল, নিজৰ বিয়াৰ কাম নিজেই কৰি লঘোণীয়া দেহাৰে
 দিনান্তত ভাগৰি-জিগৰি পৰিছিল। কৰবাত কিবা হুটুটী ঘটে, কেনেকৈ
 কোনোজন অসন্তুষ্ট হয়—এই ভয়ত মৰি পৰি জন-সেৱা কৰি নিজৰ সূখ
 আনন্দ এনেকৈ জীৱনৰ এনে এটি বিশেষ শূভলগ্নৰ কথা ভাবিবলৈকো অকণ
 আহৰি নাপাইছিল। বন্ধ-বান্ধৱ, আত্মীয়-স্বজন, গুৰু-পুৰোহিত, দুখী-
 ভিক্ষাৰী, সকলো আহি দুটি পদধূলি দিছে, এযাৰ শূভ আশীৰ্ব্বাদটোই বা
 মৌনভাৱে প্ৰকাশ কৰি গৈছে—এইখিনিয়ে পৰমানন্দ সূখ আবু মহা সৌভাগ্যৰ
 কথা আছিল মৃণালৰ কাৰণে। কিন্তু এতিয়া দৰাযাত্ৰাৰ সময়ত মৃণালৰ
 চিনাকি কোন সাগৰৰ চিন্তা-ভাৱৰমালাই আন্দোলাই আনিলে কোনে ক'ব?
 মন বৰ দুঃখেৰে, দুঃখেৰে বহু। কোন মহৎ মন-উদ্যোগিত কি ভাব-
 মৌচুমীৰ প্ৰবাহ আহি বিবাদ-বৰষুণৰ সৃষ্টি কৰে তাক বুজা টান। মন
 মূনি-মন-অগোচৰ।

কেইজনমান ডেকাৰ চিঞৰ বাখৰত মৃণালৰ ভাব-সমীক্ষা ভঙ্গ হ'ল। দৰাৰদ্বাৰা আয়োজন হ'ল। দৰাৰ গাত পাটৰ হলৌ চোলা আৰু ককালত দহ হাতী ধুলাই ধুতী নাই দেখি নানাজনে প্ৰশ্ন তুলিলে।

“মোৰ যি আছে তাকেই পিন্ধিছোঁ। তাৰেই হৈ যাব।”

দৰাৰ গহীন উত্তৰত এদল নিমাত হ'ল যদিও আন এদলে সেই কথা মানি লব নোৱাৰিলে। তেওঁলোকৰ কিছুমান ঢোলা-চুৰীয়া বিচাৰি আন মানুহৰ তালৈ গ'ল। কিন্তু মৃণালে খাৰকৰা সাজ-পাৰেৰে দৰা সাজি বিয়া কৰাবলৈ যোৱাটোত কোনোমতে মান্তি নহ'ল। পদুৰ্গি ৰাতি এটা উলম্বা কৰা অপৰাধৰ অজুহাত দেখুৱাই দহুই চাৰিজন অৱশ্যে বৰষাটী নহৈ থং কৰি ঘৰলৈ গ'ল। বাকী সকলে যথানিয়মে দৰা আগ বঢ়াই নিলে।

পিন্ধন উৰণত অনাড়ম্বৰ, প্ৰসাধন পৰিবাৰ্জিত, স্বাভাৱিক সৌম্যমূৰ্তি দৰাজনক দেখি কন্যাপক্ষৰ লোকে কি ভাবিছিল ক'ব নোৱাৰি, কিন্তু ফুটাই কোনেও একো মন্তব্য কৰা শুনা নগ'ল। চাওতে চাওতে হোমৰ সূগন্ধ চোঁদিকে বিয়পিল। বামুণে অনৰ্গল মন্ত্ৰোচ্চাৰণ কৰিলে। “বিয়া—পদুৰ্গ-প্ৰকৃতিৰ মিলন—ঘৰ-সংসাৰ। ইয়াৰ বাবে আকৌ ইমান হোম-যজ্ঞ, মঙ্গল-কৃত্য, সমাজ-সজ্জনৰ ব্যৱস্থা কিয়? মিলন যদি ইমান পদুগ্ৰস্তোত্ৰক, পৰিৱৰ্ত্তন কৰ্ম হয়, তেন্তে ইয়াৰ ফল শাস্তি-সুখ-দায়িনী মঙ্গলময়ী হৈ নুঠে কিয়? নাইবা বিয়াৰ অসুন্দৰ আৰু অমঙ্গল খিনিক ঢাকিবলৈয়ে এনেবোৰ পুত আৰু মাজলিক অনুষ্ঠান বিধান আৰ্য্য ঋষিসকলে দি থৈ গৈছে।” ভাবি ভাবি মৃণালে মন্ত্ৰ গাই যায়। এনেতে এখনি অচিনাকি হাত দৰাৰ ফালে আগ বাঢ়ি আহিল। ওৰণিৰ তলৰ পৰা কোনো নতুন আলহীয়ে আশ্ৰয় বিচাৰি মৃণালৰ হৃদয় দুৱাৰত আঘাত কৰিছে। তাৰ অন্তৰ-গৃহত নবাগতাৰ বাবেও অকণি ঠাইৰ দৰ্কাৰ। হাতে হাতে মিলিত অচিন অতিথি-যুগল প্ৰাণে প্ৰাণে বন্ধুত্ব বিচাৰি পৰস্পৰ সহানুভূতিশীল হৈ উঠিল।

পাছদিনা কইনা চোৱা মানুহবোৰে ৰূপৰ প্ৰশংসা কৰা শুনা নগ'ল। দহুই এজনে মাত্ৰ মন্তব্য কৰিলে—“কইনা বেয়া নহয় দে।” মৃণালে ভাবিলে বেয়া নোহোৱাটোৱে যথেষ্ট ; ভাল হব নালাগে। মাইকী কিছুমানে কইনা দেখুৱাব খুজিলে মৃণালক। সি কিন্তু তালৈ আগুৱাব কৰি অন্যাকামত ব্যস্ত যেন দেখুৱালে। মনতে ভাবিলে যাক চিৰসংকীৰ্ত্তন কৰি অনাই হ'ল তাক আকৌ মানুহৰ মাজত এক চেকেন্ড চোৱাৰ কি আৱশ্যক?

বহিৰ্বিশ্বদয়ক সংঘত কৰিলেও বহুত সময়ত মনৰ পৰা কামনা দূৰীভূত নহয়। আনক দেখুৱাই মৃগালে কইনাৰ প্ৰতি যিমানে উদাসীন ভাৱ প্ৰকাশ কৰে, অন্তৰত কিন্তু আকৃষ্টতা অনুভৱ কৰে সিমানে বেছি। নাচাণ্ড বুলি চকুক শাসন কৰাৰ পাছত চাবলৈ অন্তৰ্বিশ্বদয় সজাগ হৈ উঠে ততোধিক। এক অচিনাকি তৰুণীহৃদয়ে জীৱনৰ সঙ্গ বিচাৰি আত্মসমৰ্পণ কৰি তাৰ দূৰাৰদলিত আজি উপস্থিত। প্ৰাণে প্ৰাণক কেনেকৈ উপেক্ষা কৰিব পাৰে? আত্মাই আত্মাৰ ধৰ্ম্ম পাহৰি যায় কিদৰে? তাৰ অভ্যাসসাবেই ভগৱানৰ দূৰত্যাৱ প্ৰকৃতি মায়াই হৃদয় আচ্ছন্ন কৰি ৰহে। সি হৈ পৰে প্ৰেমিক, দৰদী।

মিনতিৰ দেখাৰ সেই মহুৰ্ত্তটি! সমুদ্ৰ সেইটি মহুৰ্ত্তই তাৰ জীৱনত সমাধিক বাঞ্ছনীয়, বমনীয়, কমনীয় আৰু আকৰ্ষণীয় আছিল। তেজোদ্দীপ্তা তৰুণী ভাৰ্য্যাক প্ৰথম চাবনিত সি যেন চিনি পালে, লগে লগে তাৰ চিন্তা-দেউলৰ বন্ধ দূৰাৰ খুলি আদৰি অন্তৰঙ্গিনী কৰি ভিতৰত সন্মুখাই লব পাৰিলে। অকলশৰীয়া কোঠাত, চাকিৰ পোহৰত স্বামীৰ প্ৰথম মৃগধ দৃষ্টিৰ তীৱ্ৰতা অবলা জায়াৰ কোমলাঙ্গই সহ্য কৰাটো কঠিন হৈ উঠিল। মিনতিৰ ঘৰ্ম্মান্ত সৰ্ব্বশৰীৰত কেৱল কাকুতি-কাৰুণ্য ফুটি উঠিছে। মিনতি যেন মূৰ্ত্তিমতী মিনতি আৰু লজ্জাহে। চকুলৈ চাব নোৱাৰা অৱ-গুস্তনৱতা ললনাক হেপাহ পলুৱাই চোৱাত মৃগালৰ কোনো বাধা নাছিল। কম্পনাই মৃগালৰ মনত কি নাৰীমূৰ্ত্তি অঙ্কিত কৰিছিল ক'ব নোৱাৰি, বাস্তৱে কিন্তু পূৰ্ব্ব কম্পনাৰ সকলো অস্তিত্ব বিস্মৃতিৰ অটলতাত বিলীন কৰি দিলে। ইয়াকেই বোলে মায়া। মহামায়া। যাৰ বৰ্ত্তমানতাত স্মৃতি হৈ পৰে ক্ষীণ, দুৰ্ব্বল, ধূতি হৈ আহে শিথিল, অলস, আৰু বাস্তৱেই হৈ উঠে জীৱন্ত, জাগ্ৰত।

“উস্ ! কিমান পব যে শুলোঁ। সেয়া যে গছৰ ডালত চৰাইৰ কলৰব। তেস্তে কি বাতি পুৱাল ! থক্ মক্কে মিনতি উঠি বহিল। তাই দেখে বেবৰ জলঙ্গাইদি পোহৰৰ ক্ষীণ বেঙনি। গাৰ কাপোৰ খিনি চম্ভালি তাই বিছনাৰ পৰা নামে। নমাৰ আগতে তাই চাই লয় মৃণালৰ নিদ্রামগন মুখ খনি। আহ্। কি কমনীয় ৰূপ ! যেন শবতৰ নিয়ন্ত্ৰিত তিতি থকা এপাহি স্নিগ্ধ ভগব ফুল। চকুত তেতিয়াও তাৰ ডাঠ টোপনিৰ মাদকতা। কপালখন উন্নত ; নাকটো যেন গোঁহাই কমলৰ আলিহে। পাতল পোহৰতো তাৰ উজ্জ্বল মূখমণ্ডল ধক-ধক্কে জ্বলি আছে। আহা, কি অপৰূপ কাস্তি ! মিনতিৰ প্ৰাণত অপাৰ আনন্দৰ হিল্লোল। লাহেকৈ তাই ভৰি পথানলৈ গ’ল আৰু স্বামীৰ ভৰিত ধৰি এটি সেৱা কৰিলে। তেতিয়াও মৃণালৰ হৃচ্ নাই। মিনতি লাহেকৈ বাহিৰ ওলাল।

গোটেই পূব আকাশ ধবল হৈ উঠিছে। সূৰ্য্যদেৱৰ আগমন আশাত উৰা-দেৱীৰ গাল মুখ বস্তুমাভ হৈ পৰিছে। কেইপতামান দীঘল দীঘল মেঘত সাত বঙৰ বিনন্দীয়া ছবি উঠিছে। টিপ্ টিপ্ টাপ্ টাপ্ কৈ গছৰ পাতৰ পৰা নিয়ন্ত্ৰিত সৰাব শব্দ। গছৰ ডালত দহিকতবাৰ আকুল কণ্ঠ বাজিছে। ঘৰখনৰ আটায়ে তেতিয়াও টোপনিত। মাত্ৰ বৃঢ়ী চেনেহীয়ে উঠি গোহালিত থুপাটো বিচি দিব লাগিছে। মহৰ জাউৰিয়ে গোটেই গোহালি হাউৰণি মাৰি আছে। বেচেৰী ইজনীৰ গাত হাত ফুৰাইছে, সিজনীক মৰম কৰিছে। “আই ঐ দেহি ! গোটেই নিশা আই নিমাতী লক্ষ্মীহঁতৰ টোপনি নাই। গাৰ তেজ পি নোহোৱা কৰিলে।” চেনেহত বৃঢ়ীৰ হিয়া গলি যায়। বৃঢ়ীৰ মৰমত গাইবোৰে লেপেটকৈ মাটিতে শূই পৰে। আনন্দৰ আবেগত আধা মেলা আধা মূদা চকুকেইটাৰে বৃঢ়ীৰ ফালে চাই চাই তাইহঁতে ঘাঁহ পাগুদলি থাকে। মনতে ভাবে—কি মৰমিয়াল দেহি ঐ আমাৰ বৃঢ়া আই জনী !

বৃঢ়ীয়ে আশা কৰিছিল বোৱাবীয়েকে আৰু আগতে উঠি বাহী বনখিনি কৰিব। ন-ছোৱালী ; দিহা-পৰামৰ্শ দিবও লাগে। গতিকে গোহালিৰ কাম কৰাৰ লগতে তাই উমান লৈ আছিল-বোৱাবীয়েক উঠাৰ। যেতিয়াই তাই

দুৱাৰ মেলাৰ ঘটুং শব্দ শুনিলে, তেতিয়াই গোহালিৰ পৰা আহি চোতাল পালে।

“অঃ ! তই উঠিলি আই ! মই কেতিয়াবাই উঠিলোঁ। উঃ ! গবু কেইটিব যে কি বিলৈ ! তাকে অলপ চাই চিতি আহিলোঁ।” কথাখিনি কৈ বঢ়ীয়ে মিনতিক বাহী বনখিনি কৰাৰ দিহা লগাই দিয়ে। মিনতিয়ে এফালৰ পৰা চোতাল সাৰি যায়, মূখত মাত নাই। দেহত কামৰ চলন্ত উচ্ছ্বাস। বঢ়ীয়ে দুই এটা কথা কৈ গৈছে।

“বাহী চোতালত ভৰি দিলে পদুমৰ আয়ুস টুটে। সেয়েহে ঘৰৰ কোনোৱে নোঁ উঠোঁতেই তিবোতাসকলে চোতাল সাৰি গোবৰ-পানী ছটিয়াই আজৰি হব লাগে।” পদুমৰ আয়ুস টুটে ? মিনতিব বন্ধু চিৰিংকৈ যায়। ক’তা আমাৰ ঘৰততো এই কথা নাই ? গাঁও নহয় যদিও অৱশ্যে আমাৰ ঘৰ নগ্নততো নহয়। নগবৰ গাতে লগা মাদ্ৰ। কিন্তু আমাৰ মাইতো এই কথা মোক কোৱা নাই। তাত চাকৰ-নাকৰেও ৬৭ বজালৈকে নুঠে। ফুলদুৱে যেতিয়া হাল লৈ যায়,—তেতিয়া বেলি ভালকৈয়ে উঠে। শাওনীও তেতিয়াতে উঠি চোতালখন সাৰে। অৱশ্যে মই কেতিয়াবা সোনকালে উঠি চাহটুপি কৰোঁ। কিন্তু এওঁলোকৰতো চাকৰ, বান্দী একো নাই। তেন্তে সকলো কাম ময়েই কৰিব লাগিব নেকি ? কাম কৰি মিনতিয়ে আকাশ পাতাল বহুত ভাবি যায়। বঢ়ীয়ে বাৰীৰ আগফাল, পাছফাল, বাট-নঙলা, দো-ঘৰা, ভুহৰা আদি সকলো তাইক দেখুৱাই দিয়ে। তাৰ পাচত গোবৰৰ পানী ছটিয়াবৰ দিহা দি ঘৰৰ চুৱা সাজ-বাচনিখিনি উলিয়াই দিয়ে। পদুমৰীৰ চুৱা ধোৰা ঘাটটোও দেখুৱাই কুঁৱাত গা ধোৱাৰ দিহা দি বঢ়ী আহে। ইটোৰ পাছত সিটোকৈ মিনতিয়ে কৰি যায়। গাভৰু ছোৱালী তাই। ক’কালত অপৰিসমীম বল তাইৰ আছে। তাইৰ মনত পৰিছে—“শাহু আইৰ কথা তই হলে কেতিয়াও নেপেলাৰি” মাকে আহিবৰ সময়ত কোৱা এই কথাষাৰ।

মিনতিয়ে বঢ়ীৰ দিহা মতে সকলো কৰি কুঁৱাত গা ধুব লাগিছে। ইতিমধ্যে বঢ়ীয়ে চোতালৰ আগৰ ফুল কেইজুপিৰ গদৰিত পানী দিবলৈ ধৰিছে। কোনো জোপাৰ গদৰিত গোবৰ দিছে, কোনো জোপাৰ বন পাত উঘালি দিছে। কেতিয়াবা নিজে নিজেই আকৌ কৈছে—“আই ঐ দেহি ! এই হেন লহ-পহীয়া গোলাপৰ ডালটি কোনে, কেনেকৈ ভাঙিলে ঐ” ইত্যাদি।

ইফালে বেলিটিয়ে অকণমান ভুমুকি মাৰিছে। মৃগালৰ নিদ্ৰা শিথিল

হৈ আহিছে। চিলিমিলি টোপনিৰ জালতে তাৰ কাণত বঢ়াচীৰ কথাটো পৰিল। গোলাপৰ ডালটো তেখেত ভাঙিছে? সি ভাবে। গত নিশা সি গোলাপ দাঁটি চিঙিছিল; মিনতিৰ খোপাত গুৰুজি দিব এয়ে আছিল তাৰ মধুৰ কল্পনা। কিন্তু আবেগৰ আতিশয্যত সি ক'ব নোৱাৰিলে যে টান মাৰোঁতে গোলাপৰ ডালটো ভাঙি থাকিল। লাহেকৈ উঠি সি বিছনাত বহে। দেখে টেবিলৰ ওপৰত তেতিয়াও গোলাপ দৃশ্যহিমে অভিমানত মুখ ওন্দোলাই আছে। নিশা সি নানা কথাই পাঙিছিল। মিনতিৰ লগত নানা ৰং-ৰহস্যৰ খেলা কৰিব বঢ়িল সি বহুদিনৰ পৰাই কল্পনা কৰি আছিল। কিন্তু যেতিয়া মিনতিক সি তাৰ সৰু কোঠাটোৰ ভিতৰলৈ অকলশৰে সোমাই অহা দেখিলে তাৰ সকলো আঁচনি বিস্মৃতিৰ গৰ্ভত বঢ়ৰ মাৰিলে। এজনী ৰূপহী আঁচনাক গাভৰু তাৰ সম্মুখত। নিশা; সি মায় অকলে আছে—তাত আৰু কোনো নাই। সি আৰু একো ভাবিব নোৱাৰিলে। তাৰ হেপাহৰ গোলাপ টেবিলতে বাগৰি থাকিল। অনিন্দ্যসুন্দৰী মিনতিৰ বদন সৌন্দৰ্য্যই তাক অভিভূত কৰি পেলালে। সি কৰিব বঢ়িল ভাবি থকা নানা প্ৰেমাভিনয়ৰ কথাও তাৰ আৰু কৰা ন'হল! কি কাৰণে কি হৈ গ'ল; সি একোকেই ক'ব নোৱাৰিলে। তাৰ কল্পনাৰ গোটেই জগতখন বাস্তৱৰ আঘাতত তেনেই ওলট পালট হৈ গ'ল। নিজৰ মনতে তাৰ লাজ লাগিল ভাবি ভাবি।

তেতিয়া সি লাহেকৈ উঠি দূৱাৰ মুখৰ ফালে আহিল। চকুত দিনৰ পোহৰ তাৰ তেতিয়াও ভালকৈ লগা নাই। টোপনিৰ জাল ভেদ কৰি জগতখনে তাৰ চকুত সম্পূৰ্ণৰূপে প্ৰতিভাত হৈ উঠিব পৰা নাই। চকুত এটা মোহাৰ মাৰিয়েই সি দেখিলে সদ্যমাতা তৰুণীৰ অপূৰ্ব সৌন্দৰ্য্য। প্ৰথমেই তাৰ চকু পৰিল প্ৰতিমাৰ দৰে মিনতিৰ গোটেই অৱয়ৱটোত। তাৰ পাচত দেখিলে পুৱাৰ সুৰুৱৰ দৰে ৰক্তিমাত মুখমণ্ডল। এটা উজ্জ্বল পানীৰ টোপাল কলমৰ দৰে জোঙা নাকটিৰ আগত ওলমি আছে। বাৰিষাৰ ক'লা মেঘমালাৰ দৰে তাইৰ দীঘল চুলিবোৰে গোটেই পিঠিফাল নিতম্বলৈকে আগুৰি আছে। ডম্বৰুৰ দৰে চিয়াঁ ক'কালটিত ফুলজালিকটা কাহ'ৰ কলহটো আলাসতে উঠি আছে। এফলীয়াকৈ ওলাই পৰিছে সমুদ্ৰত বক্ষ। যেন পুৱাৰ পাতল বগা মেঘ-তৰঙ্গ ভেদি উত্তৰত গোৰীশঙ্কৰ ধঙাৰিগৰিয়েহে মূৰ দাঙি উঠিছে। নাইবা শিৱসিংহ ৰজাৰ ভাষাত ক'ব লাগিলে—“গ্ৰীকল বিফলিত কুচ যুগ লোলে। মত দ্বিৰদ গতি অতিশয় দোলে।” সুগোল নিতম্বৰ ভৰত যেন ভৰি দখন

অকল হুৱালি গৈছে। তিভা চাদৰ আৰু মেখেলা গোটেই গাত লিপিট খাই পৰিছে আৰু সেই কাপোৰৰ আবৰণ অতিক্ৰম কৰি সোণবৰণীয়া গোলাপী ৰূপটো আপোনাআপুনি ভাঁহি উঠিছে। খোজৰ লাস্য আৰু গাৰ হিড্‌জ ভঙ্গিমাৰ যেন মেনকা উৰ্বশীহে উদয় হৈছে। আচল ভিত্তি টোপা-টোপে মাণিক মৃদুতা সৰিছে।

মৃণালৰ চকুত চকামকা লাগিল। “কি দেখিলোঁ, কি দেখিলোঁ” বুলি সি আকৌ এবাৰ চকু মোহাৰিলে। মিনতিৰ চকু মৃণালত পৰিল। লাজত তাইৰ গা ভাঙি আহিব ধৰিছিল। সফালে শাহুৱেক ফুলৰ গুৰিত। মূহুৰ্ত্তত মৃণাল আঁতৰি বাহিৰ হ’ল।

পদূলিত সি দেখিলে কাঁহীখনিৰ মান বোঁটিৰ এফাল ওলাইছে। টিক্ টিক্ কৰে ৰঙা। সমগ্ৰ আকাশত সেই ৰং বিয়পি পৰিছে। তৰু-লতা, বন-পাত সকলোৱে আজি ৰং সাগৰত অৱগাহন কৰিছে। মনোমোহা প্ৰকৃতি। চৌদিশে আজি ৰূপ-ৰসৰেই অপূৰ্ব খেলা। বাস্তৱ জগত খন মৃণালে কল্পনাৰ চকুবেহে যেন দেখিছে। কল্পনাই তাক আজি বাস্তৱ হৈ ধৰা দিছে। এথোজ দুখোজ কৈ সি পোৱা মাইলমান গ’ল। মূৰ্কাৰ পথাৰৰ মাজত ধক্‌ধকীয়া বগা আলি বাটটো এপাত কাঁড় যোৱাদি গৈছে। জুব সমীৰণ এছাটি মৃণালৰ গাত লাগিছে।

গা ধুই কাপোৰ-কাৰি সলাই অহাত বঢ়ীয়ে মিনতিক ঘৰ মচা কামত লগালে। কীৰ্ত্তন ঘৰ মচাদি গোটেইটো বৰ ঘৰৰ মজিয়া পিৰালি মচি অ’তালে। ইয়াৰ পাচত বঢ়ীয়ে বোৱাৰীয়েকক ক’লে—আমাৰ ঘৰত চাহ বৰকৈ নচলে। মাত্ৰ মানুহ-দুনুহ আলহী অতিথিলৈহে আমাৰ যোগাৰ থাকে। কিন্তু মৃণাল নগৰে চহৰে চাকৰি বাকৰি কৰি ঘূৰি ফুৰা মানুহ, সি এইবোৰ খায়। বাকী ল’ৰা-ছোৱালীবোৰে পুৱা আন জা-জলপান যি থাকে তাকে খায়। পাছে তইও নগৰৰ ওচৰৰে জীয়াবী; চাহ জানো নাখাবি?

ইমান পৰে মিনতিৰ মূখ শূকাই আমঠু হৈ আছিল। পুৱা শূই উঠি মূখ নো ধুওঁতেই তাই চাহ বহাই দিয়ে। ঘৰৰ সবাতকৈ আগতে উঠি তাই এই ফেৰা কাম কৰি কেইটোকমান নাখায় মানে গাত যেন হুঁচেই নাহে। ঘৰত সেয়ে দেউতাকে তাইক চাহৰ কেটলি বুলিহে মাতিছিল। পাছে আজি ন ঠাইত, শাহুৰীৰ ঘৰত সেই পেটৰ কথাটো তাই কেনেকৈ কয়? সেয়েহে “পৰদেশত এবভেশ” ধৰা দি তাই আছে যদিও পেটে কিন্তু কোৰ্‌কোৰাই আছে। এতিয়া

ষেই বদুচীয়ে চাহব নাম ক'লে, মিনতিৰ গাত যেন নতুন বল আহিল। তাই
ঘপৰাই মাত দিলে—“থাম”।

“তেন্তে কৰগৈ যা। সিও আহি চাহকে বিচাৰিব এতিয়া।” বদুচীয়ে
পৰামৰ্শ দিয়ে।

আন নহলেও চাহ কৰাত মিনতিৰ গা তিনিখন চাৰিখন। ততালিকে
কেটলিৰ পানীয়ে চে' চে কৰে মধুৰ গুঞ্জন তুলিলে। আহ! কি যে মিঠা,
সেই সঙ্গীত। মিনতিৰ জিভা সৰস হৈ উঠে সেই গীতত।

মৃণাল ঘূৰি আহিল। মূখত শাওৰাৰ ঠাৰি। দাঁতন কৰি কৰি সি
চোতাল পালেহি। স'হাৰি পায়ে মিনতিয়ে পানীৰ ঘটিটো ন-গামোচা এখনেৰে
সৈতে ইঘৰত থৈ গ'ল।

“আজি এইখন ঘৰৰ পৰিচৰ্চ্যা কোনে কৰিছে? স্বয়ং লক্ষ্মীয়ে আহি
এই ঘৰখনৰ যাবতীয় কামত সোণৰ আঙুলি বঢ়াই যাব ধৰিছে নেকি? আজি
যে গোটেই ঘৰৰ ৰূপ সলনি হৈ যোৱা দেখিছোঁ। তেন্তে গৃহলক্ষ্মী নিশ্চয়
খিতাপি লৈছেহি; মৃণালৰ মনত নানা ভাবৰ খেলা। মূখ খুই খুই সি
ভাবতে বদুৰ গৈছে। “এইখন গামোচা? কি মিহি হাতৰ কাম! এফালে
এডাল মনোমোহা লতাৰ বন কৰা। সৰু এই কাপোৰখনতেই যেন কাৰোবাৰ
মৰম-চেনেহ, আবেগ-উচ্ছ্বাস আৰু নিখুঁত হস্ত নৈপুণ্যৰ নিদৰ্শন ফুটি উঠিছে।”
প্ৰতিটো কামে প্ৰতিটো বস্তুৱেই আজি তাক কিবা নতুন মাদকতাৰ, নতুন
মাধুৰ্য্যৰ সন্ধান দিছে। মৃণালে চকিখনত বহি ভাবে। আজি আৰু চ'ৰা
ঘৰত বহিবলৈ তাৰ ভাল লগা নাই। তাৰ মনে বাঙ্কা কৰে কাৰোবাৰ সান্নিধ্য,
কাৰোবাৰ মধুৰ সঙ্গ; কিন্তু তাকে আশা কৰি সি শোৱা কোঠালিত বহি থকা-
টোও শোভা নাপায়। এনেয়ে টেবিলৰ ওপৰৰ পৰা সি এখন কিতাপ টানি
লয়। এইখন বি. এ.-ৰ কবিতা পুথি। মিছাকৈয়ে এফালৰ পৰা পাতবোৰ
লুটিয়াই বগৰাই যাব ধৰিলে। হঠাতে ব্ৰাউনিঙৰ “লাষ্ট বাইড্ টুগেদাৰ”
(Browning-ৰ) “Last Ride Together” কবিতাটোত চকু পৰিল। তাৰ
মনত পৰিল কবিয়ে আনন্দৰ আতিশয্যত কোৱা কথাষাৰ। “But who
knows that the world may end to-night?” কবিয়ে তেওঁৰ যৌৱনৰ
আকাঙ্ক্ষিত প্ৰেমিকাৰ লগত মাত্ৰ এবাৰ একে লগে ঘোঁৰাত উঠিবলৈ পাই
আনন্দোন্মত্ত হৈ সমগ্ৰ বিশ্বৰ খবৰ আশা কৰিছিল। প্ৰেমৰ কি অপৰিসীম
শক্তি। প্ৰেমানন্দৰ কি স্বৰ্গীয় মনোৰ্ত্ত !! কিন্তু, মইতো অলপ পৰৰ বাবে

নহয়—এই বৈ একেভাবেই মিনতি কৰিছিলোঁ। মৃণাল ভাব সমুদ্ৰৰ গভীৰ তলি পালেগৈ। এনেতে চাহৰ Tray লৈ মিনতি হাজিৰ।

মৃণালৰ ধ্যান ভাঙিল। এই গভীৰ কল্পনা—এই উজ্জ্বল বাস্তৱ! কল্পনাই বাস্তৱে মিলি খেলি-মেলি হৈ গ'ল।

“এয়া চাহ।” লাহেকৈ কৈয়ে মিনতি আঁতৰি যাব ধৰিছিল। অকস্মাতে মৃণালে তাইৰ হাত এখনত ধাপ মাৰি ধৰিলে। মিনতি হতভম্ব হৈ গ'ল। স্পৰ্শ কৰিলেই জয় পৰি যোৱা লাজুকী লতাৰ দৰে তাইৰ সমগ্ৰ শৰীৰ লাজ দ্বিধাত পৰি যাব ধৰিছিল।

“মোক চাহ মিঠাই দিছা? মই জানো তোমাক একো দিব নালাগে?” মৃণালে আবেগেৰে তাইৰ মূখলৈ চায়।

“তেজ দিয়ক!” এটি লাজুকীয়া দৃষ্টিালি হাঁহি মাৰি মিনতিয়ে তাইৰ আঁচলখন পাতিলে।

“কৌচত নহয়; পাছ মূখ কৰা। মই তোমাৰ খোপাত এটি গোলাপ ফুল গুৰ্জি দিওঁ। এয়ে তোমাৰ স্বামীৰ মৰমৰ প্ৰথম অৰিহণা হওক।”

ইঙ্গিত মতে মিনতিয়ে কাম কৰি যায়। ফুল গুৰ্জি দি মৃণালে আকৌ কয়।—

“এতিয়া চাহ জানো মই অকলে খাব লাগে, লক্ষ্মীক উপবাসে এৰি?”

“আগেয়ে নাৰায়ণেহে লব লাগে; লক্ষ্মীয়ে পাচত।” এটা মিচিকীয়া হাঁহি মাৰি তাই কয়।

“এইয়া নাৰায়ণে ললে; এতিয়া লক্ষ্মীৰ পাল।” এই বুলি কৈ মৃণালে প্লেটৰ পৰা সল্ফেচ্ এটা আনি মিনতিৰ মূখত সুমাই দিলে। বেচাৰীয়ে আৰু আপত্তি কৰিবৰ একো সুযোগকেই নাপালে। এই বিব্ৰত গাভৰুৰ বিতোপন ছবিখনি সি ধ্যান-মগ্ন যোগীৰ দৰে থৰহৈ চাই থাকিল—মাথো চাই থাকিল।

“আপুনি মোক বিয়াৰ আগতে এবাৰ চাবলৈ নগ’ল কিয়?” মিনতিৰ মূখত অভিমান ভাঁহি উঠিছে। তেতিয়া ৰাতি ৯-৩০ বাজিছে। ঘৰৰ আটাই-বোৰে শুইছে যদিও টোপনি যোৱা নাই। মৃণালে মিনতিক টানি আনি বিছনাৰ কাষত বহুৱাই ললে। তাৰ একেবাৰে গাতে লগাই।

“ইচ্ছা নগ’ল দেখি।” সি মিনতিৰ ভেম বঢ়াবলৈ কয়।

“তেন্তে বিয়া কবালে কিয়?”

“ইচ্ছা গ’ল দেখি।” সি আকৌ ৰগৰ কৰে। মিনতিয়ে ইচ্ছা বুলি উছাহ মাৰি তাৰ পৰা উঠি যাবলৈ বিচাৰে। মৃণালে হাত দখনত ধৰি গাৰদৰ পৰা তাৰেলখন আনি বান্ধি পেলায়।

“এতিয়া তুমি মোৰ প্ৰেম কাৰাগাৰত বন্দিনী।” মৃণালে মূখ টিপি টিপি হাঁহিবলৈ ধৰিলে। মিনতিয়ে হাঁহি ৰাখিব নোৱাৰিলে।

“তেন্তে দিয়ক মোৰ কথাটোৰ উত্তৰ।” অনুযোগৰ সূৰ তাইৰ কণ্ঠত। মৃণালে মিনতিৰ পিঠিত হাত ফুৰাই ফুৰাই ক’বলৈ ধৰিলে।

“সেইবোৰ বহুত কথা বুদ্ধিছা; কিয় যে এই প্ৰশ্ন তুলিলা তুমি ইমান সোনকালে! বাবু গোটেই ক’ব নোৱাৰিলেও কিছু কণ্ট। মোৰ বৃদ্ধা আয়ে মোক তেওঁৰ নিজৰ কলিজাটো যেন দেখে। সাংসাৰিক অভিজ্ঞতাও তেওঁৰ অসীম। মোৰ বাবে কোনজনী ছোৱালী উপযুক্ত হ’ব আৰু কাৰ লগত থাকি মই চিৰ জীৱন সুখী হ’ব পাৰিম, এই কথাৰ মীমাংসা তেওঁতকৈ আৰু আন কোনেও ভালকৈ কৰিব নোৱাৰে। বিশেষকৈ মাইকী মানুহে মাইকী মানুহক ভালকৈ জানে; আৰু দেখিলেই বহু কথা চিনি পায়। আন পক্ষে নিজৰ মনে বহু বোৱাৰী এজনী পাবলৈ কাৰ ইচ্ছা নাই। এই ক্ষেত্ৰত মই ভাৰিলোঁ আইতকৈ আন কোনেও মোৰ বাবে যোগ্য পাত্ৰী বিচাৰি দিব নোৱাৰিব। সেয়ে মই তেওঁৰ ইচ্ছা ক্ৰমেই বিয়া কৰোৱাৰ সিদ্ধান্ত কৰিছিলোঁ।” কথাখিনি কৈ মৃণাল অলপ থামি গ’ল। এনেতে মিনতিয়ে সুধিলে—

“তেন্তে আপুনি আইৰ ইচ্ছামতেহে মোক বিয়া কৰিলে। নিজৰ ফালৰ কোনো ইচ্ছা বা আগ্ৰহ ইয়াত নাছিল?” মিনতিয়ে যেন অলপ ক্ষণ হৈছে। তাইৰ ভাষাত সেয়ে প্ৰকাশ পালে। মৃণালে হাতখন মিনতিৰ চুলিৰ ওপৰত

আল্ফ্ৰল্কে বাখি কয়।

“মোব যথেষ্ট আগ্ৰহ আৰু ইচ্ছা এই বিয়াত আছিল মিন্দু! নহলে বিয়া কৰাম কিয়?” বৰ মবমেৰে সি তাইক তাৰ গালৈ টানি লয়।

“সেইটো কেনেকৈ? আপুনি নিজে মোক এদিন চোৱা নাই। আনকি এখন চিঠিৰো আদান প্ৰদান আমাৰ নহ’ল। এনে স্থলত আপোনাৰ আগ্ৰহ কেনেকৈ হ’ল মই নুবুজিলোঁ। আজিৰ দিনত দৰা-কন্যাৰ দেখা দেখি নোহোৱা কথাটো এটা অশ্ৰুত কথা। বিশেষকৈ শিক্ষিত সকলৰতো কথাই নাই।” মিনতিয়ে আকৌ কিবা এটা ক’বলৈ গৈ থমকি ৰ’ল। ভাব বদ্বিজ মৃগালে উত্তৰ দিলে—

“আগ্ৰহ আৰু ইচ্ছা কেৱল দেখা-দেখি বা লিখা-লিখি কৰাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে মিন্দু! ই হ’ল মনৰ বস্তু। অৱশ্যে মনৰ ভিতৰত কিবা এটা উপায়ে সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি এটা দৃঢ় ধাৰণা হ’ব লাগিব। এই ধাৰণা বা প্ৰতীতি বহু উপায়েৰে মনত জন্মিব পাৰে। দেখি, শুনি, কিবা ঘটনাৰ যোগে, বন্ধুত্বৰ ভিতৰেদি, লিখাৰ মাজেদি আৰু কেতিয়াবা কল্পনাৰ জৰিয়তেও। এই উপায় বিলাকে যেতিয়া মানস চকুত কোনো এটা বস্তুৰ উজ্জ্বল মূৰ্তি দাঙি ধৰে, তেতিয়াই সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি অন্তৰত স্পৃহা বা আকৰ্ষণৰ সৃষ্টি হয়। পুৰুষ-নাৰীৰ ক্ষেত্ৰত এই আকৰ্ষণ বা স্পৃহাই প্ৰেমত পৰিণতি লাভ কৰে। দৃষ্টিমগ্ন হৈ শকুন্তলাক দেখা মাত্ৰকে প্ৰেমত পৰিল, আৰু শকুন্তলাইও দৃষ্টিমগ্ন হৈ পৰা চকু ঘূৰাব নোৱাৰা হ’ল। উষাই আকৌ সপোনত দেখা অনিৰুদ্ধ কুমাৰৰ কল্পনা কৰি কৰিয়েই ভাত পানী এৰিলে। আন হাতে বুদ্ধিমণীয়ে শ্ৰীকৃষ্ণৰ ৰূপ গদগৰ কথা আনৰ মূখে শুনি শুনি তেওঁতে দেহ-মন অৰ্পণ কৰিছিল।” মৃগালে কৈ থাকোঁতেই মিনতিয়ে তাৰ ডিঙিত সাৱটি ধৰি বৰ কৰুণ সূৰত ক’লে—

“তেন্তে কওক নাথ, আপুনি মোক বিয়াৰ আগতেই ভাল পাইছিল কিয় কেনেকৈ?”

মৃগালে দেখিলে যে মিনতিৰ মন সি জয় কৰিব পাৰিছে। গোঁৰৱত তাৰ হিয়া উল্লাসিত হৈ উঠিল। আৰু বোছি প্ৰেম আৰু বোছি আকৰ্ষণ বিচাৰি সি কৈ উঠিল।—

“মই ক’তা? কেতিয়া ক’লোঁ তোমাক ভাল পোৱা বুলি? মই মূঠেই ভাল পোৱা নাই।” কথা শুনি মিনতিয়ে মৃগালৰ বুকুতে “ওঁ ওঁ” বুলি মূখখন লুকুৱালে। আত্ম প্ৰসাদত মৃগালৰ প্ৰাণ ভৰি উঠিল। সি মিনতিৰ মূৰৰ

পৰা পিঠিলৈকে আলফল্‌কৈ হাত বুলাই বুলাই কৈ গ'ল—

“বুজিছা মিন্দু ! মই তোমাক ভাল পাইছিলোঁ বেছি। অন্ততঃ যি সকলে নিজে ছোৱালী চাই বিয়া কৰে, সেই সকলতকৈ অধিক। আৰু সেই দেখিয়েইহে তোমাক মই চোৱাৰ প্ৰয়োজন বোধ নকৰিলোঁ। বাহিৰৰ ৰূপ-লাৱণ্যই প্ৰথমে মনলৈ এটা কামনাৰ ছবি আনে। সেই কামনাৰ জৰিয়তে আহে আকৰ্ষণ। আৰু এই আকৰ্ষণে যেতিয়া ইন্দ্ৰিয় বিলাকত বেগ বা উত্তেজনাৰ সৃষ্টি কৰে, তেতিয়া এজনৰ হৈ পৰে আনজনৰ প্ৰয়োজন। সেয়ে ৰূপৰ ভিতৰে যি প্ৰেমৰ সৃষ্টি হয়, তাতে থাকে যোনী ক্ষুধা বা ইন্দ্ৰিয় লালসাই মূলাখৰ ৰূপে। সেই প্ৰেম গাঢ় নহয়। বহুত সময়ত এই প্ৰেমে দাৰুণ বিচ্ছেদত পৰিণত লাভ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে ধৰা দুঃখস্ত শকুন্তলাৰ মিলন। এটি মাত্ৰ দৃষ্টিতেই দুয়োৰো পৰস্পৰ আকৰ্ষণ হ'ল। দুইও দুইকো বাহু কবিত গোপনে সম্ভোগত লিপ্ত হ'ল। কিন্তু যেতিয়া সেই ক্ষণিক উত্তেজনা শেষ হৈ গ'ল, সম্মোহ আঁতৰিল, দুঃখস্তই শকুন্তলাৰ কথা একেবাৰে বিস্মৃত হ'ল। ফলত শকুন্তলাৰ কি বিলাই বিপত্তিয়েই নহ'ল চোৱা। কিন্তু মই তোমাক ভাল পাইছিলোঁ নেদেখাকৈয়ে। ই তোমাৰ কাৰণে আচৰিত যেন লাগিব পাৰে। কিন্তু আচৰিত হোৱাৰ একো কাৰণ নাই। মই আগতে তোমাক কৈছোঁ যে ভাল পোৱাৰ উপায় কেইবাটাও। মই তোমাক ভাল পাইছিলোঁ তোমাৰ সম্বন্ধে নানা কাহিনী শুনি আৰু তথ্য উদ্ঘাটন কৰি।”

“কাহিনী শুনি ? কি কাহিনী মোৰ শুনিছিল দেব ! মোৰ দেখোন তেনে কোনো কীৰ্ত্তি কাহিনী নাই যি জানি যৱকে মোৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হব পাৰে। গাৱঁৰে ছোৱালী গাৱঁতে ডাঙৰ দীঘল হৈছোঁ। শিক্ষা নাই ; মেট্ৰিকটোকে পাচ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। আন দুই এগৰাকীৰ দৰে জাকত-জিলিকা ৰূপো নাই মোৰ ; গাৱঁৰ এশজনী ছোৱালীৰ শাৰীৰেই মই এজনী ছোৱালী মাত্ৰ। এনেকুৱাত……।”

“বাৰু, বাৰু আৰু নালাগে। এতিয়া মোক ক'বলৈ দিয়া।” মৃণালে মিনতিৰ মূখ খনত সোপা দি ধৰিলে। “কাহিনী মানে মূলাগাভৰু, বাধা-বন্ধিমুণী আদিৰ দৰে কীৰ্ত্তি কাহিনীৰ কথা মই কোৱা নাই। মুঠ কথা মোৰ মনে বহু ভাৱ্য এগৰাকীৰ বাবে যি যি গুণৰ বিশেষ দৰ্কাৰ বুলি মই ভাবো, সেই গুণ তোমাৰ ভিতৰত আছে বুলি মই সন্ধান পাইছিলোঁ।”

আত্ম-গৌৰৱত অধীৰ হৈ মিনতিয়ে মৃণালৰ কান্ধত তাইৰ মূৰটো আওজাই

দি বিহাৰ আচল খনৰ মূৰটো কামুৰিবলৈ ধৰিলে। মৃগালে স্বাভাৱিক গাম্ভীৰ্য্যেৰে কৈ যাবলৈ ধৰিলে—

“তুমি জ্ঞানা, প্ৰক্ৰিয় বাস্তৱ দত্ত মোৰ শিক্ষা গুৰু। তেখেতে মোক নিজৰ ল'ৰাতকৈয়ো অধিক স্নেহ কৰে। এইজন গুৰুৰ শিক্ষা আৰু আদৰ্শতেই অনুপ্ৰাণিত হৈ মই আজি মানুহমুৱা হ'ব পাৰিছোঁ। তেখেতৰ মান-যশৰ কথা তোমাক আৰু নকলেও হ'ব। এই অঞ্চলত এনে মানুহ নাই, যি তেখেতৰ গুণ গৰিমা, ভ্যাগ, সাধনা আৰু মহত্ত্বৰ কথা নাজানে। এই নমস্যা বৃদ্ধ শিক্ষক যিহেতু তোমাবোৰ শিক্ষা গুৰু আছিল, সেই বিষয়ে বিশেষ নকলেও হ'ব। এই সদাশয় গুৰুজনেই প্ৰথমে আনিছিল তোমাৰ বিবাহৰ প্ৰস্তাৱ। তেখেতৰ তোমাৰ প্ৰতি এটা অক্লিষ্ট মৰম আৰু তোমাৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ ওপৰত এটা বিশেষ আস্থা আছিল। বুদ্ধি-বৃত্তিৰ ফালৰ পৰাও আটাইবোৰ শিক্ষকে তোমাৰ প্ৰশংসা কৰিছিল। „বোৱা-কটা কাম তুমি বৰ ভাল জানা বুলি তোমালোকৰ গাৱঁৰ মানুহৰ মূখে মই শুনিছিলোঁ। আৰু বহুত কথা মই নিজো অনুসন্ধান কৰি উলিয়াই লৈছিলোঁ। সেইবোৰ বহুত কথা। মূঠতে মিন্দু! ইয়াকে জানিবা যে এই সকলবোৰ কথাই ক্ৰমে ক্ৰমে তোমাৰ প্ৰতি মোৰ এটা অনুৰাগৰ সৃষ্টি কৰিছিল। আৰু সেই অনুৰাগ ক্ৰমে ক্ৰমে বাঢ়ি তোমাক বিয়া কৰাৰ সিদ্ধান্ত এটাত মই উপনীত হৈছিলোঁ গৈ। ইয়াৰ ভিতৰতেই আইৰ দ্বাৰা তোমাক চোৱা, পছন্দ কৰোৱা আদি কাম চলাই আছিলোঁ। এই সম্বন্ধে আৰু বহুত কথা আছে; সময়ত তোমাক ক'ম।” মৃগাল অলপ নিমাত হৈ ব'ল। সুৰুঙা পাই মিনতিয়ে আৰম্ভ কৰি দিলে; তাইৰ মূখখন আনন্দোজ্বল।

“আজি মোৰ বুকুৰ পৰা ডাঙৰ বোজা এটা নামি গ'ল। উৰ্শ্ৱ! এই কথাই মোক কিমান খুঁলি খুঁলি খাইছিল! মোৰ লগৰীমানী সকলে মোক সদায় ঠাট্টা কৰে।” “হেৰা! তোমাৰ দেখোন মূখ-পদ্য স্বামী-ভ্ৰমৰে এবাৰো পানকে নকৰিলে।” কোনোৱে কয় আপোনাৰ বিয়া কৰিবৰে মন নাই। আইৰ খেচ্-খেচনিত তত্ নাপাইহে বিয়াত এনেয়ে মত দিছে। আকৌ কোনো জনীয়ে কয়—আপুনি হেনো কাৰোবাৰ ল'ভত পৰি বোধ ৰূপ ধৰিছে; আৰু এইখন বিয়া হলেও আমাৰ শাস্তি নহ'ব। “হাঁয় প্ৰভু! কি যে কথাবোৰ! মই কৌতুহাৰা তাইহঁতৰ আগতেই কান্দি পেলাবৰ মন যায়। চকু চলচলীয়া হৈ যায়।” কথাষাৰ কোৱাৰ লগে লগে মিনতিৰ মাত কৰ্পি উঠে। সুৰুটিও কবুৰ হৈ পৰে।

“ভয় নাই মিন্দ ! মই কাৰো “লাভ”ত পৰা নাই। অ’ ; নহয়, মিনতিৰ “লাভ” কিছু পৰিছোঁ। কি কোৱাঁ ?” মৃণালে অলপ পাতলালি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। এনেতে দূৱাৰত কিবা এটা কেৰেক্ শব্দ হ’ল। দূয়ো উচাপ খাই উঠে।

“একো নহয়, কুকুৰটোৱে গা ঘৰাঁষ পায়” মৃণালে উঠি মিনতিৰ মূৰটো গাৰদত হেঁচি দি ক’লে—“বহুত ৰাতি হ’ল। আজিলৈ সভা ভঙ্গ কৰি শোৱা যাওক।” লাহে লাহে দূয়ো শাই পৰে।

তগৰে তাঁতৰ শালত বহি ফুল বাছি আছে। বয়সত তাই কিশোৰী। বৰ
বাংঢালী ছোৱালী। বঢ়াৰ শিকনিত হাতে মূখে তাই সমান হৈ আহিছে।
বিয়া নাম, আই নাম, গোপীনাী নাম, বৰগীত সকলো তাইৰ মূখত সৰ্ সৰ্বকৈ
আছে। য'ৰে যি কামতে নাথাকক তাই কিবা নহয় কিবা এটা গীত গাই
থাকিবই। এতিয়া ফুল বাছি বাছিও তাই গীত গাই আছে।

ফুল আছে ফুলি, কদম আছে হালি ;

কিয় আইদেউ চিন্তা কৰা বোপা বেয়া বুলি।

“হেৰ লেব্লেবী জনী, “বোপা বেয়া” মাৰোঁতে সেইফালে ফুলত দেখোন
কেন্স লাগিল? মূখ খনেৰেহে লাওপাত কচুপাত; কামৰ ফালে নজৰ নাই।”
মাকে ডাৰি মাৰি উঠে। তগৰে তলকিবই পৰা নাছিল যে তাইৰ ফুলত ভালে-
খিনি কেন্স লাগিছে। মাকৰ ভয়তে তাই থত্ থত্ খালে।

“মা এতিয়া বোৱেৰক মাতি আন। শাহুৱেকৰ কথা মিনতিয়ে ভিতৰৰ
পৰা শুনি আছিল। হাতত গাৰুৰ গিলিপটো চিলাই কৰি কৰিয়েই ওলাই
আছে।

“চাওঁ এইফালে আহচোন, আই; এই পাগলীজনীয়ে ফুলত কেন্স লগালে।
তই এইবোৰ ভাল কৰি তাইক অলপ শিকাই দে। মই এপাক বিয়নীহঁতৰ
ফালে গৈ আহোঁ। আজি বহুত দিন যোৱা নাই।” চেনেহীয়ে বাটৰ ফালে
খোজ লয়। অলপ গৈ থমকি বৈ “অ হেৰি ঔ, যাচোন বেগাই; ঢেঁকাৰ ওপৰতে
চুণ অলপ কলাপাতেৰে মেৰিয়াই থোৱা আছে। বিয়নীয়ে বোলে আমাৰ
শামুকৰ চুণ ভাল পায়। সিদিনা কৈছিল।”

তগৰে দৌৰ মাৰি আনি দিয়ে। চেনেহীয়ে পাণ দম্ভুঠিৰ টোপোলা-
টোতেই ভৰাই লয়।

“এৰা কিনো নিবি আই! ঘৰখনত একো বস্তুৱেই নোহোৱা হ'ল। মানুহৰ
ঘৰলৈ খালী হাতেৰেও যাব নোৱাৰি।” বঢ়াৰীয়ে কেই খোজ মান দিওঁতেই
মিনতিয়ে মাত লগালে।

“আই আপুনি বস্তু এটা লৈ আহিব।” বঢ়াৰীয়ে ঘূৰি চায়।

“সিদিনা মোৰ কাপোৰ কটা কেঁচ খন বিজুলীয়ে নিছে। লৈ আহিব।

মোৰ চোলাৰ ভাগ এটা কাটিব লাগে।” বড়ীয়ে “বাবু” বুলি কৈ দীক্ষা দীক্ষা খোজ ধৰিলে। বড়পহীহঁতৰ গাৱলৈ তিনি মাইল-মান দূৰ? বড়পহী মিনিতিৰ মাক আৰু বিজুলী ভনীয়েক। বেলি বেছি নাই। আকৌ ঘূৰি আহিব লাগিব। বড়ী প্ৰায় ঢপলিয়াই গৈছে।

চেনেহী গৈ পাওঁতে বড়পহীয়ে আন এজনী বড়ীৰ লগত কথা পাতি চোভা-লত বহি আছে। বঁদ-ভাগৰত চেনেহীৰ মূখ বঙা পৰি ঘামি উঠিছিল। বড়পহীয়ে বিয়নীয়েকক দেখি একে জাপেই আগ বাঢ়ি গৈ হাত খনত ধৰি লৈ আহিল।

“আই ঐ দেহি! এই বঁদ খনত বড়ীজনী কেনেকৈ জুৰুলী হৈ আহিছে চা। হেৰ বিজুলী! পানী এঘটি লৈ আহ। গামোচা আন, পীৰা আন।” বড়পহীৰ গাত ততেই নাই।

“কিনো কৰিব বিয়নী, বাটো ভালখিনি। অলপ বেলিয়ে পোহৰে নাহিলে আকৌ ঘূৰি যাবলৈও টান।” কৈ কৈ চেনেহীয়ে ভৰি ধোঁৱে। কথাৰ মূৰতে আন জনী বড়ীয়ে এটা হাঁহ মাৰি কয়।—

“হওক হওক আই, এইনো কি দূৰ? কথাত কয় বোলে—ওচৰৰ খেতি, দূৰৰ বোট। জা-জীয়াৰী যিমনে দূৰত দিব পাৰি সিমনে ভালহে।”

ইতিমধ্যে বিজুলীয়ে পীৰা আনি দিয়ে। বড়পহীয়ে বিয়নীয়েকক আগহেৰে বহিবলৈ কৈ নিজে আন খনি পীৰা চপাইলৈ গাতে গা লগাই বহিল। আজি কেবা দিনৰ মূৰত বিয়নীয়েক আহিছে। নতুন মিতিৰ। তাতে জীউ যেন বৰ-ছোৱালীজনীৰ খবৰ বা কি? মাকৰ চিত। এদিনে এঘুগ যেন হৈছে। সেয়ে পোনে পোনে তাই সোধে—“হলে বিয়নী! আইটি ভাল আছে, হু?” চকুত আবেগ উৎকণ্ঠা।

“আছে, বিয়নী আছে। একো চিন্তা নকৰিব। এই মাত্ৰ মই দূৰো নন্দ-বোঁৱেকক তাত শালতে এৰি থৈ আহিছোঁ। চেনেহীয়ে আম্বাসৰ সূৰত কয়।

“হওক বিয়নী হওক। বাছা ভালৈ থাকুক ভাতে। পাছে জনী, কাম-কাজ বা কেনে, কি কৰিছে? আমাৰ ইয়াত অৱশ্যে বিশেষ কাম-বন নাছিল। স্কুলীয়া ছোৱালী। লিখা পঢ়া কৰোঁতে বিশেষ সন্মান নাপায়। তথাপি মই তাতে চেগৰ আগচুলিত ধৰি ভাইক গাৰ কাপোৰ জোখাৰ নিজে বৈ ল'ব পৰা কৰিছোঁ। ঘৰৰ বাহী-বন কৰা অভ্যাসো ভাইৰ নাই। সেইবোৰ শাওনীয়ে

কৰে। পাছে তেও বুলি মই কোঁতলাবা কণ্ঠ বোলো হেৰ! বেটিৰ কপালে
 বাৰ্শীৰ কপালে সমান। ক'ত কি কৰি বিধাতাই যোৰা মাৰি থৈছে ক'ব
 নোৱাৰি। হাকিমনী হব পাৰিলেতো গাই ৰাখিলি। নাপালে তেওঁ ষ'তে
 ত'তে হাতৰ বনিখনি কৰি খাব পৰা হোৱা ভাল। পাছে কোনো কৰি
 বিয়ননী! বাপেক ককায়েকহ'তে তাইক বন কৰা দেখিলে মোক দম্‌দমাই উঠে।
 মূঠেই একো লাৰিব দিবই নোখোজে। মই ক'লেও কয় বোলে ছোৱালী মানুহ;
 কালিলৈ উলিয়াই দিলে লোকৰ ঘৰত কি সুখ-দুখ আছে তাকে কোনে জানে?
 উলিয়াই নিদিয়া দিন চাৰিটা অলপ আমাৰ ঘৰতে সুখ-আবামত থাকিলেই
 জানিবা? তহ'তৰনো তাত কেলেই চকু পৰিছে হু? এই দৰে বিয়ননী তাইক
 গাত অলপ বতাহ লাগিব নিদিয়াকৈ, নোখোৱা খন খুৱাই, নিপস্কাখন পিঙ্কাই
 ইমান ডাঙৰ কৰিলোঁ। এতিয়া সেই হেন জীয়ৰী মোৰ চকুৰ আগত আজি
 ইমান দিন নেদেখি গোটেই আন্ধাৰ দেখিছোঁ। মাইকীৰ চিত ফাটি যাব খোজে
 ভনী।" ৰূপহীৰ চকুৰ পৰা সব্‌ সব্‌কৈ পানী পৰিবলৈ ধৰিলে।

‘এ ওইচোন কেনেখন কব বিয়ননী! ছিঃ—পায়নে? উলিয়াই দিলি বুলি
 ছোৱালীজনীনো কিবা পৰলৈ গৈছে নে? সেয়া দৈৱকীয়ে দেখোন পুথিত
 কৈছে শশীপ্ৰভাক বোলে—

তোমাৰেসে জী-জোঁৱাই তোমাৰেসে ধব।

তুমিসে আপোন হৈবা আমি হৈবো পৰ ॥

কালি ছোৱালী জনী উলিয়াই দিয়া নাছিল, কেৱল ছোৱালী জনীহে
 পাইছিল, আজি উলিয়াই দিছ, মানে লগতে জোঁৱাই পালি; যি নেকি নিজৰ
 পেটৰ পোৰ সমান। আবু ভালে বেয়াই এঘৰ মিতিৰ পালি। ছোৱালীতো
 আছেই; তোৰ ছোৱালী নুবুলি কিবা আনৰ বুলিব নে? নে আপুনি কি
 কয়?” ···চেনেহীয়ে আনজনী বড়ীলৈ মূব ডুপিয়ায়।

“কেলেই নহয়, হয়, আই! আপুনি ঠিকেই কৈছে। তেওঁবুলি আই এটা
 কথা। বোলে—আগফাল শূৱনী কাকিনী তামোল

পাছ ফাল শূৱনী পাগ।

বৰ ঘৰ শূৱনী জীয়ৰী ছোৱালী

উলিয়াই দিবলৈ টান ॥

হেজাৰ হলেও বাপেকী মাইকীৰ চিত। শোক তাপ হবই। মায়ী,
 দুৰ্ঘোৰ-মায়াত থাকি আমিনো কেনেকৈ মনক বড়জাব পাৰিম? শকুন্তলা ক'ব

মুন্নিৰ পালিতা ছোৱালীহে। ইমান শাস্ত্ৰ-সদাচাৰ, ধ্যান ধাৰণা কৰি থকা আশ্ৰম-বাসী ঋষি, শকুন্তলাক উলিয়াই দিওঁতে শোকতে মাতিব নোৱাৰি তেওঁৰ মাত থোকা থুঁকি হ'লগৈ। আৰু আমি মূঢ়মতি কলা-কণা মানুহ আই; আমাৰনো কি? হওঁতে দুদিন মান শোক তাপ থাকিবই। পাচত জী-জোঁৱাইৰ সূত্ৰ শাস্তি দেখিলে সেই দুখ আৰু নাথাকে। বঢ়াটীয়ে কোৱাৰ লগে লগে ৰূপহীয়ে তামোল কাটি বটাত সাজুকৈ থৈছে। এনেতে বিজুলীয়ে চাহ আনি তিনিওকে দিয়ে।

“এ আই, এইবোৰনো কৈলৈ? মোৰ এই চাহ-তাহ খোৱাৰ অভ্যাস নাই আই! লৈ যা তহ'তেই খাবি।” ৰূপহীয়ে জোৰকৈ বিয়নীয়েকক মান্দি কবালে। নাথালে আটায়ে বেয়া পাব দেখি চেনেহীয়ে আৰম্ভ কৰিলে। আন জনী বঢ়াটীয়ে ক'বলৈ ধৰিলে।

“এৰা আই, খাবিনো কি? আজি কালি এই বংচঙীয়া পানী টুপিয়েই সকলো ফালে। আগৰ হলে দুৰ-দুৰ্গন্ধৰ মানুহ আহিব, কোমল চাউল, চিৰা, থপুথপীয়া গাখীৰ সৈতে দিব। তাতে পকা মনোহৰ দুটা বাকলি গুচাই লৈ যদি সানি-পুতাক ল'লা তেন্তে কিনো খাবা!” বঢ়াটীয়ে সোলা দাঁত দুপাৰি উলিয়াই হাঁহিবলৈ ধৰিলে। ৰূপহীয়ে অলপ গম্ভীৰ হৈ ক'লে।—

“আচল কথাই কৈছে। আলহী অতিথি সন্নিবিষ্ট বৰ লাজেই লগা হ'। গাখীৰ বুলিবলৈ আৰু ঘৰখনত নাই। হওঁতে গাই গৰুও চাৰি-পাঁচজনী। বন্ধা চাকৰো আহে। পাছে দেশনখত কিবা জুই লাগিছে। গাইৰ বাহত নাই গাখীৰ, পানীত নোহোৱা হ'ল এটা মাছ পুঠি আৰু নো খাবা কি?” ৰূপহীৰ মুখত বৰ-বিৰক্তি।

“আৰু সেইবোৰ কথা নকবা বিয়নী! পাপ অধৰমে পৃথিৱী ভৰি পৰিল। তাৰে এইবোৰ চিন দেখুৱাব ধৰিছে ইশ্বৰে। পাছে অ' আই বিজুলী! বাইদেৱেৰাই কিবা কেঁচী এখনৰ কথা কৈছিল দোখোন। মোৰ যাবৰ বেলিও হ'লহি। পাওঁগৈ মানে সাঁজ লাগিবই।” চেনেহীয়ে যাবলৈ প্ৰায় উদ্যত হয়।

“ময়ে কাইলৈ লৈ যাম বাৰু; কিবা এটাৰ চিলাই অলপ মোৰ শিকিব লগাও আছে বাইদেউৰ ওচৰত।” বিজুলীয়ে ঘৰৰ ভিতৰৰ পৰাই কয়।

“অ বিয়নী, পাছে ডাঙৰ কথা এটাই সন্নিবিষ্ট থাকিল। বাৰু বিজুলী কাইলৈ যাব খুজিছে ভালেই হৈছে। তাই একেলগে বায়েককো লৈ আহিব।

জানেই নহয় ? নতুন ছোৱালী, একেলগে ৭।৮ দিন থাকি তাই চাগে উচুপিচাই আছে এবাৰ মাকৰ ঘৰলৈ আহিবলৈ । তই কিন্তু পঠাই দিবি বিয়নী !”

“হুঁতে হয় ; নিয়ম মতে পঠাব লাগে । কিন্তু এটা অসুবিধা বিয়নী ! ল’ৰাটোও পৰাহঁলে নে তাৰ পাছদিনা যাবই বোলে । তাৰ ছুটিও শেষ হ’ল । পৰব তলত চাকৰি কৰা মানুহ । সেইদৰ্খ তাইক আৰু তিনি দিন মান পলমেই আনিব । এই দুটা দিন আৰু তই থাক ধৈৰ্য ধৰি । মই হলে তোক কণ্ট, তোৰ ছোৱালীয়ে মোৰ ঘৰত মূঠেই কণ্ট নাপায় । মোৰ মানত মোৰ তগৰ যেনে, মিনতিও ঠিক তেনেই । আজি এই কেইদিনে তাইৰ মনত মই কোনো দুখ চিন্তাৰ ভাৱ দেখা নাই । বেচ হাঁহি-মাতি মিলি-জুৰি আছে ।” কথা কৈ কৈ চেনেহী নঙলা মূখলৈকে আহে । বৃপহীয়েও আগবঢ়াই থবলৈ আহিছে । জীয়েকৰ ভাল কথা শুনি তাইৰ চকু দুটা আনন্দত উজ্জ্বল হৈ উঠে “আবেগত বিয়নীয়েকৰ হাতত ধৰি তাই সোধ ।

“হাঁ বৃকুৰ বিয়নী ! মোৰ আইটিয়ে সকলো কাম-বন ঠিকমতে কৰিব পাৰিছে ? তই হলে ভনী তাইক কিবা নাজানিলেও শিকাই বৃজাই লবি । মোৰে শপথ, তাইক যেন মৰম চেনেহ কৰ । বৰ আলসুৱা তাই মোৰ ।”

“সেই কথা মোক কৈ থাকিব লাগিছেনে ? ময়োতো ছোৱালীৰ মাইকী । একেদিনে জানো সকলো কাম ঠিক কৰি লব পাৰিব ? লাহে লাহে আপুনি সকলো সজ হৈ যাব । কিবা নোৱাৰিলে মই জানো মৰিছোঁ ? আগতেনো কোনে কৰি খুৱাইছিল ? বোৱাৰীজনী পালোঁ বুলি মইনো কিবা বজাৰ ৰাণী হৈ গলোঁনে ? বৃজিছ বিয়নী, সেইবোৰ নলগা কথা মোক নকৰিহঁক । বাৰু ঘা এতিয়া, মোৰো সিফালে ৰাতি হবগৈ ।” দুয়ো বিয়নীয়েকে নমস্কাৰ জনাই দুইফালে গ’ল ।

লাহে লাহে বেলি পাটত বহিল । গৰু-গাই ঘৰমূৱা হ’ল । চেনেহী বেগাৰোঁগকৈ গৈ ঘৰ পালেগৈ । তেতিয়া ঘৰত বস্তু জ্বলিছে ।

চেনেহী আহি ঘৰসোমাই দেখিলে মিনতিয়ে চকু মূখ তপ্তপীয়া কৰি বহি আছে। ওচৰতে তগৰে তাইৰ স্কুলীয়া পাঠ্য পাঠি আছে। হঠাতে শাহুৱেক সোমাই অহাত মিনতিৰ চকুত ভৰি থকা অশ্রু কেইবা টোপালো সৰি গ'ল। ল'ৰা-লৰিকৈ তাই সেইবোৰ মচি ললে; কিন্তু চেনেহীৰ চকুৰ পৰা সাৰিব নোৱাৰিলে।

“কি আইটি, তই কান্দিছ? কি হ'ল? কিবা কাঁজিয়া পাতি কৰিছ নেকি? কিন্তু কাঁজিয়া কাৰ লগত? ল'ৰাটোৱে তেন্তে……?” চেনেহীয়ে বাকী অংশ ক'বলৈ নো পাওঁতেই তগৰে তপ্তকৈ কৈ উঠিল।

“আজি বৰ বোৰে সৈতে বোৰ কাঁজিয়া লাগিছিল মা! আমাৰ চোতালত।”

“ডাঙৰ বোৰেবৰ সৈতে? ঐ বাপ! তাই বাঘে-খাটীয়ে এইখিনি পালেহি কেনেকৈ? মই থকাততো তাই কোনো দিনে নাহে। ৰাম, ৰাম! কচোন ক ভালকৈ, কি কাঁজিয়া কৰিলি?” চেনেহীয়ে বৰ উদ্ভিগ্ন হৈ সোধে।

“কাঁজিয়া মই একো কৰা নাই আই, তেওঁহে মোক ভালেমান ককৰ্থনা কৰিলে। কিন্তু মোৰ হলে একো দোষ নাই আই! কিয় যে—”

“বাৰু নালাগে মই জানোঁ। তাইৰ লগত দোষ অদোষৰ কথা নাই। কিন্তু চোতাললৈ খেদি আহিল কিয় তাকে ক?”

মিনতিয়ে বৰ লাজ আৰু বেথাৰে কয়। “তেওঁৰ সৰু বাপু বোলা সেই “কিৰণ” আমাৰ চোতালত আমন জিমনকৈ বৈ আছিল। মই তাক হাতত ধৰি সৰলৈ আনি মৰম কৰিছিলোঁ আৰু দুটা বিস্কুট খাবলৈ দিছিলোঁ। তাৰ পাচত ক'ৰ পৰা আহি বাইদেৱে সাউংকৈ তাক মোৰ পৰা টানি লৈ গ'ল। বেচাৰাৰ মূখৰ পৰা আঙুলি ভৰাই বিস্কুট খিনিও উলিয়াই পেলাই মোক গালি পাৰিবলৈ ধৰিলে। এনে বেয়া ব্যৱহাৰ দেখি মাত্ৰ ক'লোঁ যে সৰু ল'ৰাক সন্মান ভয় দেখুৱা বেয়া। আৰু মোকেইবা কিয় ইমান ঘিণ কৰিলে? মই জানো পৰ? তেওঁ টিকিচি বিকিচি গ'ল। মোক ক'লে—“বৰ জমিদাৰৰ ষেটীহঁত, হাকিমনীহঁত, তহঁতক মাতিছেই বা কোনে? মোৰ ল'ৰা-ছোৱালীক লেবেলা সাদৰ দেখুৱাবলৈ এনেকৈ ফুচুলালে আৰু মান নাথাকিব।” লগে

লগেই সেই সব ল'ৰাটোৰ পিঠিত ঔপৰাদি কিল পৰিল। বেচাৰাৰ চিন্ন'ৰত মোৰ কেনে যে লাগিল। মইও আই মূখ বাখিব নোৱাৰি ক'লোঁ বোলো বাইদেউ ! এনে ব্যৱহাৰ কৰাতকৈ বৰং মোক যদি চৰ এটা মাৰি গ'লহেঁতেন, তেন্তে সিমান আঘাত নাপালোঁহেঁতেন ! পিছে মই জানিবা জ্বলা জ্বাইত ঘিউহে ঢালিলোঁ। তেওঁ গোটেই বাইজক শুনাই মোক নানা অবাইচ্ গালি দি গ'ল। মই বোলে বিয়াব কইনাই কিবা শত্ৰুৰ শাল লৈ আহিলোঁ, মই বোলে বাঢ়নীৰে তেওঁক কুৰাওঁ বুলিলো। হুৱা-দুৱা লগালত মানুহ বহুতো আহিছিল। মই লাজত তেনেই মৰি গলোঁ আই ! মূখেৰে কিন্তু কাকো একো ক'ব নোবাৰিলোঁ। মই যে আহিয়েই এই ডাঙৰ কলঙ্কটো পাব লাগিব তাক মই সপোনতো কল্পনা কৰা নাছিলোঁ আই !” মিনতিৰ চকুত টপ্ টপকৈ পানী বাগি গ'ল।

ইমান সময়ে চেনেহীয়ে দম্ বন্ধ কৰাব দৰে সকলো শূন্য আছিল। এতিয়া এটা দাঁঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়ি “হুও” বুলি কিবা এটা ক'বলৈ গৈ খপকৈ বৈ গ'ল। ওঠ দটো ক'পি উঠি ঠিক ভাষা বিচাৰি নাপাই যেন আপুনি থিৰ হ'ল। মিনতিৰ চকুৰ পানীবোৰ মাচ দি মূৰত হাত বুলাই তাই ক'বলৈ ধৰিলে—“ভই নাকান্দিব আই ! তোৰ চকুত পানী দেখিলে মোৰ আৰু শাস্তি নাথাকিব। ভাৰিছিলোঁ সকলো দুখ কষ্টৰ সাগৰ পাবহে এটা শাস্তিৰ উশাহ লব পাৰিছোঁ। আজি পঞ্চাশ বছৰ বয়সত সোমালোঁ সুখ কেনে তাক জীৱনত আৰু নাপালোঁ। যিদিনা তোৰ উজ্জ্বল মূখখনি দেখিলোঁ, সেই দিনাই যেন মোৰ শত সহস্ৰ দুখ কষ্ট কববালৈ উৰি গ'ল। মই যেন বৰ ভাগ্যৱতী ; লক্ষ্মীক যেন মই ঘৰ চপাই আনিব পাৰিলোঁ। কিন্তু হঠাতে আজি তোৰ চকুত পানী দেখি মোৰ সমস্ত পূৰ্বণ দুখৰ কথা চকুৰ আগতে ভাঁহি উঠিছে। বৰ পূৰ্বণ ঘাঁ এডোখৰত নতুন আঘাত লাগি গ'ল। নাই, নাই-া” কিবা যেন ক'বলৈ গৈ চেনেহীৰ মাত বন্ধ হৈ গ'ল। চকু একেবাৰে বাষ্পাকুল।

মিনতি শূন্য হৈ গ'ল। তাই হা কৰি শাহুৱেকৰ বেদনা-ক্লিষ্ট মূখলৈ চাই ব'ল। “তেন্তে এই ঘটনাৰ আৰম্ভ আৰু কিবা দাবুণ যন্ত্ৰণাদায়ক কথা আছে—যি কথা ভাবিলেও জ্বালাতন হয়। উঃ ! মইযে কিয় কথাটো কৈ পেলালোঁ। আগতে ঘৃণাশ্ৰবেণ্ড কিবা জনা হলে !” মিনতিয়ে মনতে ভাবে।

“তেনেহ'লে এইবোৰ কথা এৰি দিয়ক আই ! মই আপোনাক কোৱাটোৱেই অন্যায় হৈছে।”

মিনতিৰ কথাত বাধা দি শাহুৱেকে কয়—“নাই, নাই। ‘সত্যক ছাপা দি
 বাখিৰি কেনেকৈ বোকা ছোৱালী ? সি আপুনি প্ৰকাশ হব। মই ভাবিছিলো—
 মোৰ অতীত দুখ বেদনাৰ কথা জীৱনত কাকো আৰু ন’কম। নিজৰ পেটৰ
 সম্বন্ধকো অন্ততঃ। কিন্তু মই নোৱাৰিম, মই আৰু নোৱাৰিম মিনতি ! মই
 তোক ক’ম। অন্ততঃ মোৰ এই মনৰ জ্বালা গঢ়াবৰ বাবে তোক ক’ম। কিন্তু,
 কিন্তু যে……।” বুলীৰ কথা উত্তেজিত হৈ আছে। তাইৰ যেন বৰ ডাঙৰ ভাগৰ
 লাগিছে এনে ভাবে ফোঁপাবলৈ ধৰিলে। তগৰে মাকৰ অৱস্থা দেখি চকুলো
 টুকিবলৈ ধৰিলে।

“আপুনি ইমান অধৈৰ্য্য নহব আই ! ছিঃ ইমান ক্ষুদ্ৰ কথা এটাতে
 আপুনি ……।”

“ক্ষুদ্ৰ ; ক্ষুদ্ৰ নহয় আজলী ! তই কি বুদ্ধিবি ? বিচিত্ৰ সংসাৰ ক্ষেত্ৰৰ
 নতুন আলহী। বাৰু তোক মই ক’ম সকলো। আজি আৰু সেইবোৰ উজ্জ্বল
 লাভ নাই। এতিয়া সকলো পাহৰি যা। একো মনলৈ নানিবি। ভাবিবি যেন
 একোৱেই হোৱা নাই। আৰু এইবোৰ কথা যেন কাবো আগত তই নকৰ।
 এনেকি মৃগালৰ আগতো নহয়। ক বাৰু, মোৰ এই কথা বাখিৰি পাৰিবি ?”

“আপোনাৰ আশীৰ্বাদত পাৰিম আই। কিন্তু আপুনি শান্ত হওক।
 আপোনাক অধৈৰ্য্য দেখিলে আমি কি দৰে ধৈৰ্য্য ধৰি থাকিব পাৰোঁ বাৰু ? এই
 বয়সত ইমান কষ্ট কৰি আপুনি ইমান দূৰ বাট বুলি আহিছে, তাতে শৰীৰত
 ইটো সিটো অসুখ লাগিয়ে আছে। এই হেন অৱস্থাৰ মাজত আপুনি এনে
 দৃষ্টিচন্দ্ৰাবোৰ নানিবি আই ! মোৰ শপথ। কিবা শোকৰ কথা থাকিলেও তাক
 পাহৰিবলৈ যত্ন কৰক। মই আপোনাৰ ভৰিত ধৰিছোঁ।”

মিনতিৰ সান্ত্বনাত চেনেহী যথেষ্ট সুস্থ হৈ আছে। লাহে লাহে উঠি
 কাপোৰ সলাই পাগলৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰে। মৃগাল কৰবাৰ মিটিঙলৈ গৈছে।
 আহি পালেই ভাত বিচাৰিব। দিনটো প্ৰায় টলৌ টলৌ কৈ ফুৰি নিশা ঘৰটো
 পালে তাৰ ভোকে পিয়াহে আগুৰি ধৰে। এয়ে তাৰ স্বভাৱ। মাকে ভালকৈ
 জানে যে মৃগাল কেতিয়াও বেয়া কামত ঘূৰি নুফুৰে। তথাপি ব’দে বতাহে,
 বোকাই পানীয়ে ৰাতি এপৰলৈকে সি সেইদৰে ফুৰাটো মূঠেই পছন্দ নকৰে।
 তাৰ বাবে তাক যথেষ্ট বকেও। কিন্তু সি যোতিয়া হাঁহি মাৰি—“আই বৰ ভোক
 লাগিছে।” বুলি পাক ঘৰৰ দুৱাৰ মূখত ভুৰ্ণুৰ মাৰে,—মাছ হৃদয়ৰ সকলো
 কল্কলীয়া আক্ৰোশ, অভিমান আঁতৰি যায়। এতিয়া মৃগালৰ কথা ভাবি চেনে-

হীয়ে পদ্বৰ্ণৰ ঘটনাৰ কথা পাহৰি আছিল। এয়ে জননী ! যাৰ নাম স্বৰ্গৰ দৰে পবিত্ৰ।

এইখিনিতে কৈ থওঁ যে মৃণালৰ পিতৃ যেতিয়া ঢুকায় ; তেতিয়া তাৰ বয়স মাত্ৰ ১০।১২ বছৰ। জীৱৰ বাম দলৈয়ে চেনেহীক ৪৫ বছৰ বয়সত বিয়া কৰায়। আগৰ পক্ষীয়ে দুটা পুত্ৰ সন্তান এৰি ইহ সংসাৰ ত্যাগ কৰে। তেতিয়া সিহঁতৰ বয়স এটাৰ ৫ বছৰ আৰু আনটোৰ ৩ বছৰ। দুয়োৰো নামে ক্ৰমে নিম্মল আৰু উৎপল। জীৱনৰ সম বয়সত ইন্দ্ৰিয়ৰ কোনো তাড়না নাছিল যদিও কেৱল উৎপলৰ মূৰলৈ চায়ে জীৱৰামে চেনেহীক আনে আৰু চেনেহীকো মৃণাল আৰু নৃপেন—দুটি পুত্ৰ সন্তান দি সংসাৰৰ পৰা বিদায় লয়। জীৱৰামৰ মৃত্যুৰ সময়ত তগৰ আছিল মাকৰ গৰ্ভতেই। আজি সম্ভিয়া যিয়ে মিনতিৰ লগত কাঁজিয়া কৰিছিল ; তাই হ'ল নিম্মলৰ পক্ষী বিতুষা। বৰ্তমান সিহঁত মৃণাল-হঁতৰ চুবুৰীয়া ভাই-ভাগিৰ দৰে।

মৃগালৰ ছুটী শেষ । পিচৰ্চদিনা পদ্বাতেই সি বাওনা হব লাগিব । নহলে ৫ মাইল বাট খোজ কাটি বজাৰ গাড়ী ধৰা মস্কল । গতিকে কি ক'ত কাপোৰ-কানি, কিতাপ-পত্ৰ ভৰাব লাগে বাজিয়েই ঠিক-ঠাক কৰি থব লাগে । মিনতিয়ে বস্ত্ৰৰ ব্যৱস্থা কৰিছে ; কিবা পাহৰিলে মৃগালে সোঁৱৰাই দিছে । বাতি ৯ বাজিলত মৃগাল ভাত পানী খাই কোঠাত সোমাল । অলপ পাছত মিনতি আহি চুপ্ চাপ্ থিয় হৈ ব'ল । প্ৰায় ১০ মিনিট কাৰো মন্থত কথা নাই । মৃগাল কিবা ধ্যান কৰাৰ দৰে স্তম্ভ । মিনতিয়ে কাতবন্ধাৰে তাৰ চকুৰ ফালে চাই আছে ।

“তুমি আহি সেইদৰে ব'লা যে ?” মৃগালে মিনতিৰ চকুলৈ চালে ।

“আপোনাক দেখি ভাল লাগিছে ।” মিনতিৰ মাতত অস্বাভাৱিক শাস্তভাৱ ।

“তেন্তে নেদেখিলে আব্দ মোক ভাল নাপাবা নহয়নে ? মোক দেখিলেহে চাই ভাল পোৱা ।”

“ভাল নাপাম কিয় ? ভাল নালাগিব হে ।” মিনতিয়ে অৰ্থৰ ব্যতিক্ৰম বেন দেখি জোৰ দি কয় ।

“অ’ বাব্দ, তেন্তে তুমি মোক ভৱিষ্যতে ভাল পাবা বুলি আশা কৰিছা । অন্ততঃ এতিয়া সিমানকৈ ভাল পোৱা নাই যদিও ।” মৃগাল বেছি গম্ভীৰ হৈ দেখুৱায় ।

মৃগালৰ কথাত মিনতি ক্ষুদ্ৰ হয় । তাই ধৰি লয় যে মৃগালে তাইক কিবা খং কৰিছে । নহলে এতিয়া ভাল পোৱা নাই যদিও বুলি কিয় ক'ব ? মৃগাল বৰ ভাৱপূৰ্ণ । বাক্য চাচুৰ্য্য তাৰ বৰ বেছি । অকোৱা পকোৱা কথাৰে বহস্য কৰি সি বৰ আমোদ পায় । মৃগাল আজি মিনতিৰ কেইদিনমানৰ চিনাকি । তাতে চাৰিবেৰৰ মাজত থকা অলপ শিক্ষাৰ ছোৱালী তাই । মৃগালৰ উচ্চ দৰৰ বহস্য কোতুক বৃদ্ধি নাপালে । মিনতি বৰ অভিমানেও আছিল । গতিকে ক্ষতিৰ ক্ষম হ'ল যদিও বাহিৰত একো প্ৰকাশ নকৰি তাই বেৰত আঁৰি থোৱা হৰগোবীৰ ছবি খনলৈ চাই থাকিল ।

মৃগালে ভাবিছিল এই বগবত মিনতিয়ে হঠাতে খং কৰি উঠিব আৰু প্ৰতি-

বাদ কৰিব। তেতিয়া সি হাঁহি মাৰি বহুসোটা উপভোগ কৰিব আৰু সেইবোৰ মিছা কৌতুক বুলি উৰাই দিব। কিন্তু যেই মিনিতিয়ে তেওঁৰ কথাটো আওকাণ কৰা যেন দেখুৱাই আনফালে মূখ ঘূৰালে তেতিয়া মনত সন্দেহ হ'ল। “তেন্তে কি মিনিতিয়ে সংচাকৈ এতিয়া মোক ভাল পোৱা নাই নেকি? কিন্তু নহয়, সি কেতিয়াও হব নোৱাৰে।” মৃণালে তেনে কথা কল্পনা কৰিবলৈ কষ্ট বোধ কৰিলে। তৎক্ষণাৎ মিনিতিৰ হাতত ধৰি সি কাষত বহুৱাই লয়।

“এতিয়া মোক নাচাই মহাপেৰক চাবলৈ ধৰিলা নেকি? কিন্তু মই যে কালিলৈ যাম। কালিলৈৰ পৰাই বাৰু ছবিখন যিমান পাৰা চাই থাকিব।” মৃণালৰ কথাবোৰ বৰ দয়াদৰ্শ। মিনিতিৰ চকুলৈ কৰুণ ভাবে সি চাই ব'ল।

বেচাৰীয়ে অভিমান পাহৰি গৈছিল। স্বামীৰ প্ৰতিটো কথাই তাইৰ বন্ধুত বাজিছিল আৰু চকুদুটা ভিত্তি পোহৰত চক্ৰমক্ কৰি উঠিছিল। মূখেৰে একো তাই ক'ব নোবাৰিলে। মাত্ৰ মৃণালৰ পিনে আৰু চাব নোৱাৰি ভলমূৰ কৰিলে।

“দুখ নকৰিবা; মইতো চিৰ দিনৰ বাবে নাযাওঁ। কিছুদিনৰ পাচত আকৌ লগ হ'মহি। কিন্তু মিনু! কেইটা মান কথা মোৰ তোমাক কবলগীয়া আছে। কোঁৱা, তুমি তাক পালন কৰিব পাৰিবা?” মূৰত হাত ফুৰাই মৃণালে সোধে।

“কওক! আপোনৰ কথা পালন কৰাটোৱেই মোৰ জীৱনৰ ধৰ্ম্ম যে! পালন নকৰাটো মোৰ অধৰ্ম্ম। স্বামীৰ সেৱাতে নাৰীৰ তৃপ্তি।” কথাৰ গব্দুহ সিমানে নবুজিলেও সহজ নীতিজ্ঞানৰ ফালৰ পৰা মিনিতিয়ে কথাবোৰ কৈ যায়।

“তোমাৰ উত্তৰত সন্তোষ পালোঁ। কৰ্ত্তব্য পালিবলৈ ভগৱানে তোমাক মনোবল দিয়ক। চোৱা মিনু! মই তোমাৰ যেনে প্ৰিয় আৰু মান্য, আইও মোৰ তেনে আপোন আৰু পূজনীয়া। গতিকে মোৰ যি পূজ্যা চেনেহী জননী তেওঁৰ প্ৰতি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য মোতকৈ কোনো গুণে কম নহয়।”

“নিশ্চয় নহয়; আপোনাৰ যি মাতা, মোৰ তেওঁ আই। মোক তেখেতে নিজৰ জীয়ৰীৰ দৰে মৰম কৰে। সিজ্ঞাক কেনেকৈ অনাদৰ কৰিম?”

“মোক অতিশয় আনন্দ দিলা। কিন্তু মনত ৰাখিবা; মোৰ এই দুখুনী মাজুয়ে কেতিয়াও কোনো কথাত তোমাৰ পৰা ঘাতে দুখ নাপায়। ভাবিবা, তেওঁক সন্তুষ্ট কৰা মানে মোক সন্তুষ্ট কৰা আৰু তেওঁক অসন্তোষ দিয়া

১. মানে মোক দিয়া। সংসাৰখন বব জটিল মিন্দ! কেতিয়া কি সোঁতত পৰি কাৰ মন কি হয়, ক'ব নোৱাৰি। সেয়ে দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হৈ মানুহে কৰ্তব্য কৰিব লাগে।”

“এই শিক্ষা মোক আই-পিতায়ে দিছে। আপুনিও আশীৰ্বাদ কৰক মই যেন কৰ্তব্য-বিমুখ নহওঁ।”

মিনতিয়ে মূৰ দোঁৱায় : মৃণালে তাইৰ মূৰটো বুকুৰ মাজত সোৱটি ধৰি আশীৰ্বাদ কৰে। কেইমিনিটমান কাৰো মূখত কথা নাই। হঠাতে পাভল পাতলকৈ মৃণালে দুই এটা শব্দ কৈ যাবলৈ ধৰিলে।

“ভগৱান সাক্ষী, আমি পৰস্পৰে কিমান গভীৰ ভাল পোৱাত আৱদ্ধ। কিন্তু মিন্দ! জগতত প্ৰেমৰ অভাৱ নাই। প্ৰেমেই জগতৰ সকলোকে গাঁথি থৈছে। তাতেই এটা কথা এই যে অতি ভাল পোৱাত মান-অভিমান, খং-সন্দেহ আদি ঘনাই আহে। সেয়ে মই ভাবোঁ—প্ৰেম কৰাটো সহজ কিন্তু প্ৰেম ৰক্ষা কৰাটো অতিকৈ টান। এই ক্ষেত্ৰত দুয়োজনৰ দায়িত্ব অতি গুৰুতৰ। সু-চিন্তা আৰু সু-বিচাৰ বুদ্ধিৰ অভাৱত বহুত মধুৰ মিলনৰ অকালতে অৱসান ঘটে।”

মৃণালৰ বিশ্লেষণশক্তি কথাবোৰ উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল যদিও মিনতিয়ে অৰ্থ বুজি গৈছিল আৰু কিবা এটা আশংকাত হঠাতে সুখি পেলায়—

“তেন্তে সেই প্ৰেম স্থায়ী কৰিবলৈ উপায় কি? যাব চিন্তা আৰু বিচাৰ বুদ্ধি নাই, সেইবোৰে তেন্তে

“সেইবোৰেও প্ৰেম ৰক্ষা কৰিব পাৰে। প্ৰেমৰ জন্ম হৈছে নিৰ্মল অন্তৰত। বাহ্যিক ৰূপ বা আনন্দ-বিলাসত নহয়। যাব অন্তৰ পৱিত্ৰ, অকলুষ, সৰল আৰু সুন্দৰ, সেই দম্পতিৰ প্ৰণয় স্থায়ী হয়। বুদ্ধি আৰু কৌশলৰ দ্বাৰা প্ৰেম স্থায়ী কৰিব নোৱাৰি। মূঠ কথা, দুখন অন্তৰৰ ফট্‌ফটীয়া নিৰ্মল ছবি পৰস্পৰে স্পষ্টকৈ দেখিবলৈ পাব লাগে। দুটাৰ মাজতে বিশ্বাস, সংকোচ, গোপনীয়তা আদি একো থাকিব নালাগে। যেনবা এটা কোঠা, দুখন খিৰিকি। দুয়োখনেই পোহৰ বতাহ সমানে ভিতৰলৈ গতি কৰিব পাৰিছে।”

“কিন্তু শাস্ত্ৰ বিলাকত পোৱা যায়, বহুত পৱিত্ৰ মিলনত দৈৱদোষে নিকৰুণ বিচ্ছেদ আনি দিছে। ৰাম-সীতা, শ্ৰীৰংস-চিন্তা, নল-দময়ন্তী আদি প্ৰতিটো প্ৰেমৰ কাহিনীয়ে আমাৰ চকুৰ পানী উলিয়ায়। কণ্ঠক নাথ।

‘মানুহৰ সাধাৰ বাহিৰেও কিবা এটা আছে—যি শক্তিৰ প্ৰভাৱ আমি নামানি নোৱাৰোঁ ?’

“নিশ্চয় ! জনম-মৰণ, মিলন-বিচ্ছেদ, সুখ-দুখ আদি সকলো দৈৱেই ঘটায়। উৎপাদি দৈৱকে ধিয়াই ৰাই থকাটো মানৱ ধৰ্ম নহয়। মনুষ্য-চেহুটাই দৈৱ-দোষ খণ্ডন কৰিব পাৰে। মানুহৰ সংকৰ্ম্মই নিজৰ ভাগ্যৰ পৰিৱৰ্ত্তন কৰে। অসং কৰ্ম্মই তেনেকৈ দুৰ্ভাগ্য মাতি আনে। নানা বিপদ-সংঘাততো অন্তৰৰ পৱিত্ৰতা আৰু কৰ্ত্তব্যবোধ হেৰুৱা নাছিল বাবেই নল-দময়ন্তী আদিৰ পুনৰ মিলন হৈছিল আৰু সেইবোৰ কাহিনী বিশ্বত চিৰদিন উজ্জ্বল হৈ আছে। গ্ৰীক সাহিত্যত স্বামীয়ে পত্নীক যমপুৰীৰ পৰা ঘূৰাই অনা আৰু আমাৰ হিন্দু সাহিত্যত সাৱিত্ৰী, বেউলা আদিয়ে পতীক জীয়াই অনাৰ দৃষ্টান্ত আছে। সেয়ে কৈছোঁ—পৱিত্ৰ প্ৰেমৰ বিনাশ নাই। ই অক্ষয়। ক্ষুদ্ৰ দেহ ব্যৱধানে এই প্ৰেমক নিষ্প্ৰভ কৰিব নোৱাৰে।”

মিনতিয়ে মূৰ্ত্তিৰ দৰে অচল-অটল হৈ মৃণালৰ কথাবোৰ শুনি যায়। বেদৰ বাণীৰ দৰে প্ৰতিটো শব্দই তাইৰ কাণৰ দুৱাৰেদি সৰকি গৈ অন্তৰৰ কোনোবাখিনিত খুন্দা খাইছে। বৰ জোৰকৈ তাইৰ সৰু হাত দুখনেৰে মৃণালৰ ডিঙিত আকোঁৱালি ধৰে—যেন মৃণাল কৰবালৈ আঁতৰি যাব খুজিছে আৰু তাই সেই গতি প্ৰতিৰোধ কৰিছে।

“আৰু এটা কথা মিন্দু।”

“কই বাওক।”

“কৰ্ত্তব্য বৰ কঠোৰ বস্তু। ইয়াক পালন কৰোঁতে মানুহ শিলৰ দৰে কঠোৰ হৈ পৰিব লাগে। দুৰ্ব্বলতা ইয়াৰ শত্ৰু। কিন্তু ই ঘনাই আহিব বিচাৰে। জ্ঞানীয়ে ইয়াক সদায় পৰিহাৰ কৰে।”

“কি দুৰ্ব্বলতাৰ কথা আপুনি কৈছে ? মোক অলপ বুজাই কওক।”

“ধৰা, মই কালিলৈ যাব লাগে। যদি তোমাক এৰাৰ দুখ-দুৰ্ব্বলতাই মোক আক্ৰমণ কৰে, তেন্তে মোৰ যোৱা নহব। আৰু যোৱা নহলে মোৰ কৰ্ত্তব্য বিদ্ৰাট ঘটিব। গতিকে সেই দুৰ্ব্বলতাক মই প্ৰশয় দিব নালাগিব। ঠিক সেই দৰে তুমিও।”

“কিন্তু মৰম্মে জানো ইমান নিয়ম-নীতি মানি চলিব পাৰে ? প্ৰিয় বিচ্ছেদত কাতৰ নোহোৱাটো জানো আন্তৰিকতাৰ লক্ষণ ?”

“এইখিনিতে ভুল কৰিলা অলপ। মৰম, কৰ্ত্তব্য পাহৰাটোক নুবুজায়।

বৰং নাপাহৰাটোকহে বজায়। এই কৰ্তব্য-বোধৰ বাবেই মূলাই নিজ হাতে যুদ্ধৰ সাজ বৈ স্বামীক দিব খুজিছিল; সংযুতাই আপোন হাতে নিজ স্বামীক বৰণ সাজ পিন্ধাই পঠাইছিল আৰু জয়মতীয়ে গদাক পলুৱাই থৈ তিল তিলকৈ নিজক মৃত্যুৰ মূখলৈ টানি নিছিল। প্ৰাণ দিও মানুহে কৰ্তব্য সাধন কৰে। কৰ্তব্য সবাবো ওপৰত। কৰ্তব্য সাধনৰ বেলিকা বীৰঙ্গনা প্ৰেমিকাৰ চকুত পানী আহিব নোৱাৰে। বিচ্ছেদ কয়, মৃত্যুৰ মাজেদিও প্ৰেমে জীৱন লাভ কৰিবলৈ বিচাবে। প্ৰেম মৰণজয়ী। কবিয়ে কি লিখিছে শুনো :—

নাছিল মৰণ ভয় মৃত্যু হ'ল পৰাজয়

জন্ম হ'ল মৰণৰ লগে লগে যাব।

এইটোৱে কি বজায়? জন্ম মৰিবল, কিন্তু তেওঁৰ প্ৰেম জগতত অবিদ্যৰ হৈ ৰ'ল।”

হঠাতে ঘড়ীটোৰ ওপৰত মৃণালৰ চকু পৰিল। তেতিয়া ১২ বাজি ৫ মিনিট গৈছে।

“মিনতি! বাতি ভালেখিনি হ'ল। অলপ শোৱা যাওক। তুমি আকৌ বাতি থাকোঁতেই উঠিবই লাগিব নহয়?” মৃণালে চকু মুদিবলৈ চেষ্টা কৰে।

মিনতিয়ে ভাবে—শোৱা যাব, কিন্তু টোপনি জানো আহিব? নিদ্ৰা-দেৱী আজি মোৰ ওপৰত বহুটা। তথাপি চেষ্টা কৰা দৰ্কাৰ। মৃণালৰ ভৰি স্পৰ্শ কৰি তাই লাহেকৈ শব্দ পৰে। মৃণালৰ বাহুপাশেৰে মিনতিৰ ডিঙি মেৰ খাই পৰে।

মৃগালৰ বিচ্ছেদত আজি মিনতিৰ মনত শান্তি নাই। এই কেইদিনে জনমত নকৰা কত কামকে তাই কৰা নাই ! বাহীবন, তাঁত-সূতা বোৱা, গোহালিৰ কাম' ঢেঁকী দিয়া, শাক পাচলি কৰা আদি ইটোৰ পাচত সিটো কামৰ আজিবিয়ে নাই। স্থিৰা নাই, অৱসাদ নাই যেন এফালৰ পৰা সকলো বনকে দংশিহে নিছে। কিন্তু আজি মৃগাল আতঁৰাৰ পৰা তাইৰ হাতত একো বনেই যেন নিসিজে। ঘটি-লোটা মাজি পানী ভৰাই নিওঁতে হাতৰ পৰা খহি পৰি গৈছে : ষ'তবত মহুৰাটো বাঁটোতে নলীত সূতা নপৰি শলা-কাঠিতহে মেৰ খাই পৰিছে। চেনেহীয়ে মিনতিৰ এই অৱসাদৰ কথা টেৰ পাইছে। সেয়ে মৰমৰ ধৰ্মকি দি কৈছে, “বাৰু যা যা, তই অলপ চাহকে কবগৈ। মোৰো এটোক খাবৰ মন গৈছে।” নিশ্ৰ্বাক মিনতিয়ে আঁতৰি পৰে। চেনেহীয়ে ভাবে—“আই ঐ দেহি ! সুৰুয নোহোৱাত যেন সুৰুযকান্তি ফুল লেৰেলি পৰিছে !

মাকৰ বুকুৰ মাজত সোমাই শূই শূই মিনতি ইমানটি হৈছিল। বিষাব আগলৈকে এই ৰীতি ৰক্ষা হৈছিল। সেয়ে যিদিনা মিনতিক উলিয়াই দিয়ে বুকুৰ আৰু গোটেই নিশা শোৱা নহ'ল। বুকুৰ ধন যেন বিধাতাই নিষ্ঠুৰ হাতেৰে কাটি লৈ গ'ল। মিনতিয়েও মাকৰ সেই কবুৰ বিনিনিত চকুলো সামৰিব নোৱাৰিছিল। আজি চেনেহীৰ বিছনাত শূই শূই মাকৰ কথাকে তাইৰ মনত পৰি গৈছে। একে কবুৰাময়ী দূই নাৰী, শাৰীৰিক আকৃতিত ভিন। এজনীয়ে উদৰত ধাৰণ কৰিছিল, আৰু আনজনীয়ে আজি স্নেহময়ী অন্তৰৰ কবুৰাবাৰিবে তাইক অভিষিক্ত কৰিব খুজিছে।

“আই মিন্দু ! তোৰ মা'বাতকৈ মই কোনোদুৰে পৰ নহওঁ আই। মোৰ তগবকো এদিন তোৰ দৰে উলিয়াই পঠাব লাগিব ! তাই যদি কাৰোৰ ঘৰত গৈ শাহুৱেকৰ অনাদৰ পায়, তেন্তে মোৰ মাকৰ হিয়াত সেই তাপ নালাগিবনে ? সেয়ে মই ভাবোঁ জীয়াবী আপোন নহয়, বোৱাৰীহে আপোন। জীয়াব শেষ মূহুৰ্ত্তলৈকে যাৰ লগত বণ্ডি লাগিব, তেওঁ কেতিয়াও পৰ হব নোৱাৰে।”

মিনতিয়ে শাহুৱেকৰ মৰম পাই মাকক হেৰুৱা দুখ পাহৰি যাবলৈ ধৰিলে। তাই ভাবে যথার্থতে এনে শাহু সকলোৰে ভাগ্যত নিমিলে। শাহুৰ নিৰ্যাতন

সম্পৰ্কে তাইব মনত বহুত ভয়েই সংস্কাৰবদ্ধ হৈ আছিল। আজি প্ৰেমময়ী শাহুৰীৰ স্নেহোচ্ছ্বাসত অন্তৰৰ মলিন সংস্কাৰবোৰ আঁতৰি যাবলৈ ধৰিলে। তাইৰ মনলৈ চিনেমাৰ দৰে নানা জনৰ ছবি আহিবলৈ ধৰিলে। মাক, দেউতাক, ভনীয়েক, ককায়েক; বিয়াৰ সেই ইণ্ট-কুটুম্ববোৰ, শহুৰৰ পক্ষৰ বিয়াত অহা কুটুম্বৰ তিবোতাবোৰ আৰু শেষত মৃগাল। মৃগালৰ ছবি মনলৈ আহোঁতেই তাইৰ বুকুখন ঢপ্‌ঢপাই উঠিল। গতবাতি আৰু আজি এই বাতি ! একেই নিশা, একেই আন্ধাৰ, একেই নীৰৱতা। কিন্তু আজিৰ নিশাই, যেন নিৰিডু নিস্তন্ধতা আৰু ঘনাক্ষকাৰ বুকুতলৈ সমস্ত পৃথিৱী ছাটি পেলাইছে। ঝিল-ঝিলকে বৰ বেদনাদায়ক কণ্ঠেৰে নিশাটো কবুৰণ কৰি তুলিছে। জানো ! কি অজান পখীৰ পোৱালিয়ে মাকৰ মৰম বিচাৰি চিঁ-চিঁয়াই উঠিছে ?

“মিন্দু ! তগৰৰ টোপনিয়েই আহিল। বাবু ভালেই হ’ল।” এই বুলি চেনেহীয়ে এটা দীঘল হুন্দুনিয়াহ কাটি নিজৰ অতীত জীৱনৰ কাহিনী উলিয়ালে।

“তোৰ দৰে এদিন ময়ো ছোৱালী আছিলোঁ আই ! আই-পিতাৰ মৰমো পাইছিলোঁ যথেষ্ট। তেওঁলোকে আমি চাৰিজনী ভনীৰ ভিতৰত মোকেই কবি-ছিল বেছি মৰম। মই আছিলোঁ বৰ। আগছোৱাত পিতাৰ ধন-ধানো আছিল। কিন্তু আমি অভাগিনী ভনীহঁতৰ মাজত ভাই বুলিবলৈ নাছিল। এই দুখে আই-বোপাইক সোনকালে বঢ়া কৰি আনিছিল। শেষত পিতাৰ কৰ্ম্মশক্তি একেবাৰে কমি আহিল। যি অকণ জন্ম-জৰী আছিল সিও ঢুকাই গ’ল।”

চেনেহী হঠাতে বৈ গ’ল। তাৰ পাচত এটা দীঘল উশাহ লৈ আকৌ ক’বলৈ ধৰিলে।

“এবা ! সেই বেলি পিতাই এটা অসুখতো ভুগিছে। এনে সময়তে তোৰ শহুৰে মোক খোজা-বঢ়া কৰে। মোৰ এতিয়াও ভালকৈ মনত আছে। নিশা যেতিয়া আমি শোওঁ ; আইয়ে বেমাৰী পিতাৰ ওচৰত বহি প্ৰায়ে মোৰ বিয়া লৈ কাঁজিয়া কৰে। মই টোপনি অহা ভাও ধৰি সকলো শূদৰ্শন থাকোঁ। আইয়ে কয় ; “মোৰ ছোৱালী কিহত কম ? ঘৰুৱা কাম-বনত তাইক কোনেও নোৱাৰে। ধীৰ-গম্ভীৰ স্বভাৱ চালে তাইৰ লেখিয়া ছোৱালী এই গাৱঁতেই নাই। স্কুলত দিবৰ নহ’ল যদিও তাই ঘৰতেই পঢ়ি-পাঠি পঢ়িব পৰা হৈছে। এই হেন মোৰ প্ৰথমা ছোৱালীক বৰলা বৰলৈ দিব নোৱাৰোঁ। তাতে আকৌ গৈয়ে দুই-তিনিটা ল’ৰা-ছোৱালীৰ আমনি সহিব লাগিব।” আইৰ কথা কোৱা হলে

পিতাই কৈছিল—“দেখ, বৰলা হলেও অম্বুকাৰ দৰে ধনী-মানী মানুহ সেইখন সমাজত কেইটা ? মোৰ ছোৱালীয়ে ইয়াতেই যদি কিবা এটা বস্তুৰ কষ্ট পাইছে, তাত গৈ তাক নাপাব। বিশেষকৈ মন কৰি চা—মই বঢ়া হৈ পৰিলোঁ। আজি ইটো, কালি সিটোকে অসুখ। কোনে জানে কাৰ কোঁজিয়া কি হয় ? ইফালে ছোৱালীতো আৰু তিনি জনী দিবলৈ আছে। কথাটো সব পিনেই ভাবিব লাগে।” এই দৰে নানা তৰ্ক-বিতৰ্ক কৰি শেষত মোৰ বিয়াৰ ঠিকেই কৰি পেলালে।

মোৰ মনত কেনে লাগিছিল মই ঠিক বুজাই ক’ব নোৱাৰোঁ ; কিন্তু যেতিয়া মোৰ লগৰীয়া বান্ধৱীসকলে মোক বঢ়া বৰলৈ দিয়া বুলি ঠাট্টা কৰিছিল ; যেতিয়া বেদনাত মোৰ বুকু ফাটি যাব খুজিছিল। চকুৰ পানী লুকুৱাবলৈ মই প্ৰায়ে সিহঁতৰ পৰা আঁতৰি পৰিছিলোঁ। কিন্তু আই পিতাৰ অৱস্থা দেখি মোৰ বেথাও লাগিছিল বৰ। ঘৰত আই-পিতাই সদায় মোক বুজনি দিছিল। “তই আই সুখী হবি। তিবোতাৰ স্বামীয়েই গুৱু। পতিৱতা নাৰীৰ অমঙ্গল হ’ব নোৱাৰে। এনে স্বামী, সকলোৰে ভাগ্যত নিমিলে।” ইত্যাদি।

বিয়া হৈ গ’ল। সেই নিশাটো কিযে অমঙ্গলীয়া আছিল। বৰ যোৱাৰ ঠিক আগৰে পৰা ভীষণ শিল-বৰষুণ। গোটেই পৃথিবীত পলসৰ নাচোন। ধুমুহাত গছ-বন ভাঙি বাট-পথো বন্ধ হৈছিল। তাকে দেখি আইয়ে কান্দিবলৈ ধৰিছিল। বিয়াঘৰীয়া নানা জনৰ মুখত নানা কথা। “এবা এই বিয়াই কি অমঙ্গলৰ কথা সূচনা কৰিছে নাজানোঁ।” এনেবোৰ মন্তব্যই মোৰ বুকুত বৰকৈ আঘাত দিছিল। মোৰ বিয়াখন বহাগৰ কোনো এটা আপদীয়া তাৰিখত এই দৰেই শেষ হৈছিল।”

শাহুৱেকৰ কথাবোৰে মিনতিক আঘাত কৰিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ সুধিবলৈ ইচ্ছা হয়, কিয়নো এই বিয়াত শাহুৱেকে অমত প্ৰকাশ নকৰিলে। কিন্তু নিজে নিজেই তাই সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পাইছিল। গাৱঁৰ অগাধতা, পিছ-মাজুৰ ভক্তি-পৰায়ণা ছোৱালী। তাতে অসমৰ্থ বঢ়া বাপেকৰ চাৰিজনীকৈ কন্যাদায়। শাহুৱেকৰ প্ৰতি সহানুভূতিত আপোনা-আপুনি তাই কৃতজ্ঞ হৈ আছে। তাইৰ বিদ্ৰোহী মনে প্ৰকাশৰ ভাষা কিচাৰি নাপায়।

বহু পৰ অকলে কৈ কৈ বঢ়ীয়ে সোধে—“আই মিন্দ ! টোপনি গলি নেকি ?”

“নাই আই, মই শূন্য আছোঁ। আপুনি কৈ ৰাওঁক।” মিনতিয়ে উত্তৰ দিয়ে।

“ক’মানো কি আই ! তাৰ পাছতে মোৰ জীৱনত এক নিকৰুণ অধ্যায়ৰ আৰম্ভ হ’ল। এৰা ! অতি দুখৰ, বেদনাৰ জীৱন। স্বামী গৃহলৈ আহিয়ে মই বিয়াৰ কইনাই কেঁচুৱা লৈছিলোঁ। উৎপল তেতিয়া তিনি বছৰীয়া। তাৰ মূৰত মৌ-সনা ঠুন্দক-ঠানাক মাতে। সি যেতিয়া মোৰ ওচৰলৈ মা, মা, বুলি, আহে, মোৰ হিয়াখনি কৰুণাৰে ভৰি উঠিছিল। পাগলীৰ দৰে মই তাক মনহুওঁতে বুকুৰ মাজত সন্মুখাই সাৰটি ধৰিছিলোঁ। দেখি ঐ ! এইহেন নিষ্পাপ দেৱ-শিশুক নিষ্ঠুৰ বিধাতাই মাউৰা কৰিছে ! মই বিধাতাৰ সেই হিংসা নিষ্পূৰ্ণ কৰিম। মই এই পৱিত্ৰ বালকক মাতৃ-হিয়াৰ সকলো মৰম, চেনেহ, দয়া, তিয়াগেৰে বৰাই ৰাখিম। এই প্ৰতিজ্ঞা মোৰ মনলৈ আহিলে মই এক আনন্দত মতলীয়া হৈ পৰিছিলোঁ। নিষ্পূৰ্ণ বয়স ৬৭ বছৰ আছিল। সি প্ৰায়ে মোৰ লগ নোৱাৰিছিল। ইটো, সিটো সন্নিধি সি মোক আৰ্মান কৰিবলৈ ভাল পাইছিল। নিশা হলে তাক সাধু কৈ কৈ মই ধুৱাই থব লাগে। উৎপলক মই লৈ চুমা খালে সি প্ৰায়ে মূৰখন আমোলাই মোক থুওঁ কৰিছিল। মই যে তাক বোছি মৰম নকৰোঁ এই অভিমানত সি মৰি গৈছিল। তেতিয়া মই তাৰ মূৰত হাত ফুৰাই, খুস্মা নাইবা বিস্কুট হাতত দি সেই অভিমান দূৰ কৰিছিলোঁ। এই দৰেই এই দুই পৱিত্ৰ বালক হ’ল মোৰ কৰ্ম-বহুল সংসাৰ খনৰ আনন্দৰ সমল। মোৰ এই ব্যৱহাৰত স্বামীয়ে যে বৰ সন্তোষ পাইছিল মই তাক বৰ্জিছিলোঁ।

কিন্তু চুবুৰীয়া দুই-চাৰিয়ে এই কথা সহ্য কৰিব নোৱাৰিছিল। সিহঁতে মন্তব্য কৰে—“আই ঐ, বেটীৰ লেবেলা সাদৰখন চা ! যেন মৰা মাকজনীহে শ্লশানৰ পৰা উঠি আহিছে !” আন কিছুমানে আকৌ “বাৰু থ থ। তাইৰ দুই এটা হণ্ডকচোন নিজৰ ফালৰ ; তেতিয়া দেখিবি !” এনেবোৰ কথা আহি মোৰ কাণত পৰিলে মোৰ বুকুখন ধপ্ধপাই উঠিছিল। হাঁস প্ৰভু ! মোৰ মৰম কি ইমান স্বাৰ্থপৰ ? এই চেনেহ কি ইমান উপৰুৱা ? মই কল্পনা কৰা নাছিলোঁ যে মোৰ ল’ৰা হব আবু তেতিয়া ইহঁত মোৰ পৰ হৈ যাব। কিন্তু এই ভিৰোভাবোৰে কিয় তেনে কথা কয় ? এই কথা ভাবিলে মনত বৰকৈ আঘাত লাগিবলৈ ধৰিলে ; আবু ৰাতি হলে মই প্ৰায়ে প্ৰাৰ্থনা কৰিছিলোঁ। “হে পিতা পৰমেশ্বৰ। মোৰ অন্তৰত যি অকৃত্যম মৰম চেনেহ দিছা ; তাৰ পৰা যেন মোক কেতিয়াও বঞ্চিত নকৰা। এই নিষ্পূৰ্ণ শিশুদুটিক যেন মই জীৱনত কেতিয়াও পৰ নাভাৰোঁ। যদি তোমাৰ সৃষ্টিত এনেহে কিবা নীতি আছে, যে

নিজৰ পেটৰ সন্তান জন্মিলে সন্তানীৰ ল'ৰালৈ আৰু চেনেহ নাথাকে ; তেন্তে
 প্ৰহু ! মোৰ উদৰত সন্তান নিদিবা । আৰু যদি দিয়াও তেন্তে এই শিশু
 দুটিৰ মই হিংসা কৰাৰ আগতে মোক মাৰি নিবা । এইদৰে কোঁতলাবা
 উপলক্ষ বুকুৰ মাজত লৈ লৈয়েই মই কান্দি পেলাইছিলোঁ । নাজানোঁ ভগবানে
 মোক কিয় ইমান দুৰ্ব্বল মনৰ কৰি গঢ়িছিল ।”

চেনেহীৰ কথাবোৰ শুনি মিনতিৰ অন্তৰ শাহুৱেকৰ প্ৰতি ভক্তিৰ ভাৰ
 উঠিছিল । ইমান মৰম, ইমান চেনেহো কি মানুহৰ অন্তৰত ঈশ্বৰে দিয়ে ?
 তাই আবেগত বৰ নোৱাৰি চেনেহীক কয়—“ই দুৰ্ব্বলতা নহয় আই ! ই যে
 আপনাৰ বহল অন্তৰৰহে পৰিচয় । দয়াইহে জগতক জয় কৰিব পাৰে । ঈশ্বৰে
 আপোনাক বৰ অমূল্য সম্পদ দান কৰিছে ।”

“অমূল্য নে কি কেনেকৈ ক’ম আই ! কিন্তু মই এইবাবেই দাবুৰ আঘাত-
 বোৰ পাব লগা হৈছিল । পাছত মোৰ এনেকুৱা ভাব হ’ল যে, মই যদি নিষ্ঠুৰা
 হलोহেঁতেন, মোৰ অন্তৰত যদি দয়া-ময়া কিছূ কম হ’লহেঁতেন, তেন্তে পাছৰ
 স্বাত-প্ৰতিস্বাতবোৰে মোক সিমানে নিদাবুৰ আঘাত দিব নোৱাৰিলেহেঁতেন ।
 কি ভাল, কি বেয়া, কি মূল্যবান, কি তুচ্ছ, এই জটিল সংসাৰখনত বুজিবলৈ
 আমাৰ বুদ্ধিৰ নাটনি । সি যিয়েই নহওক, মুঠতে প্ৰভুৱে যি বাটে চলাই
 আনিছে, সেই বাটে আহিছোঁ । বাবু ! আজি ৰাতি ভালৈখনি হব পায়,
 এতিয়া শো বাবু । মই আৰ্মনিহে কৰিলোঁ তোক ।”

“আৰ্মনি নহয় আই ! আজি বৰ ভাল লাগিল কথাবোৰ শুনি । মোক
 আপোনাৰ সকলোবোৰ কথা কব লাগিব । আপুনি মোৰ ধৰ্ম্মমাতা । মই
 আপোনাৰ স্নেহ দুখৰ সকলো কথা জানিব পাৰিলে কৃতার্থ হ’ম ।” বিনীত-
 ভাৱে মিনতিয়ে কয় ।

“ক’ম আই : তোক মই সকলো ক’ম । তোক এনেকৈ কবলৈ পাই আজি
 মই কিমান আনন্দ পাইছোঁ !” চেনেহীৰ মাত কোমল হৈ যায় ।

লাহে লাহে নিদ্রাপ্ৰৱৰ্ত্তে ক’লা আৰু-কাপোৰখন চকুৰ আগত আৰি দি
 বাদুৰুৰ দৰে আঙুলি বুলাই দূৰৈলৈকে অচেতন কৰি আনে ।

মৃণালে ভৰি সিমানে জোৰেৰে আগলৈ দিছিল ; সি সিমানে অনুভৱ কৰিছিল যেন কিবা এটা শক্তিয়ে তাক পাছলৈ টানিছে। কোৱাল বতাহৰ প্ৰতিকূলে যোৱাৰ দৰে সি ঘৰৰ পৰা আঁতৰহৈ গৈ তাৰ গাড়ী ধৰিলে। বেলৈ, জাহাজে, মটৰে, খোজ কাঢ়ি সি দ্বিতীয় দিনা আবেলি তাৰ বহা পালে।

সৰু জ্ঞান এটিৰ পাৰতে তাৰ জীৰ্ণ জুপুৰীটো। জ্ঞানটোত খৰালি হলে প্ৰায় পানী নাথাকে। তাৰ ওচৰতে হাইস্কুলখনো। তাতে সি শিক্ষক। মৃণালে তাৰ ছুট্কেচ্ আৰু তালি-টোপালো মাটিতে থৈ লাহেকৈ ভগা দুৱাৰখনৰ তলাটো খুলে। দেখে মজিয়াখন কেঁচুতাৰে ভৰি আছে। মাজে মাজে বগাপৰি ভেঁকুৰি উঠিছে আৰু কেঁয়া-বনবোৰ তাতে ঠন ধৰি উঠিছে। পিৰালিতো তেনেই বন জঙ্গল। ডিঙিটো অলপ ভিতৰ সন্মুখাই দিওঁতেই এটা উৎকট ভেঁকুৰা গোন্ধ তাৰ নাকত সোমাই গ'ল। আজি এম্বাহৰ পাছত তাৰ সেই প্ৰিয় প'জাটিৰ এনে দশা। বাহিৰৰ পৰা মাল-বস্তুখিনি লৈ সি ভিতৰ সোমাল। তাৰ ভগা বাঁহৰ পজালৰ চাং খনতেই সি বস্তুখিনি থলে। এনেতে সি দেখিলে তাৰ মাটিৰ কলহটো কাতি হৈ পৰি আছে। তাকে দেখি তাৰ মনত পৰিল যে তাৰ বৰ পিয়াহ লাগিছে ; আৰু ডিঙিটো তেনেই শুকাই যাবলৈ ধৰিছে। কলহটোৰ ওচৰলৈ গৈ দেখে যে তাত অলপ পানী আছে অশুভ ৰং ধৰি, আৰু কলহৰ মূখত মকৰাই তাৰ চিকাৰ ধৰিবৰ বাবে এখন মজবুত জাল তৈয়াৰ কৰিছে। মৃণালে দেখিলে যে এই কলহটো ঘঁহি-পিহি মাজ, তাত আকৌ নৈৰ পানী ভৰাই আনিবলৈ তাৰ শৰীৰত বলেই ফেন নাই। ইফালে সি পেটত বগু বগু কৰে ভোকো অনুভৱ কৰে। ঘৰতে সি এসাজ খাই আহিছে, তাত বাহিৰে সি আৰু খোৱাৰ ব্যৱস্থা ক'তো কৰিব পৰা নাই। কেৰাহী দুটাৰ ফালে চকু দি দেখিলে তাত বোল ধৰি বিবৰ্ণ হৈ আছে। সি অনুভৱ কৰিলে যে—সি বৰ অৱশ্য হৈ পৰিছে, আৰু কিছুপৰ থিয় দি থাকিলে যেন সি পৰি যাব।

ভোঁতাৱা বেলিটো বঙা পৰি পশ্চিমত বৰ মাৰিব খুজিছে। যেন কিবা দাৰুণ শোকত কালি কালি চকু বঙা কৰি পেলাইছে। মৃণালে তাৰ

জেপৰ পৰা জুইশলাটো উলিয়াই মমবাতিডাল জ্বলাই ললে আৰু বিছনাখন
জখে মখে খুলিলে দীঘল দি পৰিল। ভোক পিয়াহৰ কথা সি একেবাৰে
ভুলি গ'ল। তাৰ মূৰটো যেন কোনোবাই দাঙি ওপৰলৈ তুলি লৈ গৈছে ;
আৰু শূন্যতে ঘূৰাই লৈ ফুৰিছে। চকু দুটা সি লাহেকৈ মূদি ললে।
তাৰ সম্মুখত কিছূমান অতীত জীৱনৰ দৃশ্য চিনেমাৰ ছবিৰ দৰে ভাহি উঠিল।

প্ৰথমে সি দেখিলে মিনতিৰ কবুৰ চকুহালি। নিৰ্বাক কিন্তু অফুৰন্ত
ভাষা ভবা। ভিতৰত অব্যক্ত বেদনাৰ ফল্গু। দুদিন আগৰ সেই ৰঙীন
দিন কেইটা ! ক্ষুণ্ণকীয়া সেই বিলাস-বিহ্বল মহুৰ্ত্তবোৰ ! আৰু আজিৰ
এই নিষ্ঠুৰ বাস্তৱ। সি যেন এটা মধুৰ সপোনহে দেখিছিল আৰু সাব
পাই এতিয়া এই নিৰ্দয় বাস্তৱ। মৃণালৰ জীৱনত দুখ-কষ্ট, বেদনা, অভাব-
অভিযোগ এই সকলোবোৰেই সত্য। সুখ, আনন্দ-বিলাস, সুযোগ-সুবিধা,
ভোগ-ভূষণৰ লগত তাৰ পৰিচয় নাই। সাধাৰণ শিক্ষাৰ পাছতে সি শিক্ষকতাত
সোমায়। দুটা প্ৰধান কাৰণত এই ব্ৰত গ্ৰহণ কৰিবলৈ সি বাধ্য হৈছিল।
এটা হ'ল তাৰ আৰু দীন পৰিয়ালটোৰ জীৱিকা। আনটো হ'ল পৱিত্ৰ
শিক্ষাদান ব্ৰতৰ হেপাহ। সি শূন্যছিল শিক্ষক-জীৱন ত্যাগৰ জীৱন।
শিক্ষকতা সন্মানৰ পদবী। টকা ইয়াত নাই যদিও শ্ৰদ্ধা আৰু সন্মান আছে।
এই কথাবোৰ তাৰ ভাল লাগিছিল। তাৰ মনত পৰে সি নিজৰ শিক্ষাগুৰু
সকলক কিমান শ্ৰদ্ধা ভক্তি কৰে। অজানিতে তাৰ অন্তৰত এই শিক্ষকতাৰ
আদৰ্শৰ ছাপ এটা পৰি গৈছিল। সেয়ে সি যেতিয়া আৰ্থিক দৈন্যতাত
জীৱনৰ উন্নতি আৰু উচ্চ আকংখ্যা সকলো বাদ দিব লগা হয় আৰু
চমৎকাৰ অসিচিন্তাত পেপুৰা লাগি পৰে, তেতিয়া শিক্ষকতা কৰাটোকে সি
তাৰ জীৱনৰ উপায় ৰূপে বাছি ললে। কিন্তু ইয়াৰ ভীষণতম ভিতৰ-
ফালটোৰ কথা সি কল্পনা কৰিব পৰা নাছিল। শিক্ষকতাৰ নিকৰুণ সত্য
খিনি সি কোঁতয়াও উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল। আজি যেন তাৰ চকুত
নতুন সত্য এটা ধৰা পৰিছে।

“শিক্ষকতা কৰা মহা-পাপ” তাৰ শিক্ষক বন্ধুসকলৰ মাজত এই কথা সি
প্ৰায়ে শুনিছিল। তেতিয়া তাৰ আদৰ্শমুখী প্ৰাণটো কিচু কিচাই উঠিছিল।
সি সকলো বন্ধুৰ বিবৰুদ্ধে যথেষ্ট যুক্তি দাঙি ধৰি তৰ্ক কৰিছিল।

“শিক্ষকতাৰ প্ৰতি যাব এনে হীন ধাৰণা সি সকল এই কামলৈ নাহিলেইতো
ভাল ; দেশবো মঙ্গল।” মৃণালৰ এই তেজোদ্দীপ্ত উক্তিৰ প্ৰায়বোৰেই একো

প্ৰত্যন্তৰ দিব নোৱাৰিছিল। তেতিয়া বিজয় উল্লাসত তাৰ মনলৈ শান্তি আহিছিল। ভবাঁপিতো দূই এজন বৃদ্ধ শিক্ষকে এটা অৰ্থ ব্যঞ্জক হাঁহি মাৰি নিজে নিজে কৈছিল “হুঃ। আমিও এদিন এনে গৰ্ব্ব কৰিছিলোঁ। কিন্তু এদিন যাক লৈ গৰ্ব্ব হৈছিল আজি সিয়েই থকাৰ কাৰণ হৈছে।” আজি বঢ়াৰ এই কথাষাৰে মৃণালৰ অন্তৰত যেন কিবা অৰ্থ দিব খোজে। নুবুজা কথা এটা যেন তাৰ বুদ্ধি পোৱা যেন লাগে। সি ভাবে, “কিতাপৰ জ্ঞানজকৈ অভিজ্ঞতাৰ মূল্য বেছি। বঢ়া সকলো নিশ্চয় ডেকাজকৈ বেছি জানে। তেন্তে কি শিক্ষকতা কৰা সঁচাকৈয়ে মহা-পাপ? নাই, নাই সি কেতিয়াও হব নোৱাৰে। এনে কথা মনলৈ অহাও পাপ।” সি আৰু ভাবিব নোৱাৰে। সি নাভাবে; কিন্তু ভাববোৰ আপুনি আহে। সি কব নোৱাৰাকৈয়ে বহুত কিবা কিবি ভাবি যাবলৈ ধৰিলে। ভাবৰ যে সীমা নাই। ভাবে যে বাধা নামানে। ভাবৰ উদ্দাম গতি। মানুহে স্বেচ্ছায় ভাবত উঠি নুফুৰে, ভাবেইহে মানুহক উটাই লৈ ফুৰায়।

নিশ্চল নিজীৱৰ দৰে কিমানবেলি বিছনাত অচেতন ভাৱে পৰি ৰ’ল, মৃণালৰ হুচ নাই। তাৰ যদি মনটোও নিশ্চল অৱশ্যে হৈ পৰিবলহেঁতেন! কিন্তু বিধাতাৰ কি বিচিহ্ন নীতি! তাৰ চিন্তা, স্মৃতি, কল্পনা সকলোবোৰ এই অৱশ্যে শৰীৰত তীৱ্ৰ হৈ জাগি উঠিছে। তাৰ অশৰীৰী আত্মাটো সিহঁতে টানি চোঁচৰাই লৈ ফুৰিব ধৰিছে। বিশ্রাম নাই, শান্তি নাই। শৈশৱৰ দখময় অতীতলৈ তাৰ মনত পৰিছে। এটা এটাকৈ সকলো কৰুণ কাহিনী তাৰ মনত পৰিবলৈ লাগিল।

“বি দিনা মৃণালৰ জন্ম হ’ল, চুবুৰীয়া কেৰাগৰাকীও তিবোতা আহিছিল।”
চেনেহীয়ে শূই শূই বোৱাৰালৈকেৰ আগত কৈ যাবলৈ ধৰিলে। মিনিভিয়ে মনে
মনে সকলো শূনি যায়। মৃণালৰ অতীত কাহিনী! কিমান মধুৰ লাগিছে
নামটো শূনিয়েই তাইৰ কাণত।

“সি বৰ দৰ্ভাগীয়া; সি বৰ দৰ্ভাগীয়া মিনি।” বৰুৱীৰ কথাত আবেগ
ফুটি উঠে। “মই যেতিয়া প্ৰসব-বেদনাত অস্থিৰ হৈ আছিলোঁ, উৎপলে মোৰ
ওচৰলৈ যাবলৈ নাপাই কান্দি কাটি হুলস্থূল কৰিছিল। তেতিয়া তাক বাহিৰ-
কোঠালিত ৰাখি থকা এগৰাকী তিবোতাই বৰ কৰুণ মাতেৰে তিবস্কাৰ
কৰিছিল। “বহু বহু ষেটা, পুঠি মাছৰ দৰে বৰ ধব ফব কৰিব নালাগে।
কালিৰ পৰা তোৰ পিঠিত ঔ পৰিব।” সেই কথাত আন দুই গৰাকীমানেও
ষোগ দিছিল। আধা চেতন অৱস্থাত মোৰ কাণত এই বাক্য-বাণবোৰ পৰি
শেলে বিকাদি বিকাদিছিল। আৰু মৃণাল! যাব জন্মই হোৱা নাই, তাৰ
প্ৰতি চুবুৰীয়াৰ ইমান দীৰ্ঘা! এই কোভত মোৰ হিয়া ভাগি ষাওঁ ষাওঁ
হৈছিল।

এইদৰেই চুবুৰীয়াৰ অভিশাপ মূৰতলৈ মৃণালৰ জন্ম হ’ল। মৃণাল মোৰ
পেটৰ পোৱালি হলেও কোনো দিনে আন দুজনাতকৈ তাক অধিক স্নেহ কৰা
নাই। বেচাৰাহঁতৰ মাক নাই বুলি যাতে মনলৈ কোনো বিমৰ্ষ ভাব আহিবলৈ
সুযোগ নাপায় তাৰ বাবে মই সিহঁতক অধিক চেনেহ কৰিছিলোঁ। এটা ভাল
বন্ধু হলে মৃণালতকৈ সিহঁতক সবহকৈ দিওঁ। মৃণালে কেতিয়াবা আপত্তি কৰিলে
কৈছিলোঁ—সিহঁত যে তোৰ ককায়েবা; তোতকৈ ডাঙৰ। এইদৰে সব ল’ৰাৰ
প্ৰাপ্য বিশেষ আদৰ-স্নেহকণৰ পৰাও মৃণালক বঞ্চিত কৰিছিলোঁ। কিন্তু
ভাৰ্গাপি ৰাক্ষসী চুবুৰীয়ানীবোৰে সদায় সিহঁতক ফুচুলাই মোৰ বিৰুদ্ধে নানা
অপ্ৰীতিৰ ঘটনাৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

মৃণাল লাহে লাহে ডাঙৰ হ’ল। সি উমলি ফুৰে। এদিন উৎপলে সৈতে
কিবা কাজিয়া এখন লাগিল মৃণালৰ। দুয়ো ল’ৰা মানুহ। উৎপলে জোৰেৰে
তাক গটা মাৰি দিলে। মৃণাল সব ল’ৰা। সি ছিটিংক গৈ কাঠ এচলাত

হাম্‌খৰি খাই পৰিল। তাৰ ধৰ্মতৰিটো ফাটি ধাৰাসাবে তেজ বৈ আহিল। তৎক্ষণাৎ মই তাক ধৰি আনিবলোঁ। উৎপলক এটা চাপৰ মাৰিলোঁ। আৰু এটা মাৰিম বুলি হাতখন দাঙি আৰু মাৰিব নোৱাৰিলোঁ। কাৰণ সি গুৰু, লাজে, অভিমানে কান্দি পেলালে ভেঁতিয়াই। বোঁছকৈ মাৰিম বুলি ভয়তে সি কোঁচ খাই গৈছিল। ঠিক এনে পৰতে চুবুৰীৱাসী বাৰ্ণিনী খুড়ীয়েক জনীয়ে আহি দেখিছিল। তাই সাউংকৰে আহি উৎপলক টানি নিয়ে। আৰু মোক তিৰস্কাৰ কৰিবলৈ ধৰে।

“এনে কেঁচা খাটী মাহীমাক ; তাই নিজৰটো টানি নি আদৰ কৰে, উৎপল পৰ হ’ল। তাক মাৰি গুৰুড়ি কৰিলে। দেহী ঐ ! আইহ’ত, বোপাইহ’ত চাহি। আমি কিবা মৰি গৈছোঁ নে তাৰ মাক নাই বুলি ?”

গোটেইন হুৱাদুৱা লাগিল। তাইৰ কথাত হুঁ দি নানা জনীয়ে ঘেৰি নানা ককৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে। উৎপলে এইবোৰ শুনি বোঁছকৈ উচুপি কান্দিছিল। নাজানোঁ, সি কি বুজিছিল ! তাক লেবেলা সাদৰ দেখুৱা তৰীৰ অভাৱ নহ’ল। কিন্তু বেচাৰা মৃগালৰ কথা কোনেও ভবাৰ আৱশ্যক নেনেছিলে। তাৰ ধৰ্মতৰিৰ পৰা ভেঁতিয়াও ডক-ডকাৱা তেজ বৰই লাগিছে। হাঁয় হতভাগ্য ! তই কেৱল বিমাতাৰ সন্তান বুলিয়েই আজি এই কাউৰীৰোৰে তোৰ মৰমবেধা নুবুজিলে। যদি উৎপলো মোৰ পেটৰ সন্তান হলেহেঁতেন ! আজি এই পাপিনীহ’তে ইয়াত প্ৰৱেশ কৰিব পাৰিলেহেঁতেন নে ? এঘাৰ উত্তেজনাও ভাবিলোঁ—ইহ’তক তিৰস্কাৰ কৰি খেদি পঠিয়াওঁ কিন্তু পিছ মূহুৰ্ত্ততে কিয় নাজানোঁ মোৰ কণ্ঠবোধ হৈ গ’ল। মাত্ৰ বাধা দি বাৰ্ণিনী নোৱাৰা চকুৰ পানীৰোৰ সৰ্‌সৰ্‌কৈ বৰলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

মোৰ শাস্তি সিমানতে শেষ নহ’ল। বিধাতাৰ দ্ৰোহী মই। বাৰ্ণি বোঁছিয়া সকলো কাম বন কৰি অটাই ভাত পানী বাৰ্ণি শেষ কৰিলোঁ ; বাপেক কৰবাৰ পৰা আহিল। মই ভাৰি ধুবলৈ লোটা পীৰা উলিয়াই দিলোঁ। কলোঁ—“ভাত বাঢ়োৱেই, ভাৰি ধুই আহক।” ইফালে উৎপল, নিৰ্জলহ’তে ভাত খাবলৈ বহিছে। মৃগালৰ সাধাৰণ ভাৱে জৱন উঠিছে। তাক মই শূন্য হৈ বান্ধিছোঁ। বহুবোঁলি ভাৰি ধুই নহাত মই বান্ধিবলৈ গলোঁ। এনেতে ভেঁও ভিতৰ সোমাল। মূখখন বৰ ভয় লগা। বাৰিষাৰ ডাঠ ক’লা মেঘৰ দৰে। মই ভয়ে ভয়ে কলোঁ—“এনেকৈ কিয় আছে ? ভাত যে ঠান্ডা হৈ গ’ল।” মোৰ এই কথা শুনিয়েই বহু মূৰ্ত্তি ধৰি—“নাখাওঁ ভোৰ ভাত, ভয়ে ভবা !”

বদলি কাঁহীখন লাঠি মাৰি ছিটিকাই দিলে। ভাত আজ্ঞা বাগৰি মজিয়া গুচি চুৱনি হ'ল। বদলিখলৈ মোৰ আৰু বাকী একো নৰ'ল। এই লাঠি মোৰ মূৰত মাৰিবলৈ নাপালে, ইমানেই মাত্ৰ বাকী ব'ল। তাৰ পাছত.....।”

“তাৰ পাছত আৰু কি হ'ল কি ক'ম মিনি! তিৰোতাই সকলো সহ্য কৰিব পাৰে। কিন্তু পতিৰ পৰা অবিচাৰ আৰু ঘৃণা বা অৱজ্ঞা কেতিয়াও সহ্য কৰিব নোৱাৰে। মোৰ বন্ধু বেদনাত ফাটি গ'ল।”

কৈ কৈ বদলীয়ে উচুপিবলৈ ধৰিলে। তাই এইবোৰ সঁচাকৈয়ে বাস্তৱ ঘটনা যেন পালে। ই যে তাইৰ সন্দেহ অতীতত ঘটা ঘটনা, এই কথা পাহৰি গ'ল। অনুভূতিৰ তীব্ৰতাত তাইৰ অতীত দুখৰ জ্বালাই ন কৈ আঘাত কৰিলে।

“আই আপুনি কিয় কান্দিছে? এইবোৰ দুখৰ দিন আপোনাৰ অতীত হৈ গৈছে। ই এতিয়া সাধু কথাহে।” মিনিতিৰ চকুৰ পানীবোৰ নিজে আন্ধাৰত মচি মচি শাহুৱেকক এইদৰে সান্থনা দিয়ে। তাইবো অস্তৰ বেদনাত ভাগি গৈছিল।

“এবা গোটেই নিশা চকুৰ পানীৰে গাৰু তিয়াই ঈশ্বৰক খাটিছিলোঁ। প্ৰভু! এনে জীৱন নালাগে। মোক মাৰি লৈ যোৱা। ইফালে মৃগালৰ জুৰ টানকৈ উঠিল। সি উচাপ খাই চিঞৰি উঠে। “আই! আই! মাৰিলে, মাৰিলে।” তাৰ দহুদহীয়া তপত দেহটি বুকুত বান্ধি আকৌ প্ৰাৰ্থনা কৰোঁ। হে পিতা! মোৰ বাছাৰ অমঙ্গল নকৰিবা। ই নিষ্পাপ। ইয়াৰ সলনি মোক তুমি সকলো শান্তি দিয়া। মাৰি নিয়া। মই মৰিলে সকলোৰে মঙ্গল হব। মই থকাৰ বাবেই মৃগাল বাপেকৰ মৰমৰ পৰাও বঞ্চিত হৈছে। চুবুৰীয়াইও ভাবে মই উপলহঁতক হিংসা কৰোঁ বদলি। কিন্তু প্ৰভু! মই যদি মৰোঁ তেন্তে মৃগাল, উপল, নিম্মল সকলোটিয়ে বাপেকৰ সমান মৰম চেনেহ পাব; আদৰ যত্ন পাব। চুবুৰীয়ায়ো একে ঘাট-মাউষা ল'ৰা কেইটাৰ মাজত ভেদ ভাব কৰিব নোৱাৰিব। এতেকে প্ৰভু! মোক মাৰা, মোক আঁতৰ কৰা। কিন্তু বিশ্বতাই মোক মাৰি নিনিলে।”

“এইদৰে কিমান ৰে অঘটন ঘটিছে, তাৰ সীমা-সংখ্যা নাই। মৃগালৰ ঋতুৰিৰ ভলৰ ক'লা দাগটো দেখিলে মোৰ পুৰণি কথাবোৰ উগাৰি আহে। সেইটো তাৰ দুৰ্ভাগ্যৰ ছাপ হৈ কেন বৈ গ'ল। কিমান ৰে বিপদ দুৰ্ঘটনা তাৰ মূৰৰ ওপৰেদি বাগৰি গৈছে। মই এই অভাগিনী দুখুনি মাকৰ জেৰ-জেৰীয়া ভগ্না হিলাখলৰ মাজত তাৰ প্ৰতিটো সাঁচ বহি আহে।”

চেনেহী হঠাতে বৈ গ'ল। কাৰো মুখত অনেক বেলি কথা নাই। এনেতে মিনতিয়ে সোৰোঁ নোসোৰোঁকৈ সন্নিধি পেলায়।

“বাৰু আই। শহুৰ বোলো জনা-বুজা মানুহ আছিল। তেখেতে এই ঘটনাবোৰৰ আঁতি-গুৰি নোলোৱাকৈ……?”

“এবা-কোনো বিচাৰ নকৰাকৈয়ে বহুত সময়ত তেওঁ মোক নিৰ্ঘাতন কৰিছিল।” বঢ়ঢ়ীয়ে মিনতিৰ কথা শেষ হ'বলৈ বাট চাব নোৱাৰিলে। “জনা-বুজা বঢ়লি কোনো কথা নাই। বৰং জনা-বুজা বঢ়লি, জ্ঞানী বঢ়লি যাৰ গোঁৱৰ আছে, সিয়েইতো বেছি জঘন্য কাম কৰিব পাৰে মিনি! যি কেৱল নিজৰ বিবেক বিবেচনা মতে চলে, সমাজ বা লোক নিন্দাৰ প্ৰতি কোনো ভ্ৰূক্ষেপ নাই, সিবোৰে সন্মান বেয়া কাম নকৰে। তই চা বাবু, শ্ৰীৰামচন্দ্ৰ ঈশ্বৰ অৱতাৰ, মহা সত্যপৰায়ণ, পিতৃভক্ত। কিন্তু দুখনী সীতাদেৱীৰ প্ৰতি কি অবিচাৰ কৰিলে! সাধাৰণ লোক-অপবাদৰ ভয়ত গৰ্ভৱতী সতীক বনবাস দিলে। নিজে এৰাৰ অগ্নি পৰীক্ষা কৰি সীতাক সতী বঢ়লি জানিও এই জঘন্য কাম কেনেকৈ কৰিব পাৰিলে? এইয়ে সত্যবাদীৰ চিননে? এইয়ে শ্ৰীৰামৰ ন্যায়-নিষ্ঠাৰ পৰিচয়নে? ধোবাই ধুবুনীক গালি পাৰিলে, তাকে জগত ঈশ্বৰে মৰ্চি মাৰি ধৰিলে।”

আবু কিবা কবলৈ গৈ বঢ়ঢ়ীয়ে আবু কব নোৱাৰিলে। তাইৰ বুকুত বিদ্ৰোহৰ জুই। যুগে যুগে সহি অহা নাৰী-নিৰ্যাতনৰ কৰুণ বেদনাই তাইক উত্তেজিত কৰি তুলিছে। মিনতিয়ে ভাবে ঠিকেই কৈছে বঢ়ঢ়ীয়ে। অশিক্ষিতা নাৰীয়েও তেন্তে সত্য-বিচাৰ, স্বাধীন চিন্তা কৰিব জানে! উঃ! যি সত্য সি সূৰ্য্যৰ দৰে আপুনি প্ৰকাশ হয়। তথাপি তাই বঢ়ঢ়ীক জুখিবৰ মনেৰে কয়—

“কিন্তু আই! শ্ৰীৰাম আছিল প্ৰজাৰঞ্জক। প্ৰজাক তেওঁ নিজ প্ৰাণতকৈও ভাল পাইছিল। সেয়েহে প্ৰাণাধিক প্ৰজাৰ প্ৰীতিৰ অৰ্থে সতী ভাৰ্য্যাকো বিসৰ্জ্জন দি জগতত ত্যাগৰ মহিমা ৰাখিছে।”

বঢ়ঢ়ীয়ে গাৰ্জ্জা উঠি উত্তৰ কৰিলে—“মুখৰ যি, বিবেক বিচাৰ যাৰ নাই সিবোৰে এই যুক্তি মানিব। ত্যাগৰ নমুনা দেখুৱাবলৈ তেওঁ আবু ঠাই নাপালে? গান্ধীয়ে কি কৈছে? “মোৰ দৰে হাজাৰ, হাজাৰ লাখ লাখ জনৰ মৃত্যু হওক—কিন্তু জগতত সত্য থাকুক।” কিন্তু ৰামে কৰিলে হাজাৰ হাজাৰ মুখৰ প্ৰজাৰ প্ৰীতিৰ বাবে সত্য বিসৰ্জ্জন। সত্য-নিষ্ঠাৰ লক্ষণ সেইটো নহয়। জনকে বাৰু কি কৈছে?” “মোৰ এই ৰাজ সিংহাসন, এনেকি গোটেই মিথিলা

নগৰী জুৰাল পদাৰ্থ গজেও মোৰ একো নাথায়। (মিথিলায়াং প্ৰদীপ্তয়াং ন
মে দহ্যতি কিঞ্চন)। এই ভাবৰ কল্পতৰী হৈছে সত্য বন্ধা কৰিব পাৰি।
কোনে ভাল পাব, কোনে বেয়া পাব এই বিচাৰ ইয়াত নাথাকে।”

মিনতি তেনেই অবাৰ হৈ গ’ল। বদাৰীৰ বিষয়ে কোনো বৰ্দ্ধিত তাই বিচাৰি
উলিয়াব নোৱাৰিলে। মাত্ৰ মদুখৰ পৰা ওলাল—

“তথাপি পতি পৰম গদুৰ। পতিবিনে নাৰীৰ গতি নাই। ভুলচুক
সকলোৰে আছে আই!”

“নিশ্চয়, নিশ্চয়, আই। তই ঠিকেই কৈছ। পতিয়ে কি কৰিলে নকৰিলে
তাৰ দোষ গুণৰ বিচাৰ নাৰীয়ে কৰিব নোৱাৰে। সীতাই চৰম দূখ-নিৰ্ব্যাভন
সহিও এই বুলি পাতাললৈ গ’ল।—“হে প্ৰভু! মই যেন জন্মে জন্মে বাম্ব হেন
স্বামী পাওঁ।” সত্যৰ মহিমা সেই খিনিতেই। সীতা আইৰ এক কণা চৰণ
ধূলিবো আমি ৰোগ্যা নহওঁ। তথাপি স্বামী গদুৰৰ শ্লীচৰণ চায়েই সকলো
দুখ কষ্ট ভুলি থাকিবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ। এতিয়া সেই ভাবেৰেই সোনকালে
কাল হলে আৰু হয়।

নিশা ক্ৰমে গভীৰ হৈ আহিল। জুদ্ৰাই সকলোৰে দেহ মন অৱশ কৰি
আনিলে। চাওঁতে চাওঁতে উভয়ে টোপনিত মগন হ’ল।

ষষ্ঠীয় দিনা বাতি—

নীলা খুনীয়া কাগজখনত মৃগালে বৰ ব্যস্ত ভাবে লিখি যাবলৈ ধৰিছে । এইখন মিনতিলৈ চিঠি । তাৰ জীৱন-সঙ্গিনী, অৰ্দ্ধাঙ্গিনী প্ৰেয়সীলৈ প্ৰথম চিঠি । বন্ধুত তাৰ ভাৰি উঠিছে আবেগ, উচ্ছ্বাস । প্ৰাগত সি অনুভৱ কৰিছে গৌৰৱ আৰু স্মৃতিত তাৰ ভাৰি উঠিছে—অশৰীৰী ভাৰ্য্যাৰ উজ্জ্বল ছবি । প্ৰথমতে তাৰ প্ৰৱণতাত সি ভাষা বিচাৰি নাপায় । সি ঢালি দিব খোজে প্ৰেম-সন্দাকিনী, উদ্বেলিত অমৃতৰ ধাৰা । বহুবৈলি খপ্ জপাই থাকিছে শেষত আবশ্য কৰিব পাৰিছে । সি লিখিছে—

প্ৰিয়তমা মিন্দু !

“মিন্দু” বুলিলেই শতবাৰ বন্ধুত প্ৰতিধ্বনি উঠে । কিমান মধুৰ নামটি । আৰু সোণ-বৰণীয়া দেহটি । মোৰ চকুৰ আগত যেন থিয় হৈ আছে ! কিন্তু ই মোৰ কল্পনা । তুমি আজি দশ মাইলবো অধিক আঁতৰত । ছিঃ, এনে কল্পনা কি বেদনা দায়ক !

মনত পৰে তোমাৰ বিদায় পৰৰ গভীৰ বেদনা ভৰা আনত মধু খনি । এতিয়াও বাহু বৃগল চপল হৈ উঠে—এবাৰ মোৰ উদং বন্ধুৰ মাজত সেই মধু সাৱটি লবলৈ । গৈয়েই চিঠি দিব—আধা কপা মাতেৰে তুমি কৈছিল। তাৰ প্ৰতিধ্বনিটো মোৰ কাণত এতিয়াও বাজি আছে ।

তোমাক নাজানিছিলোঁ । তোমাক কিন্তু বন্ধুৰ মাজত পালোঁ । কিমান মৰম ! কিমান বেধা ॥ আজি আকৌ তুমি মোৰ আঁতৰত । মোৰ কিন্তু গোটেই শৰীৰত তোমাৰ দেহৰ কোমল পৰশ, মধুৰ শিহৰণ এতিয়াও অনুভৱ কৰিছোঁ ।

শৰীৰৰ ব্যৱধান ; কিন্তু মন তোমাতে নিমগ্ন । তুমি মোৰ প্ৰাণৰ কম্বত বহিবানে ? গাতে লাগি—গাৰ কাষত নহয়—মোৰ হৃদয়ৰ মাজত ।

এবা ! ফুৰি গৈ তোমাক কোঠালিত নেদেখিলে মনটো চপল হৈ উঠিছিল । পিছফালে দেখোঁ বুলি উকি মাৰি চাইছিলোঁ ; কিন্তু তুমি যে প্ৰাণৰ মাজতে বহি আছা আজি অনুভৱ কৰিছোঁ ।

বাবু, প্ৰাণাধিকে ! কোৱাচোন তোমাৰ কেনে লাগিছে ? তোমাৰ চিঠিখনি কোন তাৰিখে পাম ? মোৰ ধৈৰ্য্যই আটবনে ? হিঃ, মই বৰ চপ্পল । মাফ কৰিবা । বিশেষ নিলিখোঁ । ভালে ভালে পাইছোহি ! আইক প্ৰজ্ঞা জনাবা । মোৰ অপৰিসমীম চেনেহেৰে—ইতি—

তোমাৰ কম্পনা-বিলাসী

“মৃণাল”

চিঠিখন লিখি অঁতাই ভাজ কৰি খামটোত ভবাই ধুনীয়াকৈ নামটো লিখিছে । Sreemati Minati—এনেতে দুৱাৰত হঠাৎ কেৰেক শব্দ । লগে লগে যি সোমাই আহিল, মৃণাল স্তম্ভিত হ’ল । এইজনী বিদ্ৰু বৰুৱা । চকুত যাৰ বিজুৰিল, দেহত ভাঁজমা ।

“বাবু লুকুৱাব নালাগে । আমি দেখিলে খয়-লয় নাযায় ।”

বিদ্ৰুৱে মিচিকিয়া হাঁহিটো মাৰি একেবাৰে আহি আচাঁৰ তলত লুকাই থোৱা চিঠিখনি হাত কৰিলে । মৃণাল অপ্ৰতিভ হৈ গ’ল । সন্ধিয়া এইদৰে গাভৰু এজনী, মায় লগত ৫ বছৰীয়া ছোৱালী এজনীৰে সৈতে অকলশৰীয়া ডেকা এজনৰ ঘৰত প্ৰৱেশ কৰাটো তাৰ পক্ষে বৰ স্বাভাৱিক যেন নালাগিল । সেয়ে সি বহিবলৈ কব নে, কি কব একো ঠিক কৰিবই নোৱাৰিলে । কিন্তু বিদ্ৰুৱে নিজে তাৰ গোৱা বিছনাৰ ওপৰত বহি পৰিল ।

“বাবু, বিয়াত নামাতিলে নাই ; কিন্তু উপষাচি অহা হতভাগিনীক নো বহিবলৈও কব নেপায়নে ?”

বহস্যৰ হাঁহি মাৰি তাই মৃণালৰ মূখলৈ চায় । মৃণালৰ নিজকে দোষী যেন পাই লাজ লাগিল, আৰু প্ৰায় অপ্ৰস্তুত হোৱাৰ দৰে কলে—

“কমা কৰিব মিচু বৰুৱা ! মই…অ’ নহয় ; আপুনি এই চকী খনতে বহকহি । বিছনাত…” নিজৰ বহা চকীখন এৰি দিয়ে মৃণালে ।

“নালাগে, নালাগে বাবু । মই নিজে বহিলোঁ বোতলা বহিলোৱেই ; আৰু উঠাই পেলাই মোক লাজ নিদিব । হিঃ হিঃ” বিদ্ৰুৱে কৌতুকৰ হাঁহি হাঁহিবলৈ ধৰিলে ।

কথাটো মৃণালৰ বৰ স্মৃতিকৰ লগা নাছিল । কিন্তু ভদ্ৰতাৰ খাটিৰত তাইৰ বগবত যোগ নিদিলেও নহয় । সেয়ে এটা কৃত্ৰিম হাঁহি মাৰি সি কয়—

“ভাল বাবু ! যেনে ভাল দেখে ! পাছে আজি হঠাতে অহাৰ কিবা কাৰণটো জানিব পাবোনে ?” এই প্ৰশ্নটো সূৰ্ধিম বঢ়িল সি সূৰ্ধিব নোৱাৰিলে ।

মনতে কেইবা বাৰো তাকে পদ্যৰ দৰে আঁওৰাবলৈ ধৰিলে ।

বিন্দু স্থানীয় মাইনৰ স্কুলখনৰ শিক্ষয়িত্ৰী । ছোৱালীজনী দেখাত মাগুৰ বৰণীয়া, বৰ শকত । বয়সো প্ৰায় ২৫ৰ ওপৰ হৈছে । বিয়াবাৰ হোৱা নাই যদিও গোটেই অঞ্চলটোতে কি ল'ৰা, কি বঢ়া আটায়ে বিন্দু বাইদেউ বুলি মাতে । সকলোৰে ইয়াকে জানে যে বিন্দুৱে আৰু কালেকো বিয়া নোসোমায় । বহুতে বিয়ালৈ ধৰাত হেনো খাটাং জৰাব দিছে যে জীৱনত তেওঁ বিয়া নোসোমায় । বৰ্ত্তমানে তাই ইমান শকত হৈ পৰিছে যে মানুহে ছোৱালী খুজিবলৈ ভয়েই কৰে । শিক্ষাত বিন্দু মেট্ৰিক ফেইল আৰু নগাওঁ শিক্ষয়িত্ৰী ট্ৰেইনিং প্ৰাপ্তা ।

এই খিনিতেই আমি বিন্দুৰ অলপ পৰিচয় দি থওঁ যে বেচাৰী আগছোৱা কালত নিয়াতিৰ নিষ্ঠুৰ পৰিহাস সহ্য কৰিব লগা হৈছিল । সেয়ে শ্ৰভাৱ-চৰিত্ৰত এটা কাঠিন্য আৰু মাতত বৃদ্ধতা দেখা গৈছিল । শৈশৱতে পিতৃ-মাতৃ বিয়োগ আৰু ভব যৌৱনতে তাইৰ একমাত্ৰ পালক ককায়েক জনৰো হাইজাত মৃত্যু ঘটাত তাই সংসাৰ অৱগত্য এটি নিঃসঙ্গ হৰিণ-শিশুৰ দৰে হৈ পৰিল । কৌতুহ্যৰে পৰা তাই দুখীয়া খুড়াকৰ ঘৰত আশ্ৰিতা আৰু শিক্ষয়িত্ৰী হৈ ভাত কাপোৰ মোকলাইছে ।

অনুপ, বিন্দুৰ খুড়াকৰ ল'ৰা । ১০ম মানৰ শেষ পৰীক্ষাৰ সময়ত খুড়াকৰ অনূৰোধ এৰাব নোৱাৰি মাত্ৰ এমাহ কাল মৃণালে তাৰ ঘৰুৱা শিক্ষক হৈছিল । কৌতুহ্যৰা বিন্দুৰ হাতৰ চাহকাপ, কৌতুহ্যৰা তামোলখন মৃণালে খাইছিল । ইমানেই বিন্দু-মৃণালৰ সম্পৰ্ক । বহু পৰ মৃণালে কি কৰ, কি নকৰকৈ ভাবি আছিল । এনেতে বিন্দুৱে কলে—

“আপুনি চাণে মোক বৰ খং কৰিছে নহয় ? এয়া লওক আপোনাৰ চিঠি ।” অ’ মিনতি .. মিনতি .. মিনতি ... ।” হাঁহি হাঁহি চিঠিখনি মৃণালৰ বুকুৰ জেপটোত সন্মুৱাই দিয়ে ।

মৃণালৰ স্নায়ু-মণ্ডলবি উঠে । আজি বিন্দুৰ ব্যৱহাৰ বহুত বেলেগ । ক’তা ! আগেয়েতো তাৰ লগত এনে বগৰ-বহস্য কৰা নাই ? তেন্তে আজি কিয় এই পৰিবৰ্ত্তন । মৃণালে অৰাক হৈ ভাবে । কথাৰ সূৰ বদলাবলৈ মৃণালে সোধে ।—

“খুড়াদেওৰ ভাল নে ?”

“ভালেই । আৰু মিনতিৰ ?” চকুত সেই একে বহস্যৰ প্ৰশ্ন । “কোন মিনতি ?” মৃণালে নবুজাৰ দৰে সোধে ।

“সেই মহা ভাগ্যবতী ; বাঁলে চিঠি লিখিছে।”

“ভেওঁক জানো চিনি পায় ?”

“আগতে লতা জুপি মাটিত বগাই থাকেতে চিনা নাছিলোঁ। কিন্তু এমাহৰ আগত শ্ৰীল শ্ৰীযুক্ত মৃণাল দলে নাহৰ জোপাত বগোৱাৰ পৰা চিনি পাইছোঁ।”

“হাঃ হাঃ ! মই জানো নাহৰ ?”

“এৰা নাহৰ নহয়, হৰ হে হৰ লাগিছিল আচলতে। অৰ্থাৎ যিয়ে হৰণ কৰে !”

“আপুনিও যে, মইনো কি হৰণ কৰিলোঁ বৰুৱা ?”

“বাবু বাবু, হৰণ কৰা দোষত পুৰলিচত দিম বুলি ভয় কৰিব নালাগে। তেন্তে পূৰণেই কৰিছে। অৰ্থাৎ আগে এক আছিল, এতিয়া দুই হ’ল। তাৰ পাহত তিনি, চাৰি, পাঁচ, ইত্যাদি ক্ৰমে চক্ৰবৰ্ত্তি। কি বোলে ? হিঃ হিঃ !”

হাঁহি হাঁহি বিন্দু মৃণালৰ একেবাৰে কাষ চাপি আহিল আৰু মৃণালৰ বাওঁ বাহুত তাইৰ সোঁ-বুকু এবাৰ ঘূৰি খালে। মৃণালৰ ইন্দ্ৰিয়মণ্ডল হঠাতে এবাৰ জোঁকাৰ খাই উঠিল। যেন ইলেকট্ৰিক চুইচ্ লগা মানুহৰ ভৰিৰ পৰা মূৰলৈকে গোটেই শৰীৰ নিমিষতে জিন্ জিনাই গ’ল। বিন্দুৰ ঢিলাকৈ বান্ধি থোৱা খোপাটো মেলখাই পৰিল। গভীৰ সমুদ্ৰৰ তৰঙ্গমালাৰ দৰে তাইৰ আঙ্গুলীয়িত নিবিড় কেশ-গুচ্ছই গোটেই পিঠি আগুৰি ধৰি বিছানাত ওলমি পৰিল। তেতিয়াও বিন্দুৰ চকু মূখত হাঁহৰ উচ্ছ্বাস। মূৰলি হোৱা খোপাৰ প্ৰতি তাইক কোনো ধৰণৰ মনোযোগ দিয়া দেখা নগ’ল। অকস্মাতে মৃণালৰ মনত পৰিল তাৰ পৰিণীতা পত্নীৰ অনাবৰণ ৰূপ। বুকুখন তাৰ চিৰিং কৈ উঠে। কিন্তু এওঁতো তাৰ পত্নী নহয়। অবিবাহিতা ভদ্ৰ মহিলা, যাক মাড় স্তান কৰিব লাগে। হিঃ ! মনৰ কি অসংযত গতি ! জোৰেৰে আত্ম সংবৰণ কৰি সি চকীৰ পৰা উঠে। অব্যথা তাৰ চকু এক মুহূৰ্ত্তৰ বাবে আকৌ বিন্দুৰ ফালে গ’ল। তাইও থিয় হৈ খোপাটো বন্ধাৰ অলস চেষ্টা এটা কৰিছে। কিন্তু কান্ধৰ পৰা চাদৰখন বিছানাত পৰিছে। হালধীয়া তাইৰ পাতল ব্ৰাউজটো ফালি যেন বুকুখনত দঢ়া নতুন আয়েৰ্ণগাৰি হৈ মৃণালৰ ফালে জোৰেৰে আগবাঢ়ি আহিব খুজিছে। যাৰ বিচ্ছেদৰণে নোপোৰে কিন্তু দম্ভ-বিদ্মুদ কৰে। আজোৰন্ত ব্ৰাউজৰ টিপ্ বৃত্তাম এটা খোল খাই গৈছিল।

মৃণাল ৰোমাঞ্চিত হৈ উঠিল। কিন্তু তাৰ শক্তিশালী বিবেকে ভিতৰৰ পগুটোক শৃঙ্খলিত কৰিবলৈ উদ্যত হ’ল। সজোৰে বুকুত হাত দখন বান্ধি

সি দূই এখেজ ইকাল সিকাল কৰিবলৈ লাগিল ; আৰু বিনয়েৰে কলে—

মিচ্ বৰুৱা ! আজি তামোল এখনকে আপোনাক দিব নোৱাৰিলোঁ ।
বাৰু, চাহ অলপকে কৰোঁনে ? যদি দয়া কৰি ক্ষম্তক বহে !”

“দয়া ? ও আই ! এনেকুৱা দয়া মই কৰিব নোৱাৰিম, যি দয়াৰ বিনিময়ত
মাত্ৰ একাপ চাহ মিলে ।” আকৌ মূখত দৃষ্টান্তলিৰ হাঁহি । হাঁহি হাঁহিৰে তাই
দুৱাৰ মূখ পায় আৰু কৈ কৈ বাহিৰ ওলায় ।

“বাৰু দলৈ দেও ! আজি আৰু চাহ দি কষ্ট কৰিব নালাগে । এদিন
খবুৰ ভালকৈ খুৱাব লাগিব কিন্তু । বিয়াৰ চাহ । পলম হলে খুড়ীদেৱে
বকিব, মই যাওঁ !”

মৃণালে কি কবলৈ বিচাৰিছিল যেন কথাৰ আঁত হেৰাই গ’ল । মাত্ৰ মূখত
আছিল—“ভাল, ভাল বাৰু ।” বিন্দু কিছূদুৰ আগ বাঢ়ি আকৌ ঘূৰি
মৃণালৰ ফালে চালে ।

“অ’ দলৈ দেও, আজি আহি মিছাকৈয়ে আপোনাক আমনি কৰিলোঁ । মাফ
কৰিব দেই ।” ভদ্ৰোচিত ভাৱেই তাই নমস্কাৰ কৰি কয় ।

প্ৰতি নমস্কাৰ কৰি মৃণালে হাঁহি কয়—“নেভাৰ মাইণ্ড, নেভাৰ মাইণ্ড
মিচ্ বৰুৱা ! বন্ধৱেতো বন্ধুৰ ওচৰলৈ আহে ।” কথাষাৰ কৈয়ে সি জিভাত
কামুৰি ধৰে । সি ভাবে—যেন সি ভুল কলে । ক’তো ! বিন্দুতো তাৰ একো
বান্ধৱী স্থানীয়া নহয় ? কিন্তু সি তেন্তে কব লাগিছিল কি বুলি ? “মানুহে
মানুহৰ ওচৰলৈ আহে ।” এই বুলি কলে ভাল হ’লহে’তেন কিজানি !
কিন্তু... সকলো মানুহতো সকলো মানুহৰ ওচৰলৈ নাহে ? আৰু বন্ধু ! বন্ধু
জানো কাৰো লগত কাৰো সৌহাৰ্দ্য গঢ়ি নদঠাকৈ সাধাৰণ চিনাকিতে ঘটিব
পাৰে ? তেনেহলে আজিৰ পৰাই বিন্দু যেনিবা মোৰ বান্ধৱী হ’ল ।
তোঁতয়াতো মোৰ কথাষাৰৰ অৰ্থ ঠিক হয় !” সেই কথাটিকে নানা ধৰণে
বোম্বুহন কৰি মৃণাল ঘৰৰ ফালে সোমায় । ইতিমধ্যে বিন্দু গৈ অদৃশ্য
হৈ পৰে ।

ঘৰ সোমাই তাৰ বুকুত বন্ধা হাতখন জেপত থকা চিঠিখনত এবাৰ ঘূঁহনি
খাই চৈতন্য হ’ল । “হিঃ হিঃ ! মই কাৰ কথা ভাবি আছোঁ ? বুকুত
মিনতিৰ পাৰিৱ প্ৰেমাৰ্ভাসিত পত্ৰ আৰু মই চিন্তা কৰি আছোঁ আন এগৰাকীৰ
তুচ্ছ কথা কেইটামান !” সকলো ভাৰ জোঁকাৰি পেলাই সি মিনতিৰ ফালে
মনটো নিবৰ চেষ্টা কৰে । কিন্তু আকৌ বিবেচনা আহে । সি নিজকে নিজে

হাঁহে। “কি যে সংকীৰ্ণ, নীচ-মনা মই। একজনী চিনাকি ছোৱালী আপোন ভাবি মৰম কৰি মোৰ খবৰ লবলৈ নিজে আহিছে, সেইটোও মই গোবৰ আৰু সুখহে অনুভৱ কৰিব লাগে। সেইজনাৰ কথা শুবা বা মৰমৰ শলাগ লোৱাতো মোৰ অসততা হ'ব পাৰে কেনেকৈ? এইটো জানো মোৰ মিনতিৰ প্ৰতি কিবা অন্যায় বা অধৰম কৰাৰ কথা হ'ব পাৰে?”

এইদৰে সপক্ষে বিপক্ষে নানা কথা ভাবি ভাবি মৃণালে চিঠিৰ সম্পূৰ্ণ addressটো লিখি শেষ কৰে। তাৰ পাছত সি চৰুলৈ যায়। ভাত পানী খাই উঠি লাহেকৈ বিছনাত দীঘল দিয়ে। লেম্পটো নুমাই দি চকু মূদিবলৈ চেষ্টা কৰে। এনেতে তাৰ সম্মুখলৈ আহিল বিম্বদ, মিনতি আৰু দুই এগৰাকী নাৰী-মূৰ্ত্তি। তাৰ অবিবাহিত জীৱনৰ দুই-এটা ঘটনা মনত পৰিল, য'ত সি নাৰী-প্ৰাণৰ মূক্ত সংবেদন উপেক্ষা কৰি তাৰ দৰিদ্ৰ জীৱনৰ সং অঙ্গৰ্ষ বন্ধা কৰিব পাৰিছিল। আজিৰ সদ্যঘটিত কাহিনীটোকে সি বিজ্জেষণ কৰি চাবলৈ ধৰিলে। তাৰ মনত পৰিছে বিম্বদৰ বিদ্যুৎ চাৰ্জনি, পাতল হাঁহি, অসংযত অভিভাৱ, মূক্তকেশী-স্বৰূপা-ভৰণা চঞ্চলা ছবি। কিন্তু বিম্বদ কি সঁচাকৈয়ে কলুষ ভাব লৈ আহিছিল? নহয়, নিশ্চয় নাহে। ই তাৰ পশুপ্ৰবৃত্তিৰ দ্ৰাস্ত কল্পনা। মানুহক সংভাৱে, পৰিয়াল ৰূপত চাব পৰা-টোহে মানুহৰ ধৰ্ম্ম। ধৰ্ম্ম কি? ঠিকেইতো সি ধৰ্ম্ম বুজিছে। তেন্তে অধৰ্ম্মৰ ভাব আহিল কেনেকৈ? সেয়েইটো বহস্য! তাৰ জীৱনৰ বহুত দুৰ্দ্বল মূহুৰ্ত্ত এনে ভাবৰ তাণ্ডৱ-নৃত্য সি সহ্য কৰিছে। কিন্তু ভগবানেহে তাক পাপত প্ৰবৃত্ত কৰোৱা নাই। তেন্তে এই দুৰ্দ্বল মূহুৰ্ত্ত বোৰেই সম্পূৰ্ণ দায়ী। “আজি যদি প্ৰিয়তমা মিনি মোৰ ওচৰত থাকিলহেঁতেন?” সি ভাবে। “ঠিক; ঠিক কথা। এনে এটা চঞ্চল, দুৰ্দ্বল মূহুৰ্ত্ত কোঁতগাও সৃষ্টি হ'ব নোৱাৰিলেহেঁতেন।” সি সত্য উদ্ঘাটন কৰাৰ দৰে উৎফুল্লিত হৈ উঠে। ভাষ্যহি স্বামীৰ সত্য ধৰ্ম্ম অক্ষুণ্ণ ৰখাত সহায় কৰে। পঙ্কীয়ে পতিৰ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম সকলো গ্ৰহণ কৰি পতি-মুখী হয় আৰু এই পতিব্ৰতাই স্বামীৰ সকলো কামনা বাসনা হাব-ভাব সংযত কৰি সত্য ধৰ্ম্ম ৰক্ষা কৰি থাকে। সেয়ে পঙ্কীক সহধৰ্ম্মিনী বুলিছে। মৃণালে মিনতিৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰে।

“মোৰ সকলো কামৰ মাজত আহি আহুদি কৰিছিল আমাৰ সেই খুৰী-শাহুৰেবাই।” বাতি শোৱা পাটীত পৰি বঢ়ীয়ে এইদৰে তাইৰ অতীত জীৱনৰ কাহিনী মেলে। মিনতিৰো ক্ৰমে শূন্যলৈ উৎকণ্ঠা বাঢ়িহে যায়।

“মই যেতিয়া এই ঘৰলৈ আহোঁ, আগতে সেই মানুহজনীয়ে নিশ্বলহঁতৰ কিছু খা-খবৰ লৈছিল। কাৰণ মোক বিয়া কৰোঁতে কৰোঁতে তোৰ শহুৰেবৰ প্ৰায় দুটা বছৰ মাজতে কাটি গৈছিল। সেই দেখি এই ভাই-বোৱাৰীয়েক গৰাকীৰ প্ৰতি শহুৰেবৰ কিছু ভাল ভাব আছিল। এইফেৰি দুশ্বলতাৰ সন্যোগকে লৈ তাই হোৱাই-নোহোৱাই বহুত সময়ত মোক অনেক মনোকাণ্ড দিবলৈ নোৰিছিল। হওঁতে তেওঁলোক আমাৰ পৰা বেলেগ আছিল যদিও, দুই ভায়েকৰ মাজত মিল থকাৰ বাবে ভিতৰুৱাল বহুতখাত দুইখন ঘৰ একে আছিল।

এদিন মই দেখিলোঁ সেই খুৰীয়েকজনী ঘৰত সোমাই উৎপলৰ লগত খেমালি কৰি আছে। মই পুখুৰীত খোৱা বাচনকেখন ধুই-পখালি আনি ভিতৰ সোমাইছোঁ। এনেতে দেখোঁ তাই উৎপলক দিয়া বিস্কুটৰ বাহটো বাঁকি বহুতো বিস্কুট কাপোৰত লৈ ঘৰলৈ গ’ল। মই কথাটো দেখিযো নেদেখা যেন দেখুৱালোঁ। কাৰণ মোৰ বৰ লাজ লাগিছিল। এই কথা মই মোৰ স্বামীৰ আগতো লাজতে নু’লিয়ালোঁ। কিন্তু কি আচৰিত! ল’ৰাৰ ভাগৰ প্ৰায় সকলো বস্তু তাই সেইদৰে সদায় নিবলৈ নোৰিছিল। এনেকি পাছত মোক দেখাকৈয়ে নিবলৈ ধৰিলে।

আমাৰ তেতিয়া টকা পইচাৰ কোনো অভাৱ নাছিল। গতিকে বাপেকে সিহঁতলৈ ঘনাই সেইবোৰ আনি দিছিল। কিন্তু যেই এদিনাখন দেখিলে যে তিনিদিন আগতে অনা ডাঙৰ বিস্কুটৰ টিং এটা সাং হৈ আছে; তেতিয়া ভেথতে মোক খং কৰি কলে যে এনে ব্যাভিচাৰী মানুহৰ ঘৰত লক্ষ্মী বাস নকৰে। খং প্ৰায় বোঁছকৈয়ে উঠিছিল দেখি মই ভয়ে ভয়ে কলোঁ—যে খুৰীয়েকে নিয়াতহে এনে হৈছে। ভেথতে মনত কি ভাবিছিল ক’ব নোৱাৰোঁ; কিন্তু তাৰ পাছত তিনিদিন মান মোক মজা নাছিল আৰু বিস্কুটো আনি ল’ৰাক দিয়া নাছিল।

জান এদিনাখন সেইদৰে বিস্কুটৰ টিঙত হাত সূমাই নিবলৈ ধৰোঁতে মই বাধা কৰিলোঁ। কলোঁ যে তেনেকৈ গোটেই নিনিবা। দেউতাকেও ঘনাই সাং হোৱা বুলি খং কৰে। পাছে যেনবা মই কথাষাৰ কৈ কিল খাবলৈহে বাকী থাকিল। তাই গোটেই দাং খাই উঠিল। তাই হেনো উৎপলৰ বাবেহে বিস্কুট উলিয়াইছিল। মই মিছাকৈয়ে চোৰ জাহ দিলোঁ। তাইৰ চিঞৰত চুবুৰীয়া মানুহ গোট খালে। তোৰ শহুৰো ঘৰত আছিল। মানুহবোৰৰ আগত তাই হাত জোকাৰি মোক নানা কথা শুনাবলৈ ধৰিলে।

“এই ঘৰখন ময়ে ইমান দিন চলাইছিলোঁ। তই ক’ত আছিলি? এই ল’ৰাক মই বান্দীয়ে ইমানটো কৰিলোঁ। এতিয়া তাই আহিছে ঘৰ পাতি দিবলৈ। ল’ৰাক নিদি নিজে বস্ত্ৰ খাই শেষ কৰে, আকৌ মোকেই তাই চোৰ বুলি বান্ধিব ধোজে। ইয়াকে বোলে মাহী—সতিনীৰ পোক দিওঁ বোলোতেই বস্ত্ৰ হৈ যায় বাহী!” এইকথা শুনি নিম্মলব পিতাকেও বৰ লাজ পালে। তেখেতে চ’ৰা ঘৰৰ পৰা সাউং কৰে আহি কোঁতয়া মোৰ চুলিত ধৰিলে মই কবই নোৱাৰিলোঁ। মোক কোনো কথা নোসোধাকৈয়ে দূটা পূৰ্ণহতীয়া চৰ মাৰিলে। মই অনেক সময়লৈ অচেতন হৈ আছিলোঁ। পাছত তত্ পাই দেখোঁ—মোৰ গাৰ কাপোৰত তেজ। তেজ দেখি মই প্ৰথমে বৰ ভয় খাইছিলোঁ। পাছত দেখোঁ দাঁতৰ পৰা তেজ বৰই লাগিছে। এতিয়া মোৰ ওচৰত কোনো নাই। সেই বান্ধসী খুৰীয়েকে বোধকৰোঁ মনৰ আনন্দত গৈ নিজ ঘৰত জিৰণি লৈছে। খেমালি চোৱা মানুহবোৰে খেমালি চাই, দিহা-দিহি গৈছিল।

বুজিছা মিনি! মোৰ এই শূকান দেহাটোৰ ওপৰেদি কিমান মাৰ-কিল, কিমান অত্যাচাৰ চলিল মই তাক কৈ অন্ত কৰিব নোৱাৰোঁ—তিবোতাই স্বামীৰ মাৰ খায়,—কিন্তু এনেয়ে অসোষত, বিশেষকৈ স্বামীয়ে কোনো বিচাৰ নকৰাকৈ ভোঁতয়া মোক আঘাত কৰে ভোঁতয়া মোৰ অন্তৰতহে আঘাত লাগিছিল বোঁছ। কেইবা দিন ধৰি মই নাখাই-নলৈ থাকি সেই আঘাত পাহৰিবলৈ যত্ন কৰিছিলোঁ। এইদৰে দিনে দিনে মোৰ শৰীৰ জৰ্ণি গৈছিল। ভোঁতয়া মোৰ পিতালৈ মনত পৰিছিল। পিতাই বিয়াৰ সময়ত আইক কৈছিল,—“মোৰ ঘৰতেই যদি কিবা বস্ত্ৰৰ দুখ পাইছে, তেও স্বামীৰ ঘৰলৈ গৈ মোৰ ছোৱালীয়ে একো অভাৱ নাপাৰ।” মই স্বামীৰ ঘৰত কিমান নিৰ্ভাব, কিমান সুখী; সেই কথা পিতাই আব্দু দেখিবলৈ নাপালে। বাস্তৱিকৈ তিবোতাৰ যিটো আচল ডাঙৰ অভাৱ, সেই অভাৱকে মই স্বামীৰ ঘৰত পাইছিলোঁ।”

চেনেহীৰ চকুৰে পানী বৈছিল। ভাবে খন্দিয়াই তাইৰ কথা বন্ধ কৰি দিছিল। মিনতিয়ে একো মাতিব পৰা নাছিল। চেনেহীয়ে ভগা ভগা মাতৰে আকৌ ক'বলৈ ধৰিলে।

“মই এদিনলৈও স্বামীৰ মন নাপালোঁ। এদিন এঘাৰ মৰম কৰি মোক মতা নন্দুনিলোঁ। স্বামীৰ ওচৰত তিৰোতাই কেনেকৈ আব্দাৰ কৰে, মই তাৰ ভূ নাপাওঁ। মাত তেওঁলৈ সদায় এটা ভয় কৰি মই চলিছিলোঁ। কিবা বদুপে জগৰ লগাওঁ, কেনেকৈ দোষত পৰোঁ, এই আশঙ্কাত মই সদায় জীৱটো টোপোলা বান্ধি চলিব লগাত পৰিছিল। তথাপি দিনটোৰ ভিতৰত এটা নহয় এটা খৰ্চত মোৰ কামত ওলাবই। মই নাজানোঁ, স্বামী-স্ত্ৰীৰ সম্বন্ধনো কেনেকুৱা। কিন্তু এইটো ভাব মোৰ মনলৈ আহিছিল প্ৰায়ে যে এনেকুৱা সংসাৰ কৰাতকৈ মোৰ মৰণ হোৱাই ভাল আছিল। এজনী বান্দীৰ জীৱন কিজানি মোতকৈ সুখৰ হ'ব। কিয়নো দিনটো নানা কষ্ট কৰাৰ পাছত বান্দী এজনীয়ে নিশ্চয় নিজৰ স্বামীৰ ওচৰত অকণ মৰম, এফেৰি শলাগৰ মাত পায়। পদুৰুৰ এঘাৰ চেনেহৰ মাতত তিৰোতাৰ হেজাৰ দুখ-ভাগৰ আঁতৰি যায়। আব্দ মোৰ জীৱন আছিল সেই দেখিয়েই বোঁছ দুখৰ হ। কোনো কাম-কাজতে মই উৎসাহ নাপাইছিলোঁ। কেৱল খাটিছিলোঁ। হাঁহ নাই, মাত নাই; দিন যায় ৰাতি আহে, আকৌ দিন আহে। মোৰ জীৱনত একো ৰস নাপাইছিলোঁ।”

বুঢ়ী কিছুবেলি থমকি ৰ'ল। মিনতিয়ে ছেগ পাই এঘাৰ প্ৰশ্ন তুলিলে—

“বাৰু আই! সেই সময়ৰ মানুহবোৰে যৈশীয়েকক সদায় মাৰ-কিল কৰিছিল নহয়নে?”

“মাৰ-কিল সকলোৱে কৰিব কিয়? কিন্তু আজিও জানো তেনে মানুহ দেখা নাযায়? হেজাৰৰ ভিতৰত কোনো এজনী হতভাগিনীৰ কপালত সেই যোগ মিলে। মই যিমান জানোঁ, মোৰ লগৰীয়া সকলো ছোৱালীয়ে একোখন সুখৰ সংসাৰেই পাইছিল। অৱশ্যে সিবিলাকৰ কোনোৱে মোৰ দৰে বয়সীয়াল বৰলা বৰলৈ পৰা নাছিল। মই মোৰ বান্ধৱীহঁতৰ কথা বিশেষ নাজানোঁ। কিয়নো বিয়াৰ পাছত মই আব্দ আইৰ ঘৰলৈ মূঠেই যাব নোৱাৰিছিলোঁ। পিতা আমাৰ ঘৰলৈ মাত্ৰ এবাৰহে অহা মনত পৰে। আয়ে কেতিয়াবা মোক মৰমতে নিমলৈ আহিলেও প্ৰায়ে নিৰাশ হৈ উলটি যাব লাগিছিল। মোৰ ভনীহঁত মাজে মাজে আহিলে তাইহঁতৰ মূখেই মোৰ বান্ধৱীবোৰৰ দুই এটা কথা শুনিবৰ সুযোগ হৈছিল। ওঃ! ভগবান !! কি কথাবোৰ যে মনলৈ আহে?”

বড়ীয়ে নিম্নাত হৈ বোৱা দেখি মিনতিয়ে আচৰিত হৈ সোধে—

“আপুনি কাৰ কথা ভাবিছে আই! কোনোবা মৰমৰ বান্ধৱীৰ কথা চাইগৈ...”

“নহয় মিনি! মোৰ পিতাৰ কথাহে মনত পৰিছে। তেতিয়া মোৰ বিয়াৰ দৰুৱৰ হৈ গৈছে। মই আৰু পিতাৰ মূখ দেখা নাই। শুনিছিলোঁ, তেওঁ সদায় মোৰ কথা কৈ শোক কৰিছিল। সেইবাৰ পিতাৰ টান অসুখ। আয়ে দিনে দিনে খবৰ পঠায়। পিতাই হেনো এবাৰ মোৰ মূখ চাব খুজিছে। মোৰ মনটো উৰি গৈ তেওঁৰ ওচৰ পায়। অনেক কাকূতি কৰি এবাৰ যাবলৈ বিচাৰোঁ। কিন্তু যোৱাৰ অনুমতি নাপাইছিলোঁ। নেদেখাত গৈ মই কান্দিছিলোঁ। এনেতে এদিন খবৰ আহিল যে পিতা আৰু এই ধৰামামত নাই। মই মূৰ্ছা গৈ পৰিছিলোঁ। যেতিয়া তত্ আৰ্হিছিল, তেতিয়া মাত্ৰ স্বামীয়ে মোৰ পিতাক চাই আৰ্হিবলৈ অনুমতি দিয়া শুনিছিলোঁ। শোক আৰু খঙত মোৰ গোট্টেই শৰীৰত জুই জুৰিছিল। মই কি কৰিম, কি নকৰিম ভাবি নাপাইছিলোঁ; কিন্তু কিহৰ টানত নাজানোঁ, মই উখাতু খাই লৰিগৈ আইৰ ঘৰ পাইছিলোঁ। তাৰ পাছত কি হ’ল, তাকনো কেনেকৈ কওঁ মিনি? মোৰ এতিয়াও মাত বন্ধ হৈ আৰ্হিৰ খোজে। বজিছা মোৰ আই! মোক যোৱা দেখি চকু পানী টুকি থকা আয়ে লবি আই মোৰ ডিঙিতে সাৰট মাৰি ধৰি চিঞৰি কান্দিবলৈ লাগিল...”

“উঃ! মই আৰু সেই কথা বেছি ক’ব নোৱাৰোঁ। ইয়াতে সেইদিনৰ কথা থাকক। কিন্তু মোৰ বুকুত পিতাৰ অন্তিম কালৰ কথা খিনি এতিয়াও বহি আছে। তেওঁ হেনো মৃত্যুৰ আগলৈকে মোৰ নাম লৈ লৈ শেষত আইক এই বুলি কৈ চকু মূৰিলে—“চেনেহীক কবি তাই যেন মোক ক্ষমা কৰে। তাইৰ জীৱন মই ধ্বংস কৰিছোঁ। গতিকে সেই মূখ দেখাৰ অধিকাৰ মোৰ আৰু নাই। মোৰ বাকী দুজনী ছোৱালীৰ দায়িত্ব তোৰ হাতত। তোৰ বিচাৰ মোতকৈ বহুত ভাল হ’ব। ধন আৰু যশস্যা কোঁতয়াও আচল বস্তু নহয়। আচল বস্তু অন্তৰহে। গতিকে যি জীৱনৰ মোল বজ্জে—জীৱন তেওঁকেই দান কৰিব লাগে।” শুনিছানে মিনি! মোৰ পিতাই বহুত আক্ষেপ মনতে লৈ গৈছিল। বাৰু, বাৰু! ভগৱানে তেওঁৰ আত্মাক শান্তি দিয়ক। আজি বৰ কিবা কথাবোৰ ওলাল। উঃ হৰি! হৰি!!”

“এতিয়া আৰু সেইবোৰ এৰক আই! ৰাতি ভালোখিনি হৰপায়।”

“এবা! শুনৈ থাক মোৰ সোণ! অকণ টোপনি যোৱাৰে চেষ্টা কৰোঁ।”

লাহে লাহে দিন যাবলৈ খৰিলে। মিনতিৰ পাই চেনেহীৰ উলাহ। প্ৰথমতে মিনতিবোৰ দিনবোৰ ভালেই কাটি গৈছিল। গৰমৰ দিন। সিদিনাখন দুপৰীয়া ব'দটোও বৰ টান হৈছিল। খাই উঠি বদুচীয়ে চোতালৰ আগৰ গছজোপাৰ ছাঁতেই বহিছে। ইফালে মিনতিয়ে চুৱা-মাটি পেলাই আজৰি হোৱা দেখি চেনেহীয়ে মাত লগালে—

“চাওঁ আই, অকণ এইফালে আহচোন! মোৰ মূৰটোত খুট দূটামান দে।”

বদুচী এখন পীৰাত বহি চুলি মেলি ললে। মিনতিয়ে মূঢ়া এটাত বহি শাহুৱেকৰ ওকলী বিচাৰিবলৈ খৰিলে।

“আপোনাৰ চুলিটাৰি ইমান দীঘল? এই বয়সতো আমাতকৈ ভাল হৈয়েই আছে, আপোনাৰ চুলিবোৰ।” মিনতি আচৰিত হয়।

“কিনো ভাল দেখিছ তই? যুৱতী কালত মোৰ খোপা দেখি মানুহে ভয় খাইছিল। কোনো দিনে নজৰ নাই, যত্ন নাই, চুলি হ'ল বুলিনো সদায় থাকিবনে? মিঠাতেলৰ বাহিৰে মোৰ চুলিয়ে আন তেল দেখাই নাই। মূৰ ধোৱাত কেৱল খলিহৈগুড়ি আৰু তাকে নাপালে ওটেঙাৰ বীজ ব্যৱহাৰ কৰোঁ। এতিয়া তহঁতৰ দিনতহে এইবোৰ চাবোন, গোন্ধ-তেল আৰু কিবা মন্থত ঘ'হেৰে চুগক নে কি? —সেইবোৰ ওলাল।”

মিনতিয়ে অলপ মন্থ টিপি হাঁহি কয়—

“চুগক নহয়, সেইবোৰ “ম্নো” পাউডাৰ হে।”

“বাৰ, “চুগো”এ হ'ল বা দেচোন, মই “চুগক” বুলিছোঁ।” পাছে তই যে কৈছ মোৰ এই বয়সতো বুলি—মোৰনো বাৰু কিমান বয়স বুলি ভাবিছ?”

চেনেহীৰ প্ৰশ্নত মিনতি অপ্ৰস্তুত হ'ল। তাই একো নামাতি মনে মনে আছে। বদুচীয়ে ক'বলৈ খৰিলে—

“হওঁতে মোৰ দহই এডাল চুলি পাকিছে হয়, কিন্তু ই মোৰ বাৰুৰ দোষত। আৰু ওচৰৰ আনবোৰ ভিৰোভাতকৈ মোক বেছি বয়সীয়াল যেন দেখিছ। আচলতে মোৰ বয়স সি বিলাকতকৈ কম। এতিয়া ম'গালৰ বয়স ২৫ বছৰ। মোক ১৫ বছৰ বয়সতে তোৰ শহুৰে আনিছিল। ম'গালৰ জন্ম হৈছে অম্মাৰ

বিয়াৰ দুবছৰ তিনি মাহ পাছত। তেখেত হিচাব কৰি ক'চোন এতিয়া বাৰু মোৰ বয়স কিমান ?”

“দুই কুৰি দুই বছৰ মান হ'ল ?” মিনতিয়ে উত্তৰ দিয়ে। “কিন্তু আপোনাক হলে মই আঢ়ৈ কুৰিৰ ওপৰ হোৱা বুলি ভাবিছিলোঁ।” মিনতিয়ে অজপ লাজ কৰি কয়।

“তই ঠিকেই ভাবিছ। তোৰ দোষ নাই। দূখে মানুহক সোনকালে বঢ়া কৰে। সৌ মংগলৰ খুড়ীয়েকহঁত মোতকৈ ১০।১২ বছৰ ডাঙৰ। অথচ মানুহে মোকহে ডাঙৰ বুলি ভাবে। হওক, এতিয়া প্ৰভুৱে সোনকালে মোক পাৰ কৰি নিলেই হয়।”

“বাৰু আই! আমাৰ ডাঙৰ বাইহঁতে কেতিয়া আপোনালোকৰ পৰা বেলেগ হৈ গৈছে ?”

“কাঁৰ কথা কৈছ ? মোৰ ডাঙৰ বোৱাৰীৰ কথা ?” বঢ়ীয়ে এটা হুন্দুনিয়াহ কাঢ়ে। সেইবোৰ কথা ওলালে চেনেহীয়ে মূঠেই শান্তি নাপায়। এই কথা জানিও মিনতিয়ে প্ৰায়ে সেই অতীত কাহিনীবোৰ জানিবলৈ শাহুৱেকক প্ৰশ্ন কৰে। চেনেহীয়েও সীতাৰ কাহিনী কৈ আনন্দ পোৱা মানুহৰ দৰে নিজৰ পূৰ্বণি দুখৰ কথাবোৰ ক'বলৈ ভালেই পায়—বিশেষকৈ মৰমৰ বোৱাৰীয়েকৰ আগত।

“সেইবিলাক কথানো কি সুখি থাক ? সাত দিন, সাত বাতি কলেও তাক অস্ত কৰিব নোৱাৰোঁ। ভগৱানে সিহঁতৰ কল্যাণ কৰক। আমাকো ঈশ্বৰে পালিছে দুখে-সুখে।”

চেনেহী কিছুপৰ মনে মনে থাকি আৰম্ভ কৰিলে আৰু এটা জীৱনৰ অধ্যায়।

“আচলতে তোৰ শহুৰেৰ ঢুকাবৰ দিনাখনেই আমাৰ সম্বন্ধ সিহঁতে ছিঙি পেলালে বুলিব লাগে। বাপেকজনেহে যেনিবা মংগল আৰু নিষ্পলহঁতৰ মাজৰ সম্বন্ধটো বন্ধা কৰি আছিল। মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁ ভালকৈ বুদ্ধি গৈছে—যে তেওঁ জীৱনত ভাল কম নকৰিলে। মংগল তেতিয়া ১১।১০ বছৰত ভৰি দিছে। বাপেকৰ অসুখ-বিসুখ প্ৰায়ে হবলৈ ধৰাত, নিষ্পলৰ বিয়াখন সোনকালেই পাতি দিয়ালোঁ। সিও তেতিয়া ১১।২০ বছৰীয়া ল'ৰা। দেখাত ডাঙৰ-দীঘল হৈছে যদিও বিচাৰ, বিবেচনা সিমান পূৰ্ণ নহয়। সি যি নহক, কিছুকাক আমি বিয়া কৰি আনিছোঁ। তাইৰ বয়স নিষ্পলৰ সমানেই বুলিব

লাগে ; কেইয়াহমানবহে যদি কম হয় । লিখা-পঢ়াও বোলে কিছু কৰিছিল ।”

“প্ৰথমতে কিছুদিন ভালেই চলিল । নতুন ছোৱালীৰ মৰমত মইও কাম-বন বেছি কৰিবলৈ নিদিছিলোঁ । ইফালে বাপেকৰ গা ক্ৰমে বেয়াৰ ফালে ঢাল ললে । মই তেওঁৰ শত্ৰুৰূপতো লাগিব লগাত পৰিলোঁ । বিড়ম্বাক ন-ছোৱালী দেখি সেইবোৰ কামলৈ নপঠিয়াইছিলোঁ । লাহে লাহে বেমাৰীয়ে ঢাৰি-পাটী ললে । বিছনাতে শৌচ-পেচাব কৰাব লগা হ’ল ।

মানুহে কয় বোলে—আপদত ঔৱেও গল খজুৱায় । বিড়ম্বাক মই বিমানে মৰম কৰিবলৈ চাইছিলোঁ, তাই মোৰ পৰা সিমানে আঁতৰি থাকিলেহে চেষ্টা কৰিবলৈ ধৰিলে । মই ঢেঁকীত লাগিব নোৱাৰিলে সেইদিনা চৰুত দিবলৈ চাউলেই নোলোৱা হ’ল । আনকি শেষলৈ ঠাই-ঠাই সাৰি-পুৰি ঘৰ-চোভাল অৰুণ পৰিষ্কাৰ কৰিবলৈকো তাই এৰি দিলে । মই সূৰ্ধিলে তাই মূৰ-বিশ, কঁকালৰ বিষ আদি বুলিকৈ শুই থাকে । প্ৰথমে মই সেইবোৰ সঁচা বুলি ভাবিছিলোঁ আৰু নিশ্চলক ঔষধ-পাতি আনি দিবলৈ কৈছিলোঁ । কিন্তু সিও সেইবোৰ কথাত একো কাণ নিদিছিল । দুপৰীয়া হলে ক’বাব পৰা আহি ডাঙ-গাল খায় ; ৰাতি আকৌ খাবৰ সময়লৈকে তাক বিচাৰি পাবলৈ নাই । বিষৰ পাছত ল’ৰা মানুহ প্ৰায় ভাগৰে অলপ পৰিৱৰ্তন হয় । ময়ো তাক বিশেষ একো কথা নকৈছিলোঁ । কিন্তু বিষ গছৰ গুটি গজি তলে তলে ডাঙৰ হবলৈ ধৰিলে ।”

“দুদিন মিহি ! মই ইফালে বোগীৰ ঘৰত শত্ৰুৰূপত লাগি থাকোতে বিড়ম্বাক গৈ খুৰী-শাহুৱেকৰ ঘৰত মেল মাৰি থাকে । এই কথা মই এদিন কাৰ্য্য-বিপাকভহে জানিব পাৰিলোঁ । কৰিৰাজে দিয়া এটা বড়ি, অনুপান দ্ৰিফলাৰ ক্ৰাথৰ লগত খুৱাব লাগিছিল । মই বিড়ম্বাক দ্ৰিফলাৰ ক্ৰাথ কৰিবলৈ কৈ বোগীৰ ওচৰলৈ গলোঁ । তেওঁৰ শৌচৰ বেগ হৈছিল । তাৰ পাছতে মই আহি দেখোঁ যে টেকেলিৰ তলত জুই নাই । ইফালে সিকালে চাই দেখোঁ বিড়ম্বাক নাই । মই ভাবিলোঁ, কিজানিবা গা খুৱলৈকে গৈছে ! গতিকে নিজে জুই খৰি-মেলি ক্ৰাথখিনি কৰি নি বোগীক ঔষধ দিলোঁ । সিদিনা বেমাৰীৰ মনটো বৰ দুশ্চল দেখিছিলোঁ । কিন্তু নাজানোঁ, তেওঁৰ চকুৰ কোণেদি কেইবাবাৰো পানী বৈ আহিছিল । মই কাপোৰেৰে মচি দিছিলোঁ । বোগৰ বস্তুলাভ এনে হোৱা বুলি মোৰ ভয় হৈছিল ; আৰু মই মনে মনে কান্দিছিলোঁ । হঠাতে তেওঁ এৰাব সূৰ্ধিলে যে নিশ্চল ক’ত ? তাক দেখোন কেবাদিনো দেখা নাই

কেন লাগিছে ? মই এনেছোৰ কথাত ভয় পাইছিলোঁ। কালোঁ যে সি ক'ববাত
কৰ্মবিবলৈ গৈছে ; ল'ৰা মানুহ। ডেওঁ আৰু একো নেনাৰ্ভিলে। মায় বাগৰ
সলাই শুই চকু দূটো মূৰিলে।

টোপনি আহিব বুলি ভাবি মই ঘৰৰ ফালে গলোঁ। কাৰণ ঢেঁকীত চাউল
আছিল। এনেতে বিড়ম্বাক দেখিলোঁ—খুড়ী-শাহুৱেকৰ ঘৰৰ পৰা ওলাই
আহিছে। মই জ্ঞানিও সুখিলোঁ—কলৈ গৈছিল। তাই কিন্তু মূখেৰে একো
নক'লে। মইও সেই কথা এৰি কলোঁ যে—চাউল কেইটাকে উলিয়াওঁ আহ।
তাই মোৰ ফালে নোচোৱাকৈয়ে গেজেৰাই ক'লে—বোলে “নিজে মৰিছোঁ
ক'কালৰ বিষত ; মই চাউল কৰিলেহে কোনোবাই খাব পাবেনে ?” মই উত্তৰ
শূনি আচৰিত। যেনে কথা তেনে কাম। তাই গৈ বিছনাত পৰিল।

সেই সময়তে আকৌ কবিৰাজ জানো আহি ওলাল। মই সকলো এৰি
ৰোগীৰ ওচৰলৈ গলোঁ। ঔষধ-পাতি লৈ কবিৰাজক বিদায় কৰোঁতে সন্ধিয়া
হৈ গৈছিল। মই মৃণালক বেমাৰীৰ ওচৰত থৈ আকৌ কামলৈ গলোঁ। মমটো
একেবাৰে ভাগি গৈছিল। কবিৰাজে আৰু দুদিনৰ ম্যাদ দিছে। মই কান্দি-
কান্দিয়ে ঢেঁকীৰ কাম কৰিবলৈ ধৰিলোঁ। এইদৰে চাউল উলিয়াই ভাত-পানী
ৰান্ধোঁমানে বাতি ভালোঁথনি হ'ল।

আন দিনৰ সময়তে নিম্বল আহি মোক এবাৰ ভাতৰ খবৰ কৰিছিল। মই
ভেতিয়া চৰুৰ তললৈ জুইহে নিছিলোঁ। তাৰ খং উঠিছিল আৰু মোক কিবা
কিবি কৈ ওলাই গৈছিল। মই একো নামাতিলোঁ। সময়ত ভাত বাঢ়ি মতা
হ'ল। সি আৰু নাথালে। বিড়ম্বাক মাতিলোঁ—তাই মোক মূখেৰে নামাতিলে।
বাকী ল'ৰাহঁতক ভাত দি ময়ো মনৰ দুখত নাখাই-নলই পৰি থাকিলোঁ।

টোপনি জানো আহে ? দুখৰ দিন নাযায়, বাতি নুপুৱায়। —বেমাৰীয়ে
শোচ কৰিলে। মই বাহিবলৈ গলোঁ। এনেতে কোনোবাই উচুপি কন্দা যেন
মোৰ কাণত পৰিল। কোঁতুহল হোৱাত আন্দাজ কৰি শুনোঁ যে বিড়ম্বাই
উচুপিছে। মোৰ প্ৰথমে ভয় লাগিল। কিজানি তাইৰ অসুখ বেছি হৈছে ?
সেইদৰে কিছৰ ওচৰ চাপি গলোঁ। কিন্তু কি যে এবাৰ কথা মোৰ কাণত
পৰিল—মই যেন তাতেই মৰি গলোঁ। তাই কৈছে—“মই আৰু ইয়াত নাথাকোঁ।
আজি মই ক'কালৰ বিষত চাউল কৰি দিব নোৱাৰাত এনে ঘটনা হৈছে। নিজৰ
শাহু হলেহে মোৰ দুখ বৃদ্ধিৰ, পৰে কি বৃদ্ধিৰ ?” হৰি, হৰি ॥ মোলৈনো
কিয় মৰণ নাই। কথা বিধাতাই মোৰ স্বামীৰ বলি মোক কিয় নেদেখে।

গোটেই বাতি কান্দি-কাটি মই বৰ আঁহৰ হৈ পৰিলোঁ।

পাছ দিনাখন বোললৈকে বিড়কা উঠা নাই। মই মাতিলোঁ—বোলো অসুখী মানুহেও পুৱা পৰত অকণ উঠা ভাল। তাই কাণকে নকৰিলে। সকলো বন কৰি বাবলৈ ধৰিলোঁ। মোৰ দেহাত অকণো বল নাছিল। পৰিষাম, পৰিষাম যেন হৈছিলোঁ। কিছূ বেলি হ'ল। সিকালে ৰোগীৰো টান। ভালকৈ কথাৰে ক'ব নোৱাৰা হৈ পৰিছে। এনেতে দেখিলোঁ বিড়কাই পিঙ্কি-উৰি হাতত টোপোলা এটা লৈ ওলাই গ'ল। মই সুখিলোঁ বোলো কলৈ ওলালি অকলে; তাতে অসুখীয়া মানুহ? তাই আৰু মোক কোনো জবাব নিদিলে। সেইদৰে তাই গৈ মাকৰ ঘৰত সোমাই থাকিল।

সেইদিনা নিশ্ৰ্মলৈও পুৱাতে ওলাই গৈ বাতিলৈকে ঘৰলৈ নাছিল। কাৰোবাৰ মন্থত শুনিলোঁ যে তাক হেনো শহুৰেকৰ ঘৰত দেখিছিল। হাঁয়, হাঁয় !! কি নিশ্ৰ্মল কি হৈ গ'ল। মোৰ আৰু সকলো বুদ্ধিবলৈ বাকী নাথাকিল। নিজৰ কপালকে থিক্কাৰ দিবলৈ ধৰিলোঁ। মই এইবোৰ কথা স্বামীক ঘৃণাক্ষৰেও জানিব নিদিিলোঁ। কিন্তু কি আচৰিত তেওঁ সকলো কথা কিবা স্বৰূপে জানিব পাৰিছিল।

তাৰ পিছদিনাখন বৰ বৰষুণ। ৰোগীৰ কাষত বহি মই চকুলো মচি আছোঁ। তেওঁ মোৰ হাতখনত ধৰি ক'বলৈ ধৰিলে—

“চেনেহী! তই মোক ক্ষমা কৰিবি। মই মহাপাপী। তোৰ ওচৰত মই মহা অপৰাধী।” সেহাই সেহাই কথা কেইটা কৈ তেওঁ কান্দিবলৈ ধৰিলে। যেন কেঁচুৱা ল'ৰাটোহে। মই মানা কৰিলোঁ কিন্তু নিজেও হলে নাকান্দি নোৱাৰিলোঁ। তেওঁ আকৌ ক'লে—

“মই জানিছোঁ; মোৰ মৃত্যুৰ পাছত তোৰ অৱস্থা কি হ'ব। এই মৃগাল আৰু নূপেন নাৰালক হৈ থাকিল। সিহঁতক মই তোৰ হাততে গটালোঁ। মই ভোক আনিছিলোঁ নিশ্ৰ্মল, উৎপলহঁতক ডাঙৰ কৰিবলৈ। তই সেই কাম সমাধা কৰিলি। এতিয়া যিদৰে পাৰ মৃগালহঁতকো .. ”। তেওঁ আৰু একো ক'ব নোৱাৰিলে। মাত বন্ধই হৈ আহিল। মই ভয়তে চিঞৰি ল'ৰাহঁতক মাতিলোঁ। মূৰ আচন্দাই কৰি আনিলে। এই দৰেই তেওঁ চিৰ দিনলৈ চকু মূৰদিলে।

“বুদ্ধিহীন মিনি!” বৰ দীঘল হুৰুদুৰিগাহ এটা কাটি বঢ়ীয়ে আকৌ ক'বলৈ লাগিল। মিনিভৰ চকুত পানী ভৰি উঠিছিল। তাই বিহাৰ আঁচলেৰে তাক মচি ললে।

“মৃতকৰ কাম-ক্লিয়া বোৱাৰ বেছি দিন নহ’ল। বিজ্ঞানই মোৰ নানা মিছা মোৰ উলিয়াই কাজিয়া কৰিবলৈ ধৰিলে। মোৰ গৰ্ভত ভেঁতীয়া ভগৰ। সকলো কথা নীৰৱে শুনি বোৱাবীৰ তলহে মই দিন কটাবলৈ বিচাৰিলোঁ। কিন্তু চিকাৰীৰ আগত পহুৰে মূৰটো জোপোহাতে লুকুৱাই মাৰিবলৈ খোজাৰ দৰে মোৰ সকলো সজ চেপ্টাও মিছা হ’ল। বিজ্ঞানৰ মিছা কথাবোৰকে নিশ্চলৈ সঁচা বুলি মূঠি বান্ধি ধৰিছিল। সিহঁতৰ লগত খুৰীয়ক জনীয়ে সদায় তাল বজাবলৈ ধৰিলে। আচলতে ক’বলৈ গলে সেই বান্ধসীয়েই আছিল সকলোৰে মূল। কাঁড়ত লগা পখীৰ দৰে মই কেৱল মনৰ পোৰণি মনতে মাৰ নিয়াইছিলোঁ। নিশ্চলৈ লাহে লাহে মোক কটু কথা শুনাবলৈ ধৰিলে। এনেকি সি মোক মাৰিবলৈ খেদি অহাও হ’ল। মই নীৰৱে সকলো দুখ ভগৱানক জনালোঁ। কিন্তু কণা বিধাতাই মোক একো কৰিবলৈ বাকী নেৰিলে।”

“মিনি! তই মোৰ বোৱাবী হৰ। তোক মই আজি সেই কথা ক’ম। আকাশত সূৰ্য্যদেৱতা সাক্ষী আছে। যিদিনা নিশ্চলৈ বিজ্ঞানৰ কথামতে মোক খেদি আহি হাত দাঙিছিল, আৰু মোৰ পেটলৈ লক্ষ্য কৰি তাত জ্বৰজ্ব সন্তান আছে বুলি তাকিছল্য কৰিছিল; সেই দিনা পৃথিৱীৰ কোনো তিৰোতাই তাক সহ্য কৰিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। মাক হৈ পত্নীৰ কুৎসিৎ ব্যৱহাৰ কিসৰে সহোঁ। মোৰ সৰ্ব্ব শৰীৰ কৰ্পি আহিছিল। কিন্তু ভংগণা মোৰ মৃণাল আৰু নৃপেনৰ মূখলৈ মনত পৰিল। ভেঁতীয়া মূৰ ঘূৰি মই মাটিত বহি পৰিছিলোঁ।

বসুমতী সাক্ষী আছে; ইমানতো মোৰ মূখৰ মাত উলিয়াব নোৱাৰিলে। নিশ্চলৈ ভেঁতীয়া নিজেই গাৱঁৰ মূখিয়াল মানুহ কেইজনমান মাতি আনি নাবালক মৃণাল আৰু নৃপেনৰে সৈতে মোক বেলেগ কৰি দিলে। উৎপলক সি লগত বান্ধিলে। এইদৰেই হাতেৰে মাৰিব নোৱাৰি ঘেনিবা ভাতেৰে মাৰিবলৈ চেপ্টা কৰিছিল। কিন্তু আৱুস যদি থাকে; চাউল নহলেও মানুহ ৰ’ব পাৰে। সেই দিন ধৰি মই ভাতৰ কণ্ট পাইছোঁ সঁচা কিন্তু বিনাদোষত আৰু কাৰো মাতৰ তিতা খাব লগা হোৱা নাই।”

“এইবোৰ কথা এতিয়া আৰু আপুনি পাহৰি যাওক আই! কেনেকৈ হৰি-নাম লৈ পৰলোকৰ কল্যাণৰ দিহা কৰিব পাৰি তাকেহে এতিয়া ভাবক।” মিনিভিয়ে কথাৰ মোৰ্খনি মাৰি ভাবৰ সোঁতটো ধুৰাই দিবলৈ বিচাৰে।

“ভই ঠিক কথাকে কৈছ আই ! মাত্ৰ কথাৰ মূৰতহে কথা ওলাল। একে তেজ-মণ্ডহৰ সম্বন্ধ ; একে বংশ। মই সদায় ভাবো, কেনেকৈ ভায়েকহঁতৰ মাজত মিল হয় ! শাস্ত্ৰত কৈছে বোলে বংশক হিংসিব নাপায়। বংশক হিংসিলে বংশ লোপ পায়। পিছে মোৰ এই দটো পোৰা চকুৰে আব্দ সিহঁতক মিলি-জুলাি থকা দেখিবলৈ নাপায় কিজানি ! এই বিজ্ঞানজীৱ স্বভাৱৰ একো পৰিৱৰ্তন নহ’ল। তায়েই যে মোৰ কলি হৈ চাপিল। দৈশ্বৰে কবক ! মই মৰিলেও যাতে সিহঁতৰ মাজত ভাই ভাই ভাব হয়। তয়ো এই বিষয়ে সদায় চেপ্টা কৰিবি।”

কথা কওঁতে-কওঁতে বেলি পশ্চিমলৈ ঘূৰি গাত ব’দ উঠি গৈছে। ওকলী চাবলৈ এবিঃদুৱো শাহু-বোৱাৰীয়ে কথাৰ বসন্ত আপোন পাহৰি আছিল। এতিয়াহে গাত তাপ পাই সাধু সামৰি দুৱো কামে কামে গ’ল।

মৃগাল নোহোৱা ঘৰখনত মিনতিৰ মূঠেই ভাজ নালাগে। শাহুৱেকৰ কথামতে দিনৰ দিনটো ইটোৰ পাছত সিটো কামত লাগিয়েই থাকে। অৱসৰ নাই। পুৱা উঠি সৰা-মচা-ধোৱা-পখলা আদি কাম কৰি চাহ পানী এটোক খায়। তাত-সুঁত বোৱা, গোৱৰ-জাবৰ পেলোৱা, আজ্ঞা-মাছ কৰা আদি কাম আছেই। ইয়াৰ মাজতে আকৌ ধান উখোৱা, শুকোৱা, চিলাই, কাপোৰ ধোৱা আদি কামবোৰ থপিয়াই সুবিধামতে কৰিব লাগে। ৰাতি আকৌ খৰি, আজ্ঞা, মাছ আদিৰ যোগাৰটো বড়কীক দি ঢেঁকীৰ কাম কৰিব লাগে। ঢেঁকীটোৱেই আছিল মিনতিৰ পক্ষে টান কাম। নূপেন হাইস্কুলত পঢ়ে। তাৰ পঢ়া-শুনাব তদাৰক লোৱা, তাগিদ দিয়া আদি কামৰ ভাবে মিনতিৰ ওপৰতে আছিল।

এইদৰে যথার্থ গতানুগতিকতাৰ মাজত মিনতিৰ দিন যাবলৈ ধৰিলে। তাইৰ লাহে লাহে এই একঘেয়া কামবোৰ কৰি কৰি—অৱসাদ আব্দ নৈবাশ্যৰ ভাব আহিবলৈ ধৰিলে। “কিমান দিন এই সোপাকে কৰি থাকিব লাগিব?” বাচন মাজি মাজি বা ঢেঁকী দি দি কেতিয়াবা তাই বৈ যায় ভভক্ মাৰি। মৃগাল যাবৰো কেইবাদিন হ’ল। চিঠিপত্ৰ এখনো অহা নাই। ইফালে বিজুলীয়ে মৃগাল যোৱাৰ পিছদিনাই মিনতিক নিবলৈ অহাত চেনেহীয়ে বাবলৈ নিদি কৈছিল—

“ল’ৰাজন ওলাই গ’ল মাত্ৰ। তাতে বোৱাৰীজনীকো লৈ গলে মই কেনেকৈ থাকিম? গতিকে দুই চাৰিদিন পিছে মই নিজে গৈ থৈ আহিম। বিয়নকী কৰি যেন খং নকৰে।”

আজি পুৱাৰ পৰা মিনতিৰ মন বৰ বেয়া! চেনেহীয়ে কথাটো লক্ষ্য কৰি কলে—“বল আই! তোক আজি মাৰৰ ঘৰত থৈ আহোঁগৈ। তেওঁলোকেও মোক খং কৰি ভৰাব পায়। নহলেনো ছা-ছলি পৰ্য্যন্ত কোনো এজনো আমাৰ ঘৰলৈ ভুৱাকি এটা মাৰিব নাপায় নে?”

আবেলি মিনতি আহি মাকৰ ঘৰ পালে। কি যে আনন্দ আটাইৰে মূখত! যেন কিবা ডাঙৰ উৎসৱ এটাহে হৈছে! চেনেহী আহি উদং ঘৰখনত অলস-

ভাবে নিৰুৎসাহেৰে দিন কটাবলৈ ধৰিলে। এটা দিনেই তাইৰ এবছৰ যেন বোধ হবলৈ ধৰিলে। ভগবৰ মূখত হাঁহি নাই। নৃপেনৰো মনটো বৰ উৰুঙা উৰুঙা। আদৰৰ বোৱেকৰ এঘাৰ মিঠা মাত্ৰ বৰ আকলুৱা সিহঁত দুয়ো। ভগবৰ যে বোৱেকৰ ওচৰত কত ভেম, কত আৰুদাৰ। হাঁহি লক্ষ্মী-স্বৰূপা নাৰী! তোমাৰ পৱিত্ৰ সংস্পৰ্শতেই জগতৰ সুখ-শান্তি সকলো। তোমাৰ বাবেই সংসাৰৰ সকলো ঐশ্বৰ্য্য বিভূতি যেন সাৰ্থক হৈছে। এটিমাত্ৰ সাদৰী ছোৱালী মিনতি! এপাহী মাথোন নিমজ্জ কুসুম! তাৰ অভাৱত বিদেশত মৃগাল মোলান পৰিছে। চেনেহীৰ ঘৰ আন্ধাৰ হৈছে। ভগব-নৃপেনৰ মন মৰহি গৈছে। আৰু সেই ফুলৰ সুবাসত দুদিনৰ বাবে ৰূপহীৰ ঘৰ আমোল-মোলাই উঠিছে। হে বিশ্ব-পিতা! তোমাৰ শ্ৰেষ্ঠতম আৰু পৱিত্ৰতম সৃষ্টি এই নাৰী। তোমাৰ অনন্ত মহিমা।

মিনতিৰ ওচৰ-চুবুৰীয়া বান্ধৱী সকলৰ মাজত কথাটো বাস্তৱ হোৱা মানে নানা জনীয়ে আহি নানা ধৰণৰ ৰং-ৰহস্যৰ কথা পাতিবলৈ ধৰিলে। বিয়া নোহোৱা সকলৰ নানা প্ৰশ্ন। মিনতিৰ পৰা এক অজান পৃথিৱীৰ খবৰ লবলৈ সিহঁত ব্যগ্ৰ, উৎকণ্ঠিত। বিবাহিতা সকলৰ মাজত ৰস-ৰহস্যলাপ অন্য ধৰণৰ। প্ৰথম প্ৰথম কাৰ স্বামী কেনে, কিমান মৰম-চেনেহ কৰে, খং কৰেনে নকৰে, মৰিয়লানে নাই ইত্যাদি ধৰণৰ আলাপ। লাহে লাহে শহুৰ-শাহুৰ কেনে, ঠাইডোখৰ থাকি কেনে লাগে, টকা-পইচাৰ অৱস্থা, কাম-কাজৰ হেঁচা, পৰিবেশ, সমাজ-সম্বন্ধ ইত্যাদি নানা বিষয়ত সিহঁতে প্ৰবেশ কৰে। অৱশেষত এই সকলোবিলাকৰ ভিত্তিত কোনজনীৰ সুখ-শান্তি কোনজনীতকৈ বেছি বা কম, তাৰে এটা মূল্য নিৰূপণ কৰি পেলায়।

এইদৰেই হাঁহি-আনন্দৰ মাজত মিনতিৰ কেইবাদিনো কাটিল। এদিনাখন তাইৰ ওচৰলৈ আবেলি পৰত এজনী দীপ্লিণ্ ছোৱালী আহিছে। আহি গাৰ ওচৰ নোপোৱালৈকে মিনতিয়ে চিনিবই পৰা নাছিল—এইজনী যে তাইৰ সহপাঠিনী বান্ধৱী বগ্ন। বগ্নৰ ভৰিত হাইহিলৰ নিমজ্জ জোতা, বহু-মূলীয়া পাটৰ বাছক-বনীয়া ফুল তোলা ৰিহা-মেখেলা। ডিঙিত তিৰ্‌বিৰাই আছে দামী আপটুডেট্‌ স্টাইলৰ হাব, কাণত ইয়াৰিং দোদুল্যমান। গালত এচেন্স পাউডাৰৰ উগ্ৰ সূক্ষ্ম, আৰু মূখত সদ্য প্ৰস্ফুটিত গোলাপৰ গোৰৱৰ হাঁহি। গোটেই মানুহজনী যেন ফুলি উঠিছে।

“কি ভাই বগ্ন! তইষে এনেকুৱা অলপৰীজনী হৈ পৰিছ, মই ধৰিবই পৰা

নাছিলো।” মিনতিয়ে সাৰটি ধৰি তাইৰ কোঠালিলৈ বৃন্দক লৈ যায়।

“ভাই বৃন্দ!” “কিষে মাজবোৰ আছিল আমাৰ। আজি আকৌ—
স্কুলীয়া দিন যেন লাগিছে নহয় মিন্ৰ ভাই!” হাঁহি হাঁহি বৃন্দই ভিতৰ
সোমায়। কিশোৰী কালৰে পৰা আবশ্য কৰি সকলো সূত্ৰ-দূত্ৰ, বং-বহস্যৰ
কথাৰ লানি নিছিগা সোঁত বৰলৈ ধৰিলে। শেষত আহি পৰিল বৈবাহিক
জীৱনৰ অধ্যায়।

বৃন্দ আছিল একেবাৰে দূখীয়া ঘৰৰ ছোৱালী; কিন্তু অন্তৰখন বৰ
দাম্ভিক। বৃন্দটো থকাৰ বাবে তাই পৃথিৱীত পাৱ-দিব নোথোজা ধৰণৰ
ছোৱালী আছিল। মিনতিৰ ঘৰুৱা অৱস্থা স্বচ্ছল আছিল যদিও স্বভাৱত
ধীৰ আৰু ব্যৱহাৰত সদায় নম্ৰ আছিল। বৃন্দত জাকত জিলিকা নাছিল যদিও
বৃদ্ধি আৰু স্বভাৱৰ বাবে মিনতি আছিল শিক্ষক, সমজুৱা সকলোৰে মৰমৰ।
এইটোৱেই আছিল বৃন্দৰ বাবে ভীষণ অপমান। তাই ভাবিছিল, মিনতিৰ
বাপেকহঁতৰ অৱস্থা ভাল দেখি আটায়ে মৰম কৰে আৰু তাইক দূখীয়া দেখি
ভাল চকুৰে নাচায়। এই ঈৰ্ষাই তাইক সদায় জ্বলাইছিল। কিন্তু বাহিৰত
তেনে কোনো গদুভাৱ নেদেখুৱাই তাই চলিবও জানিছিল।

যেনে কামনা তেনে বৰ লাভ। বৃন্দৰ বিয়া হ’ল এজন ৰূপ বিলাসী ডেকা
ডাক্তৰৰ লগত। সি ৰূপৰ পম খেদি গোটেই অসমখন চলাথ কৰিলে।
শেষত আহি বৃন্দৰ ৰূপৰ জুইত ডেকা চগা জাহ গ’ল। দূৰ্বলতা বৃদ্ধি
বৃন্দৰে ভবিষ্যত আঙুলিৰ পৰা মূৰলৈকে সোণ মণিৰে বন্ধাই লৈছিল। আৰু
মুহুৰ্ত্তে মুহুৰ্ত্তে ইটো লাগে সিটো লাগে কৈ সকলো কাম্য বস্তু শ্ৰেণ স্বামীৰ
কাণ মূৰ্চাৰ আদায় কৰি লৈছিল। ডাক্তৰৰ পইচাৰ অভাৱ নাই, তেওঁ লাগিলে
যেনে ডাক্তৰেই হওক। গতিকে ডাক্তৰৰ ধন, বৃন্দৰ প্ৰশান্তিৰ বাবে দূই
হাতেৰে ব্যয়িত হবলৈ ধৰিলে। এই বৃন্দৰে আজি শৈশৱৰ প্ৰতিজ্ঞাদী মিনতিক
পাইছে—যাৰ বিয়া হৈছে—এজন দূখীয়া শিক্ষকৰ লগত। তাইৰ প্ৰতিশোধৰ
ইচ্ছাটো আজি নতুন হৈ উঠিছে। এবাৰ তাইৰ ইচ্ছা হয়, যেন নিজৰ ধন
দৌলতৰ বাহাদুৰী কৰি আৰু মৃগালৰ টোকোনা সংসাৰৰ বৰ্ণনা কৰি মিনতিক
হতাশ কৰি পেলাব। আকৌ এবাৰ ভাবে নহয়; এনে চিখা-চিখি ভাৱে কলে
হয়তো তাই বাগ কৰিবও পাৰে। গতিকে কথাটো কৌশল কৰি কোৱা দৰ্কাৰ;
যাৰ দ্বাৰা তাই নিজৰ দুৰ্ভাগ্যৰ কথা ডাবি অনুভৱ হ’ব আৰু বান্ধৱীৰ সৌভাগ্যৰ
বাবে ঈৰ্ষাত জ্বলি যাব। সেয়ে তাই আবশ্য কৰিলে—

“আচ্ছা মিন্ৰ ভাই, তোৰ হাবডালত কিমান সোণ আছে ?”

“ভিনি তোলা মান বুলি দেউতাই কোৱা শুনিছোঁ।”

“দেউতাবে ? কিয় ? এইডাল তোৰ গৃহস্থই দিয়া নহয় জানো ?”

“নহয়।”

“অ”, এৰা মোৰেই সোধাত ভুল হৈছে। বেচাৰা শিক্ষক, ক’ৰ পৰানো দিব। মোৰ হলে এই সকলো আ-অলংকাৰ তেখেতেই দিয়া। ক্ৰেমল সোণৰ অলংকাৰেই ২/১ সেৰমান হ’ব কিজানি। ঘৰত মোৰ কেবাখাৰো নতুন নতুন ডিজাইনৰ হাব আছে।”

মিনতিয়ে কিছ্ৰ ক্ষম হৈ নীৰৱতা অৱলম্বন কৰে। পাছত কয়—“তোৰ গিৰিয়েৰা মন্ত ধনী মানুহ ; আৰু শুনিছো তোক হেনো তেওঁ নিজে বাছি বাছি পছন্দ কৰিছিল। গতিকে মনৰ জোখাই অলংকাৰ দিয়াটোত একো আচৰিত হ’ব লগা নাই। কিন্তু দেউতাহঁতে মোৰ বাবে স্বামী নিৰ্বাচন কৰি আনিছিল। আৰু অলংকাৰকে ধৰি আমাৰ পক্ষৰ কোনো খৰচ দিব নেলাগে বুলি স্বামীৰ পক্ষক প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া আছিল। সেই ধৰণেই বিয়াখনো হৈ যায়।”

“তথাপিও বাৰু এপদ বস্ত্ৰওনো কইনা বুলি দিব নালাগে নে ? থ থ তোৰ প্ৰতিশ্ৰুতিডালৰ কথা। পাছে আমিহে কৈছোঁ—ক’ৰ পৰানো দিব বেচোৰাই ?”

“দিছে, নিদিব কিয় ? বি দিব লাগে আচল বস্ত্ৰ।” হাতৰ আঙঠিটো দেখুৱাই মিনতিয়ে কয়।

“এইটোতে মোৰ স্বামীৰ দেহ-প্ৰাণ, মৰম-চেনেহ সকলো গঁথা আছে। ইয়ে মোৰ বহু-মূল্য অলংকাৰ—যাৰ তুলনা পৃথিৱীত নাই।”

“বাঃ বাঃ, ইমান সতী, শান্তি, কবি, সাহিত্যিক বাৰু কোতিয়াৰ পৰা হ’লি ? মৃণালৰ সংস্পৰ্শত নহয়নে ? হিঃ হিঃ।” বন্ধাই উপলব্ধি কৰি হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

মিনতিৰ কিন্তু এই হাঁহিত যোগ দিয়াৰ কোনো চেষ্টা নাছিল। তাই নিজৰ গোঁৱৰ মূঠেই ব্যাহত হবলৈ দিব নোৱাৰিছিল। কিন্তু তথাপি যেন বন্ধুৰ বিদ্ৰূপৰ হাঁহি-বাণে তাইৰ বুকুত একোবাৰ আঘাত কৰিছিল। বন্ধুৰ হাঁহিৰ কোনো প্ৰত্যুত্তৰ নিদিয়াকৈয়ে তাই মৌন হৈ থাকিল। হাঁহিৰ খন্দা কিছ্ৰ কমি যোৱাত বন্ধুৱে মিনতিৰ গাত আহি সাৰটি ধৰিলে আৰু মূখৰ ওচৰলৈ মূখখন নি বৰ সন্তৰ্পণে এটা কথা কলে।

“কি ভাই? তই কৈছ মোৰ স্বামীয়ে মোক পছন্দ কৰিছে, কিন্তু তোক
কি তোৰ স্বামীয়ে মনোনীত কৰা নাছিল?”

অতি আচৰিত আৰু ব্যথিত হোৱাৰ দৰে বৃন্দাৰে মিনতিৰ চকুলৈ চাই
থাকে।

“নাছিল। কিন্তু তেখেতে নিষ্পত্ত কৰা অভিভাৱক আৰু শাহু আইৰ
পছন্দ মতেই মোক বিয়া কৰাইছিল।”

“কিন্তু . . . তেন্তে কি মৃগালে তোক ভাল নাপায়?”

“দুৰ পাগলী! কেলেই নাপাব? নিজে পছন্দ নকৰিলে বুলি?”

“এৰা তাকেইতো মই ভাবিছোঁ। কিন্তু ভাই মোৰ হলে সন্দেহ?”

“আচ্ছা, তইতো স্বামী-নিৰ্বাচন কৰা নাছিল? তাকেহে পত্নী-নিৰ্বাচন
কৰিলে। তেন্তে তই জানো তোৰ গিৰিয়েৰাক ভাল নাপায়?”

“যাও, ঐ ৰাম! কেলেই নাপায়! যি হে মৰমীয়াল মানুহ তেওঁ।
কাম-বৰ্ন মূঠে কৰিবই নিদিয়। অৱশ্যে ৩৪ জন চাকৰো আছে। যি লাগে
বুলি কওঁ ভাই, তাকে মোক আনি দিয়ে। আৰু অলপ পৰ মোক নেদেখিলে
বোলে ৰ'বই নোৱাৰে। হিঃ হিঃ কি যে মানুহ ভাই!”

বৃন্দা হাঁহি হাঁহি মিনতিৰ গাতে পৰে। ইমান হাঁহি, ইমান আনন্দোদ্ভাস!
যেন নিহাৰিকাৰ দৰে তাই ফাটি-চিটি টুকুৰা-টুকুৰ হৈ ছিটিকি পৰিব। মিনতি
আৰু বেছি গহীন হৈ পৰে।

“তই যে ইমান গহীনজনী হ'লি পায়! কিয়? হঠাতে প্ৰিয়তমক মনত
পৰিগ'ল নেকি?”

বৃন্দাই মিনতিৰ খুঁতৰিত ধৰি জোকৰি কয়। মূখত এমোকোৰা হাঁহি।

“এই কেঁচা সোণ যেন জীয়া মানুহজনী অকলে এৰি গৈছে, দেহি ঐ!
বাবু ভাই! তই গিৰিয়েৰৰ লগত নাযাব কিয়?”

“নিলে যাম কোঁতলাবা, যাওঁ বুলি জানো যাব পাৰি?” মিনতিয়ে অভিজ্ঞৰ
দৰে কয়।

“নিলে যাবি? কি যে কথা! সিদিনা বিয়া গৈছে মাথোন। তহঁতৰ
ইমান নিয়ম-সংযমৰ কথা মই একো বুজি নাপাওঁ পায়! মোক হলে একে
লেঠাৰিয়ে দুদিনো আইৰ দ্বৰত থাকিব নিদিয়। কাৰি আহিছিলোঁ। আজিৰ
দিনটো থাকি আকৌ কাইলৈ যাবই দিছে।”

এনেতে দূৰাৰত টোকৰ পৰিল। বৃন্দাৰ কথা হবৰ বাবে বৃন্দাই হুকটো

লগাই ধৈছিল। বিজুলীয়ে চাহ লৈ সোমাই আহে। চাহ-তামোল খাই বগুই বিদায় লয়।

লাহে লাহে ক'ব পৰা আহি আন্ধাৰবোৰে ছাটি পেলালে। মিনতিয়ে লেম্পটো জ্বলাই লৈ তাইৰ বিছনাত পৰিল। ডাইল সাপে খোটা মানুহৰ ভাৰৰ পৰা লাহে লাহে বিষ উজ্জাই মূৰ পোৱাৰ দৰে নানা দূষিত চিন্তাই আহি মিনতিক অৱশ কৰি পেলালে। তাই বগুৰ লগত নিজক এবাৰ তুলনা কৰি চালে। দেখে স্বৰ্গ-মৰ্ত্যৰ ব্যৱধান। “কিন্তু স্বামীয়ে মোক প্ৰাণাধিক মৰম কৰে।” তাই এই বুলি সান্দুনা ল'বলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু পাছ মূহুৰ্ততে আহে সন্দেহ পিৰাচিনী। “স্নেহ কৰে? স্নেহৰ কি চিন? মূখৰ কথা!” কোনোবাই যেন তাইৰ কাণত ব্যঙ্গসূচক প্ৰশ্ন তোলে। তাই প্ৰমাণ বিচাৰে। মনলৈ আহে, বিয়াৰ আগতে তাইক নোচোৱাৰ কথা; অলস্কাৰ-পাতি নিদিয়াৰ কথা; বগুৰ স্বামীৰ দৰে নেদেখিলে থাকিব নোৱাৰা ব্যগ্ৰতাৰ কথা, তাইক লগত লৈ নোমোৱাৰ কথা... আৰু... আজি ইমান দিনে এখনি চিঠিকে তাইলৈ নিদিয়াৰ কথা। মিনতিয়ে আৰু ধৈৰ্য্য খৰিব নোৱাৰে। তাইৰ দূই চকুৰ পৰা পাৰ ভঙা বাৰিষাৰ প্ৰাৰন বাগৰি যায়। গাৰত মূখ গুৰ্জি তাই কান্দে। “কিন্তু বগুৰ দৰে মোৰ ৰূপ নাই। মই কেনেকৈ স্বামীক উদ্বাৰণ কৰিম?” মাজে মাজে আহে আত্মগ্ৰানি। “নাইবা ভাগ্য! জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ ইয়াক বোলে দেৱতায়ো নাজানে। তেন্তে কৰ্মফল ভোগ কৰিবই লাগিব।” মিনতিৰ মনোৰাজ্যত অনুকূল-প্ৰতিকূল অগণন ভাৱৰ হোন্দোলনি উঠিল।

সিদিনা সন্ধিয়াটোকে মেনেজিং কমিটি চলি আছে। কমিটি অল্প গবয় ধৰণৰ। মৃণালৰ ছুটীৰ কথাটো লৈয়ে বহুতো সময় তৰ্ক-বিতৰ্ক চলিছে। দুই-এজন তাৰ সদাশয় বন্ধৰে কৈছে—তাৰ ছুটীৰ মাহৰ দৰ্ম্মহাটো দিব লাগে। কিন্তু চেফ্টেবীকে মূখ্য কৰি সবহ সংখ্যক মেন্দ্ৰাবে বিবন্ধে তৰ্ক তুলিছে। এইদৰে, অবশেষত বিবোধী দলৰেই জয় হ'ল। মৃণালক তাৰ বিয়াৰ ছুটীৰ মাহৰ দৰ্ম্মহা নিদিয়াটোকে খাটাং কৰিলে।

ছুটীৰ শেষত মৃণাল যেতিয়া আহে; সি তাৰ গাড়ী ভাড়াটোও এজনৰ পৰা ধাৰ কৰিছে আনিছিল। বিয়াখনত নাই বুলিও তিনি-চাৰিশ টকা ধাৰ হৈছে। মাকক সেৱা কৰি সি যেতিয়া বিদায় লয় তেতিয়া কৈছিল—“আই! পইচা মই দি যাব নোৱাৰিলোঁ। গৈয়েই তাৰ পৰা পঠাই দিম।” মিনতি কৰি দুই-চাৰি টকা নিদিলে অন্যায় হ'ব বুলি ধাৰ কৰা পইচাৰেই যাচিলে। মিনতিয়ে মায় কলে—“নাথ! মোৰ হাতত বিয়াৰ উছগাত উঠা আৰু সেৱা কৰা পইচা আছে। মোক দিব নালাগে। আপোনাৰ বাট-খৰচ কম হ'ব।” মৃণালে মিনতিৰ সজ আচৰণৰ প্ৰতি কৃতজ্ঞ হ'ল যদিও তাইৰে তাৰ দখলীয়া, নিঃশ্ব অৱস্থাটো বৃদ্ধি উঠিছে, এই কথা ভাবি মনতে আঘাতো পালে।

আজি যেই মেনেজিং কমিটিৰে সিদ্ধান্ত কৰিলে তাক দৰ্ম্মহা নিদিয়াটো—তাৰ মূৰত যেন বজ্জাঘাত হ'ল। মাকক দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি সি ৰাখে কেনেকৈ? প্ৰতিশ্ৰুতি নাৰাখিলে ঘৰখনেইবা চলিব কি দৰে? ওচৰৰ দোকান খনত বিয়াৰ ধাৰ। গতিকে বাকীকৈও মাল নিদিব। চুবুৰীয়া যি দুই-চাৰিজনৰ ওচৰত ধাৰ পোৱাৰ আশা আছিল, সেই সকলেও বিয়াতে ধাৰ দিছে। গতিকে মৃণালে টকা দিয়াত বাহিৰে সেই ঘৰখন চলাবৰ আৰু দ্বিতীয় উপায় নাই। প্ৰথম চিন্তাৰ খুন্দাত মৃণালে এবাৰ গোটেইখন ধোঁৱা-কোঁৱা দেখিলে। তাৰ পাছত লাহে লাহে সি নানা উপায় পাণ্ডুলি খৰিলে।

তাৰ মনলৈ আহিল, সি 'টিউচন' কৰিব। বহুতক দেখিছে সেইদৰে 'টিউচন' কৰি চলিব পাৰিছে। কিন্তু সি পাব কিমান? ৪০ টকা বা ৫০ টকা। আৰু তাৰ বন্ধা-বঢ়া, খৰিজলা, কাপোৰ ধোৱা, 'এক্সাৰচাইজব্দক' চোৱা

আদি কামবোৰ আছেই। এনে এটা জীৱন সিনো কিমান দিন চমাব পাৰিব ? নাই ; সি 'টিউচন' নকৰে ; মনতে সিদ্ধান্ত কৰে। তেখেত সি এই চাকৰিকে এৰি দিব। কিন্তু কৰিব কি ? খেতি কৰিবলৈকো ভাৰ মাটি নাই। বেহা-বাগিছা কৰিলেওতো মূলধন লাগে। সি যে এতিয়া ধবদ্বা। ভাক খাবেইবা দিব কোনে ? তেখেত চৰকাৰী চাকৰি এটাকে ক'বৰ বাত বিচৰা ভাল। চৰকাৰী চাকৰি কৰিতো বহুত মানুহে ফুৰুৱীয়া জীৱন নিশ্বাসি কৰিছে। ঠিক কথা—সি কালিলৈকে সেই উদ্দেশ্যে ওলাব। কিন্তু...চৰকাৰী চাকৰি কৰিবলৈওতো 'এডুকেশ্যন' বা 'কোৱালিফিকেশ্যন' দৰ্কাৰ। সি যে বি, এ, টোকে পাচ কৰিব পৰা নাই। বি, এ, ফেইল মানুহ এজনে কি ভাল চাকৰি কৰিব পাৰে ? তাৰ মনটো কোঁচ খাই যায়। পিচ মনুহুস্ততে সি সিংহৰ দৰে গৰাজ উঠে। "নিশ্চয়, মই বি, এ, পাছ কৰিমই। ইয়াৰ অন্যথা হ'বই নোহোৱে।" বিছনাৰ পৰা উঠি সি প্ৰতিজ্ঞা কৰে।

কিন্তু তাৰ বৰ্তমান অৰ্থ-সমস্যাৰ সমাধান হ'ব কিদৰে ? আকৌ তাৰ ঘৰলৈ মনত পৰে। জিলিকি উঠে মিনতিৰ মূখ, ভাঁহি উঠে নূপেন-তগৰৰ ছবি ; চেনেহী মাকৰ কৰুণ মূৰ্ত্তি। "মিনতি ! এৰা, আজি ১৫২০ দিনেই হ'ল। ক'তা ! মোলৈতো কোনো উত্তৰ নিদিলে ? কাৰণ কি ? মোক কৈছিল "গৈয়েই চিঠি দিব" আৰু তেওঁৰ বোধকৰোঁ উত্তৰ দিয়াটো কৰ্তব্যৰ ভিতৰত নপৰে। চিঠি এখন পাম বুলি দিনে কিমান ব্যস্ত হৈ থাকোঁ। সামান্য এখন চিঠি ; তাৰে ইমান কঙাল মই। মিনতিয়েও মোক অৱজ্ঞা কৰে। নহলে মোৰ প্ৰথম, জীৱনত প্ৰথম প্ৰেম পদ যিখন তাৰো উত্তৰ দিবলৈ অৱহেলা কৰি নাই, ঠিকেই কৰিছে। নকৰিব কিয় ? মই তেওঁক দিছোঁ কি ? ভালপাওঁ, ভাল লাগে বোলা মূখৰ কথাতে কোনেও কাকো ভাল পাব নোৱাৰে। জগতত কোনো প্ৰেমৰ কঙাল নহয়। অণ্টম দৰিদ্ৰ মই, কি বুলি মিনতি মোৰ প্ৰতি অনুরক্ত হ'ব ? নাই, মোৰ কোনো নাই। ধূলিত এদিন জনম লাভিছিলোঁ আৰু ধূলিতেইতো বিলীন হৈ যাম। তেখেত দুখ কি ? গ্ৰানি কি ?" ভাবি ভাবি মূগালে তাৰ গাৰুটোত মূৰ থৈ ৰ লাগি লেম্পটোৰ ফালে চাই থাকে। বি, এ, পৰীক্ষালৈ আৰু বোছি দিন নাই। মাত্ৰ দুমাহ। ইফালে পাৰিবাৰিক অগাস্ত আৰু বিয়া-বিহুৱে তাৰ পঢ়াই হোৱা নাই। সি ভাবিছিল, এই দুটা মাহ খুব পাৰিব। কিন্তু পঢ়ে কেনেকৈ ? অৰ্থৰ চিন্তাই যে গোটেই মন অধিকাৰ কৰিছে। কিতাপ ধূলিলেই যে নানা বিষয়িকাবোৰ মনলৈ আছে।

সি বলবে মনোনিবেশ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। মাজে মাজে পঢ়ে, মাজে মাজে ঘৰুৱা কথাও ভাবে। এইদৰে তাৰ ১০।১১ বাজে। পেটত কোব-কোৰণ উঠিলে সি চৰুৰ ওচৰলৈ যায়। চাউলৰ লগতে আলু দুটিমান বহাইদি সি ভাবে, “পিটিকাৰেই ঠিক কৰি দিব পৰা যাব। পেটত বেছ বপ্ৰপণি আছে।” খাবলৈ বহিল। বটলটো নিগৰাই দিলেও দুটোপ ভেল নপৰে। “এই বাতিখন আৰু কোনে ভেল খিচাৰি যায়? চাঙচোন বাৰু বিনা ভেলে পেটৰ ভিতৰলৈ ভাত যায় নে নেৰায়?” জেল কৰি সি ভাত গাল খাই শেষ কৰি পেলায়।

বিছনাত শুই তাৰ মনত পৰে অনুপৰ দেউতাকে টিউচনৰ টকা ৩০টা দিয়াৰ কথা কৈছিল। “এৰা, এই কেইটা টকাৰেই খৰচ খাবলৈ ঘৰলৈ পঠাই দিয়া যাব।” সি ভাবে।

পিছ দিনা সাজ লগাৰ আগে আগে সি গৈ সেইখিনি পায়। “বৰুৱা মহাশয় আছেন?” চোতালৰ পৰাই মৃণালে মাত লগায়।

“কোন? অ’ দলৈদের!” বিদ্ভুৱে ব্যস্ত হৈ বাহিৰ ওলাই আহে। মৃণালি চুলি, গাৰ কাপোৰত যত্ন নাই। মৃণালৰ মনত পৰে, কেইদিনমানৰ আগৰ কথাটি।

“আপোনাৰ খুৰাদেউ নাই?” মৃণালে সন্দেহান হৈ সোধে।

“নাই। বাৰু, বহকহিচোন।” তাই ব্যস্তভাৱে অনুপৰ কোঠালিলৈ আগ-বাঢ়ি দেখুৱায়।

“বহিমনো কি? মোৰ এটা দৰ্কাৰতহে আহিছিলোঁ তেখেতৰ ওচৰলৈ।” অনিচ্ছাবে ঘোৱাৰ দৰে কোঠালিৰ ফালে আগবাঢ়ে।

“বাৰু, দৰ্কাৰটো হ’বচোন লাহে লাহেও। আমিহে অদৰ্কাৰী মানুহবোৰে আপোনাক কেনেকৈ বান্ধি বান্ধিম? এক মিনিট বহি গলেতো বিশেষ হানি নহয় চাগে?”

“নহয় একো। পাছে তেখেত গ’ল ক’লৈ?”

“তেখেত টাউনলৈ গ’ল। অনুপৰ পৰীক্ষা নহয়?”

“অ’ হয়, ব’জিছোঁ। কিন্তু তেখেতো জানো গোট্টেই কেইদিন থাকিব?”

“নাথাকে। খুৰীদেওৰ দাঁতৰ অসুখ হৈ থাকে; সেইদৰে তাতে দাঁতখিনি সবুৱাই আনিব খুজিছে। কালি-পৰাহিমনে তেওঁলোক ওলাবহিহে।”

“হয়, ব’জিছোঁ। তেন্তে ঘৰত....”

“মই আৰু সবু হোৱালী এজনীহে আছোঁ মাত্ৰ। বাকী কেইটা ল’ৰা-

ছোৱালীও টাউন চাবলৈ গ'ল। বাবু, অকণ সময় দিয়া কৰি অকলে বহক।
মই তামোল লৈ আহোঁ।”

বিপ্লৱ চঞ্চল ভঙ্গীমাৰে বৰ-বৰ সোমায়। মৃগালে অকলে অকলে বাহি ভাবে
“তেন্তে পৰাহিমনে এবাৰ আহিব লাগিব। বিপ্লৱক টকাৰ কথা কোৱাটো ঠিক
নহ'ব।” টেবিলখনত কুকিলাটিটো থৈ সি খিড়কীখনৰ ফালে চাই থাকে।
ওচৰতে অনুপ শোৱা বিছনাখন। সি দেখে তামোল আনোতে বিপ্লৱৰ স্বৰ্ণে
পলম হৈছে। অকস্মাতে ক'লা আন্ধাৰবোৰ চুকে-কোণে সিঁচৰিত হৈ পৰিল।
এনেতে হাতত তামোলৰ বটাখন লৈ বিপ্লৱ সোমায়।

“তুন্দু! তই লেম্পটো লৈ আহ।” বিপ্লৱে সৰু ছোৱালীজনীক আদেশ
দিয়ে।

বিপ্লৱ সোমাই অহাৰ লগে লগে মৃগালৰ নাকত ভেকেচ্ কৰে এচেন্সৰ ভীৰ
গোন্ধ এটা সোমাই গ'ল। সন্ধানিত তেলেবে ধুনীয়াকৈ ফণিয়াই অহা বিপ্লৱ
চুলিৰ তিৰ্ভিৰাণ, মৃগালে আধা আন্ধাৰ আধা পোহৰৰ মাজতো দেখিবলৈ
পালে। আকাশী বঙৰ ফিৰ্ফিৰিয়া চাদৰখনৰ বাহিৰত ওলাই থকা বঙা
চিচ্ৰ ৱাউজৰ হাত দুখনো তাৰ চকুত পৰিল। বটা লৈ বিপ্লৱ মৃগালৰ গাৰ
ওচৰতে বিছনাৰ কাষত থিয় হ'ল। টেবিলত থোৱা বটাৰ পৰা এখন তামোল
লৈ মৃগালে চোবাবৰ আয়োজন কৰিছে। তুন্দুৱে লেম্পটো লৈ ভিতৰ সোমাল।
বিপ্লৱে তাইৰ হাতৰ পৰা লেম্পটো নি মৃগালৰ ওচৰতে টেবিলত থলে।
বিপ্লৱৰ মূখ-মণ্ডল হেজেলিনৰ পৰণত বঙিন আৰু নিমজ হৈ উঠিছে। ওঠ
দুটাও যেন আগতকৈ কিছু বঙা—মৃগালৰ চকুত পৰে। বিপ্লৱ অজ্ঞাতে মাত্ৰ
দুই-এক মিনিট সি বিপ্লৱৰ সেই ‘ফিল্মষ্টাৰ’ৰ দৰে ৰূপ-সজ্জাটোত চকু বুলুলাই
লয়। “বিপ্লৱ ক'বলৈ যাবলৈ ওলাইছে নেকি!”—সি মনেতে ভাবে। কিন্তু
কুটাই সন্ধানিলৈ মন নকৰে। মৃগালে প্ৰায় উঠিম বুলিয়েই ভাবিছিল—এনেতে
বিপ্লৱে কথা উলিয়ায়।

“মিনতিৰ খবৰ কি? চিঠি-পত্ৰ পাইছেনে?”

“নাই পোৱা।”

“কেলেইনো ইমান গোপন? পোৱা বুলি ক'লে জানো কোনোৱাই সোৱাদ
কণৰ ভাগ ল'বলৈ যাব?”

“নহয়; মই মিছা কোৱা নাই। কথাটো মই চিন্তাহে কৰি আছোঁ। যদি
জীৱৰে একো……”

“বাৰু, বাৰু ! ইমান অৰ্ধৈৰ্ষ্য নহ’ব। ভালেই আছে। কিবা অসুবিধাত চাপে উত্তৰ দিয়া নাই।”

“এবা, ময়ো তাকেই ভাবিছোঁ।”

“আচ্ছা দলৈদেও, মিনতি দেখিবলৈ কেনেকুৱা ? বৰ ধুনীয়া হ’ব কিজানি, নহয়নে ?”

“আনে কেনেকুৱা দেখে নাজানোঁ—মই কিন্তু ধুনীয়াই দেখোঁ।”

“নিশ্চয় ! আপুনি নিজে ইমান ধুনীয়াহে বোৱা এগৰাকী বিয়া কৰাবনে ? পাছে আমাক নেদেখুৱায় জানো ?”

“কেনেকৈ দেখুৱায় ? তালৈ গলেহে দেখিব পাৰিব।”

“কিয় ? ইয়ালৈ লৈ নাহে কৈলৈ ? আপোনালোক পদুৰুবিলাক যে কি নিষ্ঠুৰ ! অলপো বাৰু বোৱা নেলাগেনে আপোনাৰ ?”

“বোৱা লাগিলেও বহুত কাম নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিব। সেইদেখি কৰা যায়। ভাল ; এতিয়া মই উঠোঁ।”

মৃণাল বহাৰ পৰা উঠে। কটা ঘা খজুৱাই দিলে যন্ত্ৰণাহে বাঢ়ে। মিনতিৰ কথা ওলালে মৃণালৰ ভালেই লাগে ! কিন্তু যি কোনো সময়ত যি কোনো পৰিবেশত এনে ধবণৰ কথা নোকোৱাটোৱেই তাৰ নীতিৰ ভিতৰত। সন্ধ্যা, প্ৰাৰ্থনাৰ পাছত সি সদায় অধ্যয়ন কৰে। বাৰে বাৰে সেইকথা তাৰ মনলৈ আহিছে। কিন্তু মৃণাল উঠা মাগেই বিল্দুৱে তাৰ হাতত ধৰি জোৰকৈ বহুৱাই দিলে।

“বাৰু বহুকচোন অলপ। উঃ ! ইমান নিম্দ্ৰ আপুনি ! কিমান ভাল লাগে মোৰ এষাৰ কথা পাতি ! আপোনালোকৰ দৰে ভাগ্যবানৰ এষাৰ কথা শুনিবলৈও বিধাতাই আমাৰ কপালত নেলৈছিলে নে ?”

বিল্দুৰ কথাবোৰ বৰ ব্যাথা ভৰা। অকস্মাতে কিয় তাইৰ ব্যৱহাৰত ইমান কাৰুণ্য ? “তেন্তে বিল্দুৰ অন্তৰত কিবা দাবুণ আঘাত আছে ! আৰু তাকে ঢাকিবলৈ মোৰ লগত দুই-এষাৰ বৎ-বগৰৰ মেল পাতিবৰ ইচ্ছা কৰে।” মদুখলৈ চাই দেখে চকু দুটা ঢুল-ঢুলীয়া হৈ উঠিছে। নিৰ্বাক হৈ মৃণাল আকৌ চকী খনন্ত বহি থাকে।

“চাহ কৰিছিলোঁ ; অলপমান খাওক।” বিল্দু কোঠাৰ পৰা ওলাই যায়। আজি বিল্দুই মৰম কৰি তাক একাপ চাহ দিব খুজিছে। মৰমকনো সি কেনেকৈ নেওচে ? অলপ পাছতে বিল্দুৱে চাহ লৈ প্ৰবেশ কৰে। বিল্দুৰ

মুখখন গহীন। কিন্তু এই গাম্ভীৰ্য্য কি স্বাভাৱিক ?

“আপোনাক কষ্টহে দিলোঁ আহি !” মৰমৰ কৃতজ্ঞতা জানাই মৃণালে কয়।

“কিন্তু এনেকুৱা কষ্ট লাভ কৰিবলৈ যে বিধাতাক মাগি আহিব নেৱাৰিলোঁ। সাধনা কৰি জানো এনে কষ্ট লাভ কৰা যায় ?”

মৃণালে হতভম্বৰ দৰে বিস্ময়ৰ মুখলৈ চাই থাকে।

“কি যে কয় বৰুৱা আপুনি ? কষ্ট লাভ কৰিবলৈও সাধনা কৰিব লাগে নেকি ?”

“এৰা, সাধনা লাগে। প্ৰত্য-সাধনাৰ ফলতহে মানুহে ত্যাগৰ জীৱন পায়। আমাৰ দৰে কাউৰীৰ জীৱনৰ কি মূল্য আছে ? কেৱল নিজৰ পেটটোৰ বাবে বাচি আছোঁ।”

“আপোনাৰ জীৱনতো ত্যাগৰ জীৱন। নিজৰ সকলো সুখ-আকাংক্ষা বিসৰ্জন দি দেশৰ ছাত্ৰীসকলক পৱিত্ৰ শিক্ষাদান কৰিছে। ইয়াতকৈ মহৎ আদৰ্শ আৰু কি হ'ব পাৰে ?”

“নহয় দলৈ ; ই মহৎ আদৰ্শ নহয়। বাকীবোৰেওতো মোৰ দৰে শিক্ষা দান কৰিছে। কিন্তু মোৰ দৰে সিহঁত মহাপাপিনী নহয়। মোৰ দৰে সিহঁতৰ জীৱন অভিশপ্ত নহয়। সিহঁত পৱিত্ৰ ; সিহঁত ভাগ্যবান, ভাগ্যৱতী।”

বিস্ময়ৰ কথাবোৰ উত্তেজিত হৈ আহে। তাইৰ মুখত গ্লানিৰ ভাৰ ; গাত বিবাদৰ অৱসন্নতা।

“ছিঃ, এনেকুৱাকৈ নিজক ভবাটো ঠিক নহয়। নম্ৰতা এটা গুণ, কিন্তু নীচাত্মিকা পাপ। আপোনাক সকলোৱে যে সন্মান কৰে !”

“মোক সেই সন্মান নালাগে। সেই সন্মান মই ভৰিৰে তৈলি থৈছোঁ। যেতিয়াই আই-বোপাই, ভাই-ককাই সকলোৰে মূৰ বান্ধসীৰ দৰে খাই পৰা আশ্ৰিত্য হৈ জীৱন নিৰ্বাহ কৰিলোঁ ; সেই দিনাই পৃথিৱীৰ সুখ-সন্মান, আশা-আকাংক্ষা সকলোকে বালি দিছিলোঁ। মনত প্ৰতিজ্ঞা লৈছিলোঁ—জীৱনত কাৰো ওচৰত মূৰ নোদোৱাম। কিন্তু কিয় মোৰ সেই উন্নত মূৰ নত হৈ গ'ল ; কিয় মোৰ সেই ভীষ প্ৰতিজ্ঞা পানী হৈ গ'ল কওক ! আজি আপুনি ক'ব লাগিব। আপুনি আজি মোক সেই কথাৰ সমাধান কৰি দিব লাগিব।”

বিস্ময় মৃণালৰ বাওঁ হাতখনত ধৰি কঁপি উঠিল। চকুত দৃশ্যৰ লোভক লাহে লাহে বৈ আহিছে। খোপাটো মেল খাই চুলিবোৰ আউলি-বাউলি হৈ

পৰিছে। কি কৰিব, কি নকৰিব তাৰি মৃণাল একেবাৰে অস্বাক হৈ গ'ল।

“আপুনি কি কৈছে মই একোকে বৃজা নাই মিচ্ বৰুৱা।” আধা ক’পা মাতেৰে মৃণালে কয় আৰু চকীৰ পৰা উঠিবলৈ চেষ্টা কৰে।

“একো বৃজা নাই? ইমান ছলনা কিয়? পাৰাণতো নহয় আপুনি? তেন্তে মানুহ হৈ মানুহৰ অন্তৰ নুবুজিব কিয়? এই চাওক। মোৰ বুকুত কিহৰ জুই। আগ্নেয়গিৰিৰ দৰে এতিয়া ফাটি ছিৰাছিৰ হৈ যাব।”

বিপ্লৱে তাইৰ সমস্ত গাৰ জোৰেৰে মৃণালৰ হাতখন নিজৰ বুকুৰ মাজত হেঁচি ধৰিলে। মৃণালৰ সকলো ধমনীৰ তেজ উভতি ব’বলৈ ধৰিলে। গোটেই শৰীৰ তাৰ ক’পি উঠিল। তেতিয়াও সি অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল তাৰ হাতখন আৰু বিপ্লৱৰ বুকুৰ মাজত কোনো কাপোৰৰ ব্যৱধানেই নাই।

“ছিঃ ; ছিঃ ; বৰুৱা ! মই আপোনাক শ্রদ্ধা কৰোঁ !” উচাৎ মাৰি মৃণালে তাৰ হাতখন আঁতৰাই আনে।

“হুঃ ! শ্রদ্ধা ?” গুলী খোৱা বাঘিনীৰ দৰে বিপ্লৱৰ চকুৱেদি জুই-আঙনি ওলাবলৈ ধৰিলে। এক মহাত্মাও সেই মূৰ্তি চাব নোৱাৰি মৃণাল বাহিৰ হৈ গ'ল। হিতাহিত জ্ঞান তাৰ লোপ পাঠ পাঠ হৈছিল। যশ্বৰ দৰে উধাতু খাই সি নঙলা পালে। তাৰ মাত্ৰ এইখিনি কথা কাণত পৰিল—
বিপ্লৱে মৃণালে চিঞৰি কৈছে—

“ভীৰু ! কাপুৰুষ !! পাৰাণ !!!”

চেনেহীয়ে দেখিলে, মিনতি ভবা মতে আহি নাপালে। মাকৰ মৰমে শাহুৱেকৰ নীতিৰ বান্ধ ভঙ্গ কৰিবলৈ তাইক বাধ্য কৰিলে। চেনেহীয়ে বোৱাৰীৰ এই প্ৰথম ব্যৱহাৰত যথেষ্ট ক্ষুদ্ৰা হ'ল। এদিন-দুদিনকৈ, তিনি-চাৰি দিনো নিৰ্ম্মাৰিত দিনৰ বাহিৰ হ'ল; তথাপি, মিনতিৰ দেখা-দেখি নাই। চেনেহীৰ মনৰ গতি ওলোটাই ব'বলৈ ধৰিলে। “ভেসে মিনতিয়ে মৃগাল নোহোৱা বাবেই এইখন ঘৰক অবজ্ঞা কৰিলে! এৰা, আমিহো কোন? কি কাৰণে পৰৰ বাবে কৰি-ধৰি মৰিব? আৰু মাকজনীয়েইবা কেনেকুৱা? মোৰ কথাবাৰৰতো মূল্য অস্ততঃ ৰাখিব লাগিছিল। নাইবা মৃগালেও হয়তো তাইক কিবা বৃদ্ধি দিব পাৰে। কিজানি সিয়েই তাইক মাকৰ ঘৰত সোমাই থাকিবলৈ দিহা দি থৈ গৈছে! নাই! মই আৰু কোনো আশা নকৰোঁ। সকলো মিছা। কোনো কাৰো নহয়; দুদিনৰ সঙ্গ মাত্ৰ। নিজৰ হাত দুখন থাকে মানে কৰি খাই মৰিব পাৰিলেই শান্তি।”

কিছুদিন পাছত মিনতি গৈ পালে। বিজুলী আহিছিল খবলৈ। মিনতিয়ে নিজকে দোষী বুলি ভাবি একো নামাতি নম্ৰভাবে চলিছে। বিজুলীয়ে মাকে শিকাই পঠোৱামতে চেনেহীক কৈছে “বাইদেউক থোৱাত পলম হোৱা বাবে আয়ে আপোনাক খং কৰিবলৈ হাক দিছে।” ছোৱালী মানুহ তাই! সংসাৰৰ আও-ভাও বিশেষ নুবুজি। গাঁতিকে কথাবাৰ পাৰ্ট মন্থন মতাৰ দৰেই কৈ পেলালে।

“খং কৰিলে জানো মোৰ কিবা লাভ হোৱাৰ আশা আছে আই? ভেঁও নকলেও মই শান্ত হৈয়ে থাকিম।”—অস্তবৰ অৱমাননা খিনি ঢাকি থৈ চেনেহীয়ে কয়। বিজুলীয়ে আৰু বিশেষ উত্তৰ দিব নোৱাৰে।

আগৰ দৰে মিনতিয়ে কাম-কাজ কৰে কিন্তু মনত কোনো উৎসাহ নাপায়, আগৰ দৰেই তাই শাহুৱেকৰ লগত কথা পাতে কিন্তু বিশেষ আনন্দ নাপায়। গোহালিৰ গোৱৰ দেখিলে তাইৰ যে গাটোত এটা অৱসাদ আছে। ঢেঁকীৰ ওচৰলৈ গলে ভাঁৰ দুখনত বল নাইকিয়া যেন তাই অন্তৰ্ভৱ কৰে। ভগবেও এতিয়া আগৰ দৰে বোঁ বুলি পামি নমৰে। তাই অলপ গহীন হৈ পৰিছে।

আব্দ নূপেন ! সি এনেকুৱা ভাবে চলিছে যেন বৌৱেক বঢ়লি এজনী মানুহ
সিহঁতৰ স্বৰূপ নায়ৈ !

দুদিন পাছত নূপেনে মিনতিৰ নামৰ এন্ড্ৰুপ এটা আব্দ ইন্লেণ্ড
লেটাৰ এখন তাৰ কিতাপৰ মাজৰ পৰা আনি দিয়ে। মিনতিৰ বন্ধুখন ঢপ
ঢপাইছে। ই আনন্দৰ অধৈৰ্য্যভানে ? প্ৰায় ক'পি ক'পি তাই খামটোৰ মূৰ
ছিৰিলে ; আব্দ ভিতৰৰ কোঠালৈ গৈ বিছনাত বহি ললে। মৃণালৰ চিঠি।
অসীম মৰম, অশেষ প্ৰেম-প্ৰীতি ভৰা তাইৰ স্বামীৰ পত্ৰ। এবাৰ ওপৰে ওপৰে
শেষ কৰি তলৰ চহীটো পঢ়ি পেলালে। দ্বিতীয়বাৰ আখৰ, সম্বোধন আদি চাই
গ'ল। তৃতীয়বাৰ ভাষা আব্দ তাৰ অন্তৰ্নিহিত ভাব, অৰ্থ বন্ধুবলৈ চেষ্টা
কৰিলে। তথাপি যেন পিয়াহ নপলাল। আকৌ এবাৰ পঢ়ি চিঠিখনকে চুমা
খাবলৈ ধৰিলে। “মিন্দ বুলিলেই শতবাৰ বন্ধুত প্ৰতিধ্বনি উঠে।” “বাহুবুগল
চঞ্চল হৈ উঠে—এবাৰ মোৰ উদং বন্ধুৰ মাজত সেই মূখ সারাটি ধৰিবলৈ।”
“তোমাক কিন্তু বন্ধুৰ মাজত পালোঁ”—এই বাক্যবোৰ যিমনেই পঢ়ে ন ন
অৰ্থেৰে নতুন নতুন সোৱাদ দি পঢ়াৰ তৃষ্ণা বঢ়াইহে লৈ যায় ! কিন্তু বিধাতাৰ
বিষম ইচ্ছা ! মিনতিৰ কোলাত দ্বিতীয়খন চিঠি বৈ আছে তাইৰ চঞ্চলতাক
সিঁগাবি।—তাইৰ প্ৰেম বিভোৰতাৰ দূৰ্ব্বাসা-অভিশাপ হৈ ! শাস্ত্ৰত
কৈছে “সৰ্বম্ অত্যন্ত গৰ্হিতম্।” সকলোৰে অতিমাত্ৰাটো বেয়া।

বহু সময় পাছত মিনতিৰ মনত পৰিল দ্বিতীয়খন চিঠিৰ কথা। ইন্লেণ্ড
লেটাৰটো খুলিবলৈ লৈছে—হঠাতে কিয় তাইৰ বন্ধু চমকি উঠিছে ? ওপৰৰ
ঠিকনাৰ আখৰ কেইটা কাৰোবাৰ অচিন হাতৰ। তাত যেন কিবা কুসংবাদ
আছে ! টেলিগ্ৰাম পোৱা মানুহৰ অস্থিৰতাৰ দৰে তাইৰ হাত ক'পিছে। ধৈৰ্য্য
ধৰি চিঠিখন খুলি ললে।

“মৰমৰ অচিন ভনী” !

মই মহাপাপিনীয়ে আজি আপোনাক এটা নিষ্ঠুৰতম কুসংবাদ দিবলৈ বাধ্য
হলোঁ। ক্ষমা কৰিব। শুনিলোঁ মৃণাল দলৈয়ে আপোনাক বিয়া কৰাইছে।
এনে এজন প্ৰবুৰ পোৱাটো নাৰীৰ পৰম ভাগ্যৰ কথা। কিন্তু আপোনাৰ
দুৰ্ভাগ্য যে সেইজনী ভাগ্যবতী নাৰী আপুনি নহয়। সেইজনী আছিল
বিয়লা। আমাৰ ইয়াৰে কৈৱৰ্ত্ত ছোৱালী এজনী। তাই বৃন্দত আছিল অঙ্গৰী
আব্দ অন্তৰখনো আছিল বহল, পৰিয়। কিবা কুক্ষণত তাই মৃণালক ভাল
পাবলৈ ধৰিলে। সিদিনা দোভাগ নিশা, গোটেই জগত নিদ্ৰা-মগন। নাজ-স্বৰৰ

ধিমিক-ধিমিক জ্বলি থকা বস্ত্ৰৰ পোছবত মাত্ৰ তিনিটি প্ৰাণী ; প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা মৃণাল-বিমলা আৰু মই পাণ্ডুলসী সাক্ষীৰূপে। সিহঁত দুয়ো শপথ খাই গান্ধৰ্ব বিবাহত বন্দী হৈছিল। কিন্তু বিধাতাৰ নিষ্ঠুৰ বিধান। বোঁতলাই বিমলাই শুনিলে যে, মৃণালে আন ছোৱালী বিয়া কৰালে—তাই আৰু বাঁচি নেথাকিল। মই তাইক বজাবলৈ পোৱাৰ আগতে পৰ্বাহি নিশা তাই বিহ খাই আত্মহত্যা কৰিলে। কালিৰ “দৈনিক অসম”ত এই শোকাবহ বাৰ্তাৰ প্ৰকাশ হৈছে। কিন্তু জগতত আৰু কোনো নাজানে, মাত্ৰ মই তাইৰ এই কৰুণ কাহিনী জানো। মৃণালে আজি আপোনাক বিয়া কৰাই সুখী হৈছে। তেওঁ হয়তো এই কথা আজি অম্বীকাৰ কৰিব। কিন্তু মৃত্যুৰ আগ মূহুৰ্ত্তলৈকে এই পাণ্ডুলসীয়ে মোক জ্বলি-পুৰি মাৰিব।

মোৰ দ্বিতীয়টি পাপ কৰিবৰ ইচ্ছা নাই যে, আপোনালোক দুয়োৰে জীৱন বিষময় কৰোঁ। কিন্তু মনৰ জ্বালাত ব'ব নোৱাৰি এই কথা মাত্ৰ আপোনাক জনালোঁ। জগতত যদি আৰু কোনো দ্বিতীয় জনক এই কথা কওঁ তেন্তে সেই দিনা মোৰ জিভা সূঁচকি পৰিব! শেষত আপোনাৰ ভৰিত ধৰি প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ যেন এই চিঠি পঢ়া শেষ হলেই পুৰি পেলায় আৰু মৃণালক এই কথা ঘৃণাকৰেও জানিব নিদিয়। যদি ইয়াৰ অন্যথা হয় তেন্তে এইটো ঠিক জানিব বিমলাৰ দৰে আত্মহত্যা নহলেও তিল-তিলকৈ গোটেই জীৱন দহিব লাগিব। মই মোৰ নামটো ইয়াত নিদিালোঁ। যদি মোৰ কথা জাল আৰু মিথ্যা বুলি ভাবে তেন্তে আপোনাবো মজল, মোৰো বিশেষ একো হানি নাই।

ইতি—

“মহাপাপৰ সাক্ষী”

মিনতিৰ উশাহ প্ৰায় বন্ধ হৈ গৈছিল। আধাখিনি নোঁ পঢ়োঁতেই তাই আন্ধাৰ আন্ধাৰ দেখিবলৈ ধৰিলে। তাইৰ চকুত যেন দুৰ্গতিশক্তি নাই। বৰ জোৰকৈ চকুদুটা তাই মেলি ধৰিলে। তথাপি যেন বহি থাকিবলৈ অপাৰগ—এনে বোধ হ'ল। বিছনাখনে যেন তাইক বহন কৰা নাই; ভৰিব তলৰ পৰা মাটিবোৰো যেন আঁতৰি যাবলৈ ধৰিছে। তাই শূণ্যতে ওলমি আছে—এনে ভাব হবলৈ ধৰিলে। শেষত খাচকৰে বিছনাতে পৰি গ'ল।

পাছদিনা তাই নৃপেনৰ হতুৱাই চিঠিত উল্লেখ কৰা তাৰিখৰ খবৰৰ কাগজখন অনালে। তাত আছে—“বোৱা নিশা শ্ৰীমতী বিমলা দাস, শ্ৰীভীমা দাসৰ বৃন্দৱতী বোড়লী কন্যাই বিহ খাই আত্মহত্যা কৰাৰ বাৰ্তাৰ পোৱা গৈছে। ১.

আত্মহত্যাৰ কাৰণ অজ্ঞাত।” মিনতি আবু থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। তাই আকৌ অজ্ঞান হৈ পৰিল। তাইৰ এনে শক্তি নাই যি শক্তিৰ দ্বাৰা মৃণালৰ ওপৰত হোৱা এই অবিশ্বাসৰ মূলোচ্ছেদ কৰিব পাৰে। যিমানেই সুন্দৰ, যিমানেই পবিত্ৰ ৰূপত মৃণালক তাই ভাবিবৰ চেষ্টা কৰে সিমানে কুৰূপ, সিমানে কলুষ ছবি এখন আহি তাইৰ সম্মুখত উপস্থিত হয়। “মিন্দ্ৰ বুলিলে প্ৰাণত শত্ৰুৰ প্ৰতিধ্বনি উঠে।” নীচ! ভণ্ড! পাপাচাৰী! ইমান প্ৰবঞ্চনা? ইমান আত্মগোপন? এজনী নিষ্পাপ সতীৰ প্ৰাণ হত্যাকাৰী। মৃণালৰ প্ৰতিশাৰী গভীৰ প্ৰেমৰ ভাষাই মিনতিৰ অন্তৰত দাৰুণ আঘাতৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ ধৰিলে। হাঁহ বিধাতা! তোমাৰ কি অনন্ত শক্তি! অলপ আগতে যি বাকাই প্ৰেমিকাৰ অন্তৰত প্ৰেমৰ পবিত্ৰ জোৱাৰ তুলিছিল সিয়ে আকৌ পিছ মূহুৰ্ত্ততে তীক্ষ্ণ বিষ ৰূপে পৰিৱৰ্ত্তিত হ’ল। ক্ষত্ৰক আগতে যি চিঠিক শত্ৰুৰ চুম্বন কৰিও প্ৰাণৰ ভূষা দূৰ কৰিব পৰা নাছিল, সেই চিঠিকে পুনৰ পদ্বি ছাই নকৰে মানে তাৰ দৃশ্য অসহ্যবোধ হবলৈ ধৰিলে। মিনতিয়ে দূয়োখন চিঠি একেলগে দিয়াছিল ই মাৰি পদ্বি পেলালে।

এইদৰে কেইবাদিনো অতীত হ’ল। মিনতিয়ে মৃণাললৈ কোনো চিঠি দিয়াৰ ইচ্ছা অনুভৱ নকৰিলে। প্ৰথমে সকলো লিখি তিৰস্কাৰ কৰিছ বুলি ভাবিলে। পাছত তাৰ বিষময় ফলৰ কথা ভাবি নিৰন্ত হ’ল। শেষত কোনো চিঠিপত্ৰ নিদিয়াটোকে ঠিক কৰিলে। কিন্তু এক মূহুৰ্ত্তও দৃষ্টিচিন্তাবোৰৰ পৰা তাই হাত সাৰিব নোৱাৰিলে। চেনেহীয়ে ভাত দিয়ে, মিনতিয়ে দুই-এগৰাহ খায়ে হাত ধোৱে। বহু ৰাতিলৈকে উজাগৰে থাকে। পুৱা চকু-মুখ বহি বোৱা দেখি চেনেহীয়ে সোধে কিবা অসুখ হৈছে নেকি বুলি। মিনতিয়ে একো হোৱা নাই বুলি কয়। অন্তৰত জুই থাকিলে পোৰা আলুৰ দৰে মানুহ আপোনা আপুনি টোটোৰা পৰে। মিনতিৰ মূখ শেঁতা, নিস্তেজ হৈ পৰিছে। চেনেহীৰ মনত নানা চিন্তা হ’ল। যেনেকৈ হলেও বোৱাৰীয়েকৰ কিবা আন্তৰিক বেমাৰ হৈছে; নহলে এই হালধিৰ গাঁঠি যেন মানুহজনী কিয় কপাহৰ দৰে শেঁতা হৈ ৰাব? এনেতে এদিন স্বৰূপ আপোনা-আপুনি প্ৰকাশ হ’ল।

ভীতৰ বহি থাকোতে মিনতি হঠাতে অজ্ঞান হৈ বাগৰি পৰিল। তগৰে কি হ’ল বুলি ভয়ত চিঞৰ মাৰি দিলে। ব্যস্ত হৈ চেনেহী আবু ওচৰ-চুবুৰীয়া আহি ভৰি পৰিল। কোনোৱে মূৰত পানী ঢালিলে, কোনোৱে তেল দিলে, কোনোৱে ৰোৱা ৰিচিলে। এইদৰে মিনতিৰ হাঁচ আহে। নানাজনীৰ মূৰত নানা ৰি-ৰি

বা-বা। এজনীয়ে কৈছে বিবা, আনজনীয়ে বোলে নহয় তে'উৰ্ (Histiria) বেমাৰ, কোনোৱে আকৌ বোলে নহয় লেঠা, দেৱতাৰ ছিদ্ৰ। নহলে এনেহেন গাভৰুজনীয়ে এনেকুৱাখন কৰিব পায়নে? সেই অৰ্দ্ধপাতে নানা জনৰ নানা দিহাত চেনেহীয়ে দিন-ৰাতি ওজা, বেজ, কৰিৰাজ বঢ়াল ঘূৰি ফুৰিবলৈ লাগিল।

মৃণালে দ্বিতীয় চিঠি দিলে; মিনতিৰ উত্তৰ নাই। ভাৰিলে, চিঠি কেনেবাকৈ হেৰাব পাৰে; বিশেষ ছোৱালীৰ নামৰ চিঠি অসং প্ৰবৃত্তিৰ মানুহৰ হাতত পৰিলে আৰু আনে নাপায়। গতিকে সি তৃতীয় চিঠি দিলে। এই চিঠি সি বেঞ্জিষ্টাৰ্ড কৰি দিলে। তাত বিশেষ নিৰ্নিখি ইয়াকে লিখিলে:

“মিনতি”

মোৰ দখন চিঠিৰ কোনো উত্তৰ নাপালোঁ। হয়তো চিঠি কিবা স্বৰূপে তোমাৰ হাতত নপৰিবও পাৰে। কিন্তু তথাপি তুমি এনেয়ে এখন মোলৈ চিঠি দিব পাৰিলাহেঁতেন! তোমাৰ প্ৰেম আৰু স্বামীভক্তিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন মোৰ পোৱা হৈ গ'ল। এই মোৰ তৃতীয় আৰু শেষ চিঠি! ইয়াৰ পাছত আৰু মোৰ চিঠি আশা নকৰিবা। জীৱনতে নকৰিবা। মোৰ দৰে হতভাগ্যৰ চিঠিৰ তোমাৰ জীৱনত আৰু কোনো প্ৰয়োজন নহ'ব। ইতি—

জগতৰ অৱহেলিত

“মৃণাল”

চিঠিখন পঢ়ি মিনতিৰ মন আজি কুৰ্মলিল! হেজাৰ দোষত দোষী হলেও মৃণাল তাইৰ স্বামী। তাইতকৈ মৃণাল বয়সত-সন্মানত ডাঙৰ, অন্ততঃ স্বামী নহলেও। কিন্তু পতি বিনে যে নাৰীৰ গতি নাই! তাইক এখন-দখনকৈ তিনিখন চিঠি মৃণালে দিলে; অথচ, তাই কোনো উত্তৰ দিয়া নাই। নহয়—তাইতো জীৱনত এখনো চিঠি স্বামীৰ নামত দিয়া নাই! ছিঃ! কি পাবালী তাই! তাই যিদৰে চিঠিৰ আশাত চুটফটাই আছিল; মৃণালেও নিশ্চয় এখন চিঠিৰ আশাত সদায় উদ্ভিগ্ন হৈ থাকে! উঃ, দাবুণ ভুল। ই গৰুৱাৰ অপৰাধ হৈছে তাইৰ। তাই নিশ্চয় আজি উত্তৰ লিখিব আৰু চুটীৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰিব। তাইৰ চিন্তাৰ সোঁত যেন আজি উভতি বৈছে।

মিনতিয়ে চিঠি লিখিবলৈ ৰহে। কিন্তু কি লিখিব? নানা কথা তাইৰ মনলৈ আহে। বিশৃংখল ভাৱ, অসামঞ্জস্য ৰাক্য কিছুমান কলমত ওলায়। তাই ছিৰি পেলায়। আকৌ নতুনকৈ লিখাৰ আৰম্ভ কৰে। আকৌ ফালে। এইদৰে বহুত চেষ্টা কৰি এখন চিঠি লিখি উলিয়ালে।

“স্বামী গুৰু !”

প্ৰথমে মোৰ সেৱা ল'ব। তৃতীয়তে দুটো মাজৰ্জনা কৰে যেন। মই আপোনাৰ তিনিওখন চিঠিকে পাইছোঁ। উত্তৰহে দিব পৰা নাছিলোঁ। বিধাতাৰ ইচ্ছাত আপোনাক মই স্বামীৰূপে পাইছোঁ। আপুনিও মোক স্বামীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। ইহজন্মত এইভাবেই যাতে আমাৰ দিন যায় তাকে ভগৱানৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰিছোঁ। আমাৰ ঘৰত সকলোৰে একপ্ৰকাৰ মঙ্গল। আপোনাৰ কুশল কামনা কৰোঁ। মই আপোনাৰ ইচ্ছামতেই কাম-কৰ কৰি থাই-লই আছোঁ। শাহু আইৰ ভাল। শেষত আন্তৰিক প্ৰণাম জনাই সামৰুণি মাৰিলোঁ। বিশেষ নাই। ইতি—

আপোনাৰ—

“মিনতি”

পিছদিনাৰ ডাকত চিঠিখন পঠাই দিয়া হ'ল, ম'গালে চিঠি পালে। প্ৰায় এমাহৰ অন্তত সি এখন চিঠি পালে; ই নিশ্চয় তাৰ বৈজ্ঞানিক কৰা চিঠিৰ গুণ। তাৰ প্ৰেমৰ পাত্ৰীয়ে প্ৰথম চিঠি দিছে। আনন্দত, সি মিনতিৰ ওপৰত কৰা সকলো খং-অভিমান পাহৰি গ'ল। অধৈৰ্য্য ভাবেই খামটো সি খুলি চায়। সি ভাবে, নিশ্চয় কেবাখিলাও পাতত তাৰ প্ৰিয়তমাই গুপত মৰম-মেহ ঢালি দিছে; তাৰ সকলোবোৰ চিঠিৰ উত্তৰ দিছে। কিন্তু যেই দেখে মাত্ৰ সামান্য এখিলা পাতো ভৰাই লিখা নাই—নিৰাশাত তাৰ মন মৰি যোৱা যেন হয়। এটা উশাহতে সমস্ত চিঠিখন সি পঢ়ি শেষ কৰে। অতিশয় নীৰস, নিম্প্ৰাণ এই চিঠি। ইউক্লিডৰ জ্যামিতি পঢ়িও এটা আনন্দ আছে; কিন্তু মিনতিৰ এই প্ৰেম-পত্ৰই ম'গালৰ অন্তৰত একো বসৰ সৃষ্টি নকৰে। সি কেইবাবাৰো পঢ়ি চায় কিন্তু একোতে যেন তাৰ মনে তৃপ্তি নাপায়। শেষত ভিত্ত অৱসাদেৰে টেবিলৰ কাষলৈ চিঠিখন দলিয়াই পথিয়ায়। একোতে ম'গালৰ শান্তি নাই। ইমান দিনে এটা আশা আছিল যে সি অন্ততঃ আনন্দৰ বস্তু এটা পাব। কিন্তু আজি সেই আশাও দূৰ হ'ল। অশেষ ধৈৰ্য্যেৰে সি তাৰ পাঠ্যৰ মাজত শান্তি লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সি পঢ়ে শ্বেলী, পঢ়ে ব্লাউনিং।

ইফালে বিদ্ৱৰ্কে কেইবাদিনো মনৰ দাবুণ বন্ধনাত ভুগি শেষত এইবুলি স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলালে: “বেচ্! স্পৰ্দ্ধিত পুৰুষ! চাম, তহঁতৰ সুখৰ সন্ধান ভাগেনে নাভাগে। এক নাৰীক পদদলিত কৰি অন্য একক গৌৰৱ-শ্ৰীভিত্ত কৰাৰ কি দাবুণ প্ৰতিফল, এইবাৰ ব্ৰজিৰ পাৰিবি।”

যিদিনা মৃগাল বিন্দুৰ ওচৰত অপমানিত হৈ আহিল সেইদিনাৰ পৰা আৰু সেইমুখে কেতিয়াও খোজ নলয় বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে। এনেকি পাব লগা টকা দ্বিশটাৰ কথাও সি মনৰ পৰা বাদ দিলে। কিন্তু টকাৰ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ সি উপায় নাপায়। শেষত তাৰ এশ টকাত কিম্বা হাত ঝড়ীটোকে মাত্ৰ পয়সসত্তৰ টকাত বিক্ৰী কৰিলে। এই টকাৰ পৰা টকা বাৰ্টিটা সি মৰ্গ-অৰ্ভাৰ কৰিলে। এনেতে সি চিঠি পায় নৃপেনৰ পৰা। তাত লিখিছে, বোৱেকৰ কিবা অসুখ, মাজে মাজে মূৰ্ছা যায়। মানুহজনী শূকৰাই-খীণাই গৈছে। ডাক্তাৰ-কবিৰাজ, বেজ-গিয়ানি লগোৱা হৈছে। কিন্তু কোনেও বেমাৰ খবৰ পৰা নাই।

মৃগালৰ বন্ধু চমকি গ'ল। "সিদিনা মাত্ৰ এৰি আহিছোঁ সন্ধ্যা-শুৱনী ছোৱালীজনী; আজি এই চিঠি! কিন্তু মিনতিয়ে বাৰু কিয় নিলিখিলে তাইৰ অসুখৰ কথা? ই কি ধৰণৰ ব্যৱহাৰ! মই জানো পৰ? সুখ-দুখ, আপদ-বিপদৰ কথা জনোবাতো তেওঁৰ জানো কৰ্তব্য নহয়?"—মৃগালে কোনো প্ৰশ্নৰ সঠিক উত্তৰ বিচাৰি নাপায়! 'দুৰ্ভাগ্য! নিজৰেই দুৰ্ভাগ্য!' সি নিজে নিজে ধিকৃত হয়। মিনতিয়ে তাক আপোন বুলি, প্ৰিয়জন বুলি ভাবিব পৰা নাই; ই তাইৰ দোষ নহয়—তাৰ নিজৰ দোষ! হয়তো সি তেনে কোনো বিশ্বাস বা নিৰ্ভৰতা তাইক দিব পৰা নাই,—যি কাৰণে মিনতিয়ে তাৰ পৰা কিবা সুবিধা বা ব্যৱস্থা হ'ব পাৰে বুলি ভাবিব পাৰে। সি আকৌ চিঠিখন পঢ়ে; কিজানি নৃপেনৰ চিঠি নহয়েবা! কিন্তু নৃপেনৰ হস্তাক্ষৰ তাৰ বেচ চিনাকি। দীঘল হুন্দুনিয়াহ এটা কাটি সি বিছানাত শুই পৰে।

চিন্তা ব্যাধিয়ে মৃগালকো পাৰি ললে। মূহুৰ্ত্তে মূহুৰ্ত্তে নানা খেল-মেল চিন্তাবোৰ তাৰ মনলৈ আহিবলৈ ধৰিলে। এবাৰ ভাবে সি ঘৰলৈ যাব। পিছমূহুৰ্ত্তে তাৰ অভিমানী মন জাগ্ৰত হৈ উঠে। সি নাযায়! কিহৰ বাবে সি ইমান চঞ্চল হ'ব? যাৰ মনৰ কথা, এনেকি টান অসুখ এটাৰ কথাও জানিবলৈ সি অধিকাৰ নাপালে, তেনেজনৰ বাবে সি বলিয়া হৈ লবি ফুৰিব? সি বন্ধুৰ দৰে মন দঢ় কৰিবলৈ বিচাৰে। কিন্তু ওপৰত তাপ পালে সূৰ্য্যকণি বৰকষ

পাহাৰো লাহে লাহে গলি পানী হৈ যোৱাৰ দৰে তাৰ দুৰ্ভাগ্য মন আকৌ কঁমলি গৈ মিনতিৰ প্ৰতি মৰমত ভৰি পৰে। অগ্নি-সাক্ষী কৰি সি মিনতিক পত্নীৰূপে গ্ৰহণ কৰিছে। হোমৰ পবিত্ৰ গোক্ৰ তাৰ নাকত এতিয়াও লাগি আছে, কাণত সেই মথুৰ বেদ-মন্ত্ৰ এতিয়াও ধ্বনিত হৈ আছে। মিনতিক কেনেকৈ এৰিব, সাধাৰণ দোষ এটাতে? যদি অজ্ঞতা আৰু দৈহিক অৱসাদৰ বাবে মিনতিৰ এই ভুল হৈ থাকে তেন্তে তাই ক্ষমাৰ পাত্ৰী। মৃণালে ঘৰলৈ যোৱাটোকে ঠিক কৰে।

পিছদিনা আকৌ নৃপেনৰ চিঠি।—“আইবো যোৱা নিশাৰ পৰা জুৰ। আমাৰ হাতত টকা-পইচাও নাই। আপুনি পাৰিলে নিজে আহি আমাক কিবা ব্যৱস্থা দি যাওক। নহলে বৰ নিৰুপায় হৈছোঁ।” মৃণাল আৰু এক মূহুৰ্ত্তও যেন ব'ব নোৱাৰে। সি যেন উৰি গৈ ঘৰত পৰিব। এখন পোন্ধৰ দিনৰ ছুটীৰ দৰ্খাস্ত কৰি সি বাওনা হ'ল।

“ঘৰ্ ঘৰ্ ঘৰ্—যাৱনে থাক?” ষ্টেইনখনে তাল-মান বাখি শব্দ কৰি যাবলৈ ধৰিলে। তৃতীয় শ্ৰেণীৰ ডবাটোৰ এটা কোণত চেপেটা হৈ কোনোমতে থিয় দি মৃণাল যাবলৈ ধৰিলে। মানুহৰ চিঞৰ-বাখৰ, দুৰ্গন্ধৰ বাবে যেন পৃথিৱীৰ আন একো কথাই মনলৈ নাহে। তথাপি মৃণালে ভাবে মাকৰ কথা, তাৰ মৰমৰ পত্নীৰ কথা। মনত উৰিগততা—কোঁতলানো ঘৰটো গৈ পায়। এনেতে তাৰ কাণত পৰে বেলখনে “গৈ থাক গৈ থাক” শব্দ কৰি তীব্ৰ গাভিৰ লৰ ধৰিছে। তাৰ মনটো ভাল লাগে।

গাঁও খনৰ যোঁতিয়া সীমাত আহি মৃণালে ভৰি দিলে তাৰ মনত এটা ভীতিৰ চঞ্চলতা—কিজানি কোনে কি সংবাদ দিয়ে? ‘কিন্তু নৃপেনে চিঠিৰেহে জনাইছে। অসুখ গুৰুতৰ নহয় নিশ্চয়?’—মনটোক নিজে প্ৰবোধ দি সি গৈ থাকে। নঙলামুখ পাই আকৌ তাৰ বুকুখন ধপ্-ধপাই উঠে—কিজানি কি দৃশ্য সি দেখিবলৈ পায়! ঘৰখনৰ নীৰৱতাটো তাৰ পক্ষে বৰ ভয় লগা বস্তু। একে কোবেৰে গৈ সি দুৱাৰমুখ পায়।

“আই, মই আহিছোঁ।”—আশ্বাস-ব্যঞ্জক তাৰ কণ্ঠস্বৰ। মজিয়াতে হাতৰ গধুৰ চুটকেচটো থৈ সি মাকৰ বিছনাৰ কাষ পায়।

“অ’! তই আহিলিয়ে?..... বাৰু, ভালৈ কৰিলি!” চেনেহীয়ে মাজত কিছুমান কথা উহা বাখি কয়। মৃণালে বদজিলে, মাকে নিজৰ অসুখৰ বাবে সি অহাতো ইচ্ছা কৰা নাছিল; কিন্তু মিনতিৰ বাবে অহাতো ভাল হৈছে—

ইয়াকে ইঙ্গিত কৰিছে।

মিনতিয়ে শাহুদেৱকৰ ভৰিত ভেল মালিচ কৰি দি আছিল। মৃণালৰ উপস্থিতিৰ উমান পাই বহাৰ পৰা উঠি একাষত থিয় হৈ ব'ল। কিন্তু চকু মাটিৰ ফালে। মাকৰ দৃষ্টি এবাই এক মন্থনৰ কাৰণে মৃণালে মিনতিৰ সমস্ত শব্দক ৰূপটো এবাৰ চাই ললে। তাৰ পাছত মিনতিৰ আধৰুৱা কামখিনিৰ দ্বাৰিত নিজে সমজি ললে।

“জৱৰ কেতিয়াৰ পৰা হ’ল আই ?” ভৰি দখন টিপি টিপি মৃণালে সোধে,
—“এতিয়াওতো জৱৰ ভালেখিনি আছে।”

“বাবু, মোৰ জৱৰ বাবে তই ভয় কৰিব নালাগে। এইদৰে জৱৰ হৈ থাকে, এৰি থাকে। কিন্তু সৌজনীৰ মন্থন চাচোন; কি হৈ গৈছে ছিৰিটো ?”
—চেনেহীয়ে বোৱাৰীয়েকৰ ফালে আঙুলিয়ালে। মৃণালে সেইফালে চকু ঘূৰাওঁতেই মিনতি লাহেকৈ আঁতৰি গ’ল।

“এই—এই ৰকম তাইৰ ব্যৱহাৰ। সুখিলেও ভাঙি-ছিঙি নকয়। বেমাৰো বোলে নাই—অথচ শূকাই-খীণাই যায়। সিদিনা আকৌ তাঁতশালতে বাগৰি পৰি ততেই নাছিল।”—মাকৰ কথা আৰু মিনতিৰ ভাৱ-ভঙ্গিবোৰকেই মৃণালে গৱেষণাৰ দৃষ্টিৰে ভাবি যাবলৈ ধৰিলে। মিনতিৰ সম্বন্ধে কিন্তু কোনো প্ৰশ্নকেই সি মাকৰ আগত তুলিব নোৱাৰিলে। মাত্ৰ শান্ত ল’ৰাৰ দৰে শূন্য থাকিল।

“অ’ বোপা ! তই যা। গা-পা ধুই অলপ খাই লগৈ। মই কিছু আৰাম পাইছোঁ, যা। তোৰ মন্থন শূকাই আহিছে।”—অপত্য স্নেহত মাতৃ হৃদয় ভৰি উঠে। কিন্তু মৃণালৰ ক্ষুধা ক’ত ? সি পেটত কোনো ক্ষুধা-ভুক্ষা অনুভৱ নকৰে; অথচ দুদিন নিৰাহাৰে আছে। এফালে তাৰ আৰাধ্যা-জননী শয্যাগতা—আনফালে তাৰ প্ৰিয়তমা পত্নীৰ মৰহা ছবি। ভোক তাৰ লাগিব ক’বপৰা ? তথাপি মাকৰ মৰমৰ ধমকনি পাই সি উঠি যায়। মিনতিয়ে পানী দিয়ে। মৃণালে আপত্তি কৰি নিজে গৈ কুঁৱাত গা ধুই আহে। মিনতিৰ এই দেখেৰে পৰিচৰ্যা কৰাটো সি নিবিচাবে।

সন্ধিয়া দৰৱপালী খোৱাৰ পাছত চেনেহীৰ জৱৰ কিছু সাম কাটিল। নুপেন-তগৰক আশ্বাস দি মৃণালে তাৰ শোৱা কোঠাত সোমায়। “বাতি যদি জৱৰ বোঁছকৈ আছে বা কিবা দৰ্কাৰ বোধ কৰ ভেঙে মোক মাত লগাবি।” নুপেনে মৌন ভাবেই ককায়েকৰ এই আদেশ মানি লয়।

মৃগাল একেবাৰে চঞ্চল, উদ্ভ্ৰান্ত হৈ পৰিছে। কোঁতলানো মিনতিৰ সাক্ষাৎ কৰাৰ ক্ষণটো আছে তাকে ভাবি উৰিয় হৈ পৰিছে। তাৰ কোঠাত আহি সি অধৈৰ্য্যভাৱে মিনতিৰ সন্ধানটো ধৰে।

“ইমান ক্ষীণাই গৈছা—কি হৈছে তোমাৰ মিন্দ ?” আৰ্দ্ৰ কণ্ঠে স্বামীয়ে বদমা ভাৰ্য্যাৰ পিঠিত হাত বুলাই-বুলাই সোধে। মিনতিৰ মনত ভাবৰ তোলপাৰ। কি ক’ব, কি নক’ব তাই! বেনামী চিঠিৰ মৃগাল জনৰ কথা তাইৰ মনত পৰিছে। আৰু বুকুৰ তপত মৰমেৰে আকোঁৱালি ধৰা তাইৰ স্বামী জনকো অনুভৱ কৰিছে। এটা ভাবে তাইক হিম যেন চেঁচা কৰি নিব খোজে আকোঁ আনটো মিঠা-মৰমে তাইক গলাই-পমাই নাইকিয়া কৰি দিব খোজে। দূটা উৎকট বিবুদ্ধ ভাবৰ দাবুণ খুন্দা। কিন্তু তাইৰ কোমল এধানি হিয়া। একোকে উপায় নাপাই তাই ফেঁকুৰি-ফেঁকুৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু ই বুদ্ধ উচুপুনি—যাক তাইৰ এটা বিচাবক মনে বাধা দিবলৈও চেষ্টা কৰিছে।

“ই কি ? মিন্দ, তুমি কান্দিছা ? ছিঃ—কি যে অবজ্ঞা শিগ্ৰুৰ দৰে তোমাৰ স্বভাৱ !” চাদৰৰ আঁচলেৰে চকুপানীবোৰ মচি মচি মৃগালে নিজে নিজে খেদ কৰিবলৈ ধৰিলে। “চিঠিতো নিদিয়াই—আৰু মূখেলেও এষাৰ কথা ক’বলৈ ইচ্ছা নকৰা। কোৱা, তোমাৰ কি অসুখ হৈছে ? কি কাৰণে স্বাস্থ্যটো মাটি হৈ গৈছে ?” অনুযোগৰ সুৰত মৃগালে কৈ মিনতিৰ চকুলৈ চায়।

“একো নাই হোৱা। এনেয়ে হয়তো অলপ ক্ষীণাইছোঁ।”

“একো হোৱা নাই ? মানুহ এনেয়ে ক্ষীণায় নেকি ? বেচ ছলনা কৰিবলৈ শিকিছাতো ! কিন্তু মোক কিয় ? মই-জানো তোমাৰ কোনো নহয় ?”

“ছলনা-বিদ্যা মই শিকা নাই। আপুনি মোৰ গৰাকী। আপোনাক মই কেনেকৈ ছলনা কৰিম ?”

“তেন্তে গৰাকীৰ অধিকাৰ দিছা যদি সুখ-দুখৰ কথা জানিবৰ কিয় অধিকাৰ দিয়া নাই ?”

“কন্তু বোতলাই পালে পাবলগীয়া দেখোন সকলো আদায় কৰি ললেই হ’ল। মই দিয়া-নিদিয়াৰ তাত কি প্ৰশ্ন আছে ?”

মিনতিয়ে তৰ্ক কৰিছে ! এইজনী মিনতিতো ডেৰমাহ আগৰ মিনতি নহয়। মৃগাল বৰ ক্ষুণ্ণ হ’ল। “তেন্তে মোৰ ওপৰত কিবা দাবুণ অভিযোগ আছে মিনতিৰ”—মৃগালে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। মিনতিৰ গাৰ পৰা তাৰ হাত আপোনা-আপুনি খহি পৰে। অৱশ্যে সি বিছনাত বহি পৰে। মিনতিৰ

‘ভেঁজিয়াছে হাঁচ আছে যে ভাই কিবা অন্যান্য কথা কৈ পেলালে। কিন্তু কি কথাৰ পৰা কি ওলাল, ভাই অতি বিচাৰিও উলিয়াব নোৱাৰে। স্মৃতি শক্তি ভাইৰ অতি দুৰ্ব্বল হৈ পৰিছিল। গতিকে এনেয়ে মৃণালৰ গুৰিভৰি বহি কিবা এটা কোৱাৰ চেষ্টা কৰে।

“নাই, মোৰ একো হোৱা নাই। কঠোৰ কৰ্তব্য পালোতে হয়তো স্বাস্থ্যৰ অৱনতি ঘটিছে। সেইটো কি কথা!”—শুকান কৃত্ৰিম হাঁহি এটা ভাই মূৰলৈ টানি আনে।

“এইয়া কিহৰ হাঁহি? এয়াতো মিনতিৰ হাঁহি নহয়।”—জন্মৰ দ্বৈ সি ভাবে। মিনতিলৈ তাৰ ভয় হবলৈ ধৰে। “কঠোৰ কৰ্তব্য!”—মৃণালে ফুটাই কয়।

“কিয়, আপুনিয়ৈ কৈছিল নহয়—কৰ্তব্য বৰ কঠোৰ বস্তু। ইয়াক পালন কৰোঁতে মানুহ শিলৰ দৰে কঠোৰ হৈ পৰিব লাগে।” মিনতিয়ে ভাবে, স্বামীয়ে যি অন্যান্য কামকে নকৰক পত্নীয়ে কিন্তু নিজৰ কৰ্তব্য কৰি যাব লাগিব। গতিকে মৃণালৰ কোনো দোষৰ কথা ভাই প্ৰকাশ নকৰি স্ত্ৰী-ধৰ্ম পালন কৰি যোৱা উচিত। এই কাম যিমানেই কঠোৰ নহওক, ন্যায়তঃ ভাই তাকেই কৰিবহি লাগিব। লগে লগে ভাই আৰু ভাবে যে মৃণালে প্ৰণয়ৰ পাতনিতে এই সশ্ৰেষ্ঠ বাক্য প্ৰয়োগ কৰাৰ নিশ্চয় এয়ে উদ্দেশ্য আছিল। গতিকে বৰ্তমান সেই বাক্য-টোকে বক্তোক্তি কৰি ভাই ক’লে।

“শিলৰ দৰে কঠোৰ হ’ব লাগে। কিন্তু মিনতিয়ে এনে কি টান কাম কৰিব লগা হৈছে—যিহৰ বাবে নিপোটল দেহা জৰী যেন হৈ গ’ল?”—মৃণালে নীৰৱ হৈ তাকেই ভাবিবলৈ ধৰিলে। তেন্তে ঘৰুৱা কামৰ হেঁচা? কিন্তু সিমান টান কাম কি আছে? শুনিছিলোঁ ঘৰতো কাম-কাজ কৰিছিল। নহ’লে খাদ্যাভাৱ? সেইটো হলে অৱশ্যে হ’ব পাৰে। আমাৰ খোৱা নিতান্ত সাধাৰণ খাপৰ। কিন্তু সেইবুলি ইমান পৰিৱৰ্তন সোনকালে হ’ব নোৱাৰে। হয়তো তাৰ লগতে মানসিক চিন্তাও কৰি থাকে—মই লগত নিনিয়াৰ বাবে। এই আটাইবোৰে লগ হৈ মিনতিক পীড়া কৰিলে কৰিব পাৰে।”—মৃণালে সবল-ভাৱে ইয়াকে ভাবি উলিয়ায়।

“মই বৃজিছোঁ, তুমি কাম-বনত বৰ খাটিব লগা হৈছে আৰু খোৱা-লোৱাতো বৰ্ধেট কষ্ট পাইছা। কিন্তু সেইবুলি জানো মিন, মনৰ বলটো ইমান সোনকালে হেৰুৱাই পেলাব লাগে?”—বেচেৰাই মৰমেৰে মিনতিৰ মূৰত হাত

বুজাই দিয়ে। মিনতিয়ে ভাৱে—“হাঁহ! সৰ্বনাশী অজ্ঞাত লেখিকা! তই যদি মোৰ স্বামীৰ গোপন চৰিত্ৰৰ কথা মোক নজনািলহেঁতেন? তেন্তে মই কিজানি পৰম সূতী হ’ব পাৰিলোহেঁতেন! আজি পতিৰ এই ব্যৱহাৰত কোনো বুজিব পাৰে যে তেওঁৰ অন্তৰত কিবা পাপ-কপটতা আছে? দেখিছোঁ, জ্ঞানে মানুহক দম্ব কৰিব পাৰে আৰু বহুত অজ্ঞতাইও মানুহক শাস্তিত ৰাখে।” মিনতিৰ এই স্বগত খেদোক্তিত নিয়তিয়ে অলক্ষিতে হাঁহ উঠে, “হাঁহ মদ্যনাৰী, তই যাক জ্ঞান বুজি ভাবিছ সিহেই অজ্ঞতা। অজ্ঞতাইহে মানুহক দম্ব-আন্ধাৰৰ ফালে লৈ যায়।”

মিনতিয়ে কোনো এঘাৰ কথাৰ পোনপটীয়া উত্তৰ দিব নোৱাৰে। সকলো কথা কওঁতে তাই যথেষ্ট সময় লয়—কিবা ভাবে। সন্দেহ, আশংকা, দ্বিধা ভাবেৰে তাইৰ অন্তৰ ভৰি গৈছে। তাই মৃণালক চায় পৰীক্ষাৰ দৃষ্টি-ভঙ্গিৰে। স্বাভাৱিক আকৰ্ষণ, আবেগ-অনুৰাগ, স্বতঃ-স্ফূৰ্ত্ত ভাব এতিয়া তাইৰ নাই। তাই যেন থিয়েটাৰৰ নায়িকা! নায়ক-নায়িকাই থিয়েটাৰত আলিঙ্গন কৰে কিন্তু তাত স্ত্ৰী-পুৰুষৰ গভীৰ প্ৰেমোচ্ছ্বাস নাথাকে। এজনে ভাবে মই মতাৰ ভাও লৈছো, আনজনে ভাবে মই মাইকীৰ হাৱ-ভাৱ দেখুৱাব লাগিব। মৃণালৰো মনত এনেহে লাগিল যেন মিনতিয়ে তাৰ লগত অভিনয়হে কৰিছে। কোৱা কথাবোৰত কোনো প্ৰাণ নাই—আঁৰ-কাপোৰৰ সফালৰ পৰা প্ৰস্পটাৰৰ কথা শুনি কোৱাৰ দৰে কয়। হাঁহিটোও ঠিক ভাৱৰীয়াৰ দৰে হাঁহি। পৰশত যেন নিশ্চেষ্ট প্ৰতিমা এখনি। মৃণালৰ কলিজাটো যেন শূন্যকৈ আহিল। অনেক ৰাতিলৈ সি মিনতিৰ ভিতৰৰ মানুহজনীকে মনন, অধ্যয়ন, পৰ্য্যবেক্ষণ কৰি চালে। শেষত তাৰ মিনতিক বুজাৰ সকলো চেষ্টা ব্যৰ্থ হৈ যায়।

“তেন্তে কি মিনতিয়ে মোক ভালপাব পৰা নাই?”—ভাবিবলৈ বেয়া লাগিলেও সি বাধ্য হৈ ভাবে। মিনতিৰ লগত তাৰ আগৰ কোনো পৰিচয় নাছিল। মিনতিৰ মন নুবুজাকৈয়ে সি বিয়া কৰাইছে। “তেনেহ’লে মিনতিয়ে আন কাৰোবাক……”।—মৃণালে এই কথা ভাবি আঘাত পাবলৈ ধৰিলে। যদি সেইটোৱেই হয়, মিনতিয়েতো এই বিয়াত আপত্তি তুলিব পাৰিলেহেঁতেন! তাইতো লিখা-পঢ়া জনা ‘ফ’ৰাৰ্ড’ ছোৱালী। ঘৰখনো সিহঁতৰ আগবঢ়া। মৃণালে মিনতিৰ লগত হোৱা তাৰ সুস্কৃতিসুস্কৃতি কথাবোৰ চিন্তা কৰি চাবলৈ ধৰিলে। বিয়াৰ প্ৰসঙ্গ ওলাওঁতে এদিন মিনতিয়ে কৈছিল, কোনো এজন ডাক্তৰ হেনো তাইৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী আছিল। কিন্তু কিয় বা কি কাৰণত তাৰ

লগত মিনতিৰ বিয়া নহ'ল,—মৃণালৰ একেবাৰে স্মৰণ নহ'ল। বহুত চেষ্টা কৰিও সি কাৰণটোৰ কথা ভাবি উলিয়াব নোৱাৰিলে। “কিজনী মিনতিয়ে মনে মনে তাকেই ভাল পাইছিল ? নাইবা সি নহলেও অন্য কোনো-বাও থাকিব পাৰে।” —এই কথাবোৰ মৃণালে যিমানে ভাবে, সিমানে সি যেন মিনতিক বৃদ্ধিৰ পাৰিছে তাৰ এনেকুৱা ধাৰণা হয়। এইবোৰ আৰু মিনতিৰ কাৰ্য্য-কলাপৰ মাজত বেচ মিল হৈ পৰে। মৃণালে আকাশ-পাতাল ভাবে। তাৰ মূৰ যেন ঘূৰি যায়। তেন্তে অৱশেষত এইখন কুঠাৰৰ ঘাও সি সহ্য কৰিব লাগিব !—বেচাৰাৰ দুচকুৱেদি পানী বাগৰি আহে।

হাঁস বিধাতা ! নৱ-পৰিণয়ান্ভিসিদ্ধ ভৱূণ দম্পতি অঙ্গাঙ্গীকৈ শয়ন কৰিছে। কিন্তু মনৰ মাজত হিমালয়ৰ দৰে ব্যৱধান কিয় ? ই তোমাৰ কেনে সন্নিবিচাৰ !!

মিনতিৰ ককায়েক পৰাগে শ্বিলঙৰ চেক্ৰেটৰীয়েটত কাম কৰে। তেওঁ তাত্তে ঘৰ-বাৰী কৰি পৰিয়াল লৈ আছে। পৰাগে ভনীয়েকৰ এনে অসুখৰ খবৰ পাই অতিশয় দুখিত হ'ল। মৃগাল যে স্বচ্ছল অৱস্থাৰ মানুহ নহয়, তেওঁ জানে। কিন্তু অৱস্থাৰ কথা বাদ দিও সহোদৰ ভাই হিচাবে ভনীয়েকৰ প্ৰতি কিবা এটা সহানুভূতি দেখুৱাটো তেওঁৰ কৰ্তব্য বুলি ভাবিলে। গতিকে তেওঁ বিভূতি বৰুৱালৈ এখন চিঠি লিখিলে।

বিভূতি পৰাগহঁতৰ গাৱঁৰে ল'ৰা আৰু বাল্য-বন্ধু। তিনিবাৰ মেডিকেল কলেজত ফেল মাৰি বিভূতি একপ্ৰকাৰ হতাশ হৈয়ে পৰিছে। কিন্তু মানুহে কয়, ডাক্তাৰিক্ত ফেল কৰিলে অভিজ্ঞতা হেনো বাঢ়েহে। অইন স্কুল-কলেজত অৱশ্যে এই সূত্ৰ নাখাটে। গতিকে বিভূতিয়ে ভিতৰত একেবাৰে নিৰাশ যদিও বাহিৰত হলে সেইকণ গোঁৱৰ নোৰিছিল। কোনো অসুখ তাৰ চিকিৎসাত যদি ক্ৰমাৎ বাঢ়িহে যায় সি কয় “মই লোকতকৈ তিনি বছৰ বোঁছকৈ পঢ়িছোঁ ! ইমান ভয় নাখাবাহোন ! কি হয় দেখা যাওক।” যেতিয়া বোগী সিপাৰ হৈ যায় লোকে কয়—“বোপাই ও ! মানুহজন বিভূতিৰ হাতত মৰিল। অইন ডাক্তৰ লগোৱা হলে কিজানি বাচিলহেঁতেন !” এই বিলাকৰ উত্তৰত বিভূতিয়ে মূক কণ্ঠে কৈছিল,— “যাক খৰিব কালে, তাক কি কৰিব ওজা ভালে। মই—বিভূতিতো ঈশ্বৰ নহয়। বিশেষকৈ একে দিনে কোনে মিস্ট্ৰ কাম বা দৰ্জীগিৰী কৰিবগৈ পাৰিছে ? প্ৰথমে বহুত কাপোৰ বা কাঠ নষ্ট হ'ব পাৰে। সেইবুলি সেয়া একো লোকচান নহয়। যেতিয়া এক্সপাৰ্ট হৈ পৰিব তেতিয়া সেই লোকচান সূত্ৰে-মূলে আদায় হৈয়ো অজ্ঞান লাভ হ'ব। তাৰ হাতত দুই-চাৰিজন বোগী মৰিলেও পাছলৈ একেবাৰে নমৰা হোৱাৰ আশা আছে। কিন্তু যাৰ হাতত বোগী মৰা নাই, তাৰ হাতত হে ভৱিষ্যতে মৰাৰ সম্পূৰ্ণ সম্ভাৱনা। মানুহে ভৱিষ্যতটোহে চাব লাগে।”

বিভূতিৰ বয়সো ডেৰ কুৰিৰ দেওনা পাৰ হৈ গৈছিল। বাপেক-মাকে যদি তাৰ বিয়াৰ নাম লয়, সি মাটিতে তিনিকিল মাৰে। কয়,—তাৰ কিবা এটা পৰীক্ষা দিব লগা আছে। বাপেক-মাকে ভাবে ‘পৰীক্ষানো আৰু কিমান দিবি

—ভাৰ আৰু পৰীক্ষা দিয়া শেষ নহয় ।’ কিন্তু ভয়তে ফুটোৱা ক’ব নোৱাৰি মনে মনে থাকে । ভাচ-পাশাৰ আড্ডাত বহিলে বিভূতিয়ে কয়, “হেৰ, বিয়াও কৰায়নে ? বিয়াও কৰায়নে ? বিয়া কৰোৱা মানে এজনীৰে বোজা কাটুয়াই থকা । গাখৰ দৰে পিঠি আৰু দাঙিব নোৱাৰ । এতিয়া চা, কি সুখত আছোঁ । কিমানৰ আদৰ । কতজনীৰ সাদৰ ! ইফালে চাহ, সিফালে বসগোন্ধা ।”—তাৰ কথাৰ ভঙ্গিত আটায়ে গিঞ্জৰ্নি মাৰি হাঁহে । এজনে ক’ব, “হেৰ, তহঁতে কি বুজিবি ? মিঃ বৰদুৱাৰ নিৰোগী পেচেন্ট বোছি অৰ্থাৎ “পেছেণ্ট উইডাউট ডিজিজ” অৱশ্যে এই বোগীবোৰৰ শতকৰা ৯৯.৯৯ ভাগেই লেডী অৰ্থাৎ “আপজিট জেডাৰ ।”—আকৌ হাঁহিব খলকনি । আকৌ এজনে ক’ব, “এৰা, কিছু ভাই সেইবোৰ পেছেণ্টৰ বাবেই সদায় ইম্পেছেণ্ট ।”—আটায়ে হাঁহিত বাগৰি পৰে ।

এই বিভূতিকেই পৰাগে অনুৰোধ কৰি লিখিলে যে অন্ততঃ বাল্য বন্ধু বুলি মৰম নাপাহৰি মিনতিৰ অসুখটো সি যত্নেৰে চাব লাগে । তাৰ বাবে পইচা-পাতি যি লাগে দিব, তাৰ উপৰিও ভাল হলে এটা বৰ্চিছো পৰাগেই দিব । গাঁৱলীয়া ঠাইত ভাল ডাক্তৰ সাধাৰণতে পোৱা টান । ভদ্ৰপৰি প্ৰাথমিক চিকিৎসাৰ বাবে বিভূতি কোনোমতে বেয়া হ’ব নালাগে । বিশেষকৈ চিকিৎসক হিচাবে বিভূতিৰ কোনো সুনাম বা দুৰ্নাম পৰাগৰ জনা নথকাৰ বাবে এই নিৰ্বাচন তেওঁৰ ফালৰ পৰা ঠিকেই হৈছিল ।

বিভূতিয়ে এনে ধৰণৰ কলেই(cal) বিচাৰি ফুৰে । লেডীৰ কেচ পালে তাৰ দিন-ৰাতিৰ খবৰ নাই ; পইচা-পাতিৰ নজৰ নাই । সি হয় তেতিয়া সমাজ-হিতৈষী, ত্যাগী, ধনৰ প্ৰতি উদাসীন, দীনবন্ধু চিকিৎসক । মিনতিৰ প্ৰতি ইয়াৰ বাহিৰেও তাৰ এটা বেলেগ আকৰ্ষণ আছিল । মিনতি তাৰ বন্ধু-ভগ্নী, চিনাকী ছোৱালী । এসময়ত সেইখন ঘৰৰ লগত তাৰ ঘনিষ্ঠতা বহুখিনি আগবাঢ়ি গৈছিল । শেষত মিনতিক বোৱাৰী কৰিবলৈ তাৰ মাক-বাপেকে প্ৰস্তাৱো দিছিল । বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ শুনাৰ পাছত মিনতিৰ মনত কেনে লাগিছিল নেজানো ; কিন্তু আগৰ দৰে বিভূতিৰ লগত মূকলি ভাবে মাত-বোল কৰা, বহু-বগৰ কৰা একেবাৰে বন্ধ হৈ গৈছিল । এনেকি শেষত বিভূতি অহা গম পালে মিনতি মূঠেই আগত নোলাইছিল । ইফালে বিভূতি এই ব্যৱহাৰত বৰ ক্ষুদ্ৰ হৈছিল ; কিন্তু ফুটাইও ক’ব নোৱাৰিছিল । মিনতিক সি পত্নীৰূপে পাবলৈ বিচাৰিছিল নে নাই ক’ব নোৱাৰে, কিন্তু তাইৰ লগত কথা-বতৰা পতা, কোঁতৰাৰা কেবম খেলা আনকি এনেয়ে বাটেৰে গৈ এৰাৰ মিনতিক নজৰ কৰি যোৱাটো তাৰ বৰ চখৰ

কথা আছিল। বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দি মাক-বাপেকে তাক সকলোবোৰ সুখৰ পৰা বঞ্চিত কৰা বাবে সি মৰ্মাহত হ'ল আৰু ভিতৰি কিছু বাগান্ধিতো হ'ল। সি যি নহওক, তেতিয়াৰ পৰা পৰাগহঁতৰ ঘৰলৈ যোৱা বন্ধ কৰি বন্ধুহঁতৰ ঘৰলৈয়ে তাৰ ভৰি বোহকৈ চলিবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে মিনতিৰ কথা সি পাহৰিলে। এদিন মাকে তাৰ ওচৰত মিনতিৰ বিয়াৰ কথা উলিয়ালত সি কৈছিল,—“তহঁতে বিয়া বিয়াকৈয়ে মৰিবি। জগতত যেন তাতকৈ ডাঙৰ কাম আৰু একোৱেই নাই।”—এইবুলি চাংকৰে আঁতৰি পলাইছিল।

পৰাগৰ চিঠি পাই বিভূতিৰ বিস্মৃত অতীতৰ কথা আকৌ মনত পৰিবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে তাৰ মিনতক এবাৰ চোৱাৰ হেঁপাহ প্ৰৱল হৈ উঠিল। কেৱলতো চোৱাই নহয়, তাইৰ লগত কথা হ'ব পাৰিব, শৰীৰ পৰীক্ষা কৰিব পাৰিব ইত্যাদি ভাবি সি চঞ্চল হৈ উঠিল। ই যে তাৰ ভীষণ সুযোগ (Great chance)। “হায়! ডাক্তৰি! তোৰ অসীম শক্তি! তই নেদেখাক দেখা কৰিব পাৰ, নমতাক মতা কৰিব পাৰ—তই অসাধ্যক সাধ্য কৰ।”—বিভূতিয়ে নিজকে গোবৰ্ণাম্বিত বোধ কৰিবলৈ ধৰিলে। পিছদিনা পুৱাতে সি হেট্-কোট লগাই তাৰ দ্ৱচকাৰ বাহনখনত উঠি টাৰ্ণলি মেলিলে।

মিনতিয়ে ঘৰুৱা বাহীৰন কৰি অঁতাই তাঁতশালত মহুৱা বটিব ধৰিছে। এনেতে নঙলা মূখত ডাক্তৰক দেখি তাই লব মাৰিব ধৰিছিল। কিন্তু কিছুদূৰ গৈয়ে চোতালত মূৰ ঘূৰি বহি পৰিল। মিনতিয়ে আগৰ অভ্যাসত বিভূতিক দেখি ভিতৰ সোমাবৰ চেষ্টা কৰিছিল। তাই পাহৰিয়ে গ'ল ই যে তাইৰ শহুৰেকৰ ঘৰ; তাইৰ এতিয়া বিয়া হৈছে আৰু বিভূতিক দেখি লাজ বা ভয় কৰাৰ কোনো অৰ্থ নাই। কিন্তু কোনো আকস্মিক কাৰণত মানুহৰ পদস্বৰ্ণ স্ৰভাৱ বা সংস্কাৰ হঠাৎ ওলাই পৰে। সি ভালেই হওক বা বেয়াই হওক। মিনতিবো সেয়ে হ'ল। কিন্তু তাই বৃদ্ধা, দুৰ্বল। যেই হঠাতে বহাৰ পৰা উঠি চোঁচা ললে—মূৰটো আচন্দ্রাই কৰি চকুৰে আন্ধাৰ-মুন্ধাৰ দেখিলে। মিনতি ঘূৰি পৰি যাবলৈ খৰোঁতেই মূৰলৈ দাঙি নি বিছনাত থলে আৰু বিশেষ হেঁচৈ নকৰি মূৰত ভেল-পানী দি বিচি দিবলৈ ধৰিলে। মূৰলৈ এয়ে প্ৰথম দেখিলে মিনতিৰ অসুখটো। কিন্তু তাঁতশালৰ পৰা মিনতি কিয় উধাতু খাই লৰি আহিছিল, সেই কথা সি ভাবিবলৈ ধৰিলে। এনেতে বাহিৰত কোনোবাই চাইকেলৰ বেল দিয়া তাৰ কাণত পৰিল।

“এই নূপেন! কোন চাচোন। তোৰ কোঠাতে বহিবলৈ দে।”—মূৰালৰ

আদেশ মতে নূপেনে বাহিৰৰ পৰা ডাক্তৰক নি বহুৱালে। কিছুপৰৰ পাছত নূপেনে আহি মনে মনে ক'লে—

“ককাইদেউ, ক'বাব ডাক্তৰ এজন আহিছে।”

“ডাক্তৰ? কেনেকুৱা? মইতো কোনো ডাক্তৰক মতা নাছিলোঁ!”

“হয়, এজন চুটি-চাপৰকৈ ক'লা চুট কৰা মানুহ। ডিঙিত থেটিস্কোপ-ডাল আৰু এটা লেডাৰ চুটকেচ।”

“বাৰ, বাৰ! তই বহিবলৈ দিলিনে?”

“মোৰ বদমত বহিছে!”

“ওঁ। তয়ো যাচোন বাৰ, তামোল-চালিও দৈগৈ।”—মৃগালে তাৰ কোঠাৰ দৰাৰ মূখৰ পৰা নূপেনক কৈ আকৌ ভিতৰ সোমায়। মিনতিৰ ভেঁতিয়াও জ্ঞান অহা নাই। মৃগালে গুৰিতে বহি এচলু পানী চকুত মাৰি দিলে। চেঁচাপানী জোৰেৰে চকুত পৰাত মিনতিয়ে এবাগৰ সলালে আৰু চকু দুটা মেলিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। কপালত হাত ফুৰাই মৃগালে সোধে—

“অলপ ভাল পাইছা?”

“পাইছোঁ কিন্তু . . .”

“কিন্তু কি মিন্দ?”—কোতহলী হৈ সি সোধে।

“ভতিয়াও বিছনাখন যেন ঘূৰি আছে—এনেকুৱা লাগিছে।”

“সেইটো দৰ্বেৰলতাৰ বাবে হৈছে। তুমি নুঠিবা, শুই থাকা। পাছত ভাল পাবা।” মৃগালৰ ইচ্ছা হয় সুখিবলৈ—মিনতিয়ে কিয় কোৰেৰে ঘৰৰ ফালে আহিছিল, কিন্তু মনতে উত্তৰ আছে সেই মানুহজনকে দেখি আহিছিল নেকি? যি কাৰণেই নওহক, মিনতিক সেইবোৰ কথা সোধাৰ কোনো আৱশ্যক নাই—বিশেষকৈ এনেকুৱা অৱস্থাত। মৃগালে তাইৰ তালত তেল মাৰিচ কৰি দিবলৈ ধৰে।

“আৰু নালাগে। মই ভাল পাইছোঁ।”—মৃগালৰ হাতখনত ধৰি তাই কয়।

“ভেসে অলপ শুই থাকা। নুঠিবা কিন্তু। মানুহ এজন আহিছে বোলে, মই লগ পাই আহোঁ।”—এইবুলি মৃগাল ওলাই যায়।

মিনতিয়ে ভাবে, “ছিঃ! এয়া কি হৈ গ'ল? বিভূতিক দেখিনো মই কিয় আগৰ দৰে পলাব খুজিছিলোঁ? যদি মোৰ স্বামীয়ে এই কথাটো দেখিছে!” তাইৰ বৰ লাজ লাগিবলৈ ধৰিলে। শেষত তাই বদজিলে যে মৃগালে বিভূতিক

দেখা নাই। কাৰণ তেওঁ এই ফালেহে আছিল। তাকে ভাবি কিছু আশ্চৰ্য হ'ল।

মৃণাল বোৱা মায়েই ডাক্তৰে নমস্কাৰ কৰিলে।

“নমস্কাৰ। আপুনিৱেই মৃণাল দলৈ নহয় জানো?”

“হয়। ময়েই।” প্ৰতি নমস্কাৰ দি সি কয়।

“মই আহিলোঁ—কালি এখন চিঠি হঠাতে পাই। এইয়া চাওকচোন”, জেপৰ পৰা পৰাগৰ চিঠিখন উলিয়াই মৃণালক দিয়ে; আৰু আপোনা-আপুনিৱেই সি কৈ যাবলৈ ধৰিলে। মৃণালে চিঠিখন পঢ়ি যাবলৈ ধৰে আৰু মাজে মাজে “হয়”, “ও” কৈ বিতৰ্কিত কথৰ হুকুৰো ধৰি গ'ল।

“মোৰ ষথেষ্ট পেচেন্ট তাত আছে। কোনোমতেই এক চেকেন্ড টাইমো উলিয়াব নোৱাৰোঁ। কিন্তু পৰাগ মোৰ ইন্টিমেট ফ্ৰেন্ড। নাহিলেও অফেন্ডেড্ হ'ব। গতিকে কি কৰা যায়!”—মুখেৰে নানা ভঙ্গি কৰি সি বৰ সমস্যাত পৰা যেন দেখুৱাই কয়।

ইমানপৰে, চিঠি পঢ়ি শেষ কৰি মৃণালে ভাবিছে—পৰাগে ডাক্তৰক পইচা দিব খুজিছে। অৰ্থাৎ এই অচিনাকি ডাক্তৰজনে তাক পুতৌ কৰি চিকিৎসা কৰিবলৈ আহিছে। তাৰ বৰ লাজ লাগিল। সকলোৱে তাক অসমৰ্থ, গৰীৰ বুলি ভাবে। “কিয়? কি দৰ্কাৰ! মইতো কাৰো ওচৰত সহায় ভিক্ষা কৰা নাই? তেন্তে এই অযাচিত পুতৌৰ আৱশ্যক কি?” তাৰ অলপ উদ্বেগো আছে। কিন্তু সি তাকো ভাবে,—“নহয়! ভগ্নী-মেহ। পৰাগে সং ভাবেই কৰ্তব্য ভাৰি কামটো কৰিছে; মোক অৱমাননা কৰিবলৈ নহয়। মই অৱণ্যে ডাক্তৰক প্ৰাপ্য মূল্য দি নিজৰ সম্মান ৰখা দৰ্কাৰ। তেতিয়াতো পৰাগে মোক বেয়া পাবলৈ নাহে!”

“অ' নৃপেন! ৰাহোন চাহ অলপ……” কথা শেষ নো হওঁতে নৃপেন গৈ পালে।

ডাক্তৰে মাত্ৰ লেনীয়াই ক'লে—“চাহ নহলেও হ'লহে'তেন। ৰোগীকহে সোনকালে চাব লাগে। মোৰ সময় বৰ কম।”

মৃণালে ভাবিলে—এওঁৰ সময় নাই কিন্তু আহিছে। আকৌ মই কি চিকিৎসা কৰিছোঁ-নকৰিছোঁ, ৰোগটো নো কি বা বৰ্তমান কেনে আছে—এইবোৰ একো নোসোধাকৈ ৰোগীকহে চায়! কিজানি মই ভাল ডাক্তৰৰ চিকিৎসাভেই বাৰিখছোঁ—এওঁৰ চিকিৎসা অনাবশ্যক, এই কথানো তেওঁ কিয় ভবাৰ আৱশ্যক

নেদেখে ? দেখিছোঁ, মানুহটো চপ্পল। চপ্পল চিকিৎসকৰ হাতত বোগীৰ নিৰাপত্তা
প্ৰতি মন্থৰ্ত্তে বিপন্ন। তথাপি আহিছে বোঁতয়া চায়ে বাব। মৃণালে তাকে
ভাবি-কলে,—

“আপুনি বেমাৰীৰ কথা জানে নেকি ?”

“মই…… মই………ওঁ। মই তেওঁক চিনি পাওঁ।”—অলপ ইতস্ততঃ কৰি
সি কয়।

“নহয়। মই বেমাৰৰ খবৰ আৰু বিৱৰণ জনাব কথাহে সোধিছোঁ।”—মৃণালে
শুধুৰাই দিয়াৰ সুৰত কয়।

“অ’ হয়। মই বিশেষ নাজানোঁ বঢ়াইছেনে ? এনেয়ে অসুখ বুলিছে
শুনিছোঁ। এতিয়া আপোনালোকে ভালকৈ ক’ব লাগিব। বেমাৰীয়ে নিজে
কলেহে ……”

“বুজিছোঁ, বেছি ভাল হয়”—বিভূতিৰ অসম্পূৰ্ণ বাক্য পূৰাই মৃণালে কয়,
—“সেয়ে হ’ব। বাবু, আপুনি বহক। মই ব্যৱস্থা কৰোঁ।” মৃণাল উঠি
মিনতিৰ ওচৰলৈ কথাটো ক’বলৈ যায়। কিন্তু ইতিমধ্যে মিনতি উঠি গৈ
চেনেহীৰ ওচৰত বহি আছে। চেনেহীৰ বৰ্ত্তমান জৱৰ নাই। পিছ দিনা ভাত
দিয়াৰ কথা।

“মিনতি, ডাক্তৰ এজন আহিছে। তোমাক হেনো চাব খোজে।”

“ডাক্তৰে জানো অনুগ্ৰহ কৰি বেমাৰী চাই ফুৰে ? কোনোৱে নমতাকৈয়ে
ডাক্তৰ আহি পৰিলনে ?”—মিনতিয়ে উদাসীনভাৱে কথাষাৰ ক’লে। কথাতিনিত
দুটা সুব মিহলি—এটা ডাক্তৰৰ প্ৰতি বিৰক্তি, যিবোৰে এনেয়ে বেমাৰী বিচাৰি
ফুৰে। আনটো মৃণালৰ প্ৰতি অনুৰোধ। নিজে ডাক্তৰ বিচৰা নাই অথচ ডাক্তৰ
আপোনা-আপুনি আহিছে। মৃণালে দ্বিতীয়টো অৰ্থকেই বুজিলে।

“অনুগ্ৰহ সকলোকে নকৰে। মোৰ দৰে গৰীৱ-হতভগাবোৰক কৰি ফুৰে।”
—কল্প হোৱাৰ দৰে মৃণালে কয়।

“নহয় ! মই কৈছোঁ—ডাক্তৰনো কেলেই আহিছে ? মোৰনো কি হৈছে ?”
এনেতে চেনেহীয়ে মিনতিক ধমক দি়ে,—“তই সেই ডেমাকিটো কোঁতলাও
নেৰ দেখিছোঁ। উঃ, তই ইমান অৰুজননে মিনি ?”—আৰু কিবা ক’বলৈ গৈ
বুঢ়ীয়ে ফোঁপাবলৈ ধৰিলে। মিনতিয়ে অৱস্থা বিবৰণ দেখি বুঢ়ীৰ বুকুৰ ওপৰত
থকা বাগখনৰ ওপৰত মূৰটো থৈ ক্ষমাৰ সুৰত কয়,—“দুহোকুৰি, আপুনি থা
নকৰিব আই ! মোক চাব বাবু ডাক্তৰে। কিন্তু……”

“কিন্তু কি মিন্দ! অলপ আগতে তুমি বিছনাত অচেতন হৈ পৰি আছিল। পাহৰিয়েই গ’লানে? মোক কিয় মিছাতে জ্বালাতন কৰা?”

“কমা কৰিব। মই একো আপত্তি নকৰোঁ। আপুনি যেনে ভাল দেখে মই তাকে কৰিম।”—মৃগালক অনুৰোধ কৰি তাই কয়।

“বাৰ, তেন্তে বাহিবলৈ... অ’ নালাগে, তেওঁক ইয়ালৈকেই মাতোঁ। মৃগাল ওলাই যায়। মিনতিৰ মনলৈ আকোঁ দুৰ্বলতা আহে। “কি বা সোধে, কমেই বা কি? আৰু মানহজনক দেখিও কিবা কিবাখন লাগিব।” ইত্যাদি তাই ভাবি থাকোঁতে ডাক্তৰ আহি ভিতৰ সোমাল।

বিভূতিয়ে সোমায়ো মিনতিৰ ফালে চাই ব’ল। মিনতিয়ে লাজত মূৰ তোলা নাই। মৃগালে চকীখনত বিভূতিক বাহিবলৈ দিলে। তাৰ কিন্তু সেইফালে খেঁয়াল নাই। ডাক্তৰৰ সেই চাৰনিত শৰীৰ-ভক্তৰ ফালৰ পৰ্যবেক্ষণ আছিলনে? নে বহুদিনৰ মূৰত কোনো বালিকা বন্ধুৰ খীণ, মলিন-বেশ দেখাৰ বেথাৰ চিন? মৃগালে দ্বিতীয়বাৰ কিছৰ জোৰকৈ কোৱাৰ পাছত বিভূতিয়ে চকীখনত বহি ললে।

“বৰ ক্ষীণ আৰু নিশ্চয় দেখিছোঁ। চাওঁ চকু দুটা—মোৰফালে চোৱাঁচোন।” মিনতিয়ে ক্ষণেক চায়। “অ’ নহয়! এই দৰেহে”—বিভূতিয়ে নিজেই হাতেৰে চকু দুটা মেলি ধৰি চায়। আকোঁ চকীত বহি ভোক, টোপনি, শৌচ আদিৰ প্ৰশ্ন কৰি সি কয়, “এণ্ডৰ হাৰ্ট’ চাব লাগিব। So I want to see her in a private room. মাক থকাৰ বাবে ডাক্তৰে অলপ আৰু থকা কোঠা লাগে বুলি ইংৰাজীতে কয়। ডাক্তৰী নীতিৰ ফালৰ পৰা মৃগালৰ এই কথাত আপত্তি কৰিব লগা একো নাছিল। কিন্তু মিনতি ভিতৰি বৰ বদুট হ’ল। “এনেয়ে দেখিলে নহয়—ই আকোঁ কিহৰ বন্ধু পৰীক্ষা কৰিবলৈ আহিছে?”—বাহিবত ফুটাই নকলেও মিনতি তীব্ৰ বেগে বাহিব ওলাই গ’ল। মৃগালো গৈ শোৱা কোঠাত সোমাল।

“মোক চাব নালাগে বুলি কওক। মই বন্ধু দেখুৱাব নোৱাৰোঁ।”—থঙেৰে মিনতিয়ে ক’লে।

“কিন্তু ‘লাল্‌’, ‘পালচ্’ আদি নাচালে কি দৰে ঔষধ দিব?”

“ইস্! ডাক্তৰবোৰ এনেকুৱাই। বন্ধু-পেট নাচালে সিহঁতে পানীলগাবো ঔষধ দিব নোৱাৰা হয়।”

“কিন্তু তোমাৰতো পানীলগা নহয়? একো কথা নাই। তুমি শ্বই থকা

ভেঙে থোটস্কাপেৰে চাই বাব ।”—মৃগালে কেইবাবাৰো বৃজাই-বঢ়াই মিনতি ক-
সৈমান কৰে । লাজত তাই চকুমুদি শূই থাকে ।

“বৃকুৰ চাদৰখন গুচাই দিয়া ।”—ডাক্তৰৰ কথা শুনিও মিনতি নিশ্চেষ্ট
হৈ মনে মনে থাকে । মৃগালে চাদৰখন আঁতৰাই দিয়ে । “দুটোমান বৃত্তাম
খুলি দিয়কচোন ।”—মৃগালে সেইমতে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে । মিনতিৰ খঙে
চুলিৰ আগ পালে—কিন্তু স্বামীৰ কামৰ একো প্ৰতিবাদ কৰিব নোৱাৰিলে ।
খঙে-লাজে তাইৰ শৰীৰ ঘামি আহিল ; মূখ বগা পৰি উঠিল । মৃগালে
থোটস্কাপডাল ইফালে-সিফালে দিলে ; বিভূতিয়ে সেইডাল কাণত লগাই লৈ
পিৰিক্-পাৰাক্ কৈ মিনতিৰ বৃকুৰ ফালে চাবলৈ ধৰিলে । মৃগালে থোট-
স্কাপডাল কেনেকৈ দিছিল ক’ব নোৱাৰি কিন্তু বিভূতিয়ে তাত সন্তুষ্ট নহৈ সি
নিজে এবাৰ সেইডাল ধৰি লৈ “এই খিনিতহে দিব লাগে” বুলি দিয়াৰ চেষ্টা
কৰিলে । মিনতিয়ে মিছাকৈয়ে দুখ পোৱাৰ ভাও কৰি “উঃ” বুলি সেইডাল
দুবলৈ আঁতৰাই দিলে আৰু কাপোৰ সম্বৰণ কৰিলে । “বাৰ হৈছে, হৈছে,
হৈছে ।”—কৈ কৈ তৎমূহুৰ্ত্তে ডাক্তৰ বাহিৰ হ’ল ।

বিভূতিয়ে কেইটোমান পেটেণ্ট আৰু জুলাপৰ ঔষধ দি কৈ গ’ল যে—বেমাৰ
বৰ কম্প্লিকেটেড, অন্ততঃ ২৫টা ইন্‌জেক্‌শ্যন্ দিবই লাগিব । এণ্ড হাৰ্ট্ বৰ
উইক্ । কেতিয়া হাৰ্ট্ ফেইল কৰে ঠিক নাই । এইদৰে অন্ততঃ এমাহ
চিকিৎসাৰ দৰ্কাৰ ।

বিভূতি গ’ল । মৃগালে দহটকীয়া নোটখন জেপত ভৰাই দিলে । বিভূতিয়ে
ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত কৰা আপত্তি আৰু নুশুনিলে ।

বি, এ, পৰীক্ষাৰ দিন চমু চাপিল। মৃণালৰ ছুটিও ৩।৪ দিনহে আছে। এবাৰ ভাবিলে, সি স্কুললৈ গৈ হাজিৰ (Join) হৈ সেই-ফালে গুৱাহাটীলৈ আহিব। কিন্তু দেখিলে এনেয়ে অসুখ খবচ। ছুটীৰ বেতনতো তাক নিদিয়াই। গতিকে আৰু ডেৰ মাহৰ ছুটীৰেই সি দৰ্শাস্ত কৰিলে। কিন্তু পইচা? মাকৰ চিকিৎসাৰ বাবে সি কৰিবাজক ভিজিতে সৈতে চল্লিশ টকা দিব লাগে। মিনিতিৰ চিকিৎসাৰ বাবেতো কমেও এক-ডেৰশ টকা হাতত ৰাখিব লাগিব। সিফালে গুৱাহাটীত কলেজ-হোষ্টেলত থকা-খোৱাত তাক আশী-নব্বৈ টকা মাৰ্হাল নহলে নচলিব। আৰু খবচ খাবলৈকোতো মাকৰ হাতত চল্লিশ-পনচল্লিশ টকা দি যোৱা দৰ্কাৰ। ভাবি-চিন্তি মৃণালৰ দুই-তিনি ৰাতি টোপনি হোৱা নাই। গোপন বেদনাই তাৰ শৰীৰৰ তেজ-বল নাইকিয়া কৰি আনিলে। ইফালে তাৰ বিমুখী ভাৰ্য্যাৰ লগত এইবোৰ মনোবেদনাৰ কথা আলোচনাও কৰিব নোৱাৰে। ভাৰ্য্যা তাৰ শয়ন-শয্যাৰ সঙ্গিনীহে। নিজৰ চিন্তাগত মৃণাল দৃষ্ট হ'বলৈ ধৰিলে। নপেনক লাগে খবচ, তগবো পাটমাত্ৰ! তাইকো কাপোৰ-কানি তেল-চাবোন কম নালাগে। ঘৰৰ প্ৰত্যেক জনেই তাৰ সাহায্য, তাৰ ব্যৱস্থালৈ বাট চাই থাকে। তাক আশা কৰিয়েই সিবিলাক নিশ্চিন্ত। কিন্তু টকা কেনেকৈ পাব পাৰি, কি উপায়েৰে চলিলে ঘৰখনৰ খবচ কম হ'ব ইত্যাদি কথা ভবাৰ আৱশ্যকবোধ কোনেও নকৰে। সি সম্পূৰ্ণ মৃণালৰ একচেতীয়া বেপাৰ। সেই বেপাৰৰ অংশীদাৰ কোনো নাই।

মৃণালে শৰীৰৰ প্ৰতি অত্যন্ত উদাসীন হৈ চলে। সিদিনা লৰালৰিকৈ দোকানলৈ ওলাইছে। চুৰিয়াখন কোনো মতে সলাই, পাজাৰীটো গাত সন্মুৱাই সি ওলাই গৈছে। বাটত বৃত্তাম মাৰিবলৈ চায় যে বৃত্তাম এটাও নাই। ইফালে লৰালৰিৰ কোবত গেঞ্জিটোও পিন্ধি অহা নাই। “বাৰু হ'ব। সন্মুখ গৈ থকা ঠাইহে।”—এইবুলি ভাবি সি গৈ দোকান পালে। দোকানত থকা মানুহবোৰে তালৈ বৰকৈ চাইছিল। তাৰ অৱশ্যে সেইফালে ভ্ৰূক্ষেপ নাছিল। এনেতে তাৰ এজন বন্ধুৱে মাত লগালে,—“কিহে! বিয়া কৰাই একেবাৰে উদাসীন ভকতটো হৈ পৰিলা দেখোন।”

“এঃ ভাই নকৰা। বাটতহে চাওঁ যে চোলাটোৰ বদাম নাই। পিছে আহিলোঁ আৰু ক’ত ঘূৰি যাম ?”—মৃগালৰ কথাত আটায়ে হাঁহে।

“বাৰু, বদাম নাই বজিলোঁ ; কিন্তু দোকানত চাবোনো নাইনেহে ? নে চুৰিয়াখন ফাটিব বুলি ভয় কৰিছা ?”—এইবাৰ হাঁহৰ গিঞ্জৰ্ণি বোঁছ। মৃগালে চায়, সঁচাকৈয়ে তাৰ খুতীখন বৰ লেতেৰা হৈ পৰিছে।

“কিনো কৰিবা এতিয়া ? আইৰ জবৰ, পৰিহাৰৰো অসুখৰ কথাতো শুনিছাই। মই নানা কামত ঘূৰি, ভাবে-চিন্তাই এইবোৰ কামলৈ নো ক’ত তত্ পাওঁ ?”

মৃগাল ওলাই আহে। দুৰৰপৰা তাৰ কাণত পৰে—কোনোৱে কৈছে—
“থোৱা, থোৱা। ইফালে বোলে ডাক্তৰ-কবিৰাজো ঢেৰ লগায়। আমি হলে নুৰুজোঁ পাই সিহঁতৰ কথাবোৰ।” আকৌ দোকানীৰ কথা তাৰ কাণত পৰে—
“এঃ সব মিছা, বিয়াৰ বাকী সোপা দিব লাগিব বুলি এই ভেগ ধৰিছে।”

তাৰ পিছদিনা মৃগালে ঠিক কৰি পেলায় যে এজনী মাহ গাই বাখি বাকী সকলোবোৰ গৰু বোঁচি পেলাব।

“আই ! মই গৰুবোৰ বোঁচিম, নহলে উপায় নাই।”—মাকৰ অনুমতি বিচাৰি সি কয়। চেনেহীৰ অন্তৰত বৰ দুখ। তাই কোনোমতে গৰুবোৰ বোঁচিব নিদিয়ৈ। কিন্তু মৃগালৰ আৰু কোনো উপায় নাই। অগত্যা মাকে মৃগালৰ কথাত সন্মতি দিবলৈ বাধ্য হ’ল। গৰু বিচাৰি মৈমনসিংগীয়াবোৰ পিয়া-পি দি ফুৰে। মৃগালে কৈইজনমান মৈমনসিংগীয়া মাতি নিলে। গাই, দমৰা, দামুৰিয়ে মূঠ এটা গৰুত তিনশ টকা বেচ ঠিক হ’ল। ক্লেটাই গৰু খেদিবলৈ উদ্যত। এনেতে চেনেহী বঢ়ীৰ ফালে গৰুবোৰে দেদাউৰিয়াই চাবলৈ ধৰিলে। বগ্না বঢ়ী আৰু থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰিলে। তাই গৈ “এইজনী মোৰ ক’লী আই, এইজনী কাজলী আই” বুলি গা-মূৰ পিহি কান্দিবলৈ ধৰিলে। বঢ়ীক কন্দা দেখি নিমাতী লক্ষ্মীৰো চকুৰ কোণেদি সৰু-সৰু পানী বাগৰি আহিল। ই বৰ কৰুণ দৃশ্য। চাই থাকিব নোৱাৰি মৃগাল ভিতৰ সোমাল। বঢ়ীয়ে ইজনীক সাৰটি চুমা খায় আৰু সেৱা কৰে, সিজনীক সেৱা কৰে। শেষত মৈমনসিংগীয়াহঁতে পথা লগাই টানি, নেগদুৰ পকাই খেদি লৈ গ’ল।

দুই-তিনি দিনলৈ বঢ়ীৰ পেটলৈ ডাত-পানী নাযায়। তাই কেৱল চকুপানী টোকে আৰু কাৰো লগত একো কথা নকয়। মৃগালৰ গোহালি শূন্য। মাহ

এজনী গায়ে কৰুণ-স্মৃতি বন্ধা কৰি থাকিল।

মৃগালৰ শহুৰেকহঁতে জোৰ কৰিলে যে মিনতিক তালৈকে নি চিকিৎসা কৰে। বিভূতিয়ে কৈছে হেনো তাতে হলে তাৰো সন্নিধি হয়, নহলে ইমান দূৰলৈ সদায় আহি থাকিব নোৱাৰে। মৃগালে ইফালে গুৱাহাটীলৈ যাব লাগে। মাকৰো শৰীৰ অসুস্থ। এনেতে যদি মিনতিৰ অসুখ টান হয় তেন্তে নৃপেন-ভগৰ বৰ জ্বলমত পৰিব। বিশেষকৈ মিনতিক যাবলৈ নিদিলে শহুৰেকেও বেয়া পাব। ইফালে মাকৰ ঘৰলৈ যাবলৈ মিনতিৰো যে ভিতৰি বৰ ইচ্ছা। সাতে-পাঁচে ভাবি মৃগালে শহুৰেকৰ মততে হয়ভৰ দিলে। সি মাত্ৰ কলে যে, মাকৰ শৰীৰ অলপ টনকিয়াল হয় মানে দুই-চাৰিদিন ৰাখি পাছত মাকৰ অনুমতি লৈ মিনতিক নিব।

মৃগালে শহুৰেকৰ হাতত টকা এশ দিলে মিনতিৰ চিকিৎসাৰ বাবে। শহুৰেকে অনিচ্ছাতো ল'লে। মৃগালে শহুৰেকক আৰু ভিতৰুৱাকৈ অনুৰোধ কৰি ক'লে—“মিনতিয়ে নিজৰ শৰীৰৰ প্ৰতি যত্ন নলয়। ডাক্তৰ-কৰিৰাজৰ নাম বৰকৈ শুনিব নোখোজে। সেইদেখি চিকিৎসাৰ বাবে তেওঁৰ হাতত নিদি আপোনাৰ হাততে টকা দিলোঁ। অলপ জোৰ-জ্বলম কৰিও যাতে চিকিৎসা কৰে।”

“ইঃ ৰোপা! টকানো কি কথা? নিজৰ গাৰ মণ্ডহ। তাইক কেনেকৈ ঈশ্বৰে মূৰ দাঙি চায় সেইটোহে আচল চেষ্টা। তুমি একো নেভাবিবা। নিজৰ কৰ্তব্য মাত্ৰ কৰি যোৱা।”

মৃগাল গৈ গুৱাহাটীৰ 'হোষ্টেলত উঠিল। পৰীক্ষা ওচৰ চাপিছে। ল'ৰাবোৰে দিন-ৰাতি সমানে পঢ়ে। বহুত ল'ৰাই, ৰাতি ভাত খালে পেট গধুৰ হৈ টোপনি খৰে দেখি চাহ-লোফ্ খাই থাকে আৰু এক-দেড় বজালৈ পঢ়ে। কিছুমানে আকৌ ন বজাতে শূই ঘড়ীত এলান্ন দি থয়। সিফালে দুই বজাৰ পৰা পঢ়া আৰম্ভ কৰে। এক শ্ৰেণীৰ ল'ৰাই আকৌ কিতাপ হাতত লৈয়ে টোপনি মাৰে আৰু হঠাতে সাৰ পাই পঢ়া আৰম্ভ কৰি দিয়ে। মৃগালেও যথাসাধ্য পঢ়াত মনোনিবেশ কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে। কিন্তু মাজে মাজে মিনতিৰ শেঁতা মূখ, মাকৰ বদন শৰীৰ আৰু গো-লক্ষীবোৰ বিক্ৰি কৰাৰ দৃশ্য তাৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিবলৈ ধৰিলে।

ইফালে চেনেহীয়ে গোহালিৰ ফালে একেবাৰে যাবলৈকে এৰিলে। লগৰ লগৰীবোৰক হেৰুৱাই গাইজনীৰো চকুৰোদি পানী বহি থাকে। মিনতিৰ

আজিকালি কোনো কাম-বনলৈ আহা নাই। অগত্যা নকাৰিলে নহয় দেখি বস্ত্ৰৰ দৰে দহই-চাৰিখন কৰে। গোহালিৰ ফালে যায় যদিও বিৰাভি। গো-সন্ধী প্ৰজ্ঞাহীনৰ দৰে বসতি নকৰে—হিন্দু-শাস্ত্ৰই কয়। এদিন এই গাইজনীও হঠাতে মৰি থাকিল। চেনেহীৰ মূৰত যেন বজ্জুহে পৰিল। মৃগালে বিদিনা পালে খবৰটো তাৰ আৰু পঢ়া নহ'ল। কিবা এটা বাখা দিব নোৱাৰা শোকে তাক ক্লিষ্ট কৰিবলৈ ধৰিলে।

বি, এ, পৰীক্ষা আৰম্ভ হৈ গ'ল। এফালে চিন্তাৰ বোজা এফালে পঢ়াৰ বোজা কঢ়িয়াই মৃগালে দিন কেইটা তাৰ কেলেণ্ডাৰত কাটি যাবলৈ ধৰিলে।

মিনতি মাকৰ ঘৰলৈ গ'ল। তাত তাইক নিয়মিত মতে ডাক্তৰে ঔষধ-ইন্জেক্শন্ আদি দিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু প্ৰকৃত বোগ নিৰাকৰণ কৰিব নোৱাৰাত মিনতিৰ শৰীৰ হ'ল বিভূতিৰ পৰীক্ষাগাৰ। জ্বৰৰ মূখত খবৰ দৰে পৰি দিনে দিনে নতুন নতুন উপসৰ্গ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। মাক-বাপেকে সুখিলে সি কয়—এইবোৰ ঔষধৰ ক্ৰিয়া; বেজীৰ প্ৰতিক্ৰিয়া! ভয় কৰিব নালাগে। মেজৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল অজ্ঞ মানৱ এই দৰে তিল-তিলকৈ মৃত্যুৰ মূখলৈ আগবাঢ়ি যায়। হে জীৱ শ্ৰেষ্ঠ মানুহ! তুমি যদি চিকিৎসা নোলোৱাকৈও কেৱল ভগবানকে নিৰ্ভৰ কৰি চলিব জানিলাহেঁতেন, তেনেহ'লেও কিজানি ইমান বিপদ তোমাৰ নহয়। বিভূতিৰ চিকিৎসাৰ ফল স্বৰূপে মিনতিৰ এটা স্থায়ী পেটৰ বিষ আৰু বুকুৰ পোৰণি আৰম্ভ হ'ল। তথাপি বিভূতিৰ অবাধ গতি চলিয়ে থাকিল। সি এমাহৰ ম্যাদ দি লৈছে।

বৃদ্ধ মাজে মাজে মাকৰ ঘৰলৈ আহে। তাই মিনতিৰ অসুখৰ খবৰ পাই অহা-যোৱা কৰিবলৈ ধৰিলে। মিনতিৰ দুখ-বেথাৰ ব্যথা হৈ যে তাই আহে এনে নহয়। মিনতিৰ দুৰ্ভাগ্যৰ স্বৰূপটো স্পষ্টকৈ বুজাবলৈ আৰু তাইৰ গোৰুৰ শিঙাটো উচৰেৰে বজাবলৈ তাই মিনতিৰ তালৈ আহে। মিনতিৰ শৰীৰত দুখ; মনতো শান্তি তাইৰ নোহোৱা হৈছে। এনে অৱস্থাত বিষ চালিবলৈ সুযোগ। তপত ফুটহাঁহৰ ওপৰত জাবৰ থাকিলে এনেয়ে জ্বলো জ্বলো কৈ থাকে। তাতে বতাহ লাগিলেতো কথাই নাই। মৃগালে যে মিনতিৰ ভাল নাপায় তাৰ অসুখ্য প্ৰমাণ যেন তাইৰ চকুত পৰে। নীলা চচ্চা গিছা মানুহে পৃথিৱীৰ সকলোকে নীলা দেখে। মৃগালৰ উদাসীন ভাব, তাইৰ প্ৰতি অনাসক্তি, প্ৰথম মিলনৰ দৰে ৰং-ৰগৰ নকাৰি মৌন ভাব ধাৰণ আৰু কেৱল কিডাপতে

মূৰ গুৰ্জিত থকা আদি কথাই ভাইক জ্বালা দিবলৈ ধৰিলে। আত্মা-দোষ নেদেখা মানুহে এইদৰে কেৱল পৰাচিত্ৰ বিচাৰ কৰে। আনৰ অসজ ব্যৱহাৰ নিজৰ হীন ব্যৱহাৰেই যে প্ৰতিফলিত এই কথাটো বুদ্ধিৰ চেষ্টা নকৰি কেৱল পৰব্দোষ চৰ্চা কৰাটোকে উত্তৰোত্তৰ বঢ়াই নিয়ে। ফলত হৈ পৰে বিশ্ব-নিষ্পদক, মহা অসুখী।

কালিলৈ দখন কাকত দিলে মৃণালৰ পৰীক্ষা শেষ হ'ব। দেহৰ শেষ শক্তি আৰু ধৈৰ্য্যধিনিবে সি পঢ়াৰ চেষ্টা কৰে। টাউনত মহৰ উৎপাত। মহৰ কামোৰত তত্ নাপাই মৃণাল আঠৰাৰ তলত সোমাই লয়। কিন্তু গৰম জানো কম? বৃষ্টি-ধৌত পাহাৰৰ চৌদিশে সহস্ৰধা হৈ জলধাৰা নিগৰি পৰাৰ দৰে মৃণালৰ সম্বৰ্ণৰীৰ ঘামেৰে উটি যাবলৈ ধৰিলে।

“মৃণাল দলৈ কোন?” —কোঠাটোৰ দূৱাৰ মূখতে পিয়নটোৱে প্ৰশ্ন কৰে।

“কিয়? কিবা চিঠি-পত্ৰ আছে নেকি?” পঢ়াৰ পৰা ধু-মহু কৈ উঠি গৈ মৃণাল পিয়নৰ কাষ পায়।

“চিঠি নহয়; এখন টেলিগ্ৰামহে আছে।”—পিয়নৰ হাতৰ পৰা ই আকৌ তোমাৰ কি নতুন পৰীক্ষা প্ৰভু! অবশ অধীৰ চেষ্টা এটাৰে টেলিগ্ৰামখন লৈ মৃণালে খুলি চায়: Mother's Serious Come Sharp—চেনেহীৰ টান অসুখ বুলি নূপেনে টেলিগ্ৰাম কৰিছে।—মৃণালে শিল পৰা কপোৰ দৰে নিশ্চেষ্ট হৈ তাৰ টেবিলখনতে মূৰটো থৈ বহি পৰিল। কোঠাটোৰ আন দূৰ্জন তাৰ বহু পৰীক্ষাৰ্থীয়ে নানা কথা কৈ মৃণালক বুদ্ধাবলৈ ধৰিলে,—“কালিৰ দিনটো মাত্ৰ পৰীক্ষা আছে। আপুনি ধৈৰ্য্য ধৰক। বুদ্ধিছে, মিঃ দলৈ! মানুহৰ আপদ-বিপদ, সুখ-দুখ এইদৰে হৈয়ে থাকে। ই একো নতুন কথা নহয়। গতিকে আপুনি দৃঢ়তাৰে এইখিনি মাত্ৰ শেষ কৰ্তব্য কৰি পৰাহি পুৱাতে গুচি যাব।”—দ্বিতীয় জনেও তাকে সম্বৰ্ণন কৰি কলে, “এবা, মিঃ বৰুৱাই ঠিকেই কৈছে। মানুহৰ যি হ'ব লগা আছে তাকতো ভগৱানে আগেয়ে ঠিক কৰি থৈছে। আপুনি বৈনিবা কালিলৈ গ'লেই, তাতেইতো 'মা'ৰ অসুখ আৰু তৎক্ষণাত্ ভাল নহয়। আৰু ভগৱানে কৰিলে এতিয়াই হয়তো ভাললৈ আহি যাব পাৰে। আমি বহুত সময়ত ধৈৰ্য্য হেৰুৱাই মিছাতে বোছি বিপদ আৰু অকল্যাণৰহে সৃষ্টি কৰোঁ। আপুনি এইবোৰ কথা একেবাৰে বাদ দিয়ক।”

—মৃণালে সকলো বুজে। এই ঘটনা যদি আন এজনৰ হ'লহেঁতেন, হয়তো

সিওঁ তেনেকৈয়ে উপদেশ আৰু সাস্ত্ৰনা আগ বঢ়ালেহেঁতেন—সি ভাবে। নিজৰ ক্ষিয়ত কিন্তু সেই কথাটো তিমান পাভল ভাবে লবলৈ সি ক্ষিয় টান পাইছে ? অশেষ চেষ্টা কৰিও যে সি তাৰ কৰুণাময়ী জননীৰ বোগক্লিষ্ট মূখখনি পাহৰিব পৰা নাই ! তাৰ সম্মুখত যেন পলে-পলে মূৰ্খৰ মাতৃৰ স্নেহভৰা মূখখনিৰ পৰা সেই—সেই—সেই কথা ওলাইছে—“বোপা ! মৃণাল ! এবাৰ—মাত্ৰ এবাৰ মোক দেখা দি যা সোণ ! মই যে চিৰদিনৰ বাবে বাবলৈ ওলাইছোঁ ! আৰু যে তোক নেনেখিম !”—চকুৰপৰা দৃশ্যৰা শোকাগ্ৰ বৈ আহি যেন মাকৰ ক্ষীণ মূখখনি তিলাই দিছে !—মৃণালে আৰু ভাবিব নোৱাৰা হৈ যায়। কিন্তু সি নাভাবিও নোৱাৰে।—কি দাবুণ সমস্যা ! কি কঠোৰ পৰীক্ষা ! বি, এ, পৰীক্ষাটো ইমান টান নে ? ল’ৰাই ভয় কৰে এই স্কুলৰ পৰীক্ষাবোৰ। কিন্তু ভগৱানে যে মানুহক কি ভীষণ ভীষণ পৰীক্ষা বোৰ কৰি থাকে। এই-বোৰ পৰীক্ষা যে নিদিলেও নোৱাৰি ! একেবাৰে বাধ্যতামূলক (Compulsory) ! পাছ হওক নহওক অন্ততঃ এইবাৰ পৰীক্ষা দিবই লাগিব। কিন্তু তাতে এটা বিশেষত্ব এই যে দৈবৰে সকলো মানুহকে একে ধৰণৰ কঠোৰ পৰীক্ষা নকৰে। মৃণালে লাগু বাক্স নোহোৱা অনেক কথা ভাবি ভাবি মূৰ্ত্তি যেন হৈ বহি থাকিল। বন্ধুৰ কোনো কথাৰ স্বীকৃতি বা প্ৰতিবাদ তাৰ মূখৰ পৰা নোলাল। মানুহৰ ভাবাভিয্যই মনৰ ক্ষমতাক অতিক্ৰম কৰিলে এইদৰে মানুহ নিৰ্ম্মক হয়।

“বাৰু, কিবা এটা কৰা যাব !”—এটা দীঘল নিশ্বাস পেলাই মৃণালে বন্ধু-দ্বয়ক আশ্বস্ত কৰিবলৈ কথাষাৰ কলে আৰু বহাৰ পৰা উঠি তাৰ পেলাই থোৱা আঠুৱাখনকে তুলিবলৈ ধৰি ক’লে—“আপোনালোকে বিশেষ চিন্তা নকৰিব। মই কালিৰ দিনটো কোনোমতে কটাম বুলিয়ে ভাবিছোঁ !”

—কথাষাৰ মৃণালৰ মূখৰ পৰা ওলোৱা মায়ে বাকী দুজনে হৰ্ষধ্বনি কৰি উঠিল আৰু মৃণালক এনে মনোবলৰ বাবে প্ৰশংসা কৰি দূৰো যথাস্থানত গৈ বহি পঢ়িবলৈ ধৰিলে !

চাৰি দিনমানৰ আগৰ কথা, সেইদিনাখন পুৱাই চেনেহী উঠি শামুক বিচাৰি পথাৰলৈ গৈছে। সব্দ সব্দ হোলা, ডোঙা, গড়খাৱৈ বোৰত শামুক থাকে। শামুক হাঁহৰ অতি প্ৰিয় বস্তু। বিশেষকৈ শামুক খোৱা হাঁহে কণীও পাৰে ঘনাই। সেই কণীবোৰ ডাঙৰো হয় যথেষ্ট আৰু খাইও বেচ সোৱাদ লাগে। হাঁহে খোৱাৰ উপৰিও এই শামুকৰ খোলাৰ পৰা চুগ ঠৈয়াৰ কৰা হয়। গতিকে চেনেহীয়ে এই শামুক বিচৰা কামটো প্ৰায়ে কৰে। তাইৰ হাঁহ দুটাই কণীও দিছে ঢেৰ।

শামুকৰ খালৈটো লৈ চোতাল পাইছেহে এনেতে দেখিলে যে বিতুষা বেগেৰে বাহিৰ ওলাই গ'ল। মূখত শূনা গ'ল খঙেৰে কৈ যোৱা—“আৰু যাৰি। মই মা'ৰেই থিতাতে মূৰ ভাঙিম।” বিতুষাক এইদৰে হঠাতে দেখি চেনেহীৰ ভৰিৰ পৰা মূৰলৈ শিৰ্-শিৰাই আহিল। কিজানি, বাঘিনীয়ে কি অঘটন ঘটালে! ইফালে চকু ঘূৰাই দেখে যে পিৰালিতে তগৰ মছকা খাই পৰি উচুপি কান্দিব লাগিছে। উধাতু খাই আহি বঢ়াটীয়ে তগৰক ধৰি তোলে। দেখে যে তাইৰ তলৰ ঠুঁটো ফাটি দৰ্-দৰ্কে তেজ বৰলৈ ধৰিছে। ঘটনাটো বদুজবলৈ বঢ়াটীৰ একো বাকী নাথাকিল। খঙে-দুখে-অপমানে জ্বৰ্জ্বৰিত হৈ বঢ়াটীৰ মূৰ আচন্দ্রাই কৰি আনিলে। কোমল প্ৰাণৰ মানুহে বস্তপাত হোৱা চাব নোৱাৰে। তাতে চেনেহী বঢ়াটীৰ জীউ যেন নমলীয়া জীয়েকৰ এনে নিষ্ঠুৰ আঘাত তাই সহ্য কৰে কেনেকৈ? “বোপাইহঁত, মোৰ তগৰক খালে ঐ”—বদলি বঢ়াটী মাটিত ঢালি পৰিল।

ওচৰতে কাবোৰাৰ বিপদৰ চিঞৰ শুনি চুচুৰীয়া দুই-চাৰিজনী জিৰোতা মানুহ গোট খালে। কোনোৱে বঢ়াটীৰ আৰু কোনোৱে তগৰৰ পৰিচৰ্চ্যা কৰিলে। যোঁতয়া বঢ়াটীৰ গাত অলপ তত্ আহিল, তাই তগৰক প্ৰশ্ন কৰিলে—“তগৰ, তাই কিয় এইদৰে খেদি আহি তোৰ ঘৰতে মাৰি গ'ল?”—বঢ়াটীৰ গা ভোঁতয়াও খঙতে কঁপি আছে।

তগৰেও লাজে-দুই ফেঁকুৰিয়েই আছে। তাই একো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে। মাত্ৰ ওচৰতে সিঁচৰাঙি হৈ থকা কেইটামান কেঁচা আমলৈ আঙুলিলালে।

“মই বোলে তাইব আমকোৰ চুবকৈ আনিছোঁ।”—উচুপি-উচুপি তাই কথা কেইটা কলে। এজনীয়ে কলে, “দেহি ঐ। তাই তল-সৰা আম দুটা আনিগৈইবা, সেইবুলি এই খীণ ছোৱালীজনীক এইদৰে ঘৰতে আহি মাৰি বাৰ পায়নে?” আনজনীয়ে বোলে, “এবা! তলসৰা বস্ত্ৰ কোনে কাৰ নিনিয়ে। তাতে ল’ৰা-ছোৱালী মানুহ, টেঙা বস্ত্ৰ লুভীয়া। নিশ্চলৰ বোৱাৰীৰ শ্বভাৱটো বৰ ভাল নহয়।”

ইমানপৰ বঢ়া চেনেহী অৰাক হৈ কাঠৰ পুতলাৰ দৰে বৈ আছে। তাই এই আমৰ সঁচ নিজে কোনো এখন দূৰ গাঁৱৰ পৰা আনিছিল আৰু সাৰ-পানী দি নিজে অতিকণ্টে সেই আম তাই ডাঙৰ কৰিছে। ষোঁড়িয়া নিশ্চল-হঁতে বঢ়াক সৰু সৰু পুতেক দুটাৰে সৈতে বেলেগ কৰি দিলে, তেতিয়া এই ধুনীয়া আম কেইজোপা সিহঁতৰ ভাগতে পৰে। সেইদিনখৰি, বঢ়ায়ে আৰু এই আমৰ এচকলো মূখত দিয়া নাই। এনেকি, বিতুষাৰ ভয়ত মৃগাল নুপেনেও সিহঁতৰ কোনো বস্ত্ৰলৈ চকুমেলি নাচায়। কিন্তু হতভাগী এই তগৰজনী কিয়, কি কাৰণে সিদিনা আমৰ তললৈ গ’ল?

“কিছদিন আগতে তগৰ মেলিৰিয়াৰ পৰা উঠিছে মাত্ৰ। তেতিয়াও তাইৰ গালৈ তেজ্জ অহা নাই। বোধহয় তাইৰ গাত থকা জ্বৰৰ পিণাচটোই টেঙাৰ লোভ দেখুৱাই তগৰক আমৰ তললৈ টানি নিছিল”—চেনেহীয়ে ভাবিলে।

তগৰে কেবাটিও ডাঙৰ আম বঢ়ালিছিল। এইজোপা আম আছিল বৰ সোৱাদ বিধৰ। ওচৰ চুবুৰীয়া ল’ৰা-ছোৱালীয়ে আম বঢ়ালি নিয়ে বুলি বিতুষাই সদায় পহৰা দিয়েই থাকে। মানুহে কয় বোলে—“ষাক কিলাওতা নাই—ওৰ তললৈ গৈ সাত কিল খায়। বাৰীৰ পাছফালে সৰু খালটিৰ পাৰতে লাগি থকা গছ জোপাৰ পৰা ষোঁড়িয়া কেইবাটিও বেলঘেন ডাঙৰ আম তগৰৰ আগতে পৰিল, বেচাৰীয়ে আৰু আগ-পিছ একো গঢ়িব নোৱাৰিলে। তাই ভাবে তিনি-চাৰিটা আম বঢ়ালি, বাৰীৰ পৰা বিচাৰি অনা আন কেইটামান সৰু আমৰ লগতে কোঁচত ভৰাই ল’লে। ইফালে শনিয়ে ভৰি গোবোহাত ধৰাৰ দৰে বিতুষাই বে, তাইৰ পাছতে কোব লৈছে তগৰৰ সেই জ্ঞান নাছিল। চোতালতে আচম্বিতে আহি বোঁৱেক বিতুষাই ষোঁড়িয়া তগৰৰ হাত এখনত জোৰেৰে ধৰি চকু ঘোপাকৈ গম্ভীৰ উঠিল—তাই বিষমৰূপে ভয় খাই গ’ল। “ভালে ভালে আম দিবিনে নাই? হুঁ! চুবুৰী!”—তগৰে প্রকৃততে চুৰি কৰিছিল নে কি তাই বুজা নাছিল। কিন্তু মূখৰ আগতে চুবুৰী বুলি তাইৰ ব্যক্তিক এই

দৰে আঘাত কৰাত আত্ম-সন্মানশীলা কিশোৰীৰ মূৰৰ পৰা হঠাতে ওলাল—
 “মই ক’ত চুৰ কৰিলোঁ !”—বিভূষা একে-চেকা বিধৰ তিৰোতা। তাইৰ ঘৰৰ
 কুটা এডালো কোনোৱে ইফাল-সিফাল কৰা তাই সহ্য নকৰে। তাইৰ বেলহেন
 আম চকুৰ আগতে মিছা মাতি লৈ যাব—এইকথা তাই সহ্য কেনেকৈ ? তাতে
 চেনেহী-তগৰহ’ত তাইৰ দাঁতৰ শূল, চকুৰ কুটা। হিতাহিত স্তান-শূন্য ব্ৰহ্মা
 নাৰীয়ে এই দৰে ক্ষুদ্ৰ স্বার্থৰ আঘাত সহিব নোৱাৰি বৃদ্ধা কিশোৰীৰ ডিঙিত
 ধৰি টানকৈ গটা মাৰি দিলে। হাম-খুৰি খাই পিৰালিতে পৰি যোৱা তগতৰ
 কোঁচৰ পৰা যোঁতলা আমবোৰ সিঁচ’ৰিত হৈ পৰিল, তেতিয়া তাৰে ডাঙৰ ডাঙৰ
 দৰাটো লৈ বিভূষাই বেগেৰে প্ৰস্থান কৰিলে। চেনেহী ঠিক সেই সময়তে আহি
 পাইছিলহি।

খন্তৰ ভয়কত আৰু লৰালৰিত বিভূষাই তাইৰ গছৰ আৰু এটা আম সামৰি
 নিব নোৱাৰিলে। সেই আমটোৰ ওপৰত বঢ়াটীৰ চকু পৰি ট’ ট’ কৈ চাবলৈ
 ধৰিলে। এই ক্ষুদ্ৰ আমেই এনে অনর্থৰ মূল। এই বৰবিহৰ বীজ তায়েই
 কৰবাৰ পৰা আনি এদিন সিঁচিছিল। কিমান কল্পনা, কিমান ভূষা—ভবিষ্যতে
 সেই আম লাগিব, প্ৰাণ ভৰি খাব ! কিন্তু সেই গছৰ ফলে এনেকৈ যে মাৰ
 খুৱাব পাৰে, বস্তপাত কৰাব পাৰে—এই কথা গছ এডাল ৰোঙতে কোনেও
 কল্পনা নকৰে ! এই হাতে-ৰোৱা ফল বঢ়াটীয়ে এইদৰে ভুঞ্জিবলৈ পালে।
 বিধাতাৰ কি বিচিত্ৰ বিচাৰ ! হয় বিভূষা ! তই আছিলি ক’ত ? এই আম
 বৃদ্ধৰ সময়ত তোৰ হয়তো জন্মও হোৱা নাছিল। কিন্তু তই আজি সেই আমৰ
 গিৰিহ’তনী ! তই ইয়াৰ বাবে লোকক পহৰা দিব পাৰ, গালি-শপনি কৰিব
 পাৰ, এনেকি ঘৰলৈ খেদি আহি মানুহক মাৰি যাবও পাৰ। কাৰণ বিধাতাই
 তোক সেই ক্ষমতা দিছে। বঢ়াটীৰ চকুৰ পৰা টৰ্-টৰ্কে পানী বৰলৈ ধৰিলে।
 দূৰ্বল প্ৰাণীৰ ওপৰত জ্যাতি-বঙহেই পৰম শত্ৰু ! বিভূষাই আপোন বঢ়াল
 নাভাবিলেও চেনেহীয়ে কেনেকৈ পাহৰে যে নিষ্পল তাইৰ স্বামীৰ ঔৰসতে
 জন্মিছে ! কিন্তু বিভূষাই বোৱাৰী হৈ ঘৰ সোমোৱাৰ দিন ধৰি চেনেহীৰ কি
 দুৰ্গীতয়ে কৰিবলৈ বাকী এৰিলে ! আৰু এতিয়া ওচৰ-চুবুৰীয়া হিচাবেও
 কি সেই একে নিৰ্যাতন তাই সহিয়েই থাকিব লাগিব ? কিন্তু তাই কৰিব কি ?
 বায়ে বা কলৈ ? মৃগালে যে খোৱা মূঠিবেই সন্ধান কৰিব পৰা নাই।—
 মনুষ্যৰ ভিতৰতে বঢ়াটীৰ বহুত অতীত জন্মজাতনৰ কথা মনলৈ আহিল।

এদিনাখন, চেনেহীয়ে পাকঘৰৰ পৰা ওলোৱা চোগতে বিভূষাই নিমখ

এসোপা উঠিল থকা দাইলতে পেলাই দি আছে। ঘূৰিগৈ চেনেহীয়ে বিড়কাৰ পাকঘৰৰ দূৱাৰদলিতে পাইও একো সন্দেহ কৰিব নোৱাৰিলে। কাৰণ বিড়কা যে সেইদৰে বান্ধনিশালৰ ভিতৰলৈ যায়, এই কথা বঢ়ীয়ে কৌতুহাণ্ড কল্পনা কৰিব নোৱাৰে। গতিকে সেই দাইলতে আকৌ নিমখ দি ল'ৰাহঁতক ভাত বাঢ়ি দিলে। পথাৰৰ বন সামৰি দূপৰীয়া ব'দত ৰঙা-চিঙা পৰি অহা নিম্বলৈ গা-পা ধুই খাবলৈ বহিল। কিন্তু যেই গৰাহ মাৰিলে নিমখে তাৰ মূখ ডেৰ-ডেৰাই নিলে। “এই সোপা কি ৰান্ধিছ?”—সি মাকৰ ফালে চালে। “কি হ'ল বোপা?”—বঢ়ীয়ে কৌতুহলেৰে সুধিলে। কিন্তু নিম্বলৰ ধৈৰ্য্যৰ সীমা পাৰ হৈ গৈছিল। সি ভাবিলে, চেনেহীয়ে ইচ্ছা কৰি এসোপা নিমখ দি এতিয়া নজনা ভাও ধৰিছে। গৰম দাইলৰ ভৰা বাটিটো সি জোৰেৰে তাইৰ ফালে মাৰি ক'লে, “তয়ে খা এইসোপা। মাহীয়ে কি বঢ়িৰ পো, কুঁহিলা কি হব লো?”

—জুই যেন দাইলবোৰ ভৰিত পৰা মাত্ৰে বেচাৰীৰ ভৰি দেই গৈ পানী-জলা বান্ধি উঠিল। আন, পুতেক উৎপলে চেনেহীৰ পৰিচৰ্যা কৰি দূখ লাঘব কৰিবলৈ বিচাৰিলে। কিন্তু চেনেহীৰ আত্মাত যি জুয়ে পুৰি ঘাঁ লগালে, তাক কোনো পৰিচৰ্যা কৰি শকুৱাৰ? নিম্বলৰ মূখৰ ভেঙ্গুচালি আৰু অবজ্ঞাৰে উচ্চাৰিত হোৱা ‘মাহী’ শব্দে চেনেহীৰ হিয়া ভেদি গৈছিল। চিৰজীৱন দূৰ্ব্বহ যাতনা-লাঞ্ছনা সহ্য কৰিও তাইৰ এটা শাস্তি আছিল যে নিম্বল-উৎপলে অন্ততঃ তাইক নিজৰ মাকৰ দৰে জ্ঞান কৰে। ‘মা’ বুলি মাতে।—এয়ে আছিল গৰ্ব্বৰ বস্তু। কিন্তু আজি তাইৰ ইমানদিনীয়া বিশ্বাসৰ পকা ভেঁটিত বিৰাট ভূমিকম্প হৈ ফাটি ছিটি চুৰ্গাকৃত হৈ গ'ল! ফটা ভেঁটিৰ মাজেৰে বোকা-পানী ওলোৱাৰ দৰে চেনেহীৰ অন্তৰৰ গভীৰ তলিৰ পৰা বেদনাৰ পানীবোৰ চকুৰেদি ধাব ধৰিলে। বিড়কাৰ নিৰ্যাতন চেনেহীৰ জীৱনত মৃত্যুতকৈও ভয়াবহ, অগ্নিতকৈয়ো প্ৰদাহকাৰী।

অচেতন পদাৰ্থৰ দৰে অনেক বেলি এইদৰে থকাৰ পাছত, বঢ়ী হঠাতে উঠি সেই আমটি হাতত ললে; আৰু যন্ত্ৰৰ দৰে তাই বিড়কাৰ ঘৰৰ ফালে আগবাঢ়ি গ'ল। কোনে জানে, নিয়তিৰ কুটনীতি! মানুহে কয়—“চৰণে জানে মৰণৰ ঠাই।” বঢ়ীক কালেহে যেন টানি লৈ গৈছে বিড়কাৰ সন্মুখলৈ। সেই অৱশিষ্ট আমটোৱেই আছিল চেনেহীৰ বাবে বৰবিহুৰ গুটি, কাল-হীৰা !!

আগৰ শত্ৰুতা, বন্দুৰ দাহ আৰু চুবুৰীয়া ভিৰোতাৰোৰৰ নিন্দাৰ কথা-
বোৰে বিতুষ্কাৰ গা বিছাই ডকাদি আছিল। যেই বঢ়ী ভিতৰ চোতাল
সোমোৱা দেখিলে, তাই একে জাপে আহি আগতে পৰিল। “জীয়েকৰ মাত্ৰ
ঠিক নহ’ল, তইও ঘৰলৈ খেদি নাহিবি—বাপেৰে ডালে ডালে যা ; নহলে গা
চুৱা যাব।” বিতুষ্কাৰ ক্লেদ-মুৰ্ছিত আৰু বন্ধ ব্যৱহাৰত বঢ়ী একেবাৰে হত-
ভম্ব হ’ল। ক’বলৈ বোৱা কথা পাহৰি বঢ়ীয়ে চিঞৰি উঠিল—“দুশ্টা,
বাকসী !”—আৰু কিবা ক’বলৈ খুজিছিল কিন্তু বিতুষ্কাই হঠাতে মূখ ভেঙ্গ-
চালি দি অটুহাস্য কৰি উঠিল,—“মই দুশ্টা ; কি কলি ? পাছে তোৰ
বোৱাৰীয়েক কিয় সেই বিতুষ্কিত নে কিতুতি ডাক্তৰৰ হাতত এৰি দিছ ? এই
কথা কোনে নাজানে ? বেণীয়া, নটীহঁতে বংশৰে নাম নুমাৰিল। যা, তৎক্ষণাত
মোৰ সীমাৰ বাহিৰ হৈ যা।”

কথামন্ত শুনো মাত্ৰে, চেনেহীৰ সমস্ত শক্তি নিমিষতে লোপ পালে। বজ্জাহত
মানুহৰ দৰে হাত-ভৰি জঠৰ হৈ আহিল। চকুৰে গোটেই খন পৃথিৱী ধূৱলি-
কুৱলি দেখিবলৈ ধৰিলে ! হাতৰ আঁঠুটি আপোনা-আপুনি মাটিত পৰি
গ’ল। বাকশক্তি একেবাৰে বন্ধ হ’ল, কিন্তু গুলী খোৱা হাঁহটোৱে মৃত্যুকো
অৱজ্ঞা কৰি আৰু কেইবাবাৰমান ধপ্—ধপাই পলায়ন কৰাৰ দৰে, এই মৰ্মাহত
বঢ়ীও বায়ুবেগেৰে আহি তাইৰ বিছনাত ধপথকৈ পৰিল। যেই পৰিল ;
নিশকতীয়া বন্ধা আৰু উঠিব নোৱাৰিলে। লগে—লগে, তাঁৰক’পে জৰ
উঠি আহিল। তাৰ পাছতে প্ৰলাপ আৰম্ভ হ’ল। কোৱা বাহুল্য যে
মিনতিৰ অপৰণৰ কথা বিতুষ্কায়ে প্ৰথমে বতনা কৰিছিল ; সেই কথা প্ৰায়
মানুহৰ মূখে-মূখে হৈছিল। আনকি চেনেহীয়ে পৰোক্ষভাবে ক’বাত সেই-
বোৰ ব্দ-ব্দ, বা-বা, শুনিছিলো। কিন্তু, আজি নিজৰ সন্মুখতে বিতুষ্কাৰ
স্পষ্ট ঘোষণাই তাইৰ কলিজা ভেঙ্গ কৰি গ’ল।

জুড়ীয় দিনাখন আবেলি মৃগাল আহি ঘৰ পালে। তাৰ শেষ পৰীক্ষাটো একেবাৰে বেয়া হ'ল। কেতিয়া গৈ সি মাকৰ মূখ দেখে, কেতিয়া গৈ চেনেহীৰ এষাৰ মৰম-সম্ভাষণ পায়, —এই চিন্তাত, মৃগালৰ মন আকুল হৈ উঠিছিল। সেইদেখি, গাড়ীৰ পৰা নামিয়েই সি একেবাৰে মাকৰ বোগ-শয্যাৰ ওচৰ পালে। মাতৃভক্ত সন্তানে আবেগ-বিহ্বল হৈ বদমা মাকৰ পদম্বল আকোৱালি খৰি কপাল ধুকিলে। অন্তৰৰ ভক্তি-গঙ্গা চকুৰে বাহিৰ ওলাই জননীৰ চৰণ অভিষিক্ত কৰিলে। আহা ! মাতৃভক্তিৰ কি মহিমাময়ী নিদৰ্শন !

কিন্তু হায় ! নিশ্ৰম নিয়াতি ! তই এই পবিত্ৰ যজ্ঞ-স্থলীতো উপস্থিত হ'লি কেনেকৈ ? তোৰ নিষ্ঠুৰ বিধানে যে সোণৰ সংসাৰ পদাৰ ছাঁই কৰি দিয়ে। ই তোৰ কি বিচিত্ৰ বিধান ?

চেনেহীৰ অৱস্থা তেতিয়া অৰ্দ্ধ মৃতপ্ৰায়। মাজে মাজে, হাঁচ আহে। কথা ক'বলৈ বিচাৰে। কিন্তু, প্ৰায়ে ভুল কৰে। মৃগালে আহি সেৱা কৰা কথা বদুটিয়ে বদ্বজিব পাৰিলে। মদুহুৰ্ত্তৰ বাবে, মাতৃ হৃদয় মৰম-চেনেহত উৰ্বেলিত হৈ উঠিল। কিন্তু পাছ মদুহুৰ্ত্ততে মিনতিৰ স্মৃতিয়ে মূৰ আচন্দাই কৰিলে। বোগ-বিহ্বল কণ্ঠেৰে তাই সেই-সেই-সেই ক'বলৈ ধৰিলে, “তাই নীচ ; তাই বেগ্যা। নহলে কিয় মানুহে বতনা কৰিব ! ঠিক ! ঠিক ! মৃগাল হতভাগ্য ! তাৰ জীৱনত মই সূত্ৰ নেদেখিলোঁ ! মই তাক জোৰকৈ বিয়া কৰাই দিছিলোঁ। তাৰ জীৱন মই ধ্বংস কৰিলোঁ।”

—ই বদমাৰ প্ৰলাপ নে মৰ্মদাহী মাতৃৰ কৰুণ বিলাপ ? মৃগালৰ গা হিম যেন চেঁচা পৰি গ'ল। তথাপি, অন্তৰৰ দুষ্পৰলতা ঢাকি সি মাকক নানা প্ৰবোধ বাক্যেৰে বদ্বজনি দিবলৈ ধৰিলে। ওচৰতে তগৰ। —শেঁতা, মালিন বেশ। মৃগালে যেন তগৰক চিনিবই পৰা নাই।

“জুৰ কাহানিৰ পৰা তগৰ ? আয়ে কেতিয়াৰ পৰা ভ্ৰম বৰিছে ?” —মৃগালে সোধে। তগৰে কলে যে পৰিহৰ পৰাই জুৰ আৰু সেইদিনাৰ পৰাই বিহৰে-ভিহৰে বৰিছে।

“ডাঙৰক দেখুওৱা হৈছিল নে ?”

“নাই, আমাৰ হাতত মূঠেই পইচা নাই। কাৰ্লিৰ পৰা লঘোনেই আহোঁ।
ওচৰ মানুহে কোনেও ধাৰ নিদিয়ৈ। সব্দ দাদাই কেনেবাঁকৈ কাৰ্লি ডাক্তৰ-
খানাৰ পৰা ঔষধ আনিছিল। কিন্তু আমি ঔষধ কোনোমতেই খুৱাব পৰা
নাই।”

“নূপেন এতিয়া কলৈ গ’ল?”

“সি পুৱাতেই বৌদেউহঁতৰ তালৈ গৈছে। পাৰিলে টকা ধাৰলৈ আনিব
আব্দ বৌদেউকো খবৰটো দিব।”

“বাৰ, তেন্তে মই ডাক্তৰৰ ঘৰৰ পৰা আহোঁ। তই আইৰ মূৰত অলপ
অলপ পানী দি থাৰ্কাৰি।” —এইবুলি কৈ মৃণালে কোবেৰে ওলাই গ’ল।
তাৰ জেপত এটাও পইচা নাই। তথাপি ডাক্তৰতো আনিবই লাগিব! আকৌ,
তাৰ মনলৈ মাকৰ সেই প্ৰলাপোক্তিবোৰ আহিল।—তেন্তে মিনতি সঁচাই বেথ্যা!
গুৱাহাটী বাচষ্টেণ্ডৰ ওচৰত বৃন্দহঁতৰ ঘৰ। আহিবৰ দিনা পুৱা বাচৰ
সময়লৈ পলম থকাত এজন বৃন্দহঁ মৃণালক বৃন্দহঁতৰ ঘৰলৈ লৈ যায়। বৃন্দৰ
গিৰিয়েক ডাক্তৰ ভেতিয়া ঘৰত নাছিল। ডুইং বৃন্দটোত অকলে বহি বাচৰ
কথা ভাবি থাকোতে হঠাতে এখন চিঠিৰ ওপৰত মৃণালৰ চকু পৰিল। দেৱালয়
গজাল এটাত আঁৰি থোৱা এজাপ চিঠিৰ ওপৰৰ সেই ‘ইন্‌লেণ্ড লেটাৰ’খনৰ
আখৰবোৰ মৃণালৰ যেন চিনাকি! কৌতূহলী হৈ অলপ ওচৰ চাপি সি দেখে
ষে ভুলত “মিনতি” বুলি চহী কৰা আছে। ভেতিয়াও বৃন্দজনে ভিতৰতে
কথা পাতি আছিল। মৃণালে এক উশাহতে চিঠিখন পঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিলে।
তাৰে দুটা লাইন মৃণালৰ অন্তৰত চোকা ছৰীৰ আচোৰৰ দৰে হৈ বহি ব’ল।
“বৃন্দ! মনোমত স্বামী লাভ কৰিছ ভাই! তই মহা ভাগ্যৱতী। মোৰ দৰে
মন্দভাগী কোন আছে?” কিছন্ন সময়ৰ পাছত বৃন্দ ওলাই আহি মৃণালৰ
লগত চিনাকি হৈছিল। আজি এই মাকৰ প্ৰলাপ আব্দ সেই চিঠি লেখা
মিনতিজনীৰ কথাৰে মৃণালে গভীৰতকৈ গভীৰভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে।
গৈ গৈ মৃণাল এখন দোকান পাৰ হৈ বাওঁতে আৰ্চাম্বতে কাগত পৰিল—
“অন্ততঃ বিৰূতিৰ দৰে লম্পট এজনক চিকিৎসক লোৱাটোৱেই তাৰ ভুল
হৈছে।”—কেইজনমান আড্ডা মাৰি থকা লোকৰ এই কথাষাৰ মৃণালৰ কাগত
পৰিল। অলপ পাছতে কবিৰাজৰ ঘৰ এৰি যাব খবোতেই মৃণালৰ উদ্দেশ্য
মনত পৰিল।

ডাক্তৰে আহি চেনেহীক চালে। সন্নিপাত জ্বৰ। হৃদযন্ত্ৰটো কোনো

আকস্মিক আঘাত পাই মানসিক চৈতন্য হেৰুৱাইছে। জুবো টান। কিন্তু জুব ভাল হলেও মানসিক বিকাৰৰ বাবে বেলেগ চিকিৎসাৰ দৰ্কাৰ হ'ব। ডাক্তৰৰ কথা শুনি মৃণালৰ ভালদ ফুটি জীৱ গ'ল।

“ভেসে কি মোৰ আইৰ আশা এৰিব লাগিব?”—ব্যথিত হৈ মৃণালে প্ৰশ্ন কৰে।

“নহয়, নিৰাশ হোৱাৰ কোনো কাৰণ নাই। মই বোগটোৰ কথাহে কৈছোঁ। ঔষধ-পাতি মই দি যাওঁ। সাৱধানে এইবোৰ খুৱাওক। ভগৱানে কৰিলে কালিলৈ জুবটো এৰিব লাগে। পাছৰ কথা পাছে-পৰে হ'ব।”

ইতিমধ্যে, নূপেন আহি পালে। মৃণালে নূপেনক একাষৰীয়াকৈ মাতি নি সুদীৰ্ঘলৈ—কিবা পইচা-পাতি পাইছিলনেকি? নূপেনে ক'লে যে শহুৰেকৰ হাতত হেনো পইচা নাই। এনেকি মিনতিক চিকিৎসা কৰা বিভূ ডাক্তৰকে হেনো বহু টকা দিবলৈ বাকী আছে। মৃণালে আৰু বোঁছ কথা নুসুদীৰ্ঘলৈ। তাৰ হাতৰ ঘড়ীটোকে সোলোকাই ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ আহিল। ঘড়ীটো এজন বন্ধুৰ পৰা আধা দাম দি লোৱা আছিল আৰু আধা দাম দিবলৈ তেতিয়াও বাকী।

“এই ঘড়ীটোকে আপুনি দয়া কৰি গ্ৰহণ কৰক। মোৰ হাতত আজি পইচা এটাও নাই।”—কথাষাৰকৈ বিনীতভাবে মৃণালে ডাক্তৰৰ ফালে চালে। শিক্ষিত ভদ্ৰলোক এজনৰ এনে হীনায়ন্থ্য দেখি ডাক্তৰৰ পুত্ৰো জন্মিল। তেওঁ ঘড়ীটো কোনোমতে নল'লে আৰু যেতিয়া পাৰে তেতিয়াই পইচা দিলে হ'ব বুলি কৈ বিদায় ল'লে। লগতে পাছদিনা সন্ধ্যাৰ আগে আগে বোগীৰ খবৰটো জনাবলৈ আৰু ঔষধপাতি অনাবলৈ কৈ গ'ল।

ভগৰে কালিৰে পৰা উপবাসে আছে। মৃণালৰ বন্ধু ফাঁটি ঘাব খোজে। হাল দৰিদ্ৰতা! তোৰ কি নিকৰুণ ছবি! মৃণাল আকৌ উধাতু খাই কেনিবা গ'ল। চাৰিওফালে ডাঠ একাৰ। নূপেন আৰু ভগৰে চাকিটো জ্বলাই লৈ মাকৰ কাষতে বহিল। চাৰিওফালে নিমাত নিস্তম্ভ। মায় এই বোগাক্ৰিষ্টা বৃদ্ধাৰ বিকৃত মস্তিষ্কৰ পৰা বিদ্ৰাস্ত প্ৰলাপবোধ মাজে-মাজে ভয় লগাকৈ ওলাবলৈ ধৰিলে। মাক যেন নিষ্ঠুৰ ব্যাধৰ শৰবিজ্ঞা ভেলেঙী আৰু নূপেন ভগৰ অসহায় নাবালক হৰিণ-শিশু। পেটেতে হাত-ভৰি লুকুৱাই দূৰো বহি থাকে।

“মোৰ এই এশ টকা দামৰ ঘড়ীটো ৰাখা। ভাই, মোক টকা পণ্ডাশটা দি উদ্ধাৰ কৰা।”—গাঁওৰে দোকানী এজনক মৃণালে কাণ্ডবাকৈ ধৰিলে। পোন্ধৰ

দিনৰ ভিতৰতে টকা পৰিগোধৰ চুক্তিত দোকানীয়ে ঘড়ীটো বাখি টকা দিলে। নহলে ঘড়ীৰ ওপৰত মৃগালৰ কোনো স্বত্ব নাথাকিব। আজিৰ এই বিপদত ঘড়ীটোৱেই তাৰ পৰম বন্ধু। মৃগালে টকা পণ্ডাশটা ললে আৰু তাৰে অলপ চাউল-দাইল, এটা বেদানা আৰু ঔষধৰ অনুপান কেইবিধমান কিনিবলৈ ঘৰমুৱা হ'ল। ভেতিয়া ৰাতি সাৰেআঠ বাজিছে।

“তোৰ পঢ়া-শুনা কেনে চলিছে নৃপেন?”—চেনেহীৰ ভাৰত তেল মালিচ কৰি মৃগালে সোধে। তগৰে অলপ দূৰতে ভাত ৰান্ধি আছে। নৃপেনে ককায়েকৰ প্ৰশ্নৰ একো উত্তৰ নিদি মূৰ খজুৱাই আছে। এনেতে তগৰে মাত লগালে যে সি আজি কেবাদিমো স্কুললৈ যোৱা নাই। আচাৰিত হৈ মৃগালে কাৰণ সোধাত তগৰেই উত্তৰ দিলে যে সি মাচুল দিব পৰা নাই আৰু সেই লাজতে স্কুললৈকে যোৱা নাই। মৃগালে মনে মনে বৰ আঘাত পালে। কিন্তু মাকৰ হাতত সি চলিব পৰাকৈ টকা দি গৈছিল। কি কাৰণত যে নৃপেনৰ স্কুল পৰ্য্যন্তও বন্ধ হ'ল, অনিচ্ছা সত্ত্বেও সি তগৰক সুখি পেলালে।

“কিয়ম আয়ে তাক মাচুলখিনি দিব নোৱাৰিলেনে?”

“কিছদিন আগতে বোঁৰ দেউতাকে আহি ডাক্তৰক দিব লাগে বুলি পচিশ টকা নে কিমান নিলে। তাৰ পাছত মোৰ জুৰতো কিবা খৰচ হোৱাত আইৰ হাতত মূঠেই পইচা নোহোৱা হয়।”

মৃগালে আৰু একো মাতিব নোৱাৰিলে। সি আচাৰিত হ'ল যে শহুৰেকে আহি কিয়ম মাকৰ হাতৰ টকা নিলে? মিনতিৰ চিকিৎসাৰ বাবে স্কুৱাৰাকৈ এশ টকা দিয়াই হৈছিল। তদুপৰি দৰ্কাৰ হলে মৃগালকে জনোৱা উচিত আছিল। মনে মনে সি বৰ বিবস্ত হৈ উঠিল। ইফালে ঘৰত ইমান বিপদ। তেওঁলোকে সহায় কৰা দূৰৰ কথা আকৌ ডাক্তৰৰ বাকীৰ কথাহে নৃপেনক শুনাই পঠাইছে। স্বজন-প্ৰীতিৰ কি সুন্দৰ নিদৰ্শন! —মিনতিজনীয়ে তো আইৰ টান অসুখ বুলি শুনি অন্ততঃ এবাৰ আহি-বোৱা উচিত আছিল। নাইবা কিজানি—

“অ' নৃপেন! বোঁৰেবৰ অসুখ কেনে? আইৰ কথা কৈছিলিনে?”

“মই ভিমান নাজানোঁ। গৈয়ে তেওঁক কিতাপ পঢ়ি থকা পাইছিলোঁ। আবেলি দুজনী ছোৱালীৰ লগত কেনিবা ওলাই গৈছিল।”

“তেম্ভে ভই আইৰ খবৰ নিদিলা?”

“মই কৈছিলোঁ। ককাইদেউলৈ টেলিগ্ৰাম কৰা বুলি কওঁতে শাহুআই

শহুৰ আৰু বোদেউ একেলগে আছিল ।”

মৃণালে আৰু একো সন্নিধি মৌৱাৰিলে । নিজৰ মনতে সি নানা কথা পাগলিবলৈ ধৰিলে ।—দেখিছোঁ জগতত কোনো কাৰো আপোন নহয় । ভাৰ্য্যা হৈছে ধৰি অনা বনৰ বাস্তবৰ দৰে । পোহ মানিও পাবে, নামানিও পাবে । ফল-মূল, চাউল-পাত পাই থাকিলে —স্বানবে নাচি, চকুপিৰিকাই, তালি-ভুলি কৰি গিৰিহঁতক আমোদ দিবলৈ যত্ন কৰে ; আৰু আত্মতুষ্টি নহলেই খামু-চিবলৈ বিচাৰে । মিনতিয়েও যেন মোক চাৰিওফালৰ পৰা আঁচুৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে । নাজানোঁ, পক্ষী-পূজাৰ কোনখন নৈবেদ্য মই ঘাটিকৈ বাখিছোঁ ! সকলো ইচ্ছাময়ৰে ইচ্ছা !—ভাবি ভাবি এটা গভীৰ হু-মুনিয়াহ ওলাই আহে মৃণালৰ ।

“নাই ! তাইক ক্ষমা নকৰিব । কাটি পেলা বান্ধসকী !”—বুঢ়ীয়ে আকৌ প্ৰলাপ বকে । মৃণালে মাকৰ ভাৰি দুখনত ধৰি কাৰো কৰে,—“মা ! কথা নকৰি । কবিৰাজে মানা কৰিছে নহয় ?”

“অ’ নহয় নহয় । বিতুষাক,—বিতুষাকহে কাটিবি । নাইবা মোকেই কাট । মোকেই কাট মৃণাল ! সিহঁত থাক ।”—দাঁত কৰিচ-কৰিচ বুঢ়ীয়ে আশ্ফালন কৰে । মৃণাল-নৃপেনে মূৰত পানী ঢালিবলৈ ধৰে । ইফালে ভগবৰ ভাত হৈছে ।

“মই ভাত বাঢ়োনে ককাইদেও ?”—অনুৰূপিত বিচাৰি তাই সোধে ।

“তুই খা । আমি দুয়ো অলপ পাছত খাম বাৰু ।”—চেনেহীৰ মূৰত পানী দি দি মৃণালে কয় ।

পিছদিনা পুৱাৰেপৰা চেনেহীৰ মাত বন্ধ হ’ল । মাত মাজে-মাজে এটা মৃদু ঘৰ্ঘৰণি শব্দ ডিঙিৰপৰা বাহিৰ হয় । এই যেন মৃত্যু প্ৰদেশৰ বহস্যময় সঞ্চেত-ধ্বনি । চেনেহীৰ আৰু এই ধৰাৰ ধূলি-খেলা শেষ হৈ আহিল । তাইক আৰু দৰিদ্ৰতাই জ্বালাতন নকৰে । মৰ্ত্যৰ সূৰু-সূৰু, গানি-স্তূতি, মানাভিমাণে আৰু তাইক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে । বিমাতাৰ অভিশাপে তাইক আৰু নিৰ্যাস্তন নকৰে । বিতুষাই আৰু চেনেহীক ঢুকি নাপাব । আজি চেনেহীয়ে মৃত্যু পাব । মহীশূৰী মৃত্যুই তাইৰ সকলো জ্বালা-বেথা, কলঙ্ক অমৃত-হাতেৰে মিচি নিব । চেনেহীৰ দুখময় জীৱনৰ পোৰা কপালত মৃত্যুৰেহে আজি ভাগ্য-ভিলক আঁকি দিব । হে মৃত্যুদায়িনী মৃত্যু ! আহা ! চেনেহীক অকণ চেনেহ কৰা ।

মৃণাল আজিৰ পৰা মাতৃহীন হয়। জগতৰ প্ৰেৰ্তা শান্তি, শেষ জুৰণিৰ থল জননী—স্বৰ্গাদিপি গৰীয়সী যি—আজি চিৰ-বিদায় লব।—আজি দূৰদিনে মৃণালে মাকৰ ভৰিত খৰি কিমান কান্দিছে, কিমান কাকূতি কৰিলে, তথাপি এবাৰ “বোপা” বুলি নামাভিলে। তাৰ প্ৰাণৰ পোৰণি কিহেৰে শান্ত কৰিব ? এবাৰ মৰমসনা “বোপা” সম্বোধনত সি যে জীৱনৰ শত শত দুখ-দৈন্য পাহৰি গৈছিল ! চেনেহীয়ে এবাৰ তাৰ পিঠিত হাত বঢ়াই দিলে তাৰ যে দেহৰ পোৰণি, মনৰ জ্বালা-যন্ত্ৰণা নিমিষতে নাইকিয়া হৈছিল !—যি মাতৃয়ে একেবাহে কেইবাদিনো পুত্ৰৰ অপৰ্শনত নিবলে নীৰৱে উচুপি উচুপি কান্দিছিল, সেইজনাই আজি সকলোকে পিঠি দি নিজে কঁলে যাবলৈ ওলাইছে ! ভৰি পথানতে কান্দি থকা সেই মৰমৰ পুত্ৰলৈ কিয় এবাৰো কেৰাহিকৈ চোৱা নাই ? মৃণালৰ চকুৱোদি ওপত পানী খাৰাসাৰে বৰলৈ খৰিছে। তাকে দেখি ভগব আৰু নুঞ্চেও উচুপি-বলৈ খৰিলে। আজি কিন্তু মৃণালেও কাকো একো সান্ত্বনা দিব নোৱাৰিলে।—সি নিজেই আজি পৰম অশান্ত ; চৰম দুখী।

“সংসাৰত মোৰ একো নাই। পৰম দৰিদ্ৰ মই। কিন্তু তুমি আছিলি আই ! আজি তুমিও কঁলে যোৱা ? এবাৰ শেষ বাৰলৈ মোৰফালে চোৱা। আৰু এবাৰ মাত্ৰ “বোপা” বুলি মাত লগাই যোৱা। তাতকৈ মোৰ আৰু একো বেছি প্ৰাৰ্থনা নাই। আজিৰ পৰা যে মোৰ চাৰিওফালে অন্ধকাৰ হ’ল। মই কি লৈ বাচি থাকিম ? মোক কি সান্ত্বনাৰ বস্তু দি থৈ গ’লা ? পুত্ৰ হৈ জন্মিছিলোঁ। জীৱনত একো সুখেই মই তোমাক দিব নোৱাৰিলোঁ। অভিমানিনী মাতৃ মোৰ ! সেয়ে আজি মোক উপেক্ষা কৰি যাবলৈ ওলাইছা ? এবাৰ মাত নামাতা। কি দাবুণ আঘাত তুমি পালা মই নাজানিলোঁ। মই যে অজ্ঞান, অভাজন ! মোক ক্ষমা কৰি যোৱা দেৱী।”

—মাকৰ শেঁতা পৰা নিঠৰ ভৰি দুখনিতে মূৰটো থৈ মৃণালে উচুপিবলৈ খৰিলে। মৃত্যু নদীৰ সিপাৰৰ পৰা যমত দূত নাওলৈ আহিল। মৰ্ত্যলোকৰ লগত আক্ষফলন আওকাণ কৰি, ধৰাৰ মায়া ধৰাতে এৰি থৈ চেনেহী নাওত উঠিল। উৰাল যোৱা ঘৰটোৰ তলত জীৰ্ণ বিছনাত পৰি ব’ল তাইৰ নন্দৰ দেহটি। আকাশত মেঘৰ দুৰ্ঘোৰ আন্দোলন। দিনতে আন্ধাৰে ঢাকি ধৰিলে। উৰুখা চালোদি পানী আহি মৃণালৰ মূৰতে পৰিবলৈ ধৰিলে। তাৰ প্ৰতি প্ৰকৃতিৰ এয়ে সান্ত্বনা।

ভাইৰ ভাগত পোৱা মাটি দুকঠা আৰু ঘৰ-ভেঁটিৰ বাহিৰে মৃগালৰ আৰু সম্পত্তি নাছিল। এইখিনি শেষ সম্বলো সি বন্ধকত থব লগা হ'ল মাকৰ অন্ত্যোষ্ট ক্ৰিয়াৰ কাৰণে। হিন্দুৰ কোটিকলীয়া বিশ্বাস যে মৃতকৰ কাজ-কৰ্ম যিমানৈ জাক্‌জমককৈ কৰিব পাৰি সিমানৈ মৃতাত্মাটোই সন্তোষ লাভ কৰে। আৰু বেয়া ভাবে কৰিলে অসন্তুষ্ট হৈ গৃহস্থৰ অনিষ্ট সাধন কৰে। অৱস্থাই নুকুলালেও অন্ততঃ সমাজৰ দাবী ব্যক্তিয়ে মানিবই লাগিব। মৃতাত্মা অসন্তুষ্ট নহলেও লোকাত্মা আৰু বামুণ-সম্ভজন অসন্তুষ্ট বা ৰুষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা। সমাজক অস্বীকাৰ কৰি ব্যক্তি বিশেষে কোঁতয়াও সেই সমাজত সন্মুখৰে বৰ্তি থাকিব নোৱাৰে। গতিকে মৃগাল সৰ্বস্বান্ত হৈয়ো লৌকিক পদ্ধতিৰ আগত বলি গ'ল। এজন মহাজনৰ ওচৰত তাৰ ঘৰ, মাটি, পাচশ টকাৰ বাবে বন্ধক থাকিল। এই টকাৰে কোনো মতে সি গাৰ চুৱা গঢ়ালে।

অতি দুখৰ বিষয় এই যে চেনেহীৰ কাম-কাজলৈ নিষ্পলহ'ত নাছিল। বিতুষ্টাই চেনেহীৰ বিবন্ধে ইমান বিষৰাক্য প্ৰয়োগ কৰিছিল যে সেই বিলাককে বিশ্বাস কৰি নিষ্পলৈ মাকৰ সম্মুখত এৰাৰ মাতকে দিবলৈ নাছিল। কিন্তু মৃগালে সেইবোৰ কথা মনত নাৰাখি ককায়েক-বোৱেক আটাইকে সানুনয়ে মাতিছিল। তথাপি চেনেহীৰ কাজলৈ নিষ্পলহ'তৰ কোনো নাছিল।

সকলোৱে লাহে লাহে এৰিছে—এৰক ; কিন্তু মৃগালৰ আটাইতকৈ অন্তৰ্দাহী দুখ এই যে মিনতিয়েও এই চৰম বিপদৰ দিনত মৃগালক এৰাৰ মাত লগাবলৈ নাছিল। মিনতিৰ অভিমান যে মৃগালে এবাৰো তাইৰ খা-খবৰ নকৰিব কিয় ? অৱশ্যে মিনতিৰ তেনে কোনো টান অসুখ নহয় যে তাই আহিব নোৱাৰে। তথাপি আত্মাভিমানি দাম্ভিকা ৰমণীয়ে নানা অসুখ-বিসুখৰ ভাও ধৰি থাকিল। যদিও আত্মাভিमानে এহাতে মিনতিক বাবলৈ বাধা দিছিল তথাপি তাই মৃগালৰ দুখৰ কথা শুনি মাজে-মাজে অলপ নভবাকৈও নোৱাৰিছিল। শেষত মনতে স্থিৰ কৰিছিল যে শ্বাহুৱেকৰ মাহেকীয়া কাজৰ সময়তে থব কৰিবলৈ যাব। কিন্তু মৃগালে মিনতি বা শ্বাহুৱেক কাটলকো একো খা-খবৰ নিমিলে। এই কথাত শ্বাহুৱেকো ৰুষ্ট হ'ল আৰু মিনতিও মনে মনে ৰব

লক্ষিত্য হ'ল। লাজে-কোভে মিনতিয়ে প্ৰতিজ্ঞা কৰিলে বোভিলাইল মৃণাল মিনতিৰ ওচৰলৈ নিজে নাহিব তেতিয়ালৈকে তাই নাযায়।

সিদিনা পদ্মাই উঠি চকু-মুখ নোখোৱাকৈয়ে মৃণালে চোতালৰ আগৰ চাঁজনা জোপাৰ তলত টুল এখনত বহি নানা কথা ভাবি আছে। তাৰ দৃখময় জীৱনৰ লাগুৰাক নোহোৱা নানা কথা ভাবি শুভকৰ্মাৰ থাকোতেই এচেৰেটা চোকা কঁচিচলি ব'দ আহি মুখতে পৰিল। তথাপি সি নিশ্চল; কাঠৰ দৰে অচেতন। এনেতে পিয়নজন আহি এখন দীঘল খাম উলিয়াই দিলে।

“আপোনাৰ এখন বেজেণ্টী চিঠি আছে।”

“বেজেণ্টী!” মৃণালে ব্যগ্ৰভাবে চিঠিখন ললে। চহী কৰি উঠি ভাবিলে, ক'তা! পৰীক্ষাৰ বিজ্ঞাপনতো এতিয়াই নোলায়? তেন্তে কি চিঠি! কাষৰ চহীটো চায় যে কোনোবা বি, বৰুৱাৰ। খুলি পেলায় দেখে যে এখন এহাত-ম্মন দীঘল চিঠি, তলত বি, বৰুৱাৰ চহী আৰু এটুকুৰা আন চিঠি, পৰাগে লিখা। মৃণালে বদ্বিজিলে বি, বৰুৱা কোন।

পৰাগৰ চিঠি টুকুৰা বিভূতি বৰুৱালৈ লিখা। তাত আছে—

‘ভাই বিভূতি,

তুমি দিয়া ডাঙৰি বিলখন পালোঁ। কিন্তু এইখন মোৰ বৈনাইলৈহে দিব লাগিছিল। মোৰ ভনী হলেও মিনতিক এতিয়া বিয়া দিছোঁ। তাইৰ ‘হাচবেণ্ড’ আছে। তোমাক আৰু বিশেষ কি ক'ম? জানাই নহয়, টাউনত চলা কিমান টান! অধিক কি? বেয়া নাপাবা দেই। ইতি—

—পৰাগ—

তাৰ পাছত বিভূতিৰ চিঠিত যে কি আছে মৃণালে এনেয়ে বদ্বিজ পালে। সেইখন এখন মিনতিৰ চিকিৎসাৰ মন্ত জমা-খৰচৰ হিচাব। সেইখনৰ মতে বিভূতিয়ে পায় এশ বিৰাশী টকা। তাৰে নৰ্থে টকা শহুৰেকে দিছে। আৰু বাকী বিৰামন্তে টকা মৃণালে পৰিশোধ কৰিব লাগে। শেষত মন্তব্য কৰিছে যে এই বাকী টকা পৰিশোধ নকৰা পৰ্য্যন্ত মিনতিৰ চিকিৎসা একেৰাৰে বন্ধ থাকিব।

সকলো কান্ড-কাৰখানা দেখি মৃণালৰ খঙ উঠি আহিল। প্ৰথমে খং উঠিল পৰাগৰ ওপৰত। তেৱেঁই বিভূতিক ডাঙৰ নিবন্ধ কৰিছিল আৰু খৰচ-পাতিও নিজে দিম বুলি লিখিছিল। খৰচ দিয়ক নিদিয়ক, আন ডাঙৰ লগালে

মৃগালে ভাতকৈ অনেক কম খৰচতে চাব পৰিলেহেঁতেন। নিৰ্ভূতিক সম্পূৰ্ণ
 ক্ষেত্ৰাচাৰ দিয়াও সি খুচিমতে এটকাৰ ঠাইত দুটকা 'চাম্ভ' কৰিছে। দ্বিতীয়তে
 খং হ'ল গহুৰেকৰ ওপৰত। তেওঁ নিজে এশ টকা মৃগালৰ পৰা নিছে আকৌ
 মাকৰ হাতৰ পৰাও পচিশ টকা নি ডাঙৰক দিলে মাত্ৰ নম্বৰ টকা। তেওঁ
 এজন বয়োবৃদ্ধ লোক। ইফালে মিনতি নিজৰ জীয়েক। তাৰ পাছত বাগ
 উঠিল বিভূলৈ। সি যে ইমান টকা দাবী কৰিছে—চিকিৎসা কৰিলে
 কি? তাৰ চিকিৎসাত বেমাৰ দেখোন বোঁছেহে হৈছে বোলে। ইফালে
 সমাজতো তাৰ স্থান নাই। লোকে লম্পট বুলিহে জানে। কিন্তু সি ডাঙৰ
 যোতিয়া তাৰ ব্যৱসায় সি কৰিবই। সুবিধা এৰিব কিয়? শেষত মৃগাল
 অতিশয় ব্যাখিত হ'ল মিনতিৰ কথা ভাবি। এই মিনতি!—যাক সি প্ৰাগতকৈও
 ভাল পাইছিল।—এই ভাৰ্যা, যাৰ বাবে সি নিঃকিন অৱস্থাবেও দুহাতে খন
 ভাঙিব লগা হৈছে;—এই সহধৰ্ম্মিণী, যাক সি সুখে-দুখে জীৱনৰ সঁজনীৰূপে
 অগ্নি-সাক্ষী কৰি বৰণ কৰিছিল—সেই মিনতিয়ে মৃগালৰ মেহশীলা মাত্ৰ শেষ
 মুহূৰ্ত্ততো এবাৰ আহি দেখা নিদিলেহি। স্বামীদেৱৰ প্ৰতি তাই অকণো
 স্নেহ-অনুকম্পা প্ৰকাশ নকৰিলে। আৰু তাইকে কেন্দ্ৰ কৰি চাৰিওফালে ভৰা
 দুৰ্দ্দৰ্শৰ স্বাৰ্থৰ জালত পৰি মৃগাল কক্‌বকাৰ লাগিল। কি সুন্দৰ বিচাৰ!
 কি চমৎকাৰ সংসাৰ ধৰ্ম্ম!! হাতৰ চিঠিখন টুকুৰা টুকুৰাকৈ ছিৰি দলিয়াই দি
 মৃগাল আবেগেৰে বাস্তাৰ ফালে ওলাই গ'ল।

দুপৰীয়া শোৱাৰ অভ্যাস মৃগালৰ নাই। সিদিনা কিন্তু সি বৰ ভাগৰুৱা
 মানুহৰ দৰে অৱশ-অলসভাবে শুই পৰিল। বিছনাত পৰি সি টোপনি বোৱা
 নাই—ওপৰৰ ফালে মূখকৈ ভাবি আছে : এতিয়া সি কৰিব কি? খাব কি
 দৰে? ইফালে ধাৰ বোৰেইবা মাৰে কি উপায়ে? সাধাৰণ চাৰ্কাৰ কৰি পেট
 প্ৰবৰ্ত্তন কৰাই টান; আৰু ভগৰ-নুপেনকনো এতিয়া কি দৰে অকলে ঘৰত ৰাখি
 সি দূৰত থাকিব পাৰে? মাকে এৰা দি বেচাৰা মৃগালক অথাই সাগৰত
 পেলালে। কি কৰিব, কি নকৰিব ভাবি মৃগালৰ টোপনি নোহোৱা হ'ল। তাৰ
 হাত ঝড়ীভে মোকোলাৰ নোৱাৰিলেই, এতিয়া মূৰটো গুজিব ঠাই, মাটি-
 ভেঁটিখিনিও যে যাবৰ উপক্ৰম হৈছে! আনহাতে দিন পলম হয় মানে যে সুদ
 বাঢ়ি কেবেলাতকৈ গুটিও দীঘল হৈ যাব। এই গম্ভীৰ মৃগাল কি দৰে উদ্ধাৰ
 হয়? কোনে তাক সহায়-সহানুভূতি দেখুৱাব? ককায়েকহঁতে দখীয়া
 মৃগালৰ লগত কোনো লেটি-খেটি কৰিব নোথোজে। গহুৰেকহঁতে মিনতিক-

এম. এল. এ.—৮

লৈগৈ এক নতুন কূট-জাল ৰচনা কৰিছে। ওচৰ-চুবুৰীয়া ভেনে কোনো ষোড়ধান মানুহ নাই যি মৃগালক সহায় কৰিব পাৰে; আৰু গাঁওৰ দোকানী মহাজন যি কেইটা আছিল সেই আটাইবোৰে হাতহে পাতি আছে এইবুলি,—“তোমাৰ বাকী পৰিশোধ কৰা।”

দিনৰ পাছত দিন আৰু ৰাতিৰ পাছত ৰাতিকৈ সময় বাগৰিবলৈ ধৰিলে। অনাহাৰ-অনিদ্ৰাই মৃগাল শূকৰাই-খাগাই যাবলৈ ধৰিলে। তথাপি, তাৰ কোনো সমস্যাৰ সমাধান নহয়। সি কোনো চৰকাৰী হাইস্কুলত চাকৰি বিচাৰি পি, এচ, চি, লৈ দৰ্শাস্ত্ৰ কৰিছিল। বেলৱে, ডাকবিভাগ আৰু চৰকাৰৰ নতুনকৈ খোলা কমিউনিটি প্ৰজেক্টলৈও দৰ্শাস্ত্ৰ দিছে। কিন্তু বি, এ, ব ‘বিজাল্ট’টোও নোলোৱাত কোনোফালে একে সন্নিবিধা কৰিব পৰা হোৱা নাই। গতিকে মৃগালে আশা-নিৰাশাৰ মাজেৰে পৰীক্ষাৰ ‘বিজাল্ট’ৰ কাৰণেই ব্যগ্ৰভাৱে অপেক্ষা কৰি থাকিল।

মৃগালে ‘বিজাল্ট’ক অপেক্ষা কৰি থাকিব পাৰে,—কিন্তু অভাৱ-অভিযোগ-বোৰে কাকো অপেক্ষা নকৰে। মৃগালৰ ঘৰত আকৌ খোৱা-লোৱাৰ সমস্যাই দেখা দিলে। এদিন দুপৰীয়া আহাৰ কৰি উঠাৰ পিছতো তগৰে কলে “ককাইদেউ! আজি ৰাতিলৈ আৰু চাউল নাই।” কথাষাৰ শুনিয়েই মৃগালৰ বুকু চিৰিৎ কৈ উঠিল। নিজৰ মনতেই সি কলে—“তেন্তে এতিয়া উপায়!” চকীখনতে মূৰটো আওজাই টেবিলখনৰ ওপৰত ভৰি দুটা তুলি বহি মৃগাল আকৌ চিন্তাসাগৰত বৰ গ’ল। এইবাৰ সি কি বোচি বা বন্ধকত থৈ ৰক্ষা পৰিব? কিছূ সময় তভক্ মাৰি থাকোতে হঠাতে মনত খেলালে যে এই চকী-মেজ কেইখনকে দেখোন সি কাবোবাক দিব পাৰে! কিমান মানুহৰ ঘৰত চকী মেজ নাই, সেইবোৰেও জানো চলা নাই? এৰা, এইটো বন্ধিৰেও কেইটামান দিন অন্ততঃ তৰিব পৰা যাব। কিন্তু পাছ মূহুৰ্ত্ততে ভাব হ’ল—এইবোৰ মিনিতিৰ যৌতুকত দিয়া বস্তুহে? মিনিতিৰ স্বত্ব থকা বস্তুত এইদৰে হস্তক্ষেপ কৰাটো কোনোমতে সঙ্গত নহ’ব। বিশেষকৈ মিনিতিৰ পৰা এতিয়া সি দেহেমনে আঁতৰ হৈ আছে। কিন্তু মিনিতিৰ লগত থকা অলক্ষ্যৰ? সেই বোৰভো প্ৰকৃত দাবী মৃগালৰ নাই। কাৰণ মিনিতিৰ দেউতাকেই সকলো অলক্ষ্যৰ দিছে। এই কথাবোৰ মনলৈ অহাৰ পাছতে তাৰ লাজ লাগিল। ছিঃ, ছিঃ! কি কথাবোৰ সি ভাবিছে! ভিৰোতাৰ হাতৰ-কাণৰ বোচি খোৱা কথাও সি ভাবিব লগা হৈছে! হাঁয়, হাঁয়! তাৰ কি অধঃপতন হৈছে! লাগিলে নেখাই থাব

—সিও ভাল ; তথাপি ইমান নীচ কাম সি কৰিব নোৱাৰে। ইমান ভালৈ সি নামিব নোৱাৰে। চকাৰ পৰা খপ্-জপকৈ উঠি মৃণাল চোতাল পায়গৈ। হাত দুখন বুকুত বান্ধিলে অলপ ইফাল-সিফাল কৰিবলৈ লাগিল।

দহিকতৰাজনীয়ে চৰ্জিনাৰ ফুলবোৰ ঠোটেৰে বিদাৰি দিছে। কেবাটাও ফুল মৃণালৰ গাতে তপ্-তপকৈ পৰিল। লগতে চৰ্জিনা ফুলৰ মদে গোন্ধ এটাও তাৰ নাকত সোমাই গ'ল। ওপৰলৈ মূৰ তুলি চায় যে দীঘল দীঘল হৈ চৰ্জিনাবোৰ ওলমি আছে।—“ইমানবোৰ চৰ্জিনা লাগি আছে! সেইবাৰ বেচিলেওতো যথেষ্ট পইচা পোৱা যাব! নূপেনে হাটত গৈ বেচিব পাৰে। এৰা, ঠিক কথা। ঈশ্বৰে এটা সাম্প্ৰতিক উপায় দিলে অন্ততঃ। বাটৰফালে মৃণাল কেইখোজমান যাওঁতেই দেখিলে যে নূপেন স্কুলৰ পৰা আহিব লাগিছে। সেইদিনা শনিবাৰ, স্কুল ‘হাফ’ হৈছে।

“নূপেন! খাই উঠ এই চৰ্জিনাবোৰ পাৰিবিচান। ডেৰ চৰ্জিনা লাগি আছে। এইবোৰতো হাটলৈ নিব পাৰ তই?”—ককায়েকৰ কথা শুনি অলপ ইজন্ততঃ কৰি নূপেন ঘৰ সোমাল। ককায়েকৰ কথামতে সি বহুতো চৰ্জিনা পাৰি পেলালে।

শ্ৰেণীৰ ভিতৰত নূপেনৰ অৱস্থাই বেয়া বুলি আন ল'ৰাবোৰে জানে। কাৰণ সময়মতে মাছুল দিব নোৱাৰি স্কুল খতি কৰে নূপেনেই বোছি। নূপেনৰ কাৰণে এইটো বৰ লাজৰ কথা আছিল। কেইবাদিনো স্কুললৈ নোযোৱাৰ পাছত যিদিনা সি প্ৰথমে যাব লগা হৈছিল, সেইদিনা তাৰ বৰ টান লাগিছিল। মাস্টৰে বা কি কয়, ক্লাচৰ বন্ধুৱে কোনে বা কি ঠাট্টা কৰে—এই ভয়, সঙ্কোচতে তাৰ মন মৰি গৈছিল। ছাত্ৰৰ এটা ধৰ্ম্ম এই যে—সি তাৰ সমনীয়াৰ ওচৰত কোনো বিষয়তে হীন বা নিঃকিন বুলি বিবেচিত হ'বলৈ বৰ টান পায়। কিন্তু বেচাৰা নূপেন এই সঙ্কটৰ পৰা নিজক প্ৰায়ে বচাব নোৱাৰিছিল। আজি আকৌ ককায়েকে তাক হাটলৈ চৰ্জিনা বেচিবলৈ বাবলৈ কৈছে।—কি দাৰুণ সমস্যা! হাটলৈ যে গাঁওৰ সকলো চিনাকি মানুহ যায়। তাৰ পৰিচিত ছাত্ৰ-বন্ধু আৰু মাননীয় গণিক সকলো যে তালৈ আহিব! নূপেনক চৰ্জিনা বেচা দেখিলে এই আটাইবোৰে বা কি ভাবে? ভাবি ভাবি নূপেনৰ বৰ লাজ লাগিছে। ইফালে নগলেও ককায়েকে খং কৰিব। কি কৰিব, কি নকৰিব ভাবি নূপেনে চৰ্জিনাৰ পাছটোৰ ওচৰতে জুপুকা মাৰি বহি আছে।

নূপেনে চাঁজনা গছত উঠি থাকোঁতেই কোনো এজন ল'ৰাই মৃণালৰ হাতত এখন 'এক্সপ্ৰেচ' লেটাৰ দি থৈ গ'ল। সেইখনকে পঢ়ি মৃণালে অনেক বেলি ভল্কা মাৰি আছিল। চিঠিখন মৃণালৰ শহুৰেকে লিখা। তাত তেওঁ লিখিছে যে বিড়তিয়ে সদায় আহি পইচাৰ বাবে দিগ্দাৰি দি থাকে। শহুৰেকে নিজৰ পৰাই বহুদিন টকা চিকিৎসাত খৰচ কৰিছে। আৰু, তেওঁৰ তাতকৈ বেছি খৰচ কৰিবৰ সামৰ্থ্য নাই। গতিকে মৃণালে মনে মনে নাথাকি মিনতিৰ বিষয়ে যি কোনো এটা বন্দবস্ত তৎক্ষণাত কৰিব লাগে। মৃণাল যিহেতু মিনতিৰ স্বামী, সে ইবাবে এইকথা জনোৱা হ'ল।—চিঠিখনৰ আচল মৰ্ম এয়ে।

—চিঠিখন পঢ়া হ'লত নিৰুদ্বেগ চিন্তে মৃণাল চোতাললৈ ওলাই আহি দেখে যে নূপেনে চাঁজনাৰ পাছটো আগত লৈ বহি আছে।

“কি, তই দেখোন এতিয়াও ঘোৱা নাই? হাট ভাগিলে যাৰ নেকি? অ' ভগ্ন! চাওঁ, মোক ধুতি-চোলাযোৰ দে। সি স্কুলীয়া বাবু, হাটলৈ কিয় যাব? ময়ে দেখোঁচোন কি হয় ...”—বৰ বিবস্ত হোৱাৰ দৰে মৃণালে ক'লে। এতিয়া কথা বিষম যেন দেখি ল'ৰা-লৰিকৈ নূপেনে চাঁজনা খিনি ডাঙৰ বেগ এটাত ভৰাই বজাৰলৈ গ'ল। নূপেনে যে বৰ অনিচ্ছা সত্ত্বেও বাধ্য হৈছে গ'ল এই কথা মৃণালে বদ্বজিছিল। অৱস্থাৰ খাতিৰত যে নূপেনক পঠাব লগা হ'ল, এইবাবে মৃণালৰ মনত দুখ লাগিল। কিন্তু আজিকালিৰ স্কুলীয়া ছাত্ৰই কিবা এটা স্বাধীন কাম কৰি খাবলৈ বা, কোনো এটা কামত অভিভাবকক সহায় কৰিবলৈ কিয় টান পায়,—সেইকথা সি নুবুজে। কৰ্ম কৰিবলৈ লজ্জাবোধ—ই জাতিৰ এটা অকল্যাণৰ লক্ষণ। যাৰ খেতি আছে সেই ল'ৰাই পথাৰলৈ নাযায়, যাৰ ঘৰত গিপকাম সেই ল'ৰাই অভিভাবকৰ লগত সহযোগ নকৰে; এনেকি বহুত ছাত্ৰই মাকক খৰি দুডাল পৰ্যন্ত ফালি-ছিৰি যোগাৰ নিদিয়াৰ ফলত মাকে নিজে সেই কাম কৰিব লগা হয়। চেনেহীয়ে মৃণালৰ ওচৰত নূপেনৰ বিবুদ্ধে এনেকুৱা আপত্তি বহুত দিছিল। স্কুলত পঢ়িলে কাম কৰিবলৈ লাজ বা অৱহেলা কৰিব লাগে—এই শিক্ষা ক'ব পৰা আছিল? কোনো সভ্য জাতিৰ জীৱনভিত্তি এনে কথা শুনিবলৈ পোৱা নাযায়?

হঠাতে আকৌ হাতৰ চিঠিখনৰ কথালৈ মৃণালৰ মনটো ঘূৰি আহিল,—
“মিনতিৰ মই স্বামী। সেয়ে মোক জনাইছে। তেন্তে সচাকৈয়ে মই কিবা স্বামীৰ কৰ্তব্য কৰা নাই নেকি? মিনতিকতো শহুৰেই নিজে নিছিল—তাত চিকিৎসাৰ সুবিধা হ'ব বুলি! এতিয়া তেৱেই লিখিছে—মই কিবা বন্দবস্ত

কৰিব লাগে। বন্দবস্ত কিহৰ ? চিকিৎসাৰ নে আইন কিবা ? কিন্তু মিনতিয়ে মোৰ দুখনী মাফুৰ শেষ মূহুৰ্ত্ততো এবাৰ আহি দেখা নিদিলেহি। সেইজনী মিনতিক মই ক্ষমা কৰোঁ কেনেকৈ ? নাইবা, শহুৰহঁতেও তেওঁক নপঠাব পাৰে। হয়তো সময়ে-সময়ে বেছি অসুখৰ বাবেও নহাতক থাকিব পাৰে। কিন্তু চিঠি-পত্ৰতো এখন দিব পাৰিলেহেঁতেন ! অৱশ্যে,—চিঠি-পত্ৰ ময়ো লিখা নাই। কিজানি,—সেয়ে অভিমান ! বাৰ, মোৰ কথা বাদ দিলোঁ। আইৰ সৈতে মিনতিৰ কি লাগিছে ? আয়েতো মিনতিৰ নাম নুশুনিছিল ! চৰিত্ৰহীনা, বেশ্যা আদি নানা প্রলাপ বাকিয়ে আই গুচি গ'ল। ডাক্তৰে কৈছিল—কিবা কঠিন আঘাতত আইৰ চিত্ত-চাঞ্চল্য ঘটিছিল। তেন্তে কি এইবোৰৰ বাবে মিনতিয়েই দায়ী ? হয় ! আইক যদি এবাৰ ভাল অৱস্থাত পালোঁহেঁতেন ! তেওঁ গ'ল শান্তিধামলৈ—দুখ-তাপ, পাপ-দুশ্চিন্তা সকলো মোৰ মূৰত জাপি দি। মই এতিয়া কৰোঁ কি ? মিনতিক আনিম—পাপ গ্ৰহণ কৰি পুণ্যাশীলা জননীৰ প্ৰতি অপ্ৰক্ৰা কৰা হয় নেকি ? মিনতিক এৰিম—ধৰ্ম্ম-পত্নীৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰা পাপত লিপ্ত হওঁ যদি ? কি কৰোঁ, কি নকৰোঁ ! কোন বাট লোৱা সঙ্গত হ'ব ! কোনে আহি এই সমস্যাৰ সমাধান কৰি দিব ?”—মন আৰু বিবেকৰ তুমুল সংঘাতত মূৰ্গালে কপালতে হাত থৈ -চিহ্ননাৰ তলৰ টুলখনতে বহুপৰ বহি থাকিল। তেতিয়া বেলি-টোৱে তাৰ শেষ শক্তি প্ৰয়োগ কৰিও চোকা কৰিব নোৱাৰা পাতল ব'দ কণেৰে পৃথিৱীক মৰম কৰিবলৈ বিচাৰিছে।

খুঁত-চোলাজোৰ গাত সুমুৱাই লৈ মৃণাল আজি শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গ'ল। বেছি বেলি নাছিল বাবে ল'ৰালৰিত সি মূৰ পৰ্য্যন্ত আচুৰিবলৈ পাহৰি গৈছিল। যেনেদৰে হলেও মিনতি আৰু শহুৰেকহঁতৰ লগত এটা বৃজা-পৰা কৰিব লাগে—এয়ে তাৰ মূল চিন্তা। নহলে কথা-কাণ্ড গৈ কিবাহে হ'ব। ভৱিষ্যতে যি হওক নহওক, মানুহে যাতে শেষত মৃণালৰ গাত দোষ জাপিব নোৱাৰে, অন্ততঃ সেই বাটটো মাৰিবলৈ মৃণাল আজি দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হ'ল। আৰু খন্তেকো পলম নকৰি বেগাই খোজ ল'লে।

মৃণাল ইমান কোবেৰে গৈছিল যে ৩৪ মাইল বাট প্ৰায় এঘণ্টাৰ আগতে গৈ পালে। শহুৰেকৰ গাঁও পাওঁতে মানুহৰ গাৰনাম নেদেখা আশ্চৰ্য হৈছিল। ঠিক এনেকুৱা হিৰণ্যাক্ষ-বধৰ সময়তেই মৃণাল গৈ শহুৰেকৰ চোতাল পালে। সেই সময়ত শহুৰেক ভবেশ বৰুৱাই গোহালিত গৰু বান্ধিবলৈ লাগিছে। কাৰণ হলোৱা ফুল, সিদিনা ছুটী লৈ ক'ৰবালৈ গৈছিল। শহুৰেক ৰূপহীও ওচৰৰে এখন গোপিনী-সবাহলৈ গৈ তেতিয়ালৈ আহি পোৱা নাছিল। খুলখালীয়েক বিজুলী আৰু আন ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে বৰ ঘৰতে কিৰিলি পাৰি আছিল। কিন্তু বিজুলীয়ে সেই গাভগোলৰ মাজতে লেম্প কেইটাও চাফা কৰি জ্বলোৱাৰ দিহা কৰিব ধৰিছে।

বহস্যৰ বিষয় এই যে, বিভূতিয়ে সময় পালে তেতিয়াও ভবেশ বৰুৱাৰ ঘৰত এপাক সোমাবলৈ এৰা নাছিল। সেই দিনাও কোনোবা ফালৰ পৰা আহি বিভূতিয়ে মৃণালৰ ঠিক আগে আগে মিনতিৰ ডুইং ৰুমত সোমাইছে। মিনতিৰ মন ভাল নাথাকিলে প্ৰায়ে ডুইং ৰুমৰ আৰামী চকীখনত বহি এখন কিতাপ পঢ়াৰ ভাও কৰি থাকে। সেই দিনাও কিতাপখন বুকুতলৈ কিবা অজান ভাবত তুম্বৰ হৈ আছিল। মিনতিৰ এটা গুণ আছিল এই যে, বিভূতি লম্পট হওক, গুন্ডা হওক, যিয়েই হওক লাগিলে; তাৰ আগত এতিয়া সন্মোচ তাৰ নেদেখুৱাইছিল। কিয়নো, পাভল মনৰ চেলেপ, ডেকাক নাৰীসুলভ গাম্ভীৰ্য্যেৰেই তাই সহজে শাসনত ৰাখিব পাৰিছিল। সেয়ে বিভূতিয়ে কহু-দিন চিকিৎসা কৰিলেও আৰু মিনতিৰ ওচৰলৈ ঘনাই আহিলেও কোনো পাভল

কথা ক'বলৈ বা ঠাট্টা-মস্কৰা আদি কৰিবলৈ তাৰ সাহসে নুফুলাইছিল।

সিদিনা সময়টো অলপ বেয়া হোৱাৰ বাবেই নে কি কৰাণতে বিভূতিয়ে বৃন্দটোত সোমায়ৈ অলপ ইতস্ততঃ কৰি নিজে নিজে একাষত বহিল; আৰু আন্দাজতে মিনতি বুলি সন্দিগ্ধে—“খুড়াদেউ কলৈ গৈছে?” ইফালে তাৰ পশু মনটোৱে ক'লে—“হৃদয় খৈৰ্য্য ধৰ। তই যাক অসুবিধা বুলি ভাবিছ, সেই অৱস্থা হয়তো তোৰ সুবিধাৰ বাবেই দৈবৰে ঘটাই দিছে।”

বিভূতিৰ এনে অপ্ৰত্যাশিত, অসময়-আগমনত মিনতি মনে মনে অসন্তুষ্ট হৈছিল। সেয়ে কণ্ঠ-নকণ্ঠকৰি কিছূ পলমকৈ উত্তৰ দিলে—“আছে।” ঠিক সেইখিনি সময়তে মৃণাল হঠাতে বৃন্দটোলৈ সোমাই আহিল। তেনে নকৰি উপায়ো নাছিল। কাৰণ শহুৰেকৰ বৰ-ঘৰলৈ সি পোনে-পোনে সোমাই যাব নোৱাৰে আৰু চোতালত তেনেকৈ থিয়হৈ থকাটোও বৰ অশোভন যেন দেখি।

মৃণালেও বৃন্দটোত সোমাইছে, সেইফালে বিজুলীয়েও লেম্পটো হাততলৈ প্ৰবেশ কৰিছে। পোহৰত আৰ্চাম্বিত মৃণালৰ মূখমণ্ডল জিলিকি উঠাত স্বপ্না-ভিত্ততাৰ দৰে মিনতি চমকি উঠিল; আৰু কি কৰিব, কি নকৰিব ভাবি আত্ম-কিস্তাত হৈ নিশ্বাসক প্ৰস্তুৰ-মুৰ্ত্তি এটাৰ দৰে থিয় হৈ ব'ল। ইফালে বিভূতিৰ বিহ্বলতাৰ সীমা নাই। এনেয়ে চোৰবদৰে চুচুক-চামাককৈ বহি সি অস্বস্তিবোধ কৰি আছিল। তাতে কোনোৱে সপোনতো ভাবিব নোৱাৰা এনে আশ্চৰ্য্যজনক ভাবে মৃণালে যে ঠিক সেই মূহুৰ্ত্তিটোতে আহি ঘপহকৈ ওলাবহি, সেইটো বিভূতিয়ে কল্পনাও কৰিবপৰা নাছিল। দুৰ্ব্বল মনৰ চেঙেলি ডেকা থকমকৈ থিয় হৈ দিলে আৰু কিবা ক'বলৈ গৈ ‘আ—আ’ কৰি ‘আপনি’টোও উচ্চাৰণ কৰিব নোৱাৰি ঘামি উঠিল।

“বাৰু, বাৰু; মই ইমান কোনো ডাঙৰ মানুহ নহয় যে, মোক দেখি সকলোৱে থিয় হৈ দিব লাগে।” বজ্জ-গম্ভীৰ স্বৰত কোৱা মৃণালৰ এই বিদূপ-বাণে মিনতিৰ অন্তৰ ভেদি গ'ল। তাই স্বামীক বহিবলৈ কোৱাৰ সাধাৰণ ভদ্ৰতাৰ কথাও পাহৰি গৈছিল; নাইবা, সেই পটভূমি এৰি পলাই পল্লং দিবলৈও নোৱাৰিলে। এনেকি, বিজুলীয়েও ভিনিহিয়েকৰ মূখ দেখি অজানিতে ভয় খাই, একো নোকোৱাকৈ থৰ লাগি ব'ল। মৃণালে নিজেই কামৰত থকা চকী এখন গাৰ ওচৰলৈ টানি আনি বহি পৰিল; আৰু বিভূ-মিনতি দুয়োৰে ফালে চাই তীক্ষ্ণদৃষ্টিৰে ক'লে—

“মই যদি কাৰোবাৰ শাস্তি ভঙ্গ কৰি আছোঁ—প্ৰথমে ক্ষমা বিচাৰিছোঁ।

দ্বিতীয়তে আটাইবোৰ অনুভূতি সাপেক্ষে যাদু দুই-এটা কথা কৈ মই বিদায় হ'ম।”
—এইখিনি কৈ আৰু বোহি শক্তি সঞ্চয় কৰি মৃণালে চকীৰ পিছফালে মূৰটো
আঙুৰাই বিড়ম্ব ফালে স্থিৰ-দৃষ্টি চাই ব'ল।

“বিড়ম্বিত ডাক্তৰবাবুৱে মৃণাললৈ টকাৰ বিল দি ৭।৬ ইংৰাজী তাৰিখে
এখন চিঠি পঠোৱা হয়নে ?

“হয়, পঠাইছিলোঁ।”—অলপ ভয়-ভয়কৈ আৰু কিছু আশাৰ ভাবেৰে উত্তৰ
দি বিড়ম্বিতয়ে বহাৰ চেষ্টা কৰে।

“আৰু সেই চিঠিত স্বহস্ত-লিখিত এনে কথা আছিল নে—যে টকা আদায়
নোহোৱা পৰ্যন্ত বোগীৰ চিকিৎসা বন্ধ থাকিব ?”

“আ—আ আছিল হয়—কিন্তু—”

“কিন্তু-কিন্তু কি ডাক্তৰ !—এইয়া ডাক্তৰী কৰা হৈছে—নে ডাক্তৰীৰ নামত
লাম্পট্য ?.....” মৃণালে উত্তেজিত হৈ উঠে।

“লাম্পট্য ? আপুনি কি কৈছে, দলৈ !”

‘লাম্পট্য’ শব্দটোৱে বেজীৰে খোচৰাবাদি মৰাত বিড়ম্বিতয়ে প্ৰতিবাদ কৰি
উঠিল। মিনিতিয়ে কিন্তু কথাষাৰৰ ভালকৈ একো অৰ্থ খৰিব নোৱাৰি হতভম্ব
হৈ ঘামি-ঘামি ব'ল।

“এৰা, কি কৰিম ! তাতকৈ ভাল শব্দ যে মই বিচাৰি পোৱা নাই ?”

“আপুনি ইয়াৰ কৈফিয়ৎ দিব লাগিব। আপুনি মোক অপমান কৰিছে।”

“মই কালেকো পৰোৱাই কৰা নাই। সৰ্ব্বসাধাৰণ মানুহৰ মূখতে ইয়াৰ
কৈফিয়ৎ বিচাৰিলে হ'ব।”

“আপুনি মোৰ টকা দিব লগাৰ ভয়ত এইবোৰ কুতৰ্ক তুলি দিছে। মই
বদ্বজিছোঁ।”

“বন্ধুৰ ঘৰলৈ বিয়া খাবলৈ গৈ ডাক্তৰ ডাক্তৰ বিষয়া সকলে দীঘল দীঘল
‘ষ্টেভেলিং এলায়েণ্’ লোৱাৰ আজিকালি দিহা হৈছে। কিন্তু আভা দিবলৈ
বা মূখচূপতি মাৰিবলৈ বাওঁতে ডাক্তৰ সকলে ভিজিট পোৱা নিয়মতো এতিয়াও
আমাৰ দেশত হৈ উঠা নাই,—বৰুৱা চাহাব ! টকা প্ৰকৃততে মই দিব লাগে—
নে পাৰহে লাগে—ভাৰ হিচাব-নিকাচ ভালকৈ কৰিব লাগিব।”

“কি, ইমান কথা ! আজি ডেৰমাহ-দুইমাহ খাটি গৈছে....”

“গৈছে পৰিণাম ভালেই হ'ব ডাক্তৰ,—যদি লক্ষ্যৰে কৰে। মই আজি এই
সময়ত আহি পোৱাটোৱেই এটা শূন্য লক্ষণ। কি কৰ, মিষ্টাৰ ডাক্তৰ ?”

“শুনোচ ডাক্তৰ চাহাব ! ডাক্তৰী, মাষ্টৰী আৰু গৱৰ্ণমিণী সকলোৰে জীৱনত শোভা নাপায়। এই বৃত্তিৰ বাবে কেইজনমান মানুহ জিম্মাৰে বাছি পঠায়। মোৰ গৱৰ্ণমেণ্টেই ভুল হৈছে। আপোমাক কেণ্ডিগাও মই চিকিৎসাৰ অধিকাৰ দিব নালাগিছিল। কাৰণ সেই বোগ্যতা আপোনাৰ নাই।”

“উঃ ! ইমান অপমান আৰু সহ্য কৰিব নোৱাৰি। মিনতি ! মোক তোমালোকে চিকিৎসাৰ ভাৰ দি শেষত ইমান লাঞ্ছনা……।”

“সঁচাকৈয়ে ডাক্তৰক ইমান কথা কোৱাৰ আৱশ্যকতা নাই। অধিকাৰ দিছিলেই যদি—এতিয়া আৰু এইবোৰ অনাহক কথা নুতুলি ভেঙৰ লেঠা চাফা কৰি দিলেই হ’ল।” মিনতিয়ে অশেষ ধৈৰ্য আৰু সাহস সঞ্চয় কৰি এইকথাত্বিনি ক’লে। কাৰণ এনে অপ্ৰীতিকৰ দৃশ্যৰ কেনেকৈ ওৰ পৰে ; সেইটোৱেই আছিল তাইৰ প্ৰধান চেষ্টা। কিন্তু, জুইত বিচনীৰ বতাহ লাগিলে নুনুমান, বৰং বোছিকৈহে জ্বলে। এইবাৰ, মিনতিৰ পাল পৰিল। মৃণালে ইমান পৰে সেই চেগকে বিচাৰি আছিল।

“সুঃ ! অধিকাৰ ? অধিকাৰ দিছিলোঁ চিকিৎসাৰ—কিন্তু হে সাধৱী ! সেই অধিকাৰৰ ঠাইত অনধিকাৰ আৰু স্বেচ্ছাচাৰ কিয় ? তোমালোকে অধিকাৰৰ কি নতুন সূত্ৰ আৱিষ্কাৰ কৰিছা ?”

“আপুনি মোৰ চৰিত্ৰ সমালোচনা নকৰিব। মই সহ্য কৰিব নোৱাৰিম।”
—মিনতিৰ উশাহ চুটি হৈ আহে।

“চৰিত্ৰ সমালোচনা কিয় সহ্য হ’ব ? কুচৰিত্ৰৰ স্বেচ্ছাচাৰৰ বাটত সমালোচনা ৰে বিৰাট অন্তৰায় !”

“কুচৰিত্ৰৰ স্বেচ্ছাচাৰ ! উঃ ! আপুনি ভদ্ৰতাৰ বাহিৰ হৈছে। এইবোৰ একেবাৰে অসং কথা।”

“সুন্দৰা ! হাঃ হাঃ হাঃ ! সতী, সীতা, জয়মতী ! আত্মাৰ এই নিৰ্জৰ্ন কঙ্কণ—এক লম্পটৰ লগত মূখচুপতি ?”

“ওঃ খবৰদাৰ, খবৰদাৰ—নীচ, নিলাজ !”

“মৃণাল নীচ, প্ৰত্যাৎপন্নমতি নাৰী ! চৰিত্ৰৰতী ?”

“চৰিত্ৰহীন ! নিজৰ চৰিত্ৰ কি ? মিনতিৰ চকুত ধূলি দিব নোৱাৰা। সেই দেখি আনক কলঙ্ক দিবলৈ……ছিঃ ছিঃ বাহিৰ—বাহিৰ—দেউতা—দেউতা !”

মিনতি একেবাৰে অধীৰা, বিহৱলা হৈ হাতখন দাপ্তি ফণাহতা ফণীনিৰ দৰে

ভবিৎসপ্তাবে মৃণালৰ ওচৰলৈকে গ'ল। তাই একেবাৰে পাহৰি গৈছিল যে—
মৃণাল তাইৰ আৰাধ্য দেৱতা, স্বামী গুৰু। স্বামীৰ নিন্দাকাৰী ছদ্মকেশী
মহাদেৱেই ক্ৰোধান্বিত পাম্ৰ্ভীয়ে খেদি যোৱাৰ মিনতিয়ে মিছা কলঙ্ককাৰী
স্বামীক কোনো শত্ৰু বেন বোধ কৰি এইদৰে খেদি গ'ল।

মিনতিৰ ৰণ-চণ্ডীৰ দৰে মূৰ্ত্তি আৰু বদকৃত কুঠাৰৰ ঘা মৰাৰ দৰে বাক্য-
বাণে মৃণালকো একেবাৰে অস্থিৰ আৰু বিহ্বল কৰি তুলিলে। ক্ষোভিত,
মৰ্মাহত মৃণাল আচম্ৰিতে চকী ত্যাগ কৰি থিয় হৈছিল— এনেতে ভবেশ
বৰুৱা আহি ঘটনা-স্থলীত উপস্থিত হ'ল ; আৰু কথাৰ আগ-পাছ নুগুণাকৈয়ে
মিনতিৰ কথাত যোগ দিলে।

“বাহিৰ হ ! বাহিৰ হ বেগতে। মোৰ ঘৰলৈ আহি মোৰ ছোৱালীৰ
ওপৰতে ইমান দৌৰাখা !”—বুদ্ধস্বৰে অধিকাৰৰ সূৰত ক'পি-ক'পি কোৱা
কথুখিনিৰে মৃণালৰ মূঠেই ভয় লগা নাই। লাজ, অভিমান নাইবা অপমান-
বোধও সি নকৰিলে। মাত্ৰ এক মহান গম্ভীৰ ভাব অৱলম্বন কৰি বিজ্ঞতাৰ
দৰে সি কৈ উঠিল—

“মোক খেদিবলৈ কোনেও ইমান কষ্ট কৰিব নালাগে। আপুনিও নালাগে
—আপোনাৰ কন্যাও নালাগে। মৃণাল উদ্দেশ্যবিহীন পাগল নহয়। আহি-
ছিলোঁ আপোনাৰ চিঠি পাই—কিবা ব্যৱস্থা কৰিবলৈ। (মিনতিৰ ফালে
চালাম কৰি) বিদায়—দেবী মিনতি ! চৰিত্ৰহীন মৃণালে তাৰ পাপ-দৰ্শনেৰে
আৰু কেতিয়াও কাকো আমনি নকৰে। মৃণালে এতিয়া ভালকৈ বদ্বিৰ
পাৰিছে যে, কাৰো স্বাধীনতাত কোনেও হস্তক্ষেপ কৰা উচিত নহয়। মিনতিৰ
ওপৰত মৃণালৰ কোনো কৰ্ত্ত্ব নাই।

“শেষত কৈ যাওঁ এটা কথা—যি সত্য, যি প্ৰত্যক্ষ ; মই তাকেহে মাত্ৰ
কৈছিলোঁ। মানৱ-চৰিত্ৰ অনুমান আৰু কল্পনাৰ অতীত। কিন্তু মৃত্যু পৰ্যন্ত
এই এষাৰ কথা মনত থাকিব—যে এগৰাকী ৰমণীয়ে মূখ-মুখীকৈ কৈছে—
মৃণাল নীচ, চৰিত্ৰহীন !”

—মুহূৰ্ত্ততে মৃণাল আন্ধাৰৰ মাজত অদৃশ্য হৈ পৰিল। মৃণালৰ কথাবোৰ
মিনতিয়ে সপোনত শূন্যৰ দৰে শূন্যলৈ। তাইৰ মন ভেঁটিয়া অৰ্দ্ধচেতন
অৱস্থাত। মৃণালৰ ওচৰলৈ চোঁচা লৈ পৰি যাব খোজা মিনতিক বিজ্ঞানীয়ে
কোনোমতে ধৰি মাটিতে বহুৱাই ৰাখিছে। ভবিৰ তলৰ পৰা পৃথিৱীখন
ওপৰলৈ গৈ মিনতিক গৈ মিনতিক বেন ওভোটা কৈ পেলাই দিব বদ্বিৰে ॥

“উঠ, উঠ, মোৰ আই ! কটা নিলাজ, দৰিদ্ৰৰ ঘৰত তোৰ আৰু মই নথওঁ । তোৰ বাবে এমুঠি চাউল মোৰ ঘৰতে ওলাব ।” —মিনতিৰ হাতত ধৰি থিয় কৰাবলৈ বন্ধ কৰি ভবেশ বৰুৱাই কয় । এনেতে, এচুকত চেপেটা মাৰি থকা বিভূৱে সেমেনা-সেমিনিকৈ ক’লে—“এবা, বলিয়াৰ কথাত কাণ দি লাভ নাই ।” —বিভূতিয়ে বঢ়াৰ কথাৰ লগত সদৰ মিলাব খুজিছিল । ইমান পৰে মিনতিয়ে বিভূৰ কথা পাহৰিয়েই আছিল । তাৰ মাত শুনাৰ লগে লগে খঙে একেবাৰে তাইৰ চুলিৰ আগ পালেগৈ ।

“এতিয়াই বাহিৰ হ কুকুৰ ! এতিয়াই—এতিয়াই । তোৰ পৰাই মোৰ ঘটমানে হৈছে ।”—কাল-বাঘিনীৰ দৰে মিনতিৰ ভয়ঙ্কৰ মূৰ্ত্তি দেখি বিভূ বাবুৰ চুৰ্ভি হেৰাই একে জাপে নঙলা মূখ পালেগৈ । —“দাহি মধুসূদন ! দাহি মধুসূদন !! কি কুক্ষণত আজি ইয়ালৈ আহিছিলোঁ ।” —দীঘল দীঘলকৈ শ্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাই বিভূ ঘৰমুৱা হ’ল ।

মৰ-আউসীটোও ঠিক সেই দিনাছে আহি মিলিল। নিবিড় আন্ধাৰত গাৰ ওচৰত থকা গছডালো মনিব নোৱাৰি। চেতনাবিহীন মৃগালৰ শৰীৰ-যন্ত্ৰটি কোনিবাদি আগবাঢ়ি গৈ থাকিল। উৎকট ভাবাবেগত তাৰ ভৰিৰ খোজবোৰ ঘেনি-তেনি উফৰি গৈছিল। গাৰলীয়া পথৰদ্বাৰা বাট। বৰষুণীয়া বতৰত গৰুৰ খচকনিত আৰু গাড়ীৰ চকা বহি মাজে মাজে একোটা পথৰদ্বাৰী যেন হৈ আছে। মৃগাল এবাৰ এনে গাঁত এটাত খোজ দি আগফালে হামখন্দৰি খাই পৰিল। লগে লগে গেজেলা বোকাবোৰ ছিটিকি কাপোৰকাৰি নষ্ট হৈ গ'ল। গাৰ্গে-মুখে পৰা ছিটিকনিবোৰ হাতেৰে মচিবলৈ চায় যে তাৰ গোটেই মূখমুণ্ডল ঘামে চৌৱাই পেলাইছে আৰু খুতৰিৰে সেই ঘাম টপুটপু কৈ সৰিব লাগিছে। সি আঠকাঢ়ি উঠিবলৈ চেষ্টা কৰিও পৰা নাই—তাক কিহে যেন হেঁচি ধৰিছে। “সুঃ—দুঃখলতা?” তাৰ অন্ধমতা দেখি সি নিজেই হাঁহি উঠিল। “কুদ্ৰুৎ হৃদয়দৌৰ্বল্যং ত্যক্তোতিষ্ঠ পৰন্তপ!” মোহাচ্ছয় অঞ্জুনক প্ৰাণসখা কৃষ্ণই প্ৰবোধ দিছিল। মৃগালে নিজে আবৃত্তি কৰি নিজে সান্ত্বনা ল'লে। তাৰ ভাগি পৰা মনটোক এবাৰ জগাই তুলি সি গৈ থাকে খহি পৰা ধৈৰ্য্যৰ গাশুড়ীৰ আকৌ তুলি লয়।

কিন্ কিন্ কৰে বৰষুণ আৰু হিম-চেঁচা বতাহ এজাকে মৃগালক কিছু শীতলাই আনিলে। মূকলি ঢপাং পাং পথাৰ। দুই-আঢ়ৈ মাইলৰ ভিতৰত ক'তো লোকালয় নাই। তেন্তে বৰষুণ টানকৈএ আহিব নেকি? একেই আউসী, তাতে ডাঠ ক'লা ডাৱৰে আকাশখন ছাটি ধৰি তৰা এটিও নোহোৱা কৰিছে। এনেতে কিছূ দূৰত ভমক্ কৰে একুৰা জুই উঠি আকৌ মাৰ গ'ল। মৃগাল অলপ থমকি ব'ল। তেন্তে সেই কাণী বঢ়টীৰ শব্দশান নেকি?

পথাৰৰ ঠিক মাজতে আলিবাটৰ দুই-তিনি নল আঁতৰত ডাঙৰ মৰিশালিখন। মানুহে কম এজনী শূদ্ৰাকেশী কাণী বঢ়টী তাতে ওলাই অকলশৰীয়া পথিকৰ ভীতি জন্মায়। সেই দুই-তিনিখন মৌজাৰ মাজত এইখনেই মৰিশালি। হাড়-মূৰ, চাৰি, ফটা কাৰি কাপোৰ, আখাপোৰা টাঙোন, বাঁহ, ভগা কলহ, কোনো পদাতি থোৱা শৰ চুলি, দাঁত, প'চা মাংস আদিৰ বীভৎস দৃশ্য দেখি দিনতে

তালৈ জন-প্ৰাণী অকলে বাবলৈ সাহ নকৰে। মাজে মাজে জোপোহা পাওবা গছ কেইজোপা আৰু নল-ইকবানিৰ জোপ-বেমেৰে ঠাইখিনি আৰু গছান কৰি তুলিছে। বৰবৰুৱীয়া বতৰত এই সেমেকা পুতি-গন্ধময় ঠাইৰ পৰা ৰাতি ধনগুলৈ ওলায়। ইত্যাদি কাৰণত নিশাভাগত সেই কাণী বঢ়াৰ শব্দশানৰ ওচৰেদি কোনো মানুহ নগৈছিল। আমাৰ শব্দশানবোৰ এনে বিকট কলাকাবেকৈ বখা হয়—সঁচাকৈ পৃথিৱীৰ কোনো জাতিৰেই কিজানি এনে বীভৎস ব্যৱস্থা নাই। ইও এটা আমাৰ জাতিগত আৰু সামাজিক বৈলক্ষণ। ভাৰি ভাৰি মৃগাল বহু আগবাঢ়ি যায়।

আকৌ একুৰা জুই। এইবাৰ ভালৈখিনি ওচৰতে। দপ্‌দপাই উঠা জুইকুৰা নিমিষতে নাইকিয়া হ'ল। “ভেসে আজি ধন গুলৈয়ে আক্ৰমণ কৰিব নেকি? ধনগুলৈয়েনো মানুহক কি কৰিব পাৰে—বাৰু, আজি তাৰেই পৰীক্ষা হওক।” নিভাঁক ডেকা সদম্ভে আগবাঢ়ি থাকিল। সোঁ সোঁ কৈ বৰষুণ জোৰেৰে আহিবলৈ ধৰিলে। মৃগালৰ গা তিতি জোল হ'ল। এনেতে “ৰোয়াম্ কালি, নম্‌ডমালী” বুলি কোনোৱে চিঞৰ মাৰিলে। লগে লগে ভয়কৈ কৰে আৰু সেই প্ৰকান্ড জুই একুৰা। বোধকৰো কোনো কালীসাধকে শব্দশানত আহি ধনি পাতিছে। টান বৰষুণ পৰি শেষবাৰৰ কাৰণে তাৰ ধনি নিশ্বাসিত হৈ গ'ল। হিৰ্‌হিৰ্‌ দম্‌দম্‌ ফট্‌। আকাশত দেৱদানবৰ বিৰাট বুদ্ধ আৰম্ভ হ'ল। মাজে মাজে বিজুলী চমকনিত চকু চাং মাৰি ধৰে আৰু চেৰেকণিত কাণৰ কণামাকৰি লৰি যায়। উজুটিয়াই পৰি, তিতি-বুৰি জুৰুলি-জুৰুলি হৈ দম্‌দম্‌ মৃগাল অবিচলিত ভাবে গম্ভ্য পথত আগ-ভৰি হৈ থাকিল। প্ৰাকৃতিক চেঁচাই তাৰ শৰীৰ ঠেটুৱা লগাই কঁপাই আনিছিল; কিন্তু অপ্ৰাকৃতিক ঘটনাৰ চিন্তাৰ হেঁচাই তাৰ মনত যি তাপ দিছিল, তাক জানো শান্ত কৰিব পাৰিছিল?

“ককাইদেউ কলৈ গৈছে?” নৃপেনে বজাৰৰ পৰা সূদা হাতে উভতি আহি তগবক ভয়ে ভয়ে প্ৰশ্ন কৰিছিল। সি হাট ভাগিৰৰ পৰত গৈ পোৱা দেখি কেইজনমান সমনীয়াই হাঁহিছিল। এজনে আকৌ কোঁৱাৰ পৰা বেপাৰী হ'লা বুলি ঠাট্টা কৰিছিল। লাজে-দুখে সি কান্দো কান্দো হৈ এঠাইত জুপুকাৰি বহি থাকোতে এজন হাটুৱৈ বেপাৰীয়ে তাৰ চাঁজনাখিনি মাত্ৰ টকা এটাতে কিনি ল'লে। টকাটোও আকৌ ঘৰতহে দিম বুলি কৈ তাক পঠাই দিলে। অগত্যা ঘৰলৈ ঘূৰাই নিয়াতকৈ তেনেকৈয়ে দিবলৈ নৃপেনেও বাজি হৈছিল। কিন্তু

বাটতে ভাৰি চিন্তা হ'ল—কিজানি ককায়েকে তাক খং কৰে।

তগৰে, ককায়েক কলৈ পিন্ধি উৰি গৈছিল কব নোৱাৰে। দুইও ভাই-ভনীয়ে সেইদৰ্শি ককায়েকৰ আগমনলৈ উৎসুক হৈ বাট চাই ব'ল। লাহে লাহে বাতি বেছি হৈ অহাত নূপেনে কলে,—“ভগব, ভাতকে নাৰাক্ষাগৈ কিয়?” সি নাজানে যে ঘৰত চাউল এটিও নাই। “ভাত মই কিহেৰে ৰান্ধোঁ, চাউল যে নাই?” বিম্বিৰ ভাবে তগৰে উত্তৰ দিয়ে। “চাউল নাই? তেন্তে দিনতে কিয় ককাই-দেউক নক'লি?” আচাৰিত হৈ আৰু তগৰৰ অপদৃশ্যতাৰ তীব্ৰতাৰ কাৰি সি কয়। “মই আজি দুপৰীয়াই কৈছিলোঁ। বাৰু চাওঁচোন! ককাইদেও কিজানি চাউল বিচাৰিহে কৰবাত গৈছে!” পৰম আশাভৰা সুৰ—তগৰৰ কথাত। নূপেনে একো উত্তৰ কৰিব নোৱাৰিলে। চাওঁতে চাওঁতে বাতি গহীনেই হ'ল। ওচৰৰ মানুহ খাই-বই উঠিল। ইফালে বাহিবত বৰষুণৰ তুমুল আন্দোলন। মজিয়াৰ চাখখনতেই দুইও ভাই-ভনী গাতে গা লগাই জুপুকা মাৰি বহি থাকিল। যেন এহালি কাপোৰ টোটেতে টোট লগাই গছৰ ডাল এটাত বহি আছে! ককায়েকৰ কি হ'ল, কলৈ গ'ল ভাবি ভাবি ওপৰৰ চকু চল্‌চলীয়া হ'ল। তাইৰ মৰমীয়াল শিশু অন্তৰ ভাগি পৰিছিল। নূপেনৰ অজ্ঞাতে দুটোপাল চকুলো তাই নীৰবে নিৰলে মচিলে। হায়, স্নেহময়ী ভগিনী! তোমাৰ অকণি হিয়াত অসীম দয়া, অপৰিসীম মমতা! নিজে উপবাসে আছা; ভাবিছা,—ককাইদেওৰ কি হ'ল!

“আই ও! এটা কিবা ওলাইছে!” ভয় খাই বিতুষা একেজাপে পিৰালিব পৰা মজিয়া পালে। তাই কিবা এটা নিবলৈ বুলি বাহিৰলৈ আহিছিল! লগে লগে বিছনাৰ পৰা উচাং মাৰি নিষ্পল ওলাই আহিল। দুৰ্দৃশাগ্ৰস্ত মৃণালে বিভ্রান্ত হৈ কেনেকৈ নিষ্পলৰ চোতালহে উঠিল গম্ভৈ নাপালে। আচাম্বিতে বোৱেকৰ চিঞৰ শুনি আৰু বিজুলীৰ পোহৰত দেখিহে তাৰ ভ্ৰম ভাগিল।

“এয়া কোনো নহয় বোঁদেউ,—মইহে। ভয় নাখাবা!” উভতি ধাব ধৰা মৃণালক নিষ্পলেও চকা-চমকাকৈ দেখিলে।

“কোন? মৃণাল নেকি? —চিঞৰি সন্দিগ্ধে নিষ্পলে।

“হয় ককাইদেউ! কৰবাত গৈছিলোঁ, আহি ভুলতেহে সেইফালে গলোঁ।” কৈ কৈ মৃণাল আহি ঘৰ পালে।

“ভগব, ভগব! অ' সোণ!” বাহিবত মৃণালৰ মাত শুনি তগৰে দুৱাৰ

খুলি দিলে। মৃণালৰ অৱস্থা নাই। পানীত পৰা মানুহ তুলি অনাৰ দৰে হাড-মুখ ধোঁতা পৰি গৈছে।

“ও আই! এই বৰবুঢ়াত তিতি কলৈ গৈছিল ককাইদেউ? ব্যথিতা, বিমৰ্ষা ভনীটিয়ে ককায়েকৰ মূখলৈ চাই প্ৰশ্ন কৰিছে। সেই গভীৰ প্ৰাণভৰা দৃষ্টি যেন মৃণালৰ একেবাৰে ভিতৰলৈ বহি গৈছে।

“হা বা, আগেয়ে কাপোৰ আন পাগলী!”—মৰমসনা ভিৰম্কাৰত লাজপাই তগৰ ল’ৰা-লৰিকৈ কাপোৰ আনিবলৈ গ’ল। তগৰৰ চকুৰ ভিতৰত মৃণালে চেনেহী মাকৰ কৰুণাময়ী প্ৰতিচ্ছবি দেখিবলৈ পালে। “আজি যদি আয়ে মোৰ এই অৱস্থা দেখিলেহেঁতেন?”—মৃণালে আৰু ভাবিব নোৱাৰিলে। তাৰ চকু-কোণেদি দূটোপাল অশ্রু বাগৰি বৰষুণৰ পানীৰে সৈতে মিলি গ’ল। নিয়াতিয়ে হাঁহিলে।—হে মূৰ্খ মানৱ! তহঁতৰ চকু পানীৰ একো মূল্য নাই। চকু-পানী আৰু বৰষুণৰ পানী একেই পানী।

নূপেনে সেইফালে গাৰুটিতে ভেজা দি কলমটিয়াবলৈ ধৰিলে। তগৰে বুজিলে আজি সিহঁতৰ উপবাস অৱশ্যম্ভাৱী। তাইৰ দৃখ লাগিল নূপেনটোলৈ। বেচাৰা নূপেনে গছত উঠি চৰ্জনা পাৰি, বজাৰ কৰি আহি যে ভোক্ত কলমলাই আছিল, সেইটো তাই ভালকৈ বুজিছিল। ইমান বেচি মৃণালে ঘৰৰ সকলো কথা পাহৰি আছিল। এতিয়া সমুখত সবু ভাই-ভনী দুটিৰ মলিন মূখ দেখি তাৰ সকলো কথা মনত পৰিল। চৰ্জনা বোঁচি যে অন্ততঃ সিদিনা প্ৰবৰ্ত্তন কৰা কথা আছিল এই কথা মনলৈ অহাত তাৰ গা ঘামি উঠিল। সি নূপেনক সোধে কি বুলি? ইফালে ৰাতিওতো বহুত হৈছে। তাতে বৰষুণীয়া বতৰ; সকলোৱে শুইছেই কিজানি! কিন্তু মৃণালৰ চকুৰ আগতে নূপেন তগৰ নাখাই শূকৰাই থাকিব, ই তাৰ সহ্য হয় কেনেকৈ? তাতকৈ বৰং মৃত্যু বহু গুণে শ্ৰেয়ঃ। দোকান বন্ধ হলেও কাৰোবাক জগাই চাইল পাত সি আনিবই লাগিব। সেয়ে লাজ-কাজ এৰি নূপেনকে সন্মিলে,—সি বজাৰ কৰি কিবা পাইছিল নেকি। কিন্তু যেই নূপেনৰ উত্তৰ শুনিলে তাৰ বুকুৰ শেষ উদ্যমখিনিও চেঁচা পৰি গ’ল। কাৰো মূখত একো কথা নাই। কথাটো ধোঁৰতে থাকিল। তিনিও বুজিলে যে সিহঁত আজি স্বৰ্গস্বাস্থ্য, নিৰাম, ভোকাভূৰ। চাউল থোৱা টিং, ভাত বন্ধা কেৰাহী, কাঁহি-বাটি আটায়ে গম পালে যে গৃহস্থৰ আজি উপবাস। মজিয়াত পৰা দুটা এটা ভাত নাপাই বেৰত জেঁঠীয়ে টিক্‌টিকালে, চিলিঙৰ নিগনিপোৱালিয়ে কিচ্‌কিচালে, “আই এ

দেহি । আমাৰ গৰিহঁতৰ আজি কি হ'ল ?”

বিছনাত পৰি মৃণালে চট্‌ফটাৰলৈ ধৰিলে । এবাৰ দেখে তাৰ বিষ্ময়ী মিনতিৰ নিকৰুণা ছবি—কাশত বাজে তাইৰ হৃদয়হীন ভাষা—“নীচ, নিলাজ, চৰিত্ৰহীন ।” এবাৰ ভাহি উঠে নৃপেন-ভগবৰ প্ৰাণহীন, ম্লান, ক্ষুধাতুৰ মূখ । বাগৰ সলায়—তাৰ গোটেই গাতে বিষ । সি কৰ নোৱাৰে—বাটত উজুটিয়াই পৰি তাৰ ভৰিৰ নখ চিগিছে ; আঠ, আৰু কিল্লাকুটিৰ ছাল এৰি গৈছে । দূখৰ বাতি নাযায়, নুপুৱায় । বৰষাৰ মধুৰ সঙ্গীতত জীৱ-জগতৰ শাস্তি-নিদ্ৰা হৈছে । মাজে মাজে কোনোবা গছৰ বাহত কিবা চৰাইৰ পোৱালিৰ আৰ্ত্তস্বৰ । পামৰীৰ জুৱলিত হালি থকা বাঁহ জোপাৰ পৰা ডাউকীজনীয়ে অনবৰত মাতি আছে—‘কোবা’, ‘কোবা’, ‘কোবা’ ।

বহুবলি ধৰ্ষৰাই থাকি কোনোমতে টোপনি আনিব নোৱাৰি মৃণালে বিছনা ত্যাগ কৰিলে । দূৱাবখন মেলি দেখে ডাঠ আন্ধাৰৰ বুকুত গোটেই জগত লুকাই পৰিছে । একমাত্ৰ আন্ধাৰৰেই অস্তিত্ব আছে—আন একোৰেই নাই, আৰু হোঁ হোঁ, সোঁ সোঁ এটা বিশ্বব্যাপি সদৰ, শব্দব্ৰজ । মৃণালে ভাবে তাৰ জীৱনটো এনেকুৱা দূখৰ আন্ধাৰে ঢকা । তাৰ জীৱনত সুখৰ বিজুলী চমকনি নাই । আন্ধাৰৰ বুকুত ঘৰ-দুৱাৰ, গছ-লতা সকলো অদৃশ্য হোৱাৰ দৰে দৈন্যতাৰ গৰাহত মৃণালৰো বুদ্ধি-বৃত্তি, শক্তি-ব্যক্তি সকলো সুপ্ত, লুপ্ত-প্ৰায় হব ধৰিছে । সি অনুভৱ কৰে তাৰ মনৰ তলিত অসীম শক্তি, অফুৰন্ত সামৰ্থ্য আছে । কিন্তু সি জগতত একোকেই কৰিব পৰা নাই । তাৰ জীৱনৰ সোণালী আগভাগটো দৈন্যতাৰ হাঁহাকাৰত বিলীন হৈ গৈছে । তাৰ চাউল এম্বাঠিৰ সংস্থানো সি এতিয়ালৈ কৰিব পৰা নাই । আকৌ দেশৰ, দহৰ কামেইবা সি কৰিব কি !

অবাবিভ অনন্ত ভাব-চিন্তাৰ ভূমল সম্বৰ্ষৰ মাজত দুৱাৰদ্বলিত্তে বহোতে বহোতে মৃণালৰ দীঘলীয়া দুখৰ বাতিটো পুৱাল। দুখৰ গছত কুৰুৱাই এটা বাগ টানিলে। বাতিটো নুপুওৱা হলেই ভাল আছিল।—মৃণালে ভাবে। এতিয়া সি কবে কি, কলৈ যাব ? এতিয়া যে আন্ধাৰ বাতিটোৰ দৰে বহি বহিও সি ভাবি থাকিব নোৱাৰিব ! এৰা, সেইয়া ভগব উঠিলেই। তাই আগৰ দৰে চিৰাভাস্ত বাহী বনবোৰ কৰি যাবলৈ ধৰে। নূপেন দুখে-ভোকে তেতিয়াও উঠিব পৰা নাই। তাৰ গাৰ বল হৰি গৈছে। অন্ততঃ ইহঁতক কিবা এমুঠি দিবই লাগিব। মৃণাল খক্‌মক্‌কৈ বহাৰ পৰা উঠিল। সি লক্ষ্যহীন ভাবে আলিবাটৰ ফালে কেইখোজমান গ'ল। তাৰ পাছে কি ভাবি, আকৌ নিম্মল-হঁতৰ ফালে আগবাঢ়িবলৈ ধৰিলে। নিম্মল কাৰবাৰী মানুহ, পুৱাই উঠি সি ধপাত এঁচিলম হুপি হুপি ঘৰৰ ভিতৰতে বহি আছে। বিড়কা তেতিয়াও উঠা নাই। “টোপনিৰ চিকুণ পুৱা” কথাৰাৰ এওঁ ভালকৈ বুজে। চাহ এটোপা নিজে কৰি খাই নিম্মল বোঁতীয়া দোকান পায়গৈ, ভেড়িয়াহে বিড়কাৰ গাই তিনিটা ভাজ লয়।

“ককাইদেউ, অ' ককাইদেউ !” মৃণালৰ মাত শুনি নিম্মলে দুৱাৰখন মেলি দিয়ে। লগে লগে জীৰ্ণকায় মৃণাল ভিতৰ সোমাল আৰু পৰিাখন টানি জুহালৰ ওচৰতে বহিল। গোটেই নিশাৰ উৎকট চিন্তা-দুখত উজাগৰে থাকি মৃণালৰ মুখ শূক্কাই টোম যেন হৈছে। নিম্মলৰ মনত প্রশ্ন উঠিল, কিন্তু তাক ব্যস্ত নকৰিলে। কিছূপৰ মৌন থাকি মৃণালেই কলে,—

“ঘৰত খাবলৈ নাই। ভগবহঁতো কালিৰ পৰা লঘোনে-আছে। কি পাৰে মোক সাহায্য কৰক।”

নিম্মলে আগতে তেনেকুৱা এটা কিবা কথাৰে অনুমান কৰিছিল। এতিয়া শুনিলে পাই তাৰ গাটো চম্‌চমাই গ'ল। টকা সি দিয়ে কেনেকৈ ? মৃণালে যে পৰিশোধ কৰাটো টান কথা। ইফালে নিদিওঁ বুলিওনো দুখৰ আগতে কয় কিদৰে ? মনতে তাৰ ভাবৰ ভোলপাব লাগিল। অনেক পৰ মনে মনে থকা দোষ মৃণালে আকৌ কলে,—“একো নামাতিজল দেখোন ?”

এইবাৰ নিম্মলৈ অলপ বিৰাভৰে কলে, “মোৰতো টকাৰ গছ এজোপা নাই—যে জোকাৰি দিলেই সৰিব! বাবু অলপ বহুচোন।” এই বুলি কৈ নিম্মলৈ ভিঙৰ লেঠেলিলে সোমাই গ'ল।

বিড়কাই মৃগাল অহাৰ গম পাইছিল। তাই বৰ উৎসুকভাৱে শূনি আছিল মৃগালৰ কথা আৰু গিৰিয়েকে কেনেকৈ টকা দিয়ে বুলি ভয়তে উচুপিচাই আছিল। নিম্মলৈ ভিঙৰ সোমাই যোৱাত তাই বৰ ভালেই পালে। ভেঁতয়া বিড়নাৰ পৰা ঘপুৰৈ উঠি নিম্মলৈ ফুচুফুচাই কলে যে মৃগালক ভেঁতয়াও টকা দিব নোৱাৰে। নিম্মলৈৰ কিন্তু সামান্য কিবা দিব মন আছিল যদিও বিড়কাৰ সম্মুখত একো কব নোৱাৰিলে। কি কওঁ কি নকওঁকৈ শেষত দুৱাৰ মূখলৈ আহি নিম্মলৈ কলে,—

“মৃগাল! বাচোন বাবু, মই সম্প্ৰতি একে কব নোৱাৰোঁ।” নিম্মলৈ আকৌ লেঠেলিৰ ফালে সোমাই পৰিল। মৃগালে কথাৰ একো অৰ্থই কৰিব নোৱাৰিলে। গভীৰ হুৰ্দ্দনিয়াহ এটা পেলাই সি নীৰৱে বাহিৰ ওলাই আহিল।

এইবাৰ তাৰ ভৰিয়ে খুচিমতে তাক কেনিবা লৈ গৈ থাকিল। তাৰ ইচ্ছা বা মনৰ লগত কোনো সম্বন্ধ নাই। বাতিৰ বৰষুণত পথাৰবোৰত ভেঁতয়াও পানী ডোঙা বান্ধি আছে। পথাৰৰ মাজে মাজে দূৰলৈ—বহু দূৰলৈ সি গৈয়ে থাকে। জহকালিৰ চোকা ব'দে ভেঁতয়া গোটেই পৃথিৱী জুৰি পৰিছে। এখন ডাঠ হাবিত মৃগাল সোমাই পৰিল। নল, ইকৰানি, জাম, শিমলু আৰু কিছুমান বনৰীয়া গছ-গছনিৰে ভৰা এই হাবি। অসীম, অনন্ত ঠাই বিয়পি আছে। কোনো জানে কোন আদিম যুগতেই ইয়াৰ জন্ম! মাজে মাজে এটা লিঙুলিঙীয়া বাট। কাঠৰীয়া বোৰে কাঠ নিয়া এই পথ। গাড়ী যোৱা লিক্‌বোৰত তেনেই বোকা হৈছে। দূৰৈ কাষৰ নল খাগৰি আৰু তৰাবনৰোৰ বতাহত হুৱালি পৰি মাজে মাজে পথ আগুচি ধৰিছে। দূৰ্গম নিম্মলৈ পথ। এই পথেদি মৃগাল আজি কিয় আহিছে—কলৈকেবা আহিছে সি একো নাজানে। তাৰ নিজৰ মনতে অকণো ভ্ৰান্ত উদয় হোৱা নাই—যেন কৰ্মযোগীয়ে নিজৰ কৰ্তব্য কৰ্মহে নিৰন্তৰ কৰি গৈছে! এই কৰ্মত আচনি নাই, উদ্দেশ্য নাই, পৰিণাম আশা নাই আৰু নাই ভয়, বিদ্ৰা, অৱসাদ, বিৰাভ। আজি সঁচাকৈয়ে মৃগালক কোনোবা চালকে চলাই লৈ আহিছে—তেওঁৰ উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে। তেন্তে মৃগালে আত্মহত্যা কৰিব? কোনে জানে কোন হুৰ্দ্দন্ত মানৱ-

চিন্তিত কি ভাবে কুৰ্মাক মূৰে। কিহু নুৰত ঘন জাবাণৰ বুকু ডাঙি পপলা
 গাভৰে পপলাদিয়া নদী বহি গৈছে। বাৰিষা এই নদীৰ ৰূপ অতি ভয়াবহ।
 সাপৰ নেপদৰ ছিঙা ধাৰ আৰু লতাৰ নিচিনা অকোৱা পকোৱা এই নদীখনে
 জনবৰত পাৰ ভাঙি গছ-গছনি সামৰিয়েই থাকে। বিশেষকৈ বাৰিষা ই
 ইচ্ছামতী হৈ বেনি-ভেনি গমন কৰে আৰু মানুহৰ বাৰীঘৰ নষ্ট কৰি হাহাকীৰণ
 সৃষ্টি কৰে। ই বেনিৰা কামৰূপৰ হোৱাখহো।

বেলি ভালোখনি ওপৰলৈ আহিল। ডাঠ জাবাণৰ মাজতো গাত ভালোকেসে
 তাপ অনুভৱ কৰিব পাৰি। মৃণাল গৈ নদীৰ পাৰ পালে। তেতিয়া নদীত
 বাৰিষাৰ উন্মাদ চঞ্চল ভঙ্গিমা নাই। যৌৱনৰ পাছৰ ছোৱা কালৰ দৰে ই কিহু
 সংযত, কিহু গাত তেতিয়াও শক্তি আৰু উত্তেজনা সূপ্ত হৈ আছে। এটুকুৰা
 প্ৰকাণ্ড গছৰ মূঢ়া নৈৰ এটা কিলাকুটীয়া ভাজত পাৰৰ ফালে লাগি আছে।
 ই নৈৰেই যৌৱন কালৰ কীৰ্ত্তি। মৃণাল গৈ সেই মূঢ়াটোত বহি পৰিল। সি
 যেন নিজে বহা নাই কোনোবাইহে তাক বহুৱাই দিছে। এটা অৰ্থহীন
 নিম্পলক চাৱনি নৈৰ ওপৰত পেলাই মৃণাল বহি থাকিল। অন্তৰত কোনো
 সমস্যা নাই, মনত চিন্তা নাই, মস্তিষ্কই কোনো ভাবৰ খেল খেলা নাই। যেন
 উমনি দিয়া চৰাইটোহে বাহত পৰি আছে। নিৰ্ভাৰ, নিৰুদ্বেগ। চেৰেকণ্ডৰ
 পাছত চেৰেকণ্ড, মিনিটৰ পাছত মিনিট উৰি যাবলৈ ধৰিলে। একাটা গ'ল,
 দুখণ্টা গ'ল, তিন খণ্টা পাৰ হ'ল। মৃণালৰ গাত হঠচ নাই। সি যেন জড়
 কাৰ্ণাধৰে সৈতে একে অৱয়ব।

ওপৰৰ পৰা চিলনী এটা আহি থপ কৰে পানীত পৰিল আৰু চকু পচাৰতে
 মাছ এটা লৈ গুচি গ'ল; স্বাধীন কৰ্ম্ম। নিজে পৰিভ্ৰম কৰিছে—খাইছে।
 এই চৰাইবোৰ কাৰো মন্থাপেক্ষী নহয়। প্ৰকৃতিৰ বহল ক্ষেত্ৰত সিহঁতে নিজ
 নিজৰ আহাৰ যোগাৰ কৰে আৰু পো-পোৱালিকো পোষণ কৰে। চৰাই-
 চৰ্কাভৰ বাহিৰে বনৰ পশুবোৰেও নিজ প্ৰমেৰে নিজৰ পেট ভৰাইছে। সিহঁতে
 কেতিয়াও মানুহ বা অন্য পশুৰ ওচৰত হাত পাতি বহি থকা নাই। নিজৰ
 খোৱা-লোৱা যেন সিহঁতৰ সম্পূৰ্ণ নিজৰ দায়িত্ব, নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰ কথা।
 এইটো সিহঁতৰ জীৱনত সহজ সত্য বস্তু। এই কথাটো কোনেও কাহানিও
 সিহঁতক বুজাই দিব লগা হোৱা নাই। কিহু মানুহ! মানুহে এই সত্যৰ
 কিয় খাব নাখাবে? সংসাৰজ্ঞতা বহুত মানুহে কেৱল পৰব পৰিভ্ৰম, লৰৰ
 আৱৰ্ণে ভাগ বিচাৰি ফুৰে। হাতপতা স্কুভাৰটোও এই মানুহ জাতিৰে প্ৰসিদ্ধ।

পসে পসে লাহুনা গজনা সাহিও কত জনে দূৰাবে দূৰাবে ভিকা কৰি ঘূৰিছে ৷
 ছিঃ ! ছিঃ ! এই মানুহেই জীৱ-প্ৰেৰ্তা বুলি ববাই কৰে। আজি মৃণালে
 নিৰ্ম্মলৰ ওচৰত হাত পাতিছিল—অকণ সাহায্য বিচাৰি। কিন্তু লাহুনাই
 মায় সাব হ'ল। তাতকৈ যদি সেই সাহায্যকণ বিচাৰি নগ'লহে'তেন তেনেহ'লে
 অন্ততঃ তাৰ সন্মানটোৱেই ব'লহে'তেন। কিন্তু সি আপদত পৰিছে গৈছিল ?
 মৃত্যুৰ হাত সাৰিবলৈহে সি এই দীনতাৰ গানি গাত সানি লব লগা হৈছিল ?
 —মৃণালে আকৌ ভাবে। যুক্তি আহিল—ভিক্ষাই মৃত্যু নিবাৰণ নকৰে।
 আজি যদি মৃণালৰ গাত শেষ শক্তিকণহে থাকিলহে'তেন যে নিৰ্ম্মলৰ সাহায্য
 নাপালে সি আব্দ নাবাচে, তেন্তে মৃণালৰ মৃত্যুই আজি অনিবাৰ্য্য। তেন্তে
 পৰ নিৰ্ভৰশীলৰ জীৱনৰ নিশ্চয়তা ক'ত ? যি আকৌ কেৱল ভিক্ষাকেই
 জীৱনৰ সম্বল কৰি লৈছে তাৰ নিজৰ জীৱনটোও ভিক্ষালব্ধ খুদকণৰ দৰেই
 দুৰ্জী। পৰৰ দয়াৰ ওপৰত সি বাচিবও পাবে নাবাচিবও পাবে। কিন্তু এই
 বাচি থকা মৰণতকৈ বেছি ভয়াবহ, অধিক হেয়, অপমানজনক। ভাবি ভাবি
 কি এটা সত্য বস্তুৰ সন্ধান পাই যেন মৃণালৰ মনটো পোহৰ হৈ উঠিল।
 দূৰ্ম্মলভা, মনৰ জড়তা নিমিখতে কেনিবা আঁতৰি পলাল। তাৰ এই শীৰ্ষ,
 অসুস্থ, চিন্তাপীড়িত শৰীৰতো প্ৰতি শিৰাই শিৰাই কিহৰ তপত তেজ উৰ্ভাতি
 বৰলৈ ধৰিলে ? অব্যত হাতীৰ বলহে যেন তাৰ গালৈ ফিৰি আহিল।

“হেৰা মানুহটো ! হেৰ মানুহজন !” পাছফালৰ পৰা কোনোবা এজনে
 কেবাবাবো মাতি আহিল। এই শেষৰ মাত এবাৰ শুনিলে মৃণালে মূৰ
 ঘূৰাই চালে।

হাতত এখন দা—ব'দৰ বশ্মিত ভিৰুবিবাই উঠিছে। আঠৰ ওপৰত পৰা
 চুৰিয়া এডোখৰ ; মূৰত এখন মল্লয়ন গামোচা মেৰিয়াই পাগু মৰা। কলাকুল
 আব্দ হাতৰ ঠাৰি পূৰ্ণ, পূৰ্ণ। টন-টনকৈ ওলাই থকা শিৰবোৰ দেখিলেই
 কম পাৰি যে সেইজন কৰ্ম্মঠ, কৰ্ম্মবীৰ। উদং গাটো গড়ৰ ছাল যেন হৈ থু-
 থুহাই আছে। যেন বৃগ বৃগ ধৰি প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিকূল সংঘাত সাহি কৰ্ম্মবুদ্ধ
 কৰোতে সি লোহ কৰ্ম্মহে হৈ পৰিছে ! নাকৰ ভলত দুই চাৰিভাল গোফ
 আব্দ থুৰ্ভাৰিত এডাল দুডাল ডাঢ়ি। ক'কালত লেডেৰা কাপোৰেৰে বন্ধা
 কেইটামান সৰু টোপোলা। বোথ হয় কোনোটোত ডামোল, কোনোটোত
 পাল, চুঙ্গ, খপাত আদিৰ সম্বল। মানুহজনৰ ওপৰত চকু পৰোতেই মৃণালে
 বুজিলে যে এওঁ এজন কছাৰী মানুহ।

“অকলে বাঁহি বাঁহি কিটো ভাবিছাহে ? অলপ এইফালে আহ আকোঁ।” মানুহটোৱে মৃণালক হাত-বাউল দি মাতিলে। নীৰৱ হাঁহি এটা মাৰি মৃণাল আগুৱাই গ’ল।

“বহুচোন বাবু এই খিনিতে।” কেইডালমান শূকান বন পাত আগবঢ়াই দি মানুহটোৱে ক’লে আবু নিজেও সেইদৰে বহিল। ইঙ্গিত মতেই মৃণালে কাম কৰি গ’ল। মূৰত কথা নাই। মানুহটোৱে ক’কালৰ পৰা টোপোলা সোলোকাই পাণ-তামোল উলিয়ালে আবু দা খনে সৈতে মৃণালৰ ফালে দি কলে,—

“কাট। এডোখৰি মোকো দিবি—তইও খাবি।”

কি সহজ সবল কথা। অন্তৰখন যেন তাৰ উদং গাটোৰ দৰেই উদং হৈ ওলাই পৰিছে ! কোনো লুকুটাক নাই। কথাৰ পাভনি নাই—আড়ম্বৰ নাই। যেন অতি আপোন ভাইজনকহে কৈছে।

“কিয় ? তুমিয়ে কাটোচোন বৰডেকা* ! মইও খাওঁ।” মৃণালে আগুৱাহেৰে তাৰফালে তামোল-পাণখিনি ঠেলি দি কলে।

“এঃ, মই কছাৰী মানুহ আকোঁ। কাটিলে জানো খাবি ?” হেঃ হেঃ কৈ এটা খোলা হাঁহি মাৰি তাৰ সৰু সৰু চকু দুটাৰে মৃণালৰ ফালে বহস্য কৰি চালে।

“কিয় নাখাম বৰডেকা ! তুমি মোতকৈ কোনো গুণে ভাল নোহোৱা। তোমাক মই ঘিণ কৰিম ? বৰং আচল বিচাৰত তুমি মোতকৈও ওপৰতহে। মোকেই তুমি নীচ বুলি ঘিণ কৰিলে কৰিব পাৰা” মৃণালৰ কথা গছীন। মানুহটোৱে থিৰ হৈ তাৰফালে কিছুপৰ চাই থাকিল। দেখিলে মৃণালৰ কথা আভাৰিক। তাত অলপো পাভলালি বা তোষামোদৰ ভাব নাই। চকু দুৰাই ‘তামোলটো হাততলৈ কাটিবৰ চেষ্টা কৰি সি কলে,—

“তই কিয়নো তেনেকৈ কৈছ অ’ কুৰ্মা* ? তই জানো ডাঙৰ জাতৰ হিন্দু মানুহ নহয় ?” মানুহটোৱে মৃণালৰ ফালে চাই প্ৰশ্ন কৰিলে।

* বয়সীয়াল কছাৰী মানুহক এই সম্বোধন কৰি মতা হয়। ‘বৰডেকা’ৰ অৰ্থ জ্যেষ্ঠ অৰ্থাৎ ককাইদেউ।

* কছাৰী মানুহে আন জাতৰ মানুহক এই বুলি মাতি ভাল পায়। কুৰ্মা মানে যিতিৰ, সূক্ষ্ম।

“মোক ভেনেইকৈ কৈ জুজ নিদিয়া বৰডেকা ! মানুহৰ জাকৌ কিহৰ ডাঙৰ জাত, সব্ৰ জাত আছে ? সকলোৰে হাত-ভৰি চকু-কাণ, নাক আছে । ডাঙৰ জাত বুলি দৈবৰে কাকো বোঁহি আৰু সব্ৰ বুলি কাকো কমকৈ দিয়া নাই । মানুহ বুলি সকলোৰে একেটাই জাত । নহয় জানো ?” মৃণালে তাৰ ফালে চাই উত্তৰ বিচাৰিলে ।

“তই কি খন কৈছ মই বুদ্ধিৰ পৰা নাই দে । কিন্তু এই হিন্দু মূছলমান, কছাৰী, কোচ, আহোম আদিকৈ হৰেকৰকম জাতৰ মানুহ আছে নহয় ? তই জানো এইবোৰ নামান ?” তামোল কাটি কাটি সি মৃণালক প্ৰশ্ন কৰে ।

“আছে, জানোঁ । কিন্তু এই জাতবোৰ দৈবৰে কৰা নহয় বৰডেকা ! মানুহে কৰা । হিন্দু-মূছলমানেই নহয়—হিন্দুৰ ভিতৰতো বামুণ, শূদ্ৰ, কায়স্থ, কৈবৰ্ত্ত আদি কত বৰকমৰ যে জাত আছে তাৰ সীমা নাই । সেইদৰে মূছলমানৰ ভিতৰতো অনেক সব্ৰবৰ জাত আছে । মঠতে ইমান হাজাৰ হাজাৰ জাত, উপজাত মানুহে নিজে তৈয়াৰ কৰি লৈছে যে তাৰ আচল লেখ-জোখ কোনেও দিব নোৱাৰে । এইবোৰ কিছমান স্বাৰ্থপৰ মানুহৰ সৃষ্টি-বাদৰ ফল । ইয়াৰ একো অৰ্থ নাই ।”

“একো অৰ্থ নাই ? তই কুৰ্ম্মা কি কথাটো কৈছ ? এতিয়া আমি কছাৰী মানুহে মদ খাব—তই জানো খাব পাৰিবি ?”

“নোৱাৰোঁ । কাৰণ মোৰ অভ্যাস নাই । কিন্তু মোৰ দৰে বহুত মানুহে মদ খায়—ভূমি থাক ডাঙৰ জাত বুলি ভাবা । কোনে কি বস্তু খায় এই কথা-লৈয়ে জাত নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি বৰডেকা ।”

বুজা নুবুজাৰ মাজেদিয়েই মানুহজনে মৃণালক বিচাৰ কৰি চাবৰ চেষ্টা কৰিলে ! কথাবোৰ তাৰ কাণত নতুন নতুন যেন লাগিছে যদিও ইয়াৰ ভিতৰত যেন এটা সুন্দৰ সত্য লুকাই আছে । সেই কথাটো তাৰ ব্যাখ্যাৰ নিচিনা স্পষ্ট উপলব্ধি নহলেও কবিতাৰ দৰে মধুৰ বোধ হৈছে ।

“হু, থা এইখন ।” মৃণালৰ হাতত তামোল এখন গঢ়ি দি সি নিজেও, এমোকোবা মূখত ভৰাই ল’লে ।

“তোৰ কথাখিনি হলে অলপ অলপ মনত লাগিছে অ’ কুৰ্ম্মা ! বাবু, সেইবোৰ এৰিলোঁ । মোক এটা সহায় কৰি দিব পাৰিবাঁনে তই ?”

পোনে পোনে কোৱা এই অনুৰোধৰ কথাৰাৰ শূদ্ৰ মৃণালৰ ভাল লাগিল ।

“নিচয় । মই যদি পৰা কামৰ ভিতৰত হয়—কিয় নকৰিম ?”

“পাৰিবি। কিয় নোহাবিবি ? বাবু এইকালে আহ ।” এটা ইন্দ্ৰিয় কৰি সি বাবুলৈ ধৰিলে। মৃণালোও ডাক অনুসৰণ কৰি গৈ থাকিল। কাৰো মূৰত কথা নাই। দূৰো গৈ গৈ ডাঠ হাবি এটুকুৰাত সোমাই পৰিল। অলপ পাছতে ম’হৰ ডিঙিৰ ঘটাৰ শব্দ শুনা গ’ল। দূটা প্ৰকাণ্ড ম’হ। পিঠোৱাৰ দুই হাত মেলিও লগ নোপোৱা বহল। মৃণাল অলপ ভয়কি গ’ল।

“ভয় নকৰিবি—সোৱা মোৰ গাড়ীৰ ম’হ ।” মানুহটোৱে ক’লে। অকস্মাৎ মান ওচৰ চাপি দেখিলে হয়—গাড়ী এখনো। ওচৰত বৰ ডাঙৰ কাঠ এটুকুৰা পৰি আছে।

“মোক এইডাল গাড়ীত তুলি দে অ’ কুৰ্মা ।” কথামতে মৃণাল কৰমত লাগি গ’ল। প্ৰায় আধা ঘণ্টা সময় যুজি দূৰোজনে কাঠটুকুৰা গাড়ীত তুলিলে। মানুহজনৰ মূৰত এটা ভূঁপৰ পাতল হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। কিন্তু মৃণাল বামি-জামি তেনেই অস্থিৰ হৈ পৰিছিল। মনৰ কি এটা বলেবেহে এই কমটো সি কৰিলে। কিন্তু এতিয়া যেন আবু শৰীৰত অকণো শক্তি নাই। সি যেন খোজ কাঢ়ি বৰলৈ বাবু লোৱাবিবি—এনেকুৱা এটা অৱসাদে তাক হেঁচি ধৰিলে।

ইতিমধ্যে মানুহটোৱে ম’হহাল গাড়ীত জুটিলৈ বাবুলৈ সাজু। ভেতিয়া বেলি ভালখিনি ভতিয়াই গৈছে।

“অ’ কুৰ্মা, তইও গাড়ীত উঠ। তই জানো ঘৰলৈ নাযাব ? এই জন্মলব মাজ টুকুৰা তোক গাড়ীতে নি উলিয়াই দিওঁ ব’ল। সেইফালে ব’লৈকে ইচ্ছা বাৰি আবু ।”

মানুহটোৰ এই সহানুভূতিখিনিৰ প্ৰতি মনতে শলাগ জনাই মৃণাল গাড়ীত উঠিল। হব্ হব্ শব্দ কৰি গাড়ীখন আৰম্ভৰ মাজে মাজে বাবুলৈ ধৰিলে। লগে লগে ম’হৰ ডিঙিৰ ঘটা ৩২ ৩২ কৈ বাজি গ’ল।

“আজি মোৰ বৰ ভাগ্য—কুৰ্মা, তোক বে লগ পালোঁ ।” পৰৱৰ্ত্তে মৃণালৰ ঘুৰাই চান্দ বে মৃণাল কিবা এটা ভাবত ব’ব গৈ আছে। মৃণালৰ ঘাট মেৰাই দৰে, গছনি।

“তোক বৰ কষ্ট দিলোঁ কুৰ্মা ! মোক তই দাক্ কৰিবি ।” মৃণালৰ উত্তৰ নিবিচৰাকৈ সি আকৌ কয়।

“নাই। একো কষ্ট নাই বৰডেকা ! তোমাক পাই মোকো মনটো বৰ ভাল লাগিল ।” দানিষৰ খাতিৰতহে যেন মৃণালে উত্তৰ দিছে। আচলতে

ভাব মাতিবৰে কেন ইচ্ছা নাই—এনে ভাব এটা মানুহটোৱে বদ্বিৰ পাৰিলে।

“আছা কুৰ্মা! তই মোক সঁচা কথা এটা কবিনে? গাড়ী চলাই চলাই মানুহটোৱে মৃণালক সোধে।

“কিয় নকম? সোধা কি কথা আছে।”

“তোক মই গাড়ী লৈ যাওঁতেও দেখিছিলোঁ সেই গছৰ মূঢ়াটোত বহি থকা আব্দু গাড়ী থৈ আহিও তোক তেনেকৈ এ থকা দেখিছিলোঁ। ঠিক যেন জোপ লৈ থকা কণামুচৰিটো। মই কিমান মাতিলোঁ, তই কাণকে নকৰ। কিয় আব্দু তেনে কৰিছ? তোৰ মনত কিবা বৰ ডাঙৰ দৰু আছে। মোক তই খুন্সি ক।”

ইমান পৰে যাক সহজ-হোজা বুলি ভাবি আছিল, তাৰ গভীৰ মনো-বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভঙ্গি দেখি মৃণাল একেবাৰে আচৰিত হ'ল। ইফালে তাৰ কঢ়া দাবীৰে সি সঁচা কবই লাগিব। প্ৰথমে সি কণ্ট বুলি ভাবিছিল যে—এনেয়ে, কিন্তু কিহে যেন তাৰ ডিঙিত সোঁপা দিলে। সি এই মানুহটোৰ আগত এটা শব্দও মিছা কৰ নোৱাৰিব। কিন্তু তাৰ জীৱনৰ ক্লেঞ্চকৰ সত্যটোকেবা স্বপ্নকৈ এই অচিন মানুহজনৰ আগত সি মূকলি কৰে কেনেকৈ?

“হয়, মোৰ মনটো ভাল নাই বৰডেকা।” মৃণালে দুই এটা মূঠ মূঠ কথাত উত্তৰ দিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। মানুহটোৰ কৌতুহল ক্ৰমে বাঢ়িহে গ'ল। সি প্ৰশ্নৰ পাছত প্ৰশ্ন তুলিবলৈ ধৰিলে। মৃণালৰ চেষ্টা কেনেকৈ তাৰ সেই নিঃশব্দ, নগ্ন শব্দপটো ওলাই নপৰে। মানুহটোৰ শাস্তি নাই—বোভিৱালৈকে মৃণালৰ দৰুৰ মূল কথাটো উলিয়াব নোৱাৰে। শেষত মৃণালৰ বুদ্ধিৰ ঢাকনিখন মানুহটোৰ সবলতা, আন্তৰিকতাৰ হেঁচাত মেল খাই গ'ল। মৃণাল পৰাভূত হ'ল। তাৰ অন্তৰৰ গুপ্তত কথাটো মানুহটোৱে দেখিবলৈ পালে। গাড়ী আগৰ দৰে চলি থাকিল। মানুহটোৰ চকুৰেদি সব-সবকৈ পানী বৰলৈ ধৰিলে। ইহু-ৰেলি কাৰো মূখত কথা নাই। মৃণালৰ বুকু শিল হৈ গৈছে। সি নাকালে। তাৰ কথাতো কোনো কাভৰতা নাই। নিৰাশৰ নিষ্ঠুৰতম সংঘাত সহিবলৈ সি সাজু, দঢ়ে প্ৰতিজ্ঞ, বন্ধু-কঠোৰ।

“সোখন আমাৰ গাওঁ—লক্ষ্মীমাটি’। তই সেইকালেই বাবিনে কুৰ্মা?”
মানুহটোৱে মৃণালক সোধে।

“নাশাওঁ। মই আব্দু কিহুদৰে গৈয়ে তোমাক এৰিম বৰডেকা। মোৰ বৰ পক্ষপদৰ গাৰুডহে।

“বাবু, তোৰ নামটো কি কুৰ্মা ? বেয়া হলে নেপাবি আব্দ ?”

“মৃণাল ।”

“এঃ ! পাছৰফালে আব্দ কি আছে সেইটোও নকক কিয় ?”

“দলৈ”—মৃণালে আব্দ বোঁছ কথা কবৰ মন নকৰে ।

কিছদ্ সময়ৰ পাছত গাড়ী গৈ বহল পথাৰখনৰ মাজ পালে । মৃণাল গাড়ীৰ পৰা নামিল । মানুহটোৱে বাধা কৰিলে । সি তাৰ ঘৰখন আঙুলিয়াই কলে যে মৃণালে তাৰ ঘৰখন চাই যাব লাগে ; আব্দ বোঁছ দূৰ নাই । মৃণাল তাৰ কথাত মান্তি নহল ; কিন্তু সময় পালে অন্য এদিন আহিম বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিহে বন্ধা পৰিল ।

“ভেসে আহিলোঁ বৰডেকা !” এটি নমস্কাৰ জনাই মৃণালে খোজ ল’লে । মানুহটোৱে মূখেৰে একো মাতিব নোৱাৰিলে—মাথোন কিছদুপৰ মৃণাল ঘোঁৰাবফালে ভেলেকি লাগি চাই থাকিল । তাৰ পাছত এটা দীঘল উশাহ লই স্বমুৱাৰ্কে গাড়ী চলাই দিলে ।

ভেটিয়া আশ্বাৰৰ পাভল কণিকাবোৰে ধৰণীৰ বুকুত আপন্ন বিচাৰি ঘূৰি ফুৰিছে । পছিমন্ত বেলি অন্তিমিত ।

মৃগাল বোভিয়া ঘৰ পায় ভোভিয়া এই বাজি গৈছে। নৃপেনে কিবা পাতিবলৈ ধৰিছে আৰু তগৰ বিছনাত শ্বই আছে। পুৰা তিনি সাজ লগোণ। এইখন ঘৰত মৃগাল কেনেকৈ সোমায়! তাৰ অন্তৰ-আত্মা কঁপি উঠিল। তাৰ দৃঢ়বদ্ধ মনৰ পকা ভেটিত আকৌ এটা জোকাৰণ লাগি যায়।

তগৰে ককায়েক অহা গম পালে খৰ্ধবুকে উঠি গৈ ভাত বাঢ়িলে। পুৱাতেই ওলাই গৈ ইমান বাতিলৈকে ঘূৰি নহা বাবে তাই ককায়েকক ভাৰসনা কৰিলে আৰু লগে লগে চকু পানী টুকিলে। মৃগালৰ মূখত সান্ত্বনাৰ ভাষাই নোলায়। অসমৰ্থ, সম্বৰ্হাৰা ককায়েক সি। তাৰ মৌখিক সান্ত্বনাৰ মূল্যই বা কি? ভেস্তে মৃগালৰ ভাই-ভনী আজি উপবাসৰ হাত সাৰিছে! তাৰ মূখৰ পৰা দীঘল হুৰ্দ্দনিয়াহ এটা ওলাই আহে। কিন্তু কেনেকৈ—কি উপায়ে এই ব্যৱস্থা হ'ল? তাৰ জানিবলৈ ইচ্ছা হয়, কিন্তু সুধিবলৈ সাহসে নকুলায়। মনতে ভাবে—হয়তো নিম্মল ককায়েকে আজি এইফেৰি অনুগ্রহ দেখুৱাইছে।

“দুপৰীয়া ভাত খাবলৈ কিয় নাহিল ককাইদেউ?” তগৰে অনুযোগৰ সূৰত সোধে। মৃগালে মনত দুৰ্ধৰ হাঁহি মাৰে। সি বাৰ খোৱাৰ বিচাৰ-ব্যৱস্থা কৰিব লাগিছিল, সিয়েহে ওলোটাকৈ তাৰ খোৱাৰ বিচাৰ কৰিছে। নিৰ্ভাৰ কি নিলাবুগ পৰিহাস!

“কিন্তু চাউল পালি ক'ত সোণটি? চাউল বে কালিয়েই শেষ হোৱা বুলি কোঁছিল?” আবেগ বাৰ্ণিব নোৱাৰি মৃগালে সোধে।

“দুপৰীয়া এজন মানুহে টকা এটা দি গৈছিল। তেওঁ হেনো কালি সৰু ককাইদেউৰ পৰা চাঁজনা লৈছিল—তাবে বাকী।”

আকৌ এটা হুৰ্দ্দনিয়াহ! মৃগালে ভাৱিলে ভেস্তে দুটা সন্ধ্যাৰ ব্যৱস্থা তাৰেই চলিল। নীৰৱে-নিৰলে সি খাই উঠে। ভৱিষ্যতৰ চিন্তা যেন সি কৰিব নোৱাৰে। চিন্তাৰ সঙ্কলো পথ তাৰ বন্ধ হৈ পৰিছে। এনেতে চোভালত কোনোৱে মতা যেন শব্দনা গ'ল। লেপটো লৈ মৃগাল ওলাই

আছিল। দেখে কান্ধত এখন ভাব লৈ এজন মানুহ। ভাষণ ননমোৱাকৈয়ে মানুহটোৱে সোধে,—“এইখন মিনাল দলৈৰ ঘৰ হয়নে?” মাত্ৰটো দেখোন চিনাকি চিনাকি লাগিছে। মৃণালে পোহৰত দেখিলে বে সেইজন বৰডেকা। যাক সি কিছ্ৰ সময় আগতে এৰি আহিছিল। মৃণালে কম্পনাই কৰিব পৰা নাছিল যে বৰডেকাই এইদৰে তাৰ পাছে পাছে ওলাবাহি। আথে বেথে গৈ সি চাকি এখন আনি বৰডেকাক বহিবলৈ দিলে।

“এঃ মই আৰু নবহো দে কুৰ্মা! বাতি বহুত হবলৈ। এইয়া অলপ ধান-চাউল আনিছোঁ তোৰ বাবে, ৰাখি থা!”

এখন্তেকৰ চিনাকি। ইমান বহল অস্তৰ! ইমান দয়া, কৰুণাবে ভবা এই নিবস-হতা মানুহটোৰ হিমাখনি! মৃণালৰ চকুৰ পতা ভিজ তপ্তপীয়া হৈ উঠে। সি বৰডেকাক একেৰাৰে সাৰোট মাৰি ধৰিলে।

“তই মোৰ কোনোবা কালৰ সহোদৰ, ডাঙৰ ভাই আছিলি অ’ বৰডেকা! তোৰ দয়াৰ খাৰ মই কেনেকৈ শোধ কৰিম?” মৃণালে আৰু একো কব নোৱাৰিলে। নূপেন আৰু তগৰে দূৰাবমুখতে এই দৃশ্য চাই চকু মচিলে। বৰডেকাইও চকু পানী ৰাখিব নোৱাৰিলে। সি ভঙা ভঙা মাতেৰে মাথ কলে,—“তই দূখ নকৰিবি অ’ কুৰ্মা! তই নাকান্দিবি। কোঁতয়াৰা কষ্ট পালে মোক কৰি।”

মৃণালে বৰডেকাক বৰকৈ ধৰিও একাপ চাহ থুৱাব নোৱাৰে। সি কলে, “কুৰ্মা! তই মোৰ বৰলৈ নগলি। আগতে তই মোৰ ভাত বাৰি, পাছে মই সব খাম। নহলে নাখাম।”

“কিয়, মই যাম বুলি কথা দিছোঁ নহয় বৰডেকা! মই কালি পুৱাই যাম। তই এটোপা চাহ নাখালে মই অস্তৰত বৰ দূখ পাম।” মৃণালে তাৰ হাতত ধৰি অনুৰোধ কৰিলে।

“ভেন্তে এখন পীৰা আন আৰু। মই চকী-ফকিত বহিব নোৱাৰোঁ।” বেনে কথা ভেনে কাম। পীৰা এখন দিয়াতহে বৰডেকা বহিল।

“আমাৰ ঘৰতো চকী আছে। ভাতৰলোক আহিলেভোঁ সেইবোৰত বহে। আমি কাম কৰা মানুহক সেইবোৰ কেলেই?” বহি বহি সি কয়।

“এইবোৰত বহিলে কিছ্ৰ আৰাম পোৱা যায়।” মৃণালেও তাৰ ওচৰতে এখন পীৰাত বহি কয়।

“এঃ, থ্ থ্ আৰামটো। আমাৰ আকৌ আৰামটো কৰিবলৈ সময়টো আছে ক’ত? বাস্তৱপূৰ্ণা বেলি উঠাৰ আগতে পথাৰলৈ গৈ লাগিল হুঃ হুঃ কৰিবলৈ। এককোৰাৰে মূৰৰ ওপৰ পাই সেইফালে বেলি নাহালে মানে ঘৰ নাপাওঁ। আহিলেই কাণে নাকে ভাত এসোপা সোমাই মাৰ লৰ্ পথাৰ বুলি। গধূলি গব্দ-গাই চপাই বান্ধি হাড-ভৰি ধুই উঠিলে কাম আৰু চৰিলহে। দেখিবি—খান থবলৈ ডুলি এটাকে লাগে; পাচি, খৰাহি, চালনী আদিৰ আধবুৰা বহিবনবোৰে ভৰি আছে। কেতিয়াবা আকৌ পমাকে বাটিব লাগে; এনেতে ঘৰৰ মানুহে কব যে দালি নিমখেই নাই; লাগিল দোকানলৈ যাব। এইদৰে কত কিমান যে লেঠা ওলাব? তইনো কোনটো সময়ত চকীখনত বহিবি অ’? আমাৰ আৰু আৰাম-ঠাৰাম একো নাই দে কুৰ্মা!”

“ঠিক্! কামৰ মানুহ, কামৰ মাজতে শান্তি লাভ! বৰডেকা! ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহে কৈছে বোলে আৰাম হাৰাম। এই কথাৰাৰ তোৰ গাতেই সম্পূৰ্ণ ফলিয়াইছে। আচল আৰাম কি তইহে বুদ্ধি পাইছ ভাই! আজি তই মোক এটা ডাঙৰ জ্ঞান দিলি;” মৃণালৰ কথাৰ লগে লগে ভগবে চাহ লৈ আহিল।

“বুদ্ধিছ কুৰ্মা!” চাহৰ বাটিত হুপা মাৰি—বৰডেকাই আকৌ কবলৈ ধৰিলে,—“বাতি যেই বিছনাত পৰিলোঁ—গাত আৰু ভুকুৰাই থাকিলেও তত্ নাপাওঁ নহয়? সেইকণেই যি জিৰণি পালোঁ। ইফালে আকৌ সাৰ পালেই হালখন কান্ধত লবৰ হলেই।” দূই তিনিটা হোপাতে চাহবাটি শেষ কৰি বৰডেকা উঠিল।

“বাতি ভালোখিনি হব দে গৈ পাওঁ মানে। তই হলে কালি যাৰি আকৌ। চাই আহিবিচোন আমাৰো ভগা প’জাটো। কৈ কৈ বৰডেকাই ভাবখন খহাই শিকিয়া-বিবিয়া কান্ধত ল’লে।

“অ’ যাওঁ দে সব্দ সব্দ কুৰ্মা!” নূপেন ভগবক এইদৰে মাড লগাই বৰডেকাই খোজ ল’লে।

“তোক বহু কষ্ট দিলোঁ দেই বৰডেকা! এই বাতিখন এতিয়া কেনেকৈ যাৰি?” মৃণাল বৰডেকাৰ পাছে পাছে লেপটো লৈ গৈ থাকে।

“ভেনে কথা নকৰি অ’ কুৰ্মা! দূখ পালে মই আহোঁ নেকি? তোক ভাল লাগিছে দেখিতো আহিছোঁ।” থ্ কৰি সি ধমক্ দিলে। মৃণালে একো

মাতিব নোৱাৰে।

“ভগবানে তোক এই গুণ দিছে ববডেকা! তোৰ দৰে মানুহ মই আৰু
জীৱনত লগ নাপালোঁ। অথচ ভই কৰ আমাক ডাঙৰ জাত বুলি।”

“এঃ যা যা কুৰ্মা! সেইবোৰ কথা আৰু এতিয়া নকৰি। বাতি বহুত হৈ
যাব। ভই মোৰ ঘৰত বাৰি, তেতিয়া আমি বহুত কথা হয়। এতিয়া ভই
উভতি যা।”

ববডেকা ভোঁ ভোঁ কৰে আন্ধাৰৰ মাজত সোমাই পৰিল। মৃণাল
লাহে লাহে ঘূৰি আহিল। মনতে ভাবিলে,—কি জন্মভূত চৰিত্ৰ এই
হোজা নিৰকৰ মানুহটিৰ! বাতি সেই কথা ভাবি ভাবিয়ে মৃণাল শূই
পৰিল।

পাছ দিনাখন পুৱা উঠি সি লক্ষ্মীমাটি গাওঁ বুলি খোজ লগে। নহলে বৰডেকাই একেবাৰে খং কৰিব ! কিছূদূৰ ধোৱাৰ পাছত বহল মূকলি পথাৰ ওলাল। পুৱাৰ মলয়া জাকে তাৰ গা জুৰ কৰি আনিলে। লাহে লাহে বৰডেকাৰ ঘৰটোও চকুত পৰিল। বহল মূক আকাশৰ তলত বৈ থকা ঘৰকেইখন আৰু চাৰিওফালে আগটি থকা কলগছবোৰ দেখিলে মনলৈ ভাব আহে যেন এইখন শান্তিৰ আশ্ৰয় হে।

দূৰত মৃণালক দেখি বৰডেকাই দৌৰ মাৰি আহি তাৰ হাতত ধৰিলে আৰু সবু ল'ৰাৰ দৰে খুল খুলকৈ হাঁহি দিলে।

“তই বৰ ভাল মানুহ দে কুৰ্মা ! মই তোকেই চাই চাই বহি আছোঁ। সৌ পিলিক চাচোন ? তাৰো ভোৰ কথা শুনি থব বং পাইছে।”

“পিলি কোন বৰডেকা ? ভোমাৰ কি হয় ?”

“ও ! সেই কথা মই কবলৈ পাহৰিছোঁৱেই। পিলিনো আৰু কোন হব ? গুৰুৰ চৰণৰ ধূলাই আৰু তহঁতৰ আশীৰ্বাদত মোৰ সেই কণেই সম্পত্তি। আগলৈ পাছলৈ আৰু নাই।” দূৰো গৈ ঘৰ পালে। বৰডেকাই বহা কোঠাটোলৈ মৃণালক লৈ গ'ল। আধুনিক ধৰণৰ সাজ-সজ্জা সকলো তাত আছে। মৃণালে চকিত বহিবলৈ আপত্তি কৰিলে। বৰডেকাই এটা হাঁহি মাৰি এখন চকিৰ ওপৰত মৃণালক দঙা মাৰি বহুৱাই দিলে।

“মই বড়জিছোঁ। কালি মই নবহিলোঁ দেখি তইও সেই ভেম পাতিছ।”

“ভেন্তে তুমিও এই এখনত বহিব লাগিব।” মৃণালে দাবী জনাই কয়।

নিশ্চয়, নিশ্চয়। আলহীক মই অকলে থ'মনে ? হাঁহি এটা মাৰি বৰডেকা ওলাই যায়। তেওঁৰ অন্তৰত উলাহে নথৰে। অলপ সময় পাছত আকৌ সোমাই আহিল। মৃণালৰ ওচৰতে চকীখনত বহি লাহে লাহে গল্প উলিয়ালে।

“আজি হালখাত আছিল নেকি বৰডেকা ?” মৃণালে প্ৰশ্ন কৰে।

“নাই। মইহে নগলোঁ। মোৰ ডাইজন আৰু বন্ধা মানুহজনে হাল লৈ

নৈমিত্তিক। মই কলৌ বোলো এজন মানুহ অহা কথা আছে—আজি বৰভেই থাকৌ বা ?”

“এং, তোমাৰ কামো হানি কৰিলো তেন্তে ।” মৃগালে, অলপ আৰু কৰে ।

“হি……থ’ থ’—মোৰ কামটো ! ঈশ্বৰে দিয়াত্তনে মোৰ কিহৰ অভাৱটো আছে অ’ ? খালি নিমখকণ আৰু মাজে মাজে এহিটো কাপোৰ কিনিব লাগে । এহেলৈ সব বস্তু মোৰ ঘৰতেই হয় ।”

“ঠিক । তাকেইতো বোলে প্রকৃত খেতিয়ক । আত্মনিৰ্ভৰশীল মানুহহে আচল স্বাধীন মানুহ । নিজে খাই লৈ আনকো জীৱিকাৰ সমল বিবিলাকৈ যোগাইছে ধৰ্ম্ম সিবিলাকৰ গাতহে আছে ।”

“আমি হলে সিমান ধৰ্ম্ম-তৰ্ম্ম নাজানোঁ দে কুৰ্ম্মা ! কিন্তু কৰ্ম্মটো হলে কৰিবলৈ পাবোঁ । আমাৰ মানুহবোৰে আকৌ পূজা-থুজা কৰে । পাছে মদ-কুকুৰা আদি বোঁছকৈ খাই কেতিয়াবা তন্ত্ৰ দি থাকে । সেই দেখি তহঁতৰ মানুহবোৰে কিজানি আমাক বেয়া পায় ?”

“মই এইবোৰ ধৰ্ম্মৰ কথা কোৱা নাই বৰভেকা ! সেইবোৰ পূজা-বিধি বহুত জাতিৰ মাজত আছে । আৰু মদ-মাংস খোৱা নিয়ম-নীতিও পৃথিৱীৰ অনেক লোকৰ মাজত চলে । পাছে সেইবোৰ একো ধৰ্ম্মৰ কথা নহয় । কিছুমান মানি চলা নিয়ম বা প্ৰথাহে । আচলতে যি কৰিলে মানুহৰ উন্নতি হয় ; প্ৰাণীৰ কল্যাণ হয় আৰু জগতৰ সুখ-শান্তি বাঢ়ে সেইবোৰ কামহে ধৰ্ম্ম । এইবোৰ কথা মহা মহা পুৰুষ সকলে কৈ গৈছে আৰু নিজে তাৰ আৰ্হিও দেখুৱাই থৈছে ।”

মৃগালৰ ধৰ্ম্মৰ ব্যাখ্যা শুনি বৰভেকা একেবাৰে আচৰিত হয় । ইমান দিনে মানি অহা কথাবিলাক তেন্তে কি ধৰ্ম্ম নহয় ? তেওঁ মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰিলে । কিছুপৰ ভাবক্ৰিয়াৰ থাকি কিবা এটা মনত পৰাৰ দৰে বৰভেকাই কয়,—

“আচ্ছা কুৰ্ম্মা, তহঁতৰ মানুহবোৰে নাম-কীৰ্ত্তন কৰে ; গাঁজ-মাহ খায় । এইটো আকৌ কেনেকৈ ধৰ্ম্ম হল ? সেইটো কৰিলে জগতৰ কি উপকাৰ হয় ?

কথা শুনি মৃগালে অলপ হাঁহি উঠিব দিয়ে—“জগতৰ উপকাৰ হয় বৰভেকা ! বহুত উপকাৰ হয় ! সেই নামবোৰ পাগল জনৰ বেয়া ভাববোৰ দূৰ হৈ যায়

আব্দু বিমল সুখ-আনন্দ লাভ কৰিব পাৰি। . বোঁতয়া সমাজত বহুত ব্যক্তিগত আছিল, মানুহে মানুহে হিংসা, খিলাল, সব্দ-ডাঙৰ ভাব আছিল, তেতিয়া মহাপুৰুষে এই নাম ধৰ্ম্মৰ দ্বাৰাহে সমাজত শান্তি আৰু শৃংখলা লগাই থব পাৰিছিল। তেওঁৰ নামত সব্দ-বৰ, জাতি-অজাতি, হিন্দু-মুছলমান সকলোৰে সমান ভাবে ভাগ লব পাৰিছিল। তুমি ভালকৈ নাজানিব পাৰা শত্ৰু, মাথৰ আদি মহাপুৰুষে অসমখনক ধন্যসৰ মূখৰ পৰা বক্ষা কৰিলে। আমাৰ মাজত থকা সকলো বেয়া ভাববোৰ গুচাই ভাল পৰিষ্কাৰ, মিলনভাব আনি দিলে। সেই দেখিহে কৈছোঁ, যি ধৰ্ম্ম সি জগতৰ কল্যাণকৰ।

হাবি নাম বসে বৈকুণ্ঠ প্ৰকাশ প্ৰেম অমৃতৰ নদী।

শ্ৰীমন্ত শত্ৰুৰে পাৰ ভাঙি দিলা বহু ব্ৰহ্মাণ্ডক ভেদি ॥

বুজিছা বৰডেকা ! মহাপুৰুষে এই নাম-ধৰ্ম্ম উলিয়ালতহে সকলো মানুহ মৰম-চেনেহ, প্ৰেম-প্ৰীতিৰে বান্ধ খাই ভাই ভাই হৈ পৰিল।”

পদ ফাঁকি শব্দনি বৰডেকাৰ মূখত হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। তেওঁৰ বৰ ক্ষুদ্ৰিত। “বাবু কুৰ্ম্মা ! তই এটা গীত গাচোন ! তোৰ মাতটো বৰ ভাল শব্দনিৰো এ।”

“গীত মই নাজানোঁ বৰডেকা ! আজিকালিৰ গীতবোৰ মই শিকাই নাই।”

“এ নহয় দে—এটা নামকে গা। শত্ৰুৰ নে কি তেওঁ লিখা নাম এটা থা দে কুৰ্ম্মা !” বৰডেকাৰ নাম শব্দনিবলৈ বৰ হেঁপাহ।

এনেতে পিলিয়ে দুটা বাটিত পকা কল, কুহিয়াৰ পকা অমিতা কেচকলমান জাব্দ অলপ কুহিয়াৰৰ গুৰু দি থৈ গ'ল। বৰডেকাই মৃণালক সেইবোৰ খোৱাৰ ইঙ্গিত কৰিলে আৰু নিজেও চপাই ললে। অলপ পাছতে আব্দু দুটা বাটিত দুখাটি দুখা লৈ পিলি হাজিৰ।

“আব্দু ইয়াৰ পাছত কি আনিবা পিলি ?” ঘৰীৰ পানীৰে হাত ধুই ধুই মৃণালে কৌতুক কৰি কয়।

“আগতে আব্দু ইখিনিকে লোৱাচোন গিলি। হিঃ হিঃ হিঃ !” তাই হাঁহি হাঁহি লব মাৰে।

“এইজনী ভেনেই পাগলী অ' কুৰ্ম্মা ! একোটি বেটী নহয় মোৰ ? আটান্ধে বৰ মৰম কৰা দেখি তাই খুব আদৰ্শদ্বাণ্ড হৈছে। তই বেয়া নাপাৰি।”

“কেলেই পাম ? ভাল হব ডাঙৰ হৈ আহে মানে।”

“পাছে কুম্ভা, তই মোক জব কথাটো ভালকৈ শুনাবি অ’ এদিন।”

“কাৰ কথা?”

“এই তহ’তৰ শকৰটোৰ।”

মৃণালে অকণ হাঁহে। বৰডেকাৰ ভিতৰত মহাপুৰুষৰ প্ৰতি যে এটা অনু-
বাগ হৈছে সেই কথা বুলি সি সন্তোষো পালে।

“শুনাম বৰডেকা! ভগৱানে সন্মোগ দিলে মই তেওঁৰ নামো গাই শুনাম।
কিন্তু আজি মোৰ বহুত কাম আছে।”

“নালাগে নালাগে আজি। কিন্তু তই হ’লে আহি থাকিব লাগিব। কেন্সা
নাপাবি আৰু আমনি কৰা বুলি।”

পিলিয়ে এইবাৰ তামোল লৈ আহিল। বৰডেকাই মৃণালক আৰু দুধ
দিবনৈক সোধে। মৃণালে আপত্তি কৰিলে।

“ঘৰত মোৰ ৬/৭ জনী গাই খীবাওঁ। তই খা কুম্ভা আৰু এবাটি।”

মৃণালে নালাগে বুলি তামোল এখন মূখত ভৰাই বহাৰ পৰা উঠে।
বৰডেকাই তাৰ বাৰীখন দেখুৱাবলৈ মৃণালক লৈ যায়। অমিতা, নেমুটেঙা,
হৰেক বকমৰ কল বাৰীখনত ভৰি আছে। গোহালিত এগোহালি শকত-আৱত
গৰু। ঘৰৰ চালতে কোমোৰা, হেদালিত জিকা, কেবেলা লাগি ঢাক খাই
আছে। ঘৰতে এৰি পুহি সুল্লৰ সুল্লৰ এণ্ডি, বিহা, মেখেলা আদি তৈয়াৰ
কৰে। ঢেঁকী শালত এটা তেলৰ পেৰা। খেতিৰ সৰিয়হ পেৰি ডেল ঘৰতে
উলিয়াই লয়। সকলো সুল্লৰ, সকলো সুল্লৰ। জীৱন ধাৰণৰ গোটেই-
খিনি আহিলা-পাতি বৰডেকাই ঘৰতে ৰাখি থৈছে। মৃণালৰ বঁৰ ভাল
লাগিল। এনে এজন আদৰ্শ পুৰুষৰ লগত চিনাকি হোৱাত নিজকে সি
গৌৰৱান্বিত বোধ কৰিলে।

“ভোমালোকৰ মানুহবোৰ কিয় ইমান আঁতৰে আঁতৰে ঘৰ সাজি থাকা?”
মৃণালে সোধে।

“এ, আমি এইদৰেহে ভাল পাওঁ। খেতি-ৰাতি কৰিবলৈও সন্নিধা পাওঁ।
আকৌ আমাৰ মাটিও বহুত বহুত নহয়? মানুহ মূঠেই ৰাইল ঘৰহে। সোঁ যে
মনিৰ নোৱাৰালৈকে আমাৰ মাটিবোৰ আছে।”

“তুমি কোৱা কথাটো ঠিকেই। কিন্তু ওচৰা-ওচৰিকৈ ঘৰ সাজি থকাত
বহুত সন্নিধাও আছে।”

কথা পাতি পাতি দুয়ো বাটৰ ফালে ওলাই যায়। কিহু আঁতৰত এগৰ

মানুহৰ বৰঙ এপাল গাহিৰি। বৰখন বৰ জেডেৰা। মাইকী মানুহজনীয়ে
মটিৰ কলহ এটোৰে সমুখৰ পুখুৰীটোৰ পানী লৈ গ'ল। পানীবোৰ ভেনেই
হালখীয়া। দেখিলে ভৰি হাত ধুবৰো মন নাযায়।

“এই পানীকে খাবনেকি বৰডেকা ?” মৃণালে আচৰিত হৈ সোধে।

“আবুনো কি কৰিব ? আমি এইদৰেই পুখুৰী কৰি পানী খাওঁ।”
বৰডেকাই কয়।

“এইটো কিন্তু ভাল কথা নহয় দেই। এনেকুৱা পানী খালে বেমাৰৰ
ভয় আছে।”

“বেমাৰতো হয়ই। কোনো কৰিবৰ তেন্তে ? জিলালৈ গৈ কিমানবাৰ
কৈ আহিলোঁ বোলো পাট-কুৱা এটা আমাকো দিবি—কিন্তু হাকিমটোৱে
একো কৰি নিদিয়।”

“পাট-কুৱাটো দিলেনো ক'ত বহুৱাবা ? মানুহবোৰ ইমান দূৰে দূৰে
বহিছা যে কুৱা দিলে মানুহ এঘৰবহে সন্নিধা হ'ব।”

“বাৰু আমাৰ যি হয় হ'ব ; আগতে দিয়কৈচোন ! কিন্তু তাকে যে
কৰিব নোৱাৰি। আচ্ছা কুৰ্মা, তই জিলালৈ যাবি নেকি ?”

“কিয় ?”

“গ'লেতো বহুত কাম আছে। হাকিমটোকো তই চিনি পাৱ নহয় ?”

“কোন হাকিমৰ কথা কৈছা তুমি ?”

“সেই ডেবেলমেন হাকিম। কুৱা, বাস্তা আদিবোৰ যে দি ফুৰে ?”

“এনেয়ে নামটো শুনিনছোঁ। বাৰু কি কৰিব লাগিব ?”

“এঃ তোক আবু সেই কথাটো কব লাগেনে ? তই দেখোন নিজেই সকলো
দেখিলি। জিলালৈ গ'লে যদি অপিচতে তাক কৈ আহ তেন্তে কিবা হয়ই বা !
আমাক হ'লে কুৰ্মা, মটিৰই নোখোজে অ’।”

“বাৰু মই কম। কিন্তু মূখেৰে ক'লে নহয়। দৰ্খাস্ত এখন দিব লাগিব।
মই এখন লিখিম তাত তোমালোকৰ মানুহবোৰে চহী দিব লাগিব।”

“হেঁ, সেইটোহে ডাঙৰ কথা। আমাৰ মানুহবোৰেতো চহী দিবলৈ নাজানে
অ’। তয়েই দিবি লিখি লিখি।”

“নাই—তেৱনেক নহ'ব। টিপ চহীটো দিলেও হ'ব বাৰু।”

বৰডেকাই মৃণালৰ মূখলৈ চোৱাত টিপ চহী কাক বোলে তাকো বুজাই
দিলে।

“এইকিলাক কথা পাৰিলে এম. এল. এ. জনকো ক’ব লাগে বৰডেকা !
তেওঁ মিটিং কৰিবলৈ আহি থাকে নহয় ?”

“হু, হু ! এমেল নো এতিয়া কোন হৈছে অ’ কুৰ্মা ?”

“কিয় ভোমালোকৰ ওচৰলৈ যে ভোটৰ সমন্বত আহিছিল—হৰি ভূঞা ?”

“ও ! ঠিক, ঠিক ! মানুহজন হ’লে খুব বড়তা ক’ব পাৰে দে কুৰ্মা !
এনে ভাল কথা কিজানি আমাৰ এই দেশত আবু কোনেও ক’ব নোৱাৰিব ।
সেই ডেবেলমেন জনেও কয় । তথাপি তাক নোৱাৰে দে !”

“এবা, সেই মানুহজনক ক’ব লাগে । তেওঁ মন কৰিলে ভোমালোকৰ
সকলো অসুবিধাবোৰ দূৰ কৰি দিব পাৰে !”

“কিয় আমি তাক ভোট দিলোঁ নহয় ? আনকি মোৰ মাইকীটোৱেও তাকে
দিছে । আমাৰ গাঁৱৰ মানুহবোৰে সবে তাক এমেল হ’বলৈ দিছোঁ । কাৰণ,
সিহ্নে আমাৰ বাস্তা-ঘাট, কুৱা, ইক্ষুল সকলো কৰি দিম বুলি কৈছিল । পাছে
এতিয়া সি চিলিমতহে থাকে কিজানি । কেনেকৈনো লগ পাম ?”

“চিলঙত সদায় নাধাকে নহয় ? ভৈয়ামলৈ আহিলে লগ ধৰিব লাগে !”

“হেই, তই কিখন যে কৈছ ! আমি এতিয়া হালেই বামনে সেই এমেলটো
কেতিয়া আহিব তাকে বাট চাই থাকিমঅ’ ।” বৰডেকাই বৰ বিৰক্তি প্ৰকাশ
কৰে ।

মৃণালে সকলো কথা নীৰৱে শুনিলে । একেধাৰে সহজ সবল জীৱনৰ
চিহ্না কথাবোৰ বৰডেকাৰ মূখৰ পৰা ওলাইছে । তেওঁ জানে কাম । কামৰ
মানুহ তেওঁ । আধুনিক জগতৰ জটিল-কুটিল ভাৰ-ভাৰি তেওঁ কি বুদ্ধিৰ ?
বুগ বুগ ধৰি, পুৰুষৰ পাচত পুৰুষ চলি গৈছে ; এই মানুহবোৰৰ সম্বন্ধ
প্ৰকৃতিৰ লগত । পৃথিৱীৰ বুকুতেই জীৱনৰ সকলো সংঘাত । মাটিৰ লগত,
ভাত-কাপোৰৰ লগত বৰ্ণিজ বৰ্ণিজয়েই কত জীৱন মাটি হৈ গৈছে । এতিয়া
বিজ্ঞানৰ বুগত, আকাশীযানৰ বুগত তেওঁলোকেও জীৱন নিৰ্ম্মাহৰ এটা
সাধাৰণ সা-সুবিধা পাবলৈ ইচ্ছা কৰে । তেওঁলোকেও কুৰি শতিকাব সম্ভাৱ্য
পোহৰ অকণি গাত সানি ল’বলৈ বিচাৰে । তেওঁলোকে প্ৰাণে-প্ৰাণে অনুভৱ
কৰে যে আন হেজাৰজন সভ্য লোকৰ দৰে তেওঁলোকৰো জীৱনৰ মান বাঢ়ি
যাব লাগে । কিন্তু তাকে কৰিবলৈ তেওঁলোকৰ সম্বল নাই ; জ্ঞান, বুদ্ধি
আবু শক্তি নাই । এই মানুহবোৰ বঞ্চিত নহয়নে ? মৃণালে মূহূৰ্ত্তে
এশটা কথা ভাবিলে ।

“তই দেখোন একো নামাভিল কুৰ্ম্মা ! মোৰ কথাত বেয়া গালি হবলা ? বাবু, তেন্তে তয়েই খবৰটো দিবচোন, এমেলটো আহিলে। সি হ’লে সেইখাৰ আহোঁতে আমাক খবৰ খোঁত কৰিবলৈ কৈ গৈছে। খোঁততে দেশৰ সব উন্নতি হ’ব বুলি বজাইছে পাছত খোঁততো ধুম্ ধাম্ কৰিছে আমাৰ মানুহবোৰে। উন্নতিনো ক’ত হ’ব ? নদীৰ পানীয়ে আধা ধান মাৰি গ’ল। ভগৱানে নিদিলে এমেলটোৱেনো কি কৰিব অ’ কুৰ্ম্মা ?”

মৃগালৰ মন এই মানুহটোৰ প্ৰতি পুৰোঁবে ভৰি পৰিল। কোনো দিনে এটা স্বাৰ্জনৈতিক সুবিধা পোৱা নাই ; তথাপি চৰকাৰ বা কোনো মানুহৰ ওপৰত আক্ৰেপ বা বিদ্ৰোহৰ উন্মাদ নাই। কৰ্ম্ম কৰিছে আবু তাৰ সফল ভগৱানে দিব তাকে মাহ জানে। “কৰ্ম্মগোবিন্দিকাৰশ্চে মা ফলেষু কদাচন”—গীতাৰ এই দ্বিতপ্ত কৰ্ম্মযোগী এইজনেই নহয় নে ? কিন্তু আমি আধুনিক বঙ্গৰ সভ্য নামধাৰী শিক্ষিত-অশিক্ষিত এজনে পোনেই এইদৰে ক’ম যে সি ভোদা, বদ্বৰ্ক, পিছপৰা (backward)। সেই সভ্য ভব্য মানুহজনলৈ এজনে এইদৰেও উত্তৰ দিব নোৱাৰিব নে—বে সি ভোদা, বদ্বৰ্ক আবু পিছপৰা হৈ থকাৰ মূল, তোমালোক প্ৰৱণক সভ্যবোৰ নহয় নে ? মানুহ সভ্য হোৱাত, মানৱ বিকাশৰ বাটত যি সকলে প্ৰতিবন্ধকতা জন্মাইছে তেওঁলোক প্ৰকৃততে সভ্য নে ?

মৃগালে বৰডেকাক বিদায় দি ঘৰমুৱা হ’ল। মনত অনেক ভাবৰ সংঘৰ্ষ। মানৱ-প্ৰেমই দেশাত্মবোধ নহয়নে ? যি সকলে দেশাত্মবোধৰ দোহাই দিয়ে সিবিলাকৰ ভিতৰত মানৱ-প্ৰেম আছেনে ? যদি আছে তেন্তে ইমান ব্যৱধান কিয় ? ভাবি ভাবি মৃগাল ঘৰ পাওঁতে বেলি ভটিয়াই গৈছিল।

মিনতি আজ কেবামাহো চলিতে আছে। ককালেক পৰাগ চেক্রেটবীয়েটব ওপৰ বিভাগৰ কেবাণী বুলি আমি আগতেই কৈছোঁ। উপবৃদ্ধা পইচাও তেওঁ পায় যথেষ্ট। বৈণীয়েক সূগন্ধা যোৰহাটৰ এক ধনাঢ্য পৰিয়ালৰ ছোৱালী। পৰাগে ভেতিয়া বি. এ. পঢ়ে ভেতিয়া সূগন্ধাৰ দেউতাকৰ ঘৰতেই আছিল। সূগন্ধা ভেতিয়া আছিল কিশোৰী, খেলা-চণ্ডলা, পৰাগৰ সঙ্গিনী! মনৰ ঘনিষ্ঠতা বাঢ়ি এনেকৈয়ে তেওঁলোকৰ মাজত বিয়াও হ'ল।

প্ৰথমতে দুই এমাহ থাকি মিনতিৰ চলিগুখন বৰ ভালেই লাগিল। ওখ-চাপৰ সবু-ডাঙৰ পাহাৰ, টিলাবোৰৰ ওপৰত ধুনীয়া সবল গছবিলাকৰ মাজে মাজে ঘৰবোৰ; ক'লা দীঘল সাপৰ দৰে মেৰিয়াই থকা 'পিচ্' দিয়া আলিবাট-বোৰ; সজ্জিয়া গছৰ মাজে মাজে লাগি থকা হীৰা-মাণিক্যৰ ফলৰ দৰে বিজুলী-বাতিবোৰ আৰু ভৈয়ামৰ লগত সাদৃশ্য নথকা কেবাটাও নতুন কথাই মিনতিৰ চিন্তাশীল মনৰ খোৰাক যোগাইছিল। ভাষা-জ্ঞানেৰে নিঃকিনা তাইৰ ভাব-প্ৰৱণ ভৰুণী মনতো কবিতাৰ অনুভূতি জাগিছিল। তাইৰ শোৱা কোঠাটোৰ খিৰিকিখন মেলি অনিমেষ নেদ্রে চাইছিল—বহুদূৰলৈ গৈছিল তাইৰ দৃষ্টি; আৰু কেমেৰাত ফটো উঠাৰ দৰে সেই দৃশ্যবোৰ এটা এটাকৈ স্তবীভূত হৈ বৈ গৈছিল অস্তৰ ফলকত।

দেউতাক ভবেশ বৰুৱাইও মিনতিক ঘৰৰ পৰা পঠিয়াই কিছূ শাস্তি পাইছিল। কাৰণ মিনতিয়ে সদায় মন মাৰি বহি থকা বা কিতাপতে মূৰটো গুৰ্জি গোটেই দিনটো কটাই দিয়াটো তেওঁ দেখিব নোৱাৰিছিল। এই কাৰণে তেওঁ মাজে মাজে বিবস্ত হৈছিল যেনেকৈ, তেনেকৈ হঠাতে অনুতপ্তও হৈছিল। এতিয়া তেওঁ ভাবিছে অন্ততঃ চলিগুত মিনতিয়ে ভালকৈ আছে। কিন্তু দুখ হৈছিল বোঁহ মাক বৃপহীৰ। ছোৱালীৰ ভৱিষ্যত ভাবি তেওঁ নীৰৱে বহি কান্দাইছিলও। তেওঁ এইটো বুদ্ধিছিল যে চলিগুত বাখি মন ভাল কৰা ব্যৱস্থাটো তেনেই টুলুঙা। ধৰণী বাহিৰলৈ কিছূ পৰলৈ সাপৰ বিৰ উজ্জাব নোৱাৰাকৈ বাখিব পাৰি সঁচা, কিন্তু জাৰি-মৰ্দকি মন্থগত কৰি সেই বিৰবোৰ উলিয়াই নেপাজায়ে মানে জীৱন বিপন্ন হৈয়ে থাকে। সেই দোখ তেওঁ এদিন

ভাত খাই থকা পৰতেই বঢ়াক ক'লে—

“এইদৰে নো মিনতিক আৰু কিমান দিন ৰাখিব খুজিছে ? কিবা এটা দিহা কৰি তাইক ধোৱাৰ ব্যৱস্থাহে কৰা ভাল আছিল।”

কথা শুনি বৰুৱা জৱাল উঠিল। তেওঁ ক'লে যে, তেওঁ জীয়াই থকাত সেই কাম নহ'ব। আনকি মৃগালে গৈ তেওঁৰ ভৰিত পৰিলেও আৰু মিনতিক নাপাব। তেওঁ মিনতিক সেই টোকোনা মানুহটোলে দিয়ে ভুল কৰিছিল।

থং দেখি বৃপহীৰ আৰু বেছি কথা সন্নিৱলৈ সাহস নহ'ল। তথাপি মৃদুৰ সৈপু ঢুকি ঢুকি আকৌ এবাৰ সন্নিৱিলে। “জেন্তেনো তাইৰ কাৰণে আপুনি কি ভাবিছে ?”

“মই যি ভাবিছোঁ ভালেই ভাবিছোঁ। লাগিলে আন এজন ল'ৰালৈ তাইক দিম। তথাপি সেই নিলাজটোলে তাইক ঘূৰাই নপঠাম। সেই কথা ভাবি এ কিছুদিন চিন্তিত থাকিবলৈ দিছোঁ। এই কথাত আমাৰ পৰাগৰো কিজানি মত পোৱা যাব। তালৈ মই কথাটো লিখিছোঁ।”

“কিস্তি মিনতি যে অন্তঃসম্ভা ? আপুনি সেই কামলৈ কিদৰে আগবাঢ়ে ?”

“তাতে কি হ'ল ? পেটৰ পোক হয়েই নে মৰেই তাকেইবা কোনে জানে ? আৰু থাকিলেও কোনোবা বৰলা মানুহটো তাইক নিব ? অন্ততঃ মৃগালজক এজন ভাল বৰ পাবই তাই ! তথাপি যদি নহয় তেন্তে তাই ঘৰতে থাকিব। সেইজনী বোনিবা মোৰ কাণী বেটী। তেতিয়াতো তাইক পুহিব লাগিল-হেঁতেন !” বৃপহীয়ে আৰু একো মাতিব নোৱাৰিলে। কাৰণ বৰুৱাৰ কথাৰ ওপৰত মাতিলে যে কথা বোৱা সেইটো জানে। মনতে কি ভাবিলে ক'ব নোৱাৰি—সেই দিন খৰি আৰু বৃপহীয়ে মিনতিৰ কথা নুলিৱালে।

সুগন্ধা আছিল বৰ বিলাসী মনৰ। গোটেই দিনত বৃপসজ্জা কৰি কটাই দিব পাৰিলেও তাই ভাল পায়। ভাত-পানী ৰান্ধে চাকৰ ল'ৰাটোৱে, কাপোৰ ধোৱে ধোবাই, গাখীৰ দিয়ে নেপালীয়ে আৰু চুইচ্ টিপিগেই বিজুলী জ্বলে, পাংখা ঘূৰে ; ক'তো অকণো পৰিভ্ৰম নাই। সেই বিলাকতো ভাল নালাগিলে অকস্মাত ঘৰ কৰি চাৰিটো ঘূৰাই দিলে বোডিঙটোৱে কথা কয়, গান গায়, অভিনয় কৰি শুনায়। তথাপি সুগন্ধাৰ মনটো ছুঁপুত ভাবি নঠে। কিবা যেন বৰ অশান্তি, কিবা যেন অস্বস্তিতে তাইৰ দিনবোৰ যায়। সেই অস্বস্তিৰ চিনবোৰ বোছকৈ ফুটি উঠে চাকৰটোৰ পিঠিত। জৰ কামৰ একেবিমান ইকাল সিকাল ঘটিলে আৰু বন্ধা নাই। বাহুতোঙ চাৰি-পাঁচখন চাকৰ-ল'ৰা নকলগালে

পৰাগৰো বাৰ্ভি টোপনি মৰাটো টান হৈ পৰে। সন্ধিয়া কল্লবৰ ফালে এগ্ৰিক
সুগন্ধক প্ৰায়ে বুৰাই আনিব লাগে। পহিলা ভাৰিখ পৰিলে নিজৰ পছন্দ-
মতে কাপোৰ-কানি ল'বলৈ সুগন্ধা বাবই লাগিব। এনেদৰে যি দেখা যায়
স্বৰ্ণকান্ত কেবল সুগন্ধাবেই অন্তিম বিৰাজ কৰিছে। পৰাগৰ সন্তাৰ ওপৰত
সুগন্ধাই বাবুকেই বিস্তাৰ লাভ কৰিছে।

মিনিতিয়ে এইবোৰ কথা ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিলে। তাই ভাবিছিল
পৰা নাছিল যে স্বৰত সেই উদ্ভাস পৰাগ ককায়েকজন সুগন্ধা বোৰেকৰ হাতত
এইদৰে নাকী বিছোৱা গোনা ঘ'হটোৱেন হৈ পৰিছে। জানিবলৈ অৱশ্যে
সুবিধাও একো নাছিল। কিয়নো বিয়াৰ পাছত মাত্ৰ এবাৰহে সুগন্ধা খহুকেকৰ
ঘৰলৈ গৈছিল আৰু মাত্ৰ দুটা দিন থাকি প্ৰত্যাবৰ্তন কৰিছিল। মাক-বাপেক-
হঁতে বৰ জোৰকৈ ধৰাতো তাই আৰু দুই এটা দিন থাকিবলৈ কোনোমতে
ৰাজি নহৈছিল। শেষত আটায়ে এই বুলি সামুদ্ৰনা লভিলে যে টাউনীয়া
ছোৱালী গৰিষ্ঠ থাকি ভাল নাপায়। ব'ক বাবু! সিহঁতৰ ভালেই
ভেঙিলোকৰ ভাল।

সুগন্ধাই কিন্তু মিনিতিৰ উপস্থিতিটো সিমান ভাল পোৱা নাছিল। কিয়নো
নগৰীয়া আগবঢ়া (advance) ছোৱালী হ'লেও তাইৰ বহুদুখটো স্বাধীনতাত
বাধা পৰিছিল। সন্ধিয়া ফুৰিবলৈ ওলালে পৰাগে কেতিয়াবা মিনিতিকো
লগত লৈছিল। এইটো সুগন্ধাই তিমান ভাল নাপাইছিল। টেবিলখনত
ভাত সজাই লৈ চাকৰটোৰ ওপৰত তিতা-কেঁহা মস্তব্য কৰি এতিয়া আৰু
পৰাগৰে সৈতে একেলগে খাব নোৱাৰা হ'ল। কাৰণ পৰাগে ভনীয়েকৰ আগত
তেনেখন কৰিবলৈ ভাল নাপাইছিল। বিশেষকৈ খবচৰ ফালদি চাই সুগন্ধাৰ
মনোভাৱ মিনিতিৰ প্ৰতি তেনেই বেয়া আছিল। কোৱা বাহুল্য যে চলিহাৰ ঘৰ
সজা সমস্ত খবচ সুগন্ধাৰ বাপেকেই দিছিল। ভেতিয়া সুগন্ধাই পৰাগক
সদায় জেকু দিছিল যে অন্ততঃ সি নিজৰ টকাৰে এখন গাড়ী ল'ব লাগিব।
এইদৰে দেখাত বাহিৰত বৰ বিলাসী জীৱন ৰূপন কৰিলেও ভিতৰত কিছুমান
কাল্পনিক অভাৱ লৈ সিহঁতৰ সংসাৰ চলিবলৈ ধৰিলে। এইখিনিতেই আহি
মিনিতিও লক্ষিত সুগন্ধাই মনে মনে বিতুষ্ট হৈছিল যদিও তাক প্ৰকাশ কৰি
কোৱাৰ একো উপায় নাপাইছিল। কিন্তু প্ৰকাশ মূখেৰে নকৰিলেও কাৰ্য্যত
সেই ভাৱ প্ৰায়ে কটুটি উঠিবলৈ ধৰিলে।

এলম্বাহ কি ডেৰ সন্তাহ থকাৰ পাছত এখিন নতুন চাকৰটোৰ পিঠিক কৈ

পাৰিল। সি সেইদিনাই গধূলি ভাগিল। আগে পাছেও এনে ঘটনা হ'লে নতুন চাকৰ বিচৰাত পৰামৰ্শক তত্ নিৰ্দিষ্ট। এইবাৰ কিন্তু ৭/৮ দিন হৈ গ'ল তথাপি চাকৰ বৰাৰ কোনো প্ৰক্ৰাই সূগন্ধাৰ মূৰত নোলাল। মিনতিয়ে চাকৰ নোহোৱাত ভাত শ্ৰীটি আৰু চাহটোপা কৰিবলৈ ধৰিলে। প্ৰথমে এই কামত সূগন্ধাইও তাইক সহায় কৰিছিল। পৰাগে ভাবিলে যে পুৰো বৌদ্ধ-নন্দাকে উচাহতে কামখিনি চলাইছে। সেইবাবে কিজানি চাকৰ বিচৰাত এইবোৰ বৰ বেগ দিয়া নাই। মিনতিয়েও প্ৰথমে ভেনেকুৱা কিবা এটাকে ভাবিছিল। কিন্তু লাহে লাহে দেখিলে যে চাকৰৰ সমস্ত কাম মিনতিৰ হাতত উঠিল। সূগন্ধাই এতিয়া মিনতিক কোনো সহায় নকৰে। এনেকি লাহে লাহে সূগন্ধাৰ আন্তাসূচক বাণীও মিনতিয়ে শুনিবলৈ পোৱা হ'ল। এই কথা এদিন নিশা অতি সুস্পষ্টভাৱে মিনতিয়ে বুজিবলৈ পাৰিলে।

ৰাতি, শোৱা কোঠাত পৰাগে কৈছে—“চাকৰ খবৰ কৰিলোঁ। কিন্তু কালিহে এটা ল'ৰাৰ সন্ধান পাইছোঁ। সিও হেনো পহিলা তাৰিখেহে আহিব পাৰিব।”

সূগন্ধাই তপক্ৰাই মাত লগালে। “চাকৰ কেলেই? ইহঁত বৰ লম্পট। আমি এইদৰেই চলিব পাৰিম। মিনতিবো একো কাম নাই। তাই, মোক কিছু সহায় কৰিব পাৰে। আপুনি তাক আহিবলৈ বন্ধ কৰি দিব।”

সূগন্ধাৰ মূৰত ইমান দিনৰ মূৰত এনেধৰণৰ কথা শুনি পৰাগ আচৰিত হ'ল। যি সূগন্ধাই কামৰ নাম শুনিলে সাত কিল মাৰে; যি ভিৰোতাই উশাহে নিশাহে চাকৰটো নহ'লে চলিবই নোৱাৰে; তেনেজনীৰ মূৰত এনে কৰ্ম-প্ৰবৃত্তিৰ কথা শুনি পৰাগ আচৰিত হ'বৰেই কথা। কিন্তু এই পৰিবৰ্তন সূগন্ধাৰ কেনেকৈ হ'ল? হয়তো মিনতিৰ সান্নিধ্যত তাইৰ এনে সূৰ্য্যভি হৈছে। পৰাগে আৰু একো নামাতিলে। ইফালে আনটো কোঠালিৰ পৰা মিনতিয়ে এই কথা শুনি মনত বৰ আঘাত পালে। আঘাত এই কাৰণে পালে যে সূগন্ধাই তাইক সম্পূৰ্ণ চাকৰৰ আসনখনত বহুৱাই দিছে অথচ ককাকৰ আগত চমৎকাৰ ভাজিত কথা কৈছে। ঠিকেই কৰিছে। তাইকনো এনে অনিশ্চিত কাললৈকে টাউন এখনত কোনে পুৰি ৰাখিব? সূগন্ধাৰ গাত দৌৰ নাই। উপযুক্ত গৃহিণী তাই। ঘৰখনৰ উন্নতি; সিহঁত সম্প্ৰতি সূৰ্য্য-সন্নিবিষ্ট ৰূপোদ্ধাত তাইৰ সম্পূৰ্ণ অধিকাৰ আছে। মিনতিয়েইবা সেই সূৰ্য্যৰ জড়ত

কাইট হ'বলৈ আহিছে 'কিয় ? নিজৰ ওপৰতে শেষ থকাৰ আহিল ভাইব । লাহে লাহে টাউনৰ বালাম চাউল মিনতিৰ পেটত হজম নোহোৱা হৈ আহিল । শীতৰ সুকোমল শব্দৰ উত্তো ভাইব টোপনি নহা হ'ল । মৃণালৰ কথা ভাইব মনলৈ আহে প্ৰতি ম'হুৰ্তে । তাই কালে । উচুপি উচুপি বিছনাতে পৰি তাই কালে । সেই কালোৱে কোনোৱে নেদেখে ; কাৰো কণ্ঠ নগৰে ।

এদিন ভবেশ বৰুৱাই দিয়া চিঠি পৰাগে পায় ! খুলি চাই পঢ়ি সি আচৰিত হয় । মিনতি যে পৰিত্যক্তা সেই কথা সি প্ৰথম জানিলে । সি ভাবিছিল অসুখ-বিসুখৰ বাবেই মিনতি বহুদিন সিহঁতৰ ঘৰত আছে আৰু স্বাস্থ্য-পাতিৰ উন্নতিৰ বাবেই বাপেকে তাইক চিলঙলৈ পঠাই দিছে । কিন্তু বাপেকে লিখিছে যে মিনতিৰ বাবে অন্য এখন বিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে । এই সম্বন্ধে সি অন্ততঃ ল'ৰা এজন ঠিক কৰি দিয়া দায়িত্বটো ল'ব লাগে । প্ৰথমে তাৰ বাপেকৰ ওপৰত বৰ খং উঠিল । স্বামী বৰ্তমান থাকোঁতে বিশেষকৈ তেওঁ এৰি নিদিয়াকৈ মিনতিৰ দ্বিতীয় বিবাহ কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে ? কিন্তু পুতেকলৈ তেনে কথা লিখিলে কিয় ? সম্ভৱ মৃণালৰ সৈতে তেওঁৰ কিবা কাজিয়া লাগিব পাৰে ! পৰাগৰ মনত পৰিল কেইমাহমানৰ আগতে তাৰ ভনীয়েক বিজুলীয়ে লিখা সেই ঘটনাটো,—বিদিনা বাপেকৰ ধৰ্মকনিত মৃণাল ওলাই গৈছিল । কিন্তু সেই ঘটনাৰ সম্পৰ্কতো বাপেকৰ গাতেই সি দোষ দেখা পালে বোছি । ইফালে মিনতি অস্তঃসত্তা । এনে অৱস্থাত তাইক মৃণালক গটাই দিয়াটোহে বোছি ভাল আছিল । সেইদিনাই পৰাগে মৃণাললৈ চিঠি লিখিলে । চিঠিত সি মিনতিৰ কথা লিখিলে যে—তাই বহুদিন আঁতৰত থাকিল । বিশেষকৈ সগৰ্ভা ভাৰ্যা-পতিৰ ওচৰত থকা ভাল । গতিকে কোনো এটা তাৰিখে তাইক পঠাই দিয়া হ'ব । এই বিষয়ে মৃণালৰ অনুমতিও সি বিচাৰিলে ।

বাতি পৰাগে বাপেকৰ চিঠিখন সুগম্ভাকো দেখুৱালে । মিনতিয়ে যে মনে মনে কুৰুক্ষেত্ৰৰ যুদ্ধ এখন পেটতে লুকাই থৈছে তাকে ভাবি ভাইব খং উঠিল । কোঁড়লাৰা মৃণালৰ কথা ওলালে তাই সেই কথা ভল কৰি অন্য কথা পতাৰ চেষ্টা কৰা কথা সুগম্ভাই লক্ষ্য কৰিছিল । সুগম্ভাই ক'লে—

“সেউতাই ঠিকেই লিখিছে । মৃণালৰ কথা আমি নাজানো । কিন্তু মিনতিৰ পাত যে সোম আছে সি ধুৱুপ । তাই বিবাহিতা হোৱালী এজনী পৰৰ ঘৰত সন্মাই থকাৰো কোঁড়লাও ঠিক হোৱা নাই । হৰুঙো ভাইব দোষৰ

কৰ্মক্ষেত্ৰই মৃত্যুশয্যা নিয়াব কোনো চেষ্টা নকৰে। সেইবুলি জহীৰ কৰ্ত্তব্য আছিল নিজেই বোৱাটো। দ্বিতীয়তে দোৰ হৈছে অপোনেলোকৰ। বিয়া দিয়াৰ পাছত পৰব তিবোতা এজনীক এইদৰে লেবেলা সাদৰ দেখুৱাই ৰাখি থোৱাত আপোনালোকৰ কি অধিকাৰ আছিল? সিহঁতৰ মাজত কিবা কথাৰ মেৰ পাক থকা বুলি জনাছে তেনে মই মিনতিতক এদিনো ইয়াত থাকিবলৈ নিদিওঁ।”

এটা উশাহতে সূৰ্গম্ভাই সকলোখিনি কৈ গ’ল। পৰাগ নিবদ্ভব হৈ ব’ল। তিবোতাৰ কথা বোঁহি জানে তিবোতাই। বিশেষকৈ সূৰ্গম্ভাই যিকৈটো কথা ক’লে তাত প্ৰতিবাদ কৰিবলগীয়াও পৰাগৰ একো নাছিল। শেষত কিংকৰ্ত্তব্য-বিশুদ্ধ পৰাগক সূৰ্গম্ভাই এই সিদ্ধান্ত দিলে যে তাই মিনতিতক সকলো কথা সূৰ্গম্ভাব আৰু ভাব পাছত তাইক মৃণালৰ ঘৰতে থয়নে বিয়া কৰায়েই নিয়ে সেইবোৰ হৈ থাকিব। সূৰ্গম্ভাই কিন্তু এইটো কথাও খাটো কৰি দিলে যে একো কৰিব নোৱাৰিলেও অন্ততঃ আঁত সোনকালে মিনতিতক ঘৰলৈকে পঠাই দিব লাগিব। সেইখিনিতেই বাঁতৰ কথা অন্ত পৰিল।

দুপৰীয়া হ’লত ভাত-পানী খাই উঠি সূৰ্গম্ভাই মিনতিতক তাইৰ দুই বদ্মলৈ মাতিলে। পুৱাৰ পৰা চাহ কৰি, ভাত ৰান্ধি মিনতিতক ৰব ভাগবদ্ভা হৈছিল। ইফালে তাইৰ গাত সাত-আঠ মাহৰ লেঠা। দুপৰীয়াৰ সময়কণ অলপ নিজৰ কোঠাত শুই জিৰণি ল’বলৈ তাই ৰব ইচ্ছাক হৈ পৰিছিল। সূৰ্গম্ভাৰ কথাত কিন্তু আদেশৰ সূৰ। মিনতিতক গৈ দেখে সূৰ্গম্ভাই টিবিউনখনৰ পাতবোৰ মিছাকৈয়ে লুটিয়াই মিনতিতকলৈকেই অপেক্ষা কৰিছে।

“তুমি ইমান চালাকজনী বুলিতো মই জনা নাছিলোঁ! মোৰ আগতে তুমি বাৰু ইমান কথা কয় লুকুৱাই কোৱা?” বহিবলৈ নোকোৱাকৈয়ে চাকৰক প্ৰশ্ন কৰাৰ দৰে সূৰ্গম্ভাই মিনতিতক অপ্ৰস্তুত কৰি দিলে।

“মই কি চালাকি কৰিলোঁ বোঁদেউ?” মিনতিতক ক’ঠ অভ্যন্তৰত ক’পি উঠিছিল।

“মৃণালৰ সৈতে তোমাৰ কি কাজিয়া মোক আজি কোৱা। তোমাৰ যদি সচাকৈয়ে বোঁদেউ হওঁ তেন্তে নিশ্চয় তুমি সকলো মোক ভাঙি ক’বা।”

হঠাতে এনে শব্দনি মিনতিতক বজ্জাহতাৰ দৰে হ’ল। তাই চ’ফা এখনত বহি পৰিল। কিয় নাজানো! বাৰিষাৰ পাৰ ভঙা নদীৰ দৰে তাইৰ চকু পানী-বোৰ বৰলৈ ধৰিলে। সূৰ্গম্ভাকনো তাই কি উত্তৰ দিয়ে ভাষা বিচাৰি নাপালে।

“কাৰ্মিলে নহয় মিন্দু। আজিৰ দিনত তিবোতাই কাৰ্মিল সত্য জ্ঞান কৰিব নোৱাৰে। যদি পাৰি মৃণালৰ ওচৰতে সেই চেষ্টা কৰিব লাগিছিল।”

“মই আপোনাৰ পৰা একো সত্য জ্ঞান কৰিবলৈ বিচৰা নাই বোদেউ ! মই কাম্পিছোঁ নিজৰ দৰ্শনত নিজে ।” সুগন্ধাৰ শেষৰ বিদ্ৰূপবাণত আহতা হৈ মিনতিয়ে উত্তৰ দিলে ।

“তেন্তে তোমাৰ মনত মই একো হ’ব নোৱাৰিলোঁ । ভাল, আজিৰ পৰা একো কথা নোসোধোঁ । বেয়া নাপাবা ।” সুগন্ধাই সচাকৈ ৭৭ কৰি ডাৰ পৰা উচাং মাৰি গুচি গ’ল । মিনতিয়েও কোনোমতে আঁতৰি গৈ বিছনাত পৰিল পিছদিনা পুৱালৈকে আৰু নুঠিলে । ভাল ফুটা মাটি কলহৰ পানী নিজৰ মজিয়া ভাৰি বোৱাৰ দৰে বোচাবীৰ চকুৰপৰা পোটেই বাতি পানী বই বই গাবু বিছনা ভিজি গৈছিল ।

বাতি পৰাগে ভাত খাবলৈ মিনতিক উঠাব নোৱাৰি, সুগন্ধাক ক’লে—
“তুমি আজি মিনতিক কথা সোধি কিবা আঘাত দিলা নেকি ?”

“ক’তা ! মই ভালকৈ সোধিলোঁ বোলো মোৰ আগত একো গোপন নকৰি কোৱা । তাই বোলে নিজৰ দৰ্শন নিজৰ আছে আনক কেলেই ? মইও আৰু বসতে নাম থলোঁ । পাছে কথা আনটোহে । আপুনি সেই চাকৰ ল’ৰাটোক আহিব কওঁক ।”

“কিয় ? তুমি দেখোন আজি ভাক মানা কৰি আহিবলৈ কৈছিল। মই তাকে কৰিলোঁ । তোমাৰ কথা দিনে দিনে বদলি হৈ থাকে নে ?”

“বদলি কৰাৰ দৰ্কাৰ আছে দেখিতো কৰিছোঁ । আজি এই কেইদিন মিনতিয়ে মোক অকণ সহায় কৰিছিল । তাই সেই কামত বৰ টান পাইছে হয়তো । মূখেৰে নক’লেও মই সেই কথা নুবুজাকৈ থকা নাই । সেয়েহে কৈছোঁ ! মই অকলে চাকৰ খাটি খুৱাবলৈ নোৱাৰোঁ কিন্তু কাকো . . .”

সুগন্ধাই আৰু এটা কথাও নোকোৱাকৈ ফোচ্ ফোচ্ কৈ শূই থাকিল । পৰাগৰ মনত কথাবোৰ কিবা কিবা লাগিল । মূখেৰে একো মাতিবও নোৱাৰিলে । পাছদিনা মিনতি প্ৰায় সংজ্ঞাহীনাৰ দৰে শূইয়ে থাকিল বেলিলৈকে । পুৱাৰ চাহ টুপিও সুগন্ধাই নিজে কৰিবলগা হোৱাত তাই পৰাগক আদেশ দিলে যে মিনতিক বেনে তেনে পঠাই দিব লাগে । নহ’লে গাত লেঠা থকা মানুহ এজনী এইদৰে দিনে নিশাই শূই শূই বিপদ ঘটাব । পৰাগে সেই কথাতে হৰ্ষ বদলি মূৰ দুৰ্গাপালে ।

দুদিন পাছত মিনতিক ঘৰলৈ পঠিয়াই দিয়া হ’ল । চিলঙৰ আনন্দ চকুৰ পানীৰে শূই পখালি নিবানন্দ মনত লৈ মিনতি আকৌ ৰাপেকৰ ঘৰ পালে ।

আহাৰ মহীয়া দিন। সিদিনা বৰিষাৰ আছিল। ভৰ দূপৰীয়া গৰমত বৰ নোৱাৰি নূপেনে ঘৰৰ পাছফালে তেভেলীজোপাৰ তলতে টুল এখনত বহি কিতাপ চাৰলৈ লৈছে। এনেতে কুলি চৰায়ে পক্ পক্ পক্ কৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। নূপেনৰ চকু দুটা তৎক্ষণাত কুলিৰ সম্বন্ধত ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। সি চাই দেখে আম এজোপাত চৰাই পৰি পাতৰ আঁৰ হৈ আছে। কিন্তু টুক-টুকীয়া হৈ পকি বৰ বৰ আম কেবাটাও মোক খা, মোক খা কৈ থকা তাৰ দৃষ্টিত পৰিল। ততালিকে তাৰ খোৱাৰ দ্ৰবন্ত স্পৰ্শ জাগি উঠিল। ল'ৰা মানুহ, আগতে এইদৰে পকি থকা আম দেখি তাৰ জিভাৰ পানী পৰি গ'ল। কিতাপৰ কথা সি তেনেই পাহৰিলে। টুলতে লাহেকৈ কিতাপখন থৈ মন্ত্ৰ-চালিতৰ দৰে আমৰ ফালে আগবাঢ়ি গ'ল সি।

আমৰ ওচৰ পাই নূপেনৰ মনত পৰিল যে সেই আম পাৰিলেতো বিড়ম্বাই সদুসাই নোবৰ? বন্ধুখন তাৰ ভয়ত কঁপি উঠিল। কিন্তু ওপৰলৈ চাই দেখে—অকণমান লৰাই দিলেই আম ঢুপ্‌ঢাপ্‌কৈ পৰিব; মাত্ৰ দুই তিনি মিনিট সময়। আকৌ চকু ঘূৰাই বিড়ম্বাৰ ঘৰৰ ফালে চাই পঠিয়ালে। দেখে কাবো ক'তো সহাবি নাই। সি মনটো কিহু ডাঠ কৰি গছত উঠিলেগৈ।

বিড়ম্বা প্ৰায়ে দূপৰীয়া শোৱে। কিন্তু আমৰ ওপৰত তাইৰ কড়া নজৰ। আম সৰা শব্দটো তাইৰ টোপনি ভাঙিবলৈ যথেষ্ট। যেন আমৰ ধ্যান কৰিহে তাই শব্দ আহে। নূপেনে লাহেকৈ এটা জোকাৰণি মাৰি দিলে। ঢপ্‌ ঢপ্‌ ঢপ্‌। তিনি চাৰিটা আম একে লগে সৰি গ'ল। বিড়ম্বা উচাপ্‌ খাই উঠি বহিল আৰু লগে লগে পাছ দুৱাৰেদি ওলাই দেখে কোনোবা এজন আম গছৰ পৰা নামিবলৈ ধৰিছে। খঙে তাইৰ চুলিৰ আগ পালে। তৎক্ষণাতে কিবা এটা খোঁপিয়াওতে দা খনকে পাই তাই উন্ন মূৰ্তি ধৰি খেদা মাৰিলে। নূপেনে কথমপিহে চুচৰি নামিব পাৰিছিল। বেটা চোৰক কাটি শেষ কৰোঁ বুলি চোঁচা লোৱা বিড়ম্বাৰ মূখলৈ নাচাই নূপেনে প্ৰাণটাক লব মাৰিলে। সি সচকৈএ ধৰি ল'লে যে বিড়ম্বাই তাক কাটিব। পাছলৈ নোচোৱাকৈ সি অনেক ল'ব সোঁৱৰিয়েই থাকিল। বেতিয়া ডাৰ দাৰুনা হ'ল যে বিড়ম্বা আৰু ইমান

দূৰ পোৱাহি নাই, সি ধাৰ্ম গ'ল। ভাগবত তাৰ বন্ধু চপ-চপাকৈ ধৰিলে।

ইফালে বিড়কাইও পকা আমবোৰ বঢ়টলি লৈ ঘৰ পালে। তাইৰ গাল-শৰ্পনিত চুবুৰীয়াৰ কাগৰ কণামাকৰি সৰিল। ভাগ্যে তাই নূপেনৰ মন্থখন দেখা নাপালে। এনে গোৱাল-গালিবোৰ শূনি ভগবৰো ভয় লাগিল। দেহি ঐ! কোন হতভগাই সেই কামটো কৰিছিল? বিড়কাই পালে সঁচাকৈ তাক আজি কাটিলেহেঁতেন। সহানুভূতিৰে তাইৰ মন ভৰি উঠিল। এবছৰ আগৰ কথা। সেই আপদীয়া আমত হাত দিওঁতেই তাইও বিড়কাৰ মাৰ খাইছিল। ভগবৰ প্ৰৱণি স্মৃতিবোৰ মনলৈ আহিল। এনেতে তাইৰ মনত পৰিল নূপেনলৈ। সিনো আজি ক'লৈ গ'ল? অন্ততঃ ককায়েক আম খাবলৈ যোৱা নাইতো? ভাবি ভাবি ভগবে চাৰিওফালে চকু ফুৰাই তাক বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। পঢ়া কোঠালিত দেখোন সি পঢ়ি আছিল। ভগবে কবই নোৱাৰে নূপেন কেতিয়া গৈ তেতেলীৰ ভলত পঢ়িবলৈ লৈছিল। ছুটীৰ দিন। ক'বাত ফুৰিবলৈ যোৱা বুলিয়েই তাই ভাবি ল'লে।

সিফালে বপুৱা নূপেন আলিবাট এৰি পথাৰে পথাৰে পোনাই দিলে। তাৰ বৰ ভয় হৈছিল যে বিড়কাই নিশ্চয় তাক চিনি পাইছে। আৰু তেতিয়া নোৱাৰিলে যদিও অন্য সময়তো তাক যেনে ভেনে তাই এপালি দিব। আভংকত তাৰ আমঠু শূকাই গ'ল। ভগবক ঘৰ খেদি গৈ মৰা কথাও তাৰ মনত পৰিল। পথাৰৰ মাজত থকা হিডল গছজোপাৰ তলতে সি বহিল। এনেদৰে জুই যেন ব'দ। তাতে জীৱৰ হাসত লৰি লৰি সি একেবাৰে আতুৰ হৈ পৰিছিল। গৰু চৰোৱা দিনত এই জোপা গছৰ ছাঁত সি অনেক দিন বহিছে। কি সুখ, কি আনন্দ দান কৰি আহিছে এই হিডল জোপাই! আজি নূপেনে সেই সুখ, সেই শান্তি অকণো লাভ কৰিব পৰা নাই। তাৰ মনত বাবে বাবে অনন্ত ভয়ৰ প্ৰগহে উঠিছে। বিড়কাৰ কথা বাদ দিওঁ সি ভাবিলে ককায়েক মৃগালৰ কথা। আগদিনাখন পুৱাতে টাউনলৈ ৰাওতে মৃগালে নূপেনক ভালকৈ থাকিবলৈ কৈ গৈছিল। আজি গছলিকৈ আহি বোঁতয়া তাৰ এই ঘটনা জানিব পাৰিব তেতিয়ালৈকে অকল্যা হ'ব? মৃগালে নিশ্চয় তাক খুৱ কোৱাব। তাৰ শান্তি জানো ইমানতে শেষ হৈ যাব? বোঁতয়া তাৰ সমনীয়া ল'ৰাবোৰৰ মাজত সেই কথা প্ৰচাৰ হৈ যাব তেতিয়া তাক সকলোৰে জোকাবলৈ ল'ব। সিনো কিদৰে মৃত্যু উলিয়াই ক'বিব?

শব্দত গৈ আৰু বোতুৱা ভাব ক্ষুণ্ণৰ শিক্ষকৰ কাণত এই কথা পৰিব……। নূপেনে লাজত তেনেই বঙা পৰি উঠিল। হিঃ ! হিঃ ! কি কালে ধৰিছিল তাক ! কিয় সি এই কামটো আজি কৰিলে ? লাজত, দৃখত, ভয়ত বেচাবাই কাৰ্জি পেলালে।

অনেক বোল সেইদৰে মনৰ লগত কথা পাতি ; নিজৰ প্ৰশ্ন নিজেই কটা-কটি কৰি নূপেনে গছজোপাৰ ভলতে বাঁহ ব'ল। লাহে লাহে আহাবৰ বোলৰ উল্লেখ কৰি আহিল। বেন দুৰ্বাসা মূনিৰ খংহে গাম কাটি গ'ল। আৰু কেই বটামান পাছত আত্মাবে পথাৰ আৰু ধৰিব। সৌ কিছুদূৰত হল। পাৰ্শ্বজোপাৰ ভলত বাতি ধনগুলৈ ওলায়। তেন্তে নূপেনে এতিয়া কি কৰিব ? যেনে তেনে কিবা এটা সি কৰিবই লাগিব। ঘৰলৈ গ'লে তাৰ সৰ্বনাশ ঘটিব। সি মনটো দঢ় কৰি ল'লে—সি আৰু ঘৰলৈ নাযায়। এনে সময়ে সি দেখা পালে যে দুজন ভাতকৈ ডাঙৰ ল'ৰা সেই গছ জোপাৰ ফালে বেগাই আহিছে। সি থিয় হ'ল। সন্দেহৰ দৃষ্টিৰে চাই দেখে ল'ৰা দুজন অলপ লৰিহে আহিছে। সি ভাবিলে ইহঁতে নিশ্চয় তাক ধৰি নিবলৈ আহিছে। সেই ভাব হোৱা মাত্ৰে নূপেনে ওভোটা মূখে ভিৰাই লৰ ধৰিলে। কিছুদূৰ গৈ আকৌ এবাৰ পাছলৈ চালে। ল'ৰা দুজনেও সেই ফালে বোঁহকৈ লৰিছে। তাৰ দঢ় ধাৰণা হ'ল আজি আৰু বন্ধা নাই। গতিকে পাছলৈ চাবলৈ এৰি সি অনেক দূৰ গৈ সিহঁতৰ দৃষ্টিৰ আঁতৰ হ'ল। আচলতে সেই ল'ৰা দুজনে গছ জোপাক লক্ষ্য কৰি এনেয়ে লৰিছিল। প্ৰতিযোগিতা কৰিছিল। নূপেন গ'ল। নূপেন আৰু নুঘৰিল। সেই দিন ধৰি নূপেনক আৰু পদপদৰত কোনেও দেখা নাই।

গুৱাহাটীত সেইদিনা কেবাটাও 'ইণ্টাৰভিউ' চলিছিল। মূখ্যলৈও ভাবে দূটা 'কল' (call) পাইছিল। এটা পুলিচ এ. এছ. আইৰ বাবে আৰু আনটো বনিন্নাদী প্ৰশিক্ষকৰ কাৰণে। নিয়মিত সময়ত নিৰ্দিষ্ট স্থানত মূখ্যলৈ হাজিৰ হ'ল প্ৰথমটিৰ বাবে। দেখে এটা ডাঙৰ হল কিছুমান মানুহেৰে গাজ মাৰি আছে। প্ৰথমে তাৰ ভাব হ'ল কিবা সভা-সমিতি আছে বুলি। পাছত প্ৰাৰ্থীৰ তালিকাখন চাই দেখে যে সেই আটাইবোৰ তাৰ দৰেই চাকৰিকামীহে। পদ মাত্ৰ তিনিটা। কিন্তু প্ৰাৰ্থী ঠেছে তিনিগৰো অধিক। আৰু বটামান বোল অকণ ইফাল সিমাল কৰি মূখ্যলৈ লাহেকৈ তাৰ পৰা আঁতৰি আহিল।

আবেলি চাৰি বছৰ পাছত আনটো 'ইণ্টাৰভিউ' সি হাজিৰ হ'লৈহে। ব্দিল্লাদীৰ চাকৰিৰ বাবেও মানুহ ঢেব। কিন্তু ভালিকান্ত মৃণালৰ নাম বহুত আগতে পৰাত প্ৰায় আধা ঘণ্টাৰ ভিতৰতে কাম সমাধা হৈ গ'ল। ইণ্টাৰভিউ লৈছিল চাৰিজন। তাত এজন মন্ত্ৰীও আছিল। সকলো ভাৱেই লাগিল কিন্তু তিনিটা প্ৰশ্ন মৃণালৰ কাণত কিহু অবাঞ্ছন বেন লাগিল। তাৰে এটাতো একেধাৰে নিৰ্বৰ্থক বুলি ভাব ভাব হ'ল। সিটো হ'ল সি বিয়া কৰাইছেনে নাই? আৰু কিয় কৰাইছে? কিয় বিয়া কৰাইছে বুলি কেইজন-মান গণ্য-মান্যলোকে সোধাত প্ৰথমে সি অপ্ৰস্তুতহেই হৈছিল। পাছত উত্তৰ দিলে যে বিয়া কৰা এটা নৈসৰ্গিক নিয়ম বা জাগৰ্ভিক প্ৰয়োজন আছে দেখিয়ে সি বিয়া কৰাইছে। আন দুটা প্ৰশ্নত সূখিলে সি ৰাজনৈতিক নিৰ্ব্যাপিত (Political sufferer) হয়নে নহয় আৰু সমাজ সেৱাৰ কি কাম সি কৰিছে? প্ৰথমটিত সি নিৰ্ব্যাপিত নহয় বুলি ক'লে কিন্তু সমাজ সেৱাৰ কাম সি সন্মান কৰি আছে বুলি ক'লে। এটা উদাহৰণ বিচৰাত গিন্ধকতা কৰাটোকে আঙুলিন্সালে। তাৰ উত্তৰত পৰীক্ষকজনে অলপ হাঁহিলে। সেই হাঁহিব অৰ্থ মৃণালেও বজিলে। আজিৰ দিনত মানুহৰ মাজত বহুতা দিয়া আৰু গাওঁ সংগঠনৰ কাম আদিকহে মানুহে কেৱল সমাজ সেৱাৰ কাম বুলি ভাবে। খেতিয়কজন, মহৰীজন, বনুৱাজনো যে সমাজৰ পৰম ডকত, সেৱক সেই কথা মূখেৰে কৈ ফুৰিলেও কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত কোনেও মানি নলয়।

ইণ্টাৰভিউৰ কথাবোৰকে মনত পাগুৰি ৰাতি ৭ই বজাত মৃণাল আহি ঘৰ পালে। গাড়ীত আহোঁতে ইণ্টাৰভিউ দিয়া আৰু এজন বন্ধু সি লগ পাইছিল। তেওঁ ক'লে যে মনোনয়ন পোৱাত তেওঁৰ কোনো সন্দেহেই নাই। কাৰণ চেৱাৰমেন, জিলা কংগ্ৰেছৰ সভাপতি, এম. এল. এ আদি কৰি বহুতো ডাক্তৰ ডাক্তৰ মানুহৰ প্ৰমাণ-পত্ৰ (certificate) প্ৰায় কুৰিখনমান তাৰ লগত আছিল। তাৰে কেইখনমান তেওঁ মৃণালক মূখস্থ মাতিও শুনালে। মৃণালে ভাবিলে ঠিকেই—এনে একোজন যোগ্যমান পাত্ৰ থাকোঁতে তাকনো কোনে গণ্য কৰিব? এই খবচ আৰু কষ্ট মিছাকৈএ হ'ল বুলি ভাবি সি অলপ দুৰ্ভাগী হ'ল। ইণ্টাৰভিউৰ ফল যে বেয়া এই সম্বন্ধে সি নিশ্চয়হে।

ভগ্নৰে নৃপেনক বিচাৰি ক'তো নাপালে! কিয়া কাৰণত পাছকালে ৰাওজি হঠাতে ভেঙেলীৰ ভজৰ টুলখনত ভাইৰ চকু পৰিল। ওচৰলৈ গৈ দেখে তাত কিতাপ এখনো। ভেঁজিয়া সজ্জা লামো লাগো। লাহেকৈ ভগ্নৰে

সেইবাৰ ভিতৰলৈ আনিলে। ঘটনাটো কি তাইৰ কোমল মনতকৈ একো
 উজ্জ্বল নোৱাৰিলে। কিন্তু এনেদৰে কিবা এটা বিপদৰ আশংকাত তাইৰ
 বুকখন কঁপি উঠিল। হঠাৎ তাইৰ আত্মবিশ্বাসী ভগৱানে সেই বিপদৰ সন্ধান
 পাইছিল। মৃণালৈ নৃপেনৰ বিচাৰ লোৱাত ভগৱে সকলো কথা ক'লে।
 দূৰদৰ্শী বিতৰ্কাই আম চোৰ খেদা ঘটনাটো আৰু সন্ধ্যা সময়ত তেতিয়াৰ
 ভলত কিতাপ আৰু টুল পোৱা কথাটোৰ মাজত কিবা বহু আছে বুলি
 মৃণালৰ সন্দেহ হ'ল। নৃপেনৰ নাম ধৰি গালি পৰা শুনিছিলনে সোধাত
 তগৰে ক'লে যে গোৱাল-গালি দি চিঞৰ-বাখৰ কৰি থকাহে তাই শুনিছিল।
 মৃণালে এবাৰ ভাবিলে কথাটো গৈ সুধিয়ে আহে কিন্তু পাছ মূহুৰ্ত্ততে ভাব
 হ'ল সেইটো ঠিক নহ'ব। খুজি কিল খোৱাহে হ'ব। নৃপেন যদি আচলতে
 চোৰ নহয়ও ভাৰ্পি ভেঁতয়া সি চোৰ হৈ পৰিব। মৃণালে সম্ভৱপৰ সকলো
 ঠাইতে নৃপেনৰ খবৰ কৰিলে; কিন্তু নৃপেন নাই। কোনেও নৃপেনৰ সন্ধান
 মৃণালক দিব নোৱাৰিলে। বাতি ক্ৰমে বাঢ়ি আহিল। মৃণাল কিছু চিন্তাকুল
 হ'ল। কিজানি ক'বাত দূৰলৈ বল খেলিবলৈকে গৈছে? সমন্বীয়া ল'ৰাৰোৰেও
 একো সন্দেহ দিব নোৱাৰিলে। অগত্যা মৃণাল হতাশ হৈ শুই পৰিল। ভগৱ
 বেছি অধৈৰ্য হৈ পৰিল। কান্দি কান্দি তাই ভাত কেইটামান সিজালে। নহ'লে
 যে ককায়েক লম্বোন পৰিব। মৃণালেও সুদা ভাত কেইগৰাহমান ভৰালে
 পেটত। কাৰণ ভগৱৰ মনোবেদনা সি বৃজি পালে। নৃপেন কালিলৈকে
 ওলাবাহি বুলি কৈ সি ভগৱক আশ্বাস দিলে। তগৰেও দুখে ভাবনাই শুই
 থাকিল।

বাতি দূৰ হৈছে। মৃণালৰ ভেঁতয়াও টোপনি অহা নাই। ভাব কাগত
 পৰিছে মাত্ৰ ভগৱে দীঘল নিশ্বাস টানি টানি শুই পৰিছে। এনেতে বাহিৰত
 কোনোৱে দলৈ বুলি মতা শুনিলে। অনুমান কৰি চান চোভালত বহু মানুহৰ
 সমাগম হৈছে আৰু ইজনে সিজনে কথা পতাত এটা ডাঙৰ গুৰু-গুৰনি উঠিছে।
 মৃণালৰ কলিজা কঁপি উঠিল। কিজানি কিবা বিপদ উপস্থিত! নৃপেনৰ একো
 জখন হোৱা নাইতো? বাবে বাবে ভগৱনৰ নাম স্মৰণ কৰি মৃণাল উঠি
 আহিল। দেখে চোভালত বহুতো বয়োবৃদ্ধ মানুহ। মেইল লাইটটোৰ
 পোহৰত কাৰো চিনাকি মুখ এখনো সি দেখা নাপায়। এনেতে ভাব মাজৰ
 পৰা মৃণালৰ মনত এজন ওলাই আহিল। বৰপেটা টাউনৰ সেই বন্ধুজন।
 এইবাবে সন্মিলনে মাজনিশা আহি ওলোৱাত মৃণাল আৰু আচৰিত হৈ গ'ল।

সি যি নহ'ক বন্ধুজনে মৃণালক সকলো আশ্চৰ্য্যৰ পৰা মুক্ত কৰি ক'লে যে তেওঁলোকে বৰ সং আৰু মঙ্গলময় উদ্দেশ্য লৈছে এই অসম্ভৱত ওলাইছে। আটাইকেইজনকে মৃণালে চাবি পাৰি বহুৱালে। কথা-বতৰা হ'বলৈ ধৰিলে। কথাৰ মাজত নানা ভৰ্ক, নানা বুদ্ধি উঠিল। পাহলৈ কথা গৈ বৰ গাহিলা হ'ল। চাহ পানীও ওলাল। মৃণালে ওচৰৰ দহুই এজন আত্মীয় লোকক মাতিও আনিিলে। শেষত গৈ থৈ যি সিদ্ধান্ত হ'ল সি এই—

পাহ দিনাখন ভগবৰ বিয়া। টাউনৰ এজন ব্যৱসায়ী ল'ৰা, মৃণালৰ বন্ধু-জনৰ সম্পৰ্কীয় ভায়েক হ'ল দৰা। দৰাৰ বাপেক নিজে আৰ্হি জোকাৰ সকলো আ-অলংকাৰ আৰু হঠাতে এইদৰে কামটো কৰিব লগা হোৱাত মৃণালক নগদ আঠশ টকা বিয়াৰ খৰচৰ বাবে দিলে। মৃণালে বন্ধুৰ মৰমৰ দাবী এবাৰ নোৱাৰি আৰু দৰা পক্ষ সম্বন্ধে সকলো ভাল বেয়াৰ দাৱিত্ব সেই বন্ধুকেই লোৱাত ইচ্ছাশীলতাৰ নাম স্বৰি ভাঙেই মান্তি হ'ল। ওচৰ চুবুৰীয়াই ভগবৰে কপাল ভাল বুলি শলাগি গ'ল। কাৰণ দৰা পক্ষ বৰ ধনী মানুহ বুলি তেওঁ-লোকৰ বিশ্বাস হৈছিল। বিয়াৰ লেঠা ছিঙিলত দৰাপক্ষৰ মানুহ গাড়ীত উঠি স্বৰ্ঘ্বৰ্টকৈ গ'চি গ'ল। ক'লা-বুৰুটীয়া দহুই এই চুবুৰীয়া মানুহৰ টোপনি ভাঙিছিল। কাৰণ দাঁৱত মটৰ, 'জপ্কাৰ' আদিৰ শব্দ বৰ আপুৰুগীয়া বহু। পুৱাতেই ইকাপ-সিকাপ কৈ ভগবৰ বিয়াৰ কথা গোটেই গাড়ীতেই বিৱৰ্তিত পৰিল।

অটনা এই যে কোনো এখন হ'বলগীয়া বিয়া জোৰণ পিকোৱাৰ দিনা ভাগি-লত দৰা পক্ষই হুৰ-মুৰ্টকৈ সেই ৰাতিয়েই ভগবক কইনা নিৰ্বাচন কৰি একেৰাৰে জেতা মাৰি গৈছে।

বাতি দবা পক্ষই জোৰণ পিছাই বোজাব পাছত মৃণালৰ আৰু টোপনি নাছিল। দূকালে দূটা হৰ্ষ-বিবাদৰ চিন্তাৰ হেঁচাই বৰ আতুৰ কৰি তুলিছিল। নূপেনৰ কি হ'ল, ক'লৈ গ'ল এই চিন্তা বৰ জ্বালাতক হৈ উঠিল। ইফালে হঠাতে তগবৰ বিয়াখনো ঠিক হৈ গ'ল। বাতি পুৱালেই লাগিব হুলস্থূল। সি কি কৰিব, ক'লৈ যাব? তগবৰ চিন্তা যে আৰু বেছি। দহ-এঘাৰ বছৰীয়া ছোৱালী তাই। কোনো দিনে বিয়াৰ কল্পনা মনলৈ অহা নাছিল। পূৰ্ণ বৌদ্ধনৈশ্বেৰ নোহোৱা ছোৱালীৰ পক্ষে বিয়া বৰ ভয়ৰ বস্তু। বিপদকৈ এই কিশোৰী কালটোত। এই সময়ত ছোৱালীৰ সবুজালৰ সেই দবা-কইনা সাজি বং পোছা খেলা প্ৰবৃত্তিৰ মথুৰ কল্পনা নাথাকে আৰু বৌদ্ধনৰ কামনা-বাসনাৰ জোৱাৰেণু হৃদয় মল্লিত নকৰে। এটা অহেতুক লাজ আৰু অজ্ঞানিত আশংকা এই ধনুসৰ সংগী। তগবৰ এই আকস্মিক বিয়াৰ কথাত পেপুৱা হৈ পৰিছিল। তাইবো আনটো দূখ হ'ল নূপেনক লৈ। বিয়া হ'ব, শহুৰৰ ঘৰলৈ হয়তো গুচি যাব লাগিব। এনে সময়ত তাইৰ ব্ৰহ্মৰ সবু ককায়েকজন নাই। ই কম নিদাৰুণ কথা নহয়। বিছনাত পৰি তাই সবগ মৰতৰ নানা কথা ভাবিবলৈ ধৰিলে।

বাতি পুৱাবলৈ ভেঁতিয়াও বহুত বাকী। মৃণালে চুবুৰীয়া সেই খুড়ীয়েক-জনীক মাতি আনিলে। খুড়ীয়েকৰ লগত তগবক বাকী বাতিৰ বাবে এৰি সি কাৰ্য্যান্তৰত গুচি গ'ল।

মৃণাল গৈ বোতিয়া বৰডেকাৰ ঘৰ পাৰ বাতি পুৱাবলৈ ভেঁতিয়াও অকল বাকীহে। বৰডেকাই মৃণালৰ এনে আগমনত বৰ আচৰিত হ'ল। মৃণালে একে উপাহতে বাতিৰ সকলো ঘটনা বৰডেকাক জনালে। বৰডেকাৰ বৰ ক্ষুৰ্ণিত। কথাটো শুনিয়েই সি চিঞৰ-বাখৰ লগাই ঘৰৰ আটাইকে জনালে। পিলিজনীয়ে আনন্দতে জপিলাবলৈ ধৰিলে। মৃণালে তাৰ পাছত বৰডেকাক ক'লে যে এই বিপদত তাক তেওঁহে উদ্ধাৰ কৰিব লাগিব। বৰডেকাই খিল-খিলকৈ হাঁহি দিলে বোলে বিপদ নে সম্পদ? এনেদৰে ছোৱালী ভাল থলত দিব পৰাটো কম ভাগ্যৰ কথা নেকি? তাৰ পাছত যিখিনি ভায়েক-পাৰ

লাগে বৰডেকাই নিৰ্ভল গাত ল'লে। গাওঁতে গাখীৰো আহিল। বৰডেকাই ভেঁতিয়াই লৈ গাখীৰ কলকল কৰিলে। এই গাখীৰ আৰু ডায়েল-পান লৈ বৰডেকাৰ গাড়ী তিনি চাৰি ঘণ্টাৰ ভিতৰতে মৃণালৰ ঘৰ পাব বুলি বৰডেকাই ডাঠ ক'লে। সেই কথাত মৃণাল বৰ খুচি হ'ল। পিছিকো সেই গাড়ীতে ভৰাই লৈ যাবলৈ মৃণালে দহোকাৰি কৈ গ'ল। লগতে বৰডেকাকো নিমন্ত্ৰণ জনাই মৃণাল লৰা-লৰিকৈ ঘৰমুৱা হ'ল। মৃণালৰ নিমন্ত্ৰণত বৰডেকাই তাৰ দুই এডাল গোফ পিহি পিহি মিলিক মালাক কৈ হাঁহিলে—বোলে বা বা, বিয়া তোৰেই নহয়; এইখন মোৰ নিজৰ ঘৰৰে বিয়া। কোবা-কুৰিকৈ মৃণাল আহি পুৱাতেই ঘৰ উঠিল।

ঘৰত নোসোমাই পোনে পোনে মৃণাল ককায়েকৰ ঘৰলৈ গ'ল। নিৰ্ম্মল ভেঁতিয়া ঘৰত নাই। বিড়কাই ক'লে যে বৰ জবুৰী কাম এটাত তেওঁ টাউনলৈ গৈছে। মৃণাল বৰ ক্ষুদ্ৰ হ'ল। বাতিয়েই নিৰ্ম্মলে নিজ সৰু সৰু জানিছে, দেখিছে অথচ পুৱা এইদৰে গুচি বোৱাটো সচাকৈ বৰ অন্যায্য হৈছে। মৃণালে ক'লে যে বিয়াখন এইদৰে এৰি তাক অথাই সাগৰত পেলাই ককায়েক গুচি গ'ল কিয়? আৰু অন্ততঃ বোৱেকেও তেওঁক যাবলৈ মানা কৰিব লাগিছিল। বিড়কাই কথাষাৰ সজুভাষে ল'ব নোৱাৰিলে। তাই বৰং ক'লে—

“কামৰ মানুহ কামত গৈছে, মোৰ হকা-বখা শুনিবই বা কিয়? তোমা-লোকৰ বিয়া হৈছে—কালি বাতিয়েই তেওঁক দেখোন ক'লৈকো নাযাবলৈ বাধা কৰি দিব পাৰিলাহেঁতেন।”

মৃণালে বুজিলে যে ঢেবুৱাৰ ঠাৰিত মিছাকৈ এ খৰি পুৰি লাভ নাই। গতিকে নিজৰ কপালকে পুৰি সি সেই কথা ভিমানতে এৰিলে আৰু বিড়কাৰেই সহায় কৰি দিবলৈ কাৰো-ককালি কৰি কৈ গ'ল। তাই বিশেষ আপত্তি নেনেখুৱাই ক'লে যে ঘৰৰ কাম বন কৰি অ'তাইহে যাব পাৰিব। মৃণালে একো নামাতি গুচি আহিল।

উৎপল ভেঁতিয়া চিলং কো-অপাৰেটিভ্ অফিচৰ বৰ কেবাণী। মৃণালে দেখিলে টোলগ্ৰাম কৰিলেও সি আহি পোৱা আশা নাই। বৰং টোলগ্ৰাম পালে উৎপলে তাকে ঠাড়া কৰা বুলি খঙে কৰিব। গতিকে চিঠি এখমেকৈ বিয়াৰ খবৰটো পাছত জনাব বুলি নিবন্ত হ'ল। নুপেন আগাদিনাখন ক'লে যে গ'ল—সি আৰু বুৰি নাহিল। চাৰিজন ডাই-ককাইৰ মাজত আজি অজনিমলী তদবধ বিয়াৰ দিনা মাত্ৰ হতভাগ্য মৃণাল আছে। চেনেহী দাক এৰাহৰ অগ্ৰস্ত

গুচি গ'ল। তাৰ অন্তৰ আকাৰ্য্যন্ত ক'লা ডাঙৰ ভৰি পৰিল। সেই ভাৱেই
 মিনতিৰ বেদনাময়ী স্মৃতিৰ অকল্মাশ চোঁচা বস্ত্ৰ লাগি হঠাতে সিঁৰিবিৰু কৰি
 অশ্রু-বৰ্ণিট হৈ গ'ল। মাত্ৰ এটা মূহুৰ্ত্ত। মৃণাল তাৰ পাছ মূহুৰ্ত্ততে সিঁহৰ
 দৰে হৈ গৰ্জি উঠিল। সি পদব্দৰ, সি ভাৰী পদব্দৰ নহয়। ভগবৰ বিয়াৰ
 সম্পূৰ্ণ দায়িত্ব তাৰ। ভগবক সকলোৱে ত্যাগ কৰিলেও মৃণালে কৰিব
 নোৱাৰে। অকলে হ'লেও তাইৰ বিয়া সি সুসম্বাদ্য কৰিবই লাগিব। সি
 ভাবিলে ভগব আৰু সি বৈনিবা পৃথিৱীত অকল্মাশে জন্মিছে আৰু কোনো
 নাই। তেতিয়াতো ভগবৰ সুখ, ভগবৰ মঙ্গলৰ বাবে সিয়েই অকলে সকলো
 দায়িত্ব মূৰ পাতি ল'ব লাগিলহেঁতেন !

মৃণাল গাওঁৰ ঘৰে ঘৰে উধাতু খাই লৰি ফুৰিলে আৰু আটাইকে মিনতি
 জনালে যেন সকলোৱে গৈ নিজৰ ভনী বুলি দখলনী ভগবৰ বিয়াখন সম্বাদ্য
 কৰি দিয়ে। মৃণালৰ কাতৰতাৰ, বিনয়ত মৃদু হৈ ল'ৰা, ডেকা, বঢ়া সকলোৱে
 আহি চোতাল ভৰি পৰিল। ভাগে ভাগে মানুহে বভা দিবলৈ ধৰিলে, কল
 কাটি পাভ-পতুৱা কৰাত লাগিল, কোনোৱে বোন্ডু বিচাৰি গ'ল, কোনোৱেবা
 দোকানৰ পৰা আটা, দাইল আনি লুচি-ভাজি কৰাত লাগি গ'ল। মৃণালে
 মাত্ৰ দিহা পোহা কৰাত আৰু তদাৰক লোৱাত থাকিল। মাইকী মানুহৰোৱে
 আহি আজ্ঞা-পাচলি কৰি দিলে। বৰডেকাই তেনেতে গাখীৰে, তামোল-পাণে
 এগাড়ী লৈ হাজিৰ হ'ল। অলপ পাছতে বোন্ডু বাজনা বাজি উঠিল। আৱতী
 সকলে জাউবীয়ে জাউবীয়ে নাম গাবলৈ ধৰিলে। বিয়াৰ পানী তোলা হৈ
 গ'ল। বামুদ আহি অনৰ্গল, মন্দ্ৰ মাতিবলৈ ধৰিলে। মৃণালে বহি গল-গল
 চিঙে প্ৰাশ্ব-কৰ্ম্ম সমাপন কৰিলে। নিমেষতে যেন এক বিৰাট বিবাহ উৎসৱ
 পূৰ্ণ আয়োজন হৈ পৰিল। ইয়াকে বোলে—বাইজে নথ জোকাৰিলে নৈ বয়।
 মৃণালে গলবস্ত্ৰ হৈ সকলো বাইজকে সেৱা জনালে। প্ৰাশ্বৰ পাছত গঞীৰ
 লোকৰ খোৱা চলিল। এইদৰে শতদিনৰ শত কাম সকলো সুন্দৰৰূপে
 সম্পাদন হৈ থাকিলে ধৰিলে।

সন্ধিয়া পৰত কইনা নোওৱা হ'ল। লাহে লাহে বৰ অহা সময় ওচৰ চাপি
 আহিল। ভগব বভাব তলত বহি লাইটৰ পোহৰত জ্বলি উঠিল। লগৰীয়া
 ছোৱালীয়ে চাৰিওফালে ঘেৰি বহি নানা কথা সুধিবলৈ ধৰিলে ; যেন পদুমৰ
 চাৰিওফালে বাজাইবোৰেহে বোঁটি আছে। সখীয়েকহঁতৰ জবাবোৰ আজি
 একে লগে ঢালি দি ভগবক আদৰ সাধন কৰিলে। ইমান মকমক ভগব একেদৰে

ফুলি পৰিল। অলপ পাছতে আকৌ বিচ্ছেদৰ ভাব অহাত চকুৰ পাৰ্থক্যৰ
মুদ্ৰা খাই পৰিব খোজে। গোটেই দিনটো পানী এটোপাও মূৰত নিদি উলগে
পতিদেহৰ ভাৱ ধ্যান কৰিলে আৰু নূপেনৰ কথা ভাবি চকুলো টুকিলে। এতিয়া
বেঁদ নিবলৈ ভিত্তি পৰিশুদ্ধ হোৱা ফুল পাৰ্থক্যৰ দৰে ভগবান স্নান, পৰিষ্কাৰ হৈ
জিকমিকাই উঠিল। সেই জিকমিকনিত চঞ্চলতা নাই, আনন্দৰ উল্লেখ নাই।

মৃণাল অকলগৰীয়া। গৰ্ভাৰ মানুহে নিজৰ বুলি হাত উজান দিয়াভে
সকলো কাম হৈ গৈছে। তথাপি বিয়া বুলিলে কৰবাত এফোৰি দোষ ঘূৰ্ণী ঘটি
যোৱাটো স্বাভাৱিক। সন্ধিয়াৰ সেই সময়খিনিত ঘোঁৰা বিয়াৰ হুলস্থূলবোৰ
কিছু শব্দ কাটি গৈছে তেতিয়া ঘৰৰ ভিতৰত কোনোবা ভিৰোতাই আক্ৰমণ
কৰি কোৱা মৃণালৰ কাণত পৰিল।

“বিভূষণ কি দোষ? তাইক মাতিলেহে আহিব! উপৰাচনো কোনে
খাবলৈ আহে!”

মৃণাল অলপ অনুমান কৰি বুজিব পাৰিলে সেই কথা খুড়ীয়েকেহে
কৈছে, আনে নহয়। সি খুড়ীয়েকক মাতি আনি কথাতো কি জানিবলৈ
খুজিলে। “কি? বোৱে খাবলৈ নাছিল? তোমাকেই মাতি আনিবলৈ
কৈছিলো নহয়?” মৃণালে খুড়ীয়েকক প্ৰশ্ন কৰে।

“মোক মাতি আনিবলৈ ক’লে কি হ’ব? তাই কৈছে বোলে গৃহস্থে নিমন্ত্ৰণ
কৰা নাই। এতিয়া খাই-বই উঠাত মতা মানে ঠাট্টা কৰাহে।”

মৃণালে আৰু একো নামাতি পোনে পোনে বিভূষণৰ ওচৰলৈ গ’ল আৰু
বেজাৰ কৰি ক’লে—

“ভূমি বোদেউ এনেখন বেজাৰ মোক কিয় দিলা? মই পুৱাতেই তোমাক
কৈ গৈছিলো নহয়?”

“মুখেৰে বেজাৰ কৰিনো কেলেই দেখুৱাব লাগিছে? পুৱা আহি মোক
কাম-খন কৰিবলৈহে মাতিছিলো? মই জানো গৈ পাৰ্চলি আদি কৰি দিয়া
নাই?” বিভূষণই মৃণালক আঘাত কৰিবলৈ বিচাৰিলে। তাকে মৃণালে সহ্য
কৰি ক’লে।

“বিয়াখননো কাৰ বোদেউ? আপুনিৰে যদি মোক মোৰ বুলি চপাই নথৰে
ভেন্ডে মইনো ভাবিম কেনেকৈ? আনে যদি মোক ভেন্ডে খং কৰে তেন্তে
দেখিবলৈ ভাল....।”

মৃণালক আৰু কৰলৈ নিদি বিভূষণই জিকাৰ খাই উঠি ক’লে—

“তোমাৰ বোৱা এতিয়া ভালৈ ভালৈ । তোমাৰ আপোনাকালৈকে আহি থাওকো ভৰাওকো ; আমিনো তোমাৰ কোন কাহানিৰ আপোন ? আব্দু খু কৰিছেই বা কাৰ কি ছাই উৰাৰ পাৰিম ? ককায়েৰা বিয়াত নাৰ্থাকি গুচি বোহা বদলিয়ে তুমি মোক এইখিনি অপমান কৰিছা । বিড়কাৰ মগজত অকণ খিট আছে !”

মৃগাল একেবাৰে ব্যথিত হৈ পৰিল । সি যিমানেই আন্তৰিকতাৰে ককায়েক-বোন্ধেকহঁতৰ ওচৰ চাপে সিহঁতে সিমানে তাৰ প্ৰতি বিমুখ আব্দু যিবন্ধে হৈ পৰে । বিধিৰ কি বিবক্ষনা ! নীৰৱে চকুপানী টুকি সি তাৰ পৰা গুচি আহে ।

ইফালে দৰা আহি ওচৰ পালে । গাড়ীৰ দল, বেণ্ড্ পাৰ্টিৰ মাত গঞাৰ মানুহৰ কাণত পৰিল । চাওঁতে চাওঁতে কেইবাখনো বাছ মটৰ আব্দু জিপ্ গাড়ী আহি নঙলা মূখত ব’ল । দুই পক্ষৰ গঞাৰ মানুহৰ দল্দোপ্ হেৰ্দোল্দোপ্ লাগি পৰিল । আৱতীৰ গীত বেণ্ড্ পাৰ্টিৰ মাত মিলি একাকাৰ হৈ গ’ল । মহা হৈ-চৈৰ মাজত দৰা আহি বডাৰ ভলত বহিল । ছোৱালীবোৰে কোৱা কুই কৰিলে দৰাজন বেচ্ ধুনীয়া ; তগৰে সৈতে মিলি পৰিব । এজনীয়ে সন্মিলে দৰাটোৰ নাম বা কি ? কোনোৱে ক’লে “সগৰ” । “আই ঐ দেখি ! সগৰে তগৰে একেবাৰে খিলখাই মিলি গৈছে ।” আন এজনীয়ে প্ৰশংসা কৰি ক’লে ।

পাছদিনাখন পুৱাতেই কইনা বিদায় দিবৰ হ’ল । তগৰে ইনাই বিনাই কান্দিলে । বাবৰ সময়ত তাই মৃগালৰ ভৰিত পৰি সেৱা জনালে । তপত চকুপানীবোৰ তাৰ ভৰিৰে বাগৰি মাটিত পৰিল । মৃগালৰ চকুৱোধি দুধাৰা পানী গঙ্গা-ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দৰে বাগৰি আহিল । তগৰৰ মূৰত দুয়োখন হাত থৈ সি প্ৰাণ ভৰি আশীৰ্বাদ কৰিলে ।

“তোৰ সুখ হ’ক ভনীটি ! ভগৱানে তোৰ সকলো দুখ-কষ্ট মিচি দিল্লক !” আব্দু একো কথা তাৰ মূখৰ পৰা নোলাল । পৰ্বতৰ দৰে গম্ভীৰ হৈ সি চকিখনত বহি পৰিল । শৰীৰৰ সমস্ত শক্তি যেন তাৰ নোহাৱা হৈ গৈছে । কেইজনীমান ভিষোতাই তগৰক ধৰি নি গাড়ীত তুলি দিলে । অলপ পাচতে তগৰ পদপুৰ এৰি বৰপেটা পালে ।

একে দিনাখনেই সফালে বিজুলীৰো বিয়া হৈ গ'ল। আগতে বিজুলীৰ বৰ আছিল ভগবৰ দৰা সগৰেই। মানুহে কয় বোলে জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ—এই তিনিটা কথা মানুহে নালাগে দেৱতায়ো নাজানে। বিদিনা জোৰণ পিছাব লাগে সগৰৰ বাপেক মণি মহাজন গৈ কেইজনমান মানুহে সৈতে গধূলি উপস্থিত হ'ল। আগৰে পৰা ভবেশ বৰুৱাৰ লগত কথা আছিল যে দুখন বাচ্ আৰু মটৰ গাড়ী তিনিখন তেওঁ দিব লাগে। বৰুৱাইও ভাবিছিল পৰাগেই সেইখিনি ভাব নিশ্চয় ল'ব। কিন্তু সময়ত পৰাগ আছিল সদা হাতে। টকাৰ ধাৰ লগা বুলি কৈ সি গাড়ীৰ দায়িত্ব কোনো মতে নল'লে। মূৰকত গৈ বৰুৱাই মহাজনকে গাড়ীৰ ব্যৱস্থা কৰিবলৈ কৈ নিজে এৰা দিলে। মূৰামূৰি সময়ত এনে কথাব লবক্ ফবক্ দেখি মহাজনৰ খং উঠিল। তেওঁ আছিল হোজা, অগ্নিকান্ত, কিন্তু বৰ চিধা মানুহ। এইবুলি কৈ তেওঁ বৰুৱাই উঠিল—

“আপুনি যদি সিমানখিনিও কৰিব নোৱাৰে তেন্তেনো অমুক দিন, তমুক দিন বুলি জনাইছিল কিয়?”

ভকেশ বৰুৱাও আছিল আত্মাভিমানী মানুহ। নিজৰ ঘৰতে আহি এইদৰে পৰে বৰ মাত মতা তেওঁ সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। তেৱোঁ ভপৰাই কৈ উঠিল বোলো—

“মইতো কাৰো ওচৰত ছোৱালী দিবলৈ ভোষামোদ কৰা নাছিলোঁ গৈ? এটা কথাব উল্লেখ-বিশেষ যদি সহ্য কৰিব নোৱাৰা তেন্তেনো মিছিবুইবা হ'বা কিহৰ? মোৰ ছোৱালী ব'পতেই কম নে গ'পতেই কম? তোমাৰ টকা আছে বুলিয়েই সোতকৈ ডাঙৰ হ'ব নোৱাৰা।”

কথাক কথাহে বাঢ়ে। বিনয় আৰু সহনশীলতা নাথাকিলে শূভ কাৰ্য্যত এইদৰে বিৰ্থনি ঘটে। দুইজন বঢ়াই ডৰ্ক-বিডৰ্ক কৰি হ'ব লগা বিয়া ভাঙি পেলালে। এজনে ক'লে—“মোৰ ল'ৰাক মই কালিয়েই বিয়া কৰাই দিব পাবোনে নাই দেখিবা।” আনজনেও উত্তৰ দিলে “সেইব ছোৱালী সোতকৈ ভাল ল'ৰাটো দিওনে নাই চাই থাকিবা। মহ আজি ৰাজিয়েই দৰা ঠিক কৰিব।”

খেল কথাক শুনে কম। দৈৱৰ নিৰ্দ্ধাৰণেও এৰাব নোৱাৰে। মণি

বহুদূৰৈ গৈ মৃণালৰ সেই বন্ধুজনৰ সহায়ত তগবকে কইনা ঠিক কৰিলে আৰু ভবেশ ধৰুৱাই বিভূতি ডাঙৰক বিজুলীৰ দৰা নিৰ্বাচন কৰিলে। একে ৰাতিয়ে দূৰো ফালে দখন বিয়া হৈ গ'ল। কিন্তু ভেঁতিয়ালৈ কোনেও কাৰো খবৰ পোৱা নাছিল। আনকি মৃণালে কেবাদিনৰ পাছত হে জানিব পাৰিছিল যে বিজুলীৰ লগত ভগা বিয়াখনহে তগবৰ লগত হৈ গ'ল। বন্ধুজনে সকলো কথা বৰ সাক্ষাৎ মৃণালৰ পৰা গোপন কৰিছিল।

সি যি নহওঁক বিজুলীক পাই বিভূতিয়ে সৰগুহে ঢুকি পালে। সি বাচক-বনীয়া আ-অলংকাৰেৰে বিজুলীক ভৰিৰ আঙুলিৰ পৰা মূৰলৈকে সজালে। বিয়াৰ সমস্ত খবচো সি নিজে বহন কৰি বখা নিয়মে দৰাটো হৈ ওলাইছিল। তাকে দেখি কইনালৈ চাই বহুতে মন্তব্য কৰিলে যে বিভূতিলৈ পৰিহে বিজুলীয়ে বেচিকৈ ভিৰ্বিৰাই উঠিছে। দূই এজনীয়ে মিনতিৰ মলিন মুখখনিলৈ লক্ষ্য কৰি মৃণালক নিন্দা কৰিলে। এনে ধৰণৰ মন্তব্য মিনতিৰ মূঠেই সহ্য নহৈছিল। তাই পৰাপক্ষত সকলো আনন্দৰ ভাগ এৰি ফালৰি কাটি অকলে থাকিবলৈ বিচাৰিছিল।

ইয়াকে ৰোলে প্ৰাণৰ টান। মৃণাল-মিনতিৰ মনৰ মাজত হঠাতে এদিন ক'লা আঁকাপোৰখন পৰি গৈছিল যদিও প্ৰাণৰ মাজত কিন্তু প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকক ভাল পাইছিল। সেই দেখিহে প্ৰিয়জনৰ নিন্দা-বচন কাণেৰে শুনি থাকিব নোৱাৰি মিনতি সেই স্থানকে এৰি গৈছিল। খঙৰ মাদকতাত পৰি মৃণালৰ প্ৰতি এদিন যি দুৰ্ব্যৱহাৰ কৰিছিল তাৰ বাবে মিনতি সদায় অনুতপ্ত হৈছিল; আৰু মিনতিয়ে গৈ হয়তো মৃণালৰ ভৰিত ধৰি তাৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰিবও পাৰিলেহেঁতেন; কিন্তু মৃণালৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত থকা তাইৰ বন্ধুত্ব সম্পৰ্কে ভেঁতিয়াও আঁতৰ হোৱা নাছিল। এয়ে আছিল মিনতিৰ পক্ষে পুনৰ্মিলনৰ বাটৰ অন্তৰাৱ। ইফালে মৃণালৰো অন্তৰত মিনতিৰ স্মৃতিৰ সঁতি বহি আছিল। কিন্তু সি বৰ খীণ আৰু বেদনাদায়ক। সেই দেখিহে তগবৰ বিয়াৰ ৰাতি হঠাতে মিনতিৰ স্মৃতি মনলৈ আহা মাত্ৰে তাৰ চকু সজল হৈ উঠিছিল। পাছত মৃণালে পৌৰুষেৰে দখময় অতীতক জয় কৰিব পাৰিছিল।

সেই বিয়াৰ আগদিনা ৰাতিয়েই আৰু এটা ঘটনা ঘটিছিল। মিনতিয়ে সকলো আনন্দৰ মাজত কেৱল নিৰানন্দহে দেখিবলৈ ধৰিলে। তাই বৰ আশা কৰিছিল যে বিজুলীৰ বিয়াত অন্ততঃ মৃণালক নিমন্ত্ৰণ কৰা হ'ব। কিন্তু কোনো হেজাৰ দোক হ'লেও বৰ জোৱায়েকজনক যদি সি নিশ্চয় বিজুলীৰ বিয়া দেখুৱোৱা

নহ'ব। এইদৰে বিয়া-বিহৃত বহুত বৰদ্বাৰা কাজিয়াৰ অন্ত পৰা দেখা যায়। নিম্নলিখ পাৰ্শ্ব মংগলে নিশ্চয় নহাকৈ নাথাকে। তেতিয়া হ'লে অন্ততঃ এবাৰ মংগলৰ মূখখন তাই দেখিবলৈ পাব। মিনতিয়ে মংগলৰ মিলন আশা নকৰে অথচ ভিতৰি ভিতৰি এবাৰ তাৰ দৰ্শন পাবলৈ বৰ আকুল হৈ উঠিছিল। নাৰীৰ কি বিচিত্ৰ স্বভাৱ।

ভীৰ্জিৎ তেতিয়া তিনিমহীয়া কেঁচুৰা। বিজুলীৰ বিয়াৰ আগদিনা ৰাতি ভবেশ বৰদ্বাই বোঁতয়া বিজুলীক দৰা ঠিক কৰি আছে তেতিয়া ৰাতি দূপৰ হৈ গৈছে। কেঁচুৰাটোৰ আৰ্মনি আৰু বিয়াৰ হৈ-টোৰ বাবে মিনতি মূঠেই টোপনি যাব পৰা নাছিল। সেই সময়তে চ'ৰাঘৰত বাঁহ শহুৰ-শাহুৰ আৰু পো-বোৱাৰী চাৰিওজনে মিটিং কৰা মিনতিৰ কাণত পৰিল। ভবেশ বৰদ্বাই বৰ সন্তোষেৰে পৰাগক কৈছে—

“বোপা ! হোমৰ ধোঁৱাই চকুত ধৰিলেও বৃত্তাহতি জুইতে পৰাৰ দৰে বৰ লৰালৰি হ'লেও বিজুলীয়ে কিন্তু ভাল দৰাকৈ পালে। পাছে এই মিনতিজনীৰ দিহা তই কিবা এটা যদি নকৰ তেন্তে মোৰ আৰু শাস্তি নাই। তাই মোৰ একুৰা জীয়া-জুই হৈ ব'ল।”

পৰাগে বাপেকৰ এনে পোনগটীয়া আদেশত অলপ বিব্ৰত হৈ মাত্ৰ এইবুলি উত্তৰ দিলে—

“মই বৈনাইলৈ চিঠি দিছিলোঁ। কিন্তু তাৰ কোনো উত্তৰ নাপালোঁ। তেওঁক কিন্তু কথাটো এবাৰ সন্নিহি চোৱাটো আমাৰ উচিত আছিল।”

মিনতিয়ে ককায়েকৰ এই কথাবাৰ বৰ উৎসুকভাৱে শুনিলে। ভীৰ্জিৎ তেতিয়া টোপনি গৈছে। তাই বিছনাৰ পৰা আহি খিৰিকখন লাহেকৈ অলপ মেলি সেই ফালেই কাণখন থিয় কৰি থাকিল।

পৰাগৰ উত্তৰত বাপেকে বিব্ৰত হৈ এইদৰে ক'লে—“মই আৰু তাৰ লগত কোনো সম্বন্ধ ৰাখিব নোখোজোঁ পৰাগ ! তই সেই কথা মোক নুশুনাবি। লি মানুহ নহয়। এবাৰ বি ভুল কৰিলোঁ, কৰিলোঁ। আকৌ দ্বিতীয়বাৰ সেই ভুল কৰিম কিয় ? তই ভালৈ চিঠি দিবই নাজাগিছিল।”

মিনতিৰ বহুত যেন বৰ গধুৰ শিলহে এটা কোনোবাই তুলি দিলে। তাই কোনো দিনে কপনা কৰিব পৰা নাছিল যে মংগল চিৰদিনৰ কাৰণে তাইৰ পৰা জীতিৰ বাৰ। মংগলৰ ওপৰত তাইৰ আক্ৰোশ আছিল, অভিমান আছিল কিন্তু হুঁচুৰা নাছিল। মংগলক হয়তো তাই ভালপাব পৰা নাই কিন্তু মংগলৰ

স্মৃতি ভাই পাহৰিবও নোৱাৰে। বিশেষকৈ সীমিতৰ মূৰখনি দেখিলে ভাই
মৃণালৰ শত শত অপৰাধ নিমিষতে পাহৰি গৈছিল। ভাই নিজে নকল্যাকৈও
অজ্ঞাত ভাবিছিল যে কেতিয়াবা অদূৰ ভবিষ্যতত সিহঁতৰ মাজৰ ব্যৱধান
হয়তো আঁতৰি যাব; আৰু পৰস্পৰে পৰস্পৰক ক্ষমা কৰিব পাৰিব। কিন্তু
বাপেকৰ মূৰৰ কথা কেবাবে মিনতিৰ আশা গছৰ গুৰিতে কুঠাৰাঘাত কৰিলে।
বিধিৰ কি অবিচাৰ! ভাই মাত্ৰ এবাৰ মৃণালৰ মূৰ দৰ্শন আশা কৰিছিল
আৰু বাপেকে শুনাইছে তাৰ চিৰবিচ্ছেদৰ বাণী।

পৰাগে পুনৰ ক'লে “পিতা! আপোনাৰ কথা মই সদায় মানিবই লাগিব।
কিন্তু ভাবি চাওঁক। স্বামীৰ হাতত মিনতিক গটাই দিয়াটো কেনেকৈ দ্বিতীয়
ভুলৰ কথা হয়? অৱশ্যে যদি মিনতিৰ একান্ত আপত্তি থাকে নাইবা মৃণালৰ
কোনো মত নাথাকে তেন্তে সেই কথা বেলগ।”

পৰাগৰ কথাখিনি শুনি মিনতিৰ মূৰত পানী আহিল। ভাই বৰ ব্যগ্ৰ
চিত্তে আকৌ বাপেকৰ কথালৈ কাণ দি থাকিল।

“মিনতিৰ ইচ্ছা-অনিচ্ছাৰ লগত মোৰ কোনো কথা নাই পৰাগ। ভাই
ছোৱালী মানুহ। তাইক সুধিতো মই বিয়া পতা নাছিলোঁ। মই ভাইৰ
বাপেক। তাইৰ ভাল-বেয়া মোৰ হাতত। মোৰ ভুলতেই এবাৰ তাইৰ এই কষ্ট
হৈছে। আকৌ ময়েই সেই ভুলৰ প্ৰতিকাৰ কৰিব লাগিব। মোৰ কথা এক।
ভই যদি নোৱাৰ ময়েই তাইৰ এজন দৰা বাছি উলিয়াও।”

ভবেশ বৰুৱাৰ খাটাং কথাত পৰাগে আৰু একো মাতিব নোৱাৰিলে।
বুপহীয়ে বাপেক পুতেকৰ কথা শুনি ঠাইতে টুপুকা মাৰি ব'ল। ইমান পৰে
সুগন্ধাইও একো মাতিবৰ চল পোৱা নাছিল। এতিয়া পৰাগৰ কথা শেষ
হোৱা যেন পাই ভাই শহুৰেকৰ কথাতো সুৰ মিলাই মাত দিলে।

“দেউতাই একো বেয়া কথা কোৱা নাই। কিন্তু মিনতিৰ ভাৰ থকাহেঁতেন
কেতিয়াও আজি এবছৰে এইদৰে পৰৰ দ্বৰত নাথাকে। আৰু মৃণালৰো নিম্নাৰ
মত থকাহেঁতেন এইদৰে নিজৰ ভিৰোতা লোকৰ দ্বৰত নেবে। বিশেষকৈ
তেওঁলৈ চিঠি দিয়াৰ পাছত কিবা এটা উত্তৰতো অজ্ঞাতঃ দিব লাগিছিল। মই
বি জানিছোঁ, মিনতিৰ ওপৰত মৃণাল একেবাৰে নাৰাজ।

সুগন্ধাৰ কথাত মিনতিৰ সৰ্ব খবৰ খঙত জ্বলি উঠিল। মৃণালৰ বিষয়ে
কিহঁতক নকণ্টক লাগে, কিন্তু মিনতিৰ মনৰ ভাৰ ভাই কেনেকৈ জানিলে? ভাই
ইমান অন্তৰ্য্যামী কেতিয়াৰ পৰা হৈছে? এবাৰ গৈ সন্মত কৰাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি

কৰিবলৈ মিনতিৰ ইচ্ছা হ'ল। কিন্তু পাছ মূহুৰ্ততে নিলাজ লাজটোৱে আহি
তাইক আগুৱি ধৰিলে। তাই একো কৰিব নোৱাৰিলে। হাতৰ জন্তু খহি
পৰা বোন্ধাৰ দৰে তাই খিৰিকিখনতে হুৱলি পৰিল।

ভবেশ বৰুৱাই এতেবেলি এজনী ভাল সমৰ্থনকাৰিণী পাই বোঁহি দৃষ্ট কণ্ঠে
ক'বলৈ ধৰিলে—

“তই ঠিকেই কৈছ আই! সেই নিলাজ কুকুৰটোৱে মোৰ ছোৱালীক
সন্দেহ কৰি মোৰ ঘৰতে অপমান কৰি যাবলৈ সাহস কৰিছিল। ভাগ্যে মই
সেইখিনি ওলালোঁ গৈ। এতিয়া তেনেজন পুৰুষলৈ আকৌ যাওঁ বুলি অন্ততঃ
মই বাচি থাকোতে মিনতিয়ে কব নোৱাৰে। তাই মোৰ হে ছোৱালী!”

সুগন্ধাই শহুৰেকৰ মনত সোমাব পাৰিছে বুলি ভাবি আকৌ আগুৱালে—

“কিন্তু দেউতা, এই বিভূতিয়ে বোলে মিনতিক খুব মৰম কৰিছিল। সি
বোলে পাইচা-পাতি নোলোৱাকৈও তাইক চাইছিলোঁ। মই চিলঙতে মনে মনে
ভাবিছিলোঁ যে সেই বিভূতিক জোৰকৈ ধৰিলে কিজানি মিনতিক বিয়া কৰাবলৈ
আপান্ত নকৰিলেহেঁতেন। কিন্তু ঘটনা চকু মূৰি উঠিল যেনিবা!”

“ইমান নিলাজ, ইমান কুণ্ডলি কথা এই সুগন্ধাজনীয়ে কব পাৰে! বিশেষকৈ
শহুৰেকৰ আগত?” মিনতি খঙতে অধীৰ হৈ পৰিল। হিঃ! হিঃ! কি
কথা তাইৰ কাণত পৰিল! উদ্ভাসল হৈ খিৰিকিখন তাই ধমকৈ বন্ধ কৰি
দিলে। সেই শব্দ আটাইবোৰ কাণত পৰি উচাপ খাই উঠিল। তাৰ পাছত
বাপেকে কি ক'লে মিনতিয়ে আৰু নুশুনিলে। আৰু কোনো কথা শুনিবলৈ
তাইৰ ইচ্ছাও নাছিল। বিছনাখনতে খাচুৰে পৰি তাই কান্দিবলৈ ধৰিলে—
তাৰ পাছত তীৱ্ৰজিভৰ নিদ্ৰাভিভূত শান্ত, শূন্য মূখখনত তাই বাৰে বাৰে চুম্বা
খাবলৈ! পাগলীৰ দৰে সেই অসংযত চুম্বাবোৰত তীৱ্ৰজি কান্দি উঠিল।
“হতভাগা, তই কান্দ! আজিলৈ তই বাপেৰ মূখ নদেখিলি? তোৰ মাত
পাপিনী, ফুলটা—স্বামীৰ মনত অবিশ্বাসিনী। আজি সুগন্ধাৰ কথাতো সেই
সন্দেহ ফুটি উঠিছে। হয়তো মনে মনে ঘৰৰ সকলোৱে মোক সন্দেহৰ চকুৰেই
দেখিছে। মোৰ কপাল বেয়া। তই ভাল হ'ব ক'ব পৰা?” মিনতিৰ ওপত
নিশ্বাসত গোটেই কোঠাটোৰ বায়ু দূৰিভ হৈ পৰিল।

ইকালে ভবেশ বৰুৱাইও বোৱাৰীয়েকৰ কথাৰ উত্তৰ এইবুলি দি সেই
দিনালৈ আত্মোচনা শেষ কৰিছিল যে বিভূতিৰ কথাটো ভেৰী নজৰা নহয়।
আজৰ বাবেহে মিনতিৰ লগত তাৰ বিয়াৰ কথা চলিছিল। পাছে বোৱা কথা

গৈছে। সেইখোৰ কৈ আব্দ লাভ নাই। এতিয়া আন ব্যৱস্থাহে কৰিব লাগে।

মিনতিয়ে বিভূতিৰ বেয়া পাইছিল; কিন্তু মৃগালে সৈতে যিদিনা আকস্মিক ঘটনাটোৰ সম্বন্ধীন হ'ব লগা হৈছিল সেইদিনাৰ পৰা তালৈ তাইৰ ঘৃণা উপজিছিল। কিন্তু সি মৃগালৰ আগত যিদৰে অপ্ৰভুত আব্দ বিৰত হৈ পৰিছিল সেইটোৱে তাৰ পাপী আব্দ কলুষ মনৰ সম্পূৰ্ণ পৰিচায়ক। তাৰ এই হীন, সঙ্কুচিত চৰিত্ৰৰ জৰিয়তেই হয়তো তাইৰ স্বামীয়ে মিনতিৰ প্ৰতি বেয়া ভাব পোষণ কৰাৰ প্ৰয়াস পাইছিল। সেই দেখি দিনে দিনে মিনতিৰ ঘৃণা বিভূতিৰ প্ৰতি ক্ৰমে বাঢ়ি গৈছিল। এনেকি শেষত ভাৰ নামটি পৰ্য্যন্ত তাই শুনিবলৈ টান পোৱা হৈছিল। এই বিভূতিয়েই অকস্মাতে বোঁতৰা মৰমৰ ভনীয়েক বিজুলীলৈ দৰা নিৰ্বাচিত হ'ল মিনতিৰ মনটো কিবা হৈ উঠিছিল। বিজুলীৰ বিদ্ৰাঘনত তাইৰ বাবে ক'তো এটাও আনন্দৰ কণা নাছিল। বিয়াৰ দিনা ৰাজনাৰ লগে লগে তাইৰ মনত পৰিছিল মৃগালৰ কথা, নিজৰ বিয়াৰ কথা আব্দ অজানিতে ওলাই আহিছিল এটা হৃদয়বিদ্বেষ। যেনি চান্ধ ভেনিয়ে তাই সদা দেখিছিল। মৃগাল সেই বিয়ালৈ নিমগ্নিত নহ'ল। এই কথাই দক্ষ বস্ত্ৰত সতীক অপমান কৰাৰ দৰে মিনতিকো মনে মনে বৰ আঘাত দিবলৈ ধৰিলে। মিনতিয়ে বাপেকৰ ঘৰত খাইছে স'চা; কিন্তু সেই খোৱা নিতান্ত চাকৰৰ খোৱা। তাত একো স্বাধীনতা বা আত্মপ্ৰসাদ নাই। বাপেকৰ ঘৰৰ কোনো কামত মিনতিৰ পৰামৰ্শ বা দৰ্কাৰী কোনো আলোচনাত মিনতিৰ সহযোগ কোনোৱে নিবিচাৰে। মিনতি কেৱল বাপেকৰ ঘৰত অন্তৰ্গত আব্দ প্ৰভোঁ পাবলৈহে আছে। তাতকৈ তাইৰ বেছি অন্তৰ সেইখন ঘৰত একো নাই। এই কথা আজি তাইৰ চকুত ফট-ফটীয়াকৈ ধৰা পৰিছে।

আগ ৰাতিৰ ঘটনাটো মিনতিৰ মনত বাবে বাবে জাগিছিল। বাপেকে তাইক কোনো কথা নোসোধাকৈ কৰবাত বিয়া দিব, সুগন্ধাই বিভূতিকৈ গটাবলৈ ভাবিছিল ইত্যাদি কথা বিমানে তাই ভাবে সিমানে গাটো দুৰ্বল হৈ আহিছিল। দুঃখ-চিন্তা, খং অভিমানত তাইৰ পেটলৈ এটোপা পানী নোবোৱা হৈছিল। এইদৰেই তাই কলুষ দৰে দেহাটোক টানি আঙুৰি লৈ বিয়াৰ বন কৰি নিজে এটোক পানীও মদ্যন্ত নিদিয়াকৈ এচুকত গৈ পৰি থাকিল। দিনৰ ভিতৰত কোনেও তাইৰ খোৱাৰ খবৰ নকৰিলে। সকলোৱে ভাবিছে—ঘৰৰ মানুহ নিজে নিজে যি বোঁতৰা সূৰোধ পাইছে সি বোঁতৰা খাইছে। যাত

সন্ধিয়া আন্ধাৰ চকুত কেঁচুৱাটিৰে সৈতে প্ৰায় অৱসন্ন অৱস্থাত পৰি থকা দেখি মাক বৃপহীয়ে তাইৰ খবৰ কবিলে। মিনিতিয়ে কেৱল উদ্ভৱ দিলে যে তাইৰ গা ভাল নহয়। সেই দেখি একো খোৱা নাই।

সিফালে বিজুলীৰ মনো বৰ ভাল নাছিল। তাইৰ সমনীয়া ছোৱালী-বোৰে প্ৰায়ে দৰাটো বৰ বয়সীয়াল বুলি কৈছিল। বিশেষকৈ বিচ্ছুতিৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত ছোৱালী-সমাজৰ ভাল ভাব নাছিল। কোনোৱে কৈছে, “এঃ, সেইটোৱেই বিজুলীক দিলেনে? দৰা কইনা নিমিলিল পাই!” আন এজনীয়ে কৈছে, “নিদিলেনো বাতিটোৰ ভিতৰতে এজন কামৰূপ পায় ক’ত?” মায় আদহীয়া আৰু বড়ীবিলাকৰ মধ্যতহে বিচ্ছুতিৰ ধনৰ প্ৰশংসা শুনোঁ কৈছিল। বিজুলীয়ে বাপেকৰ ভয়ত কাৰো আগত কোনো আপত্তি কৰিব নোৱাৰিছিল; আৰু নিজৰ কপালৰ দোষতেই এনে অঘটন ঘটিছে বুলি মনৰ দঃখ মনতেই মাৰ নিয়াইছিল।

বাতি দৰা অহা পৰত গতানুগতিক ভাবেই বড়ৰ ভলত হুলস্থূল লাগি পৰিল। মিনিতিয়ে কিন্তু নিজৰ সেই নিষ্ঠুত কোঠাত নীৰৱে চকুলো টুকি ব’ল। এনেতে এবাৰ দেখে পৰাগ আৰু সূৰুঙা তাইৰ কোঠাৰ দৰাৰ মধ্যত। মিনিটলৈ আঙুলিয়াই সূৰুঙাই পৰাগক কিবা ইলিত কৰোঁতেই হঠাতে মিনিতিৰ চকুত পৰিল। তেতিয়া লাহেকৈ দূৰো তাৰ পৰা আঁতৰি গ’ল। মিনিতিয়ে এই কথাৰ একো অৰ্থ বুজি নাপালে। মায় তাই আচৰিত হ’ল।

ওচৰৰ বিয়া; বাতিয়েই শেষ হৈ গ’ল। মিনিতিৰ ওচৰৰ কোঠাটোতে পৰাগ আৰু সূৰুঙাৰ শোৱা বিছনা। সূৰুঙাৰ ফুচুচুচিয়া কণ্ঠধ্বনি মিনিতিৰ কাণত পৰিছে।

“মই কোৱাটোৱে ঠিক। আপুনি নামানিছিল। এতিয়া কেনে দেখিলে?”

“ঠিকেই। মই আগতে জনা হ’লে এইখন বিয়া হব নিদিত। বিজুলীয়ে যদি এই কথা জানে তেন্তে তাইৰ জীৱনত সুখ নহ’ব।”

পৰাগৰ এই কথাত মিনিতিৰ গাৰ নোম ভাল ভাল হৈ উঠিল। তাই অস্থিৰ-ভাৱে বিছনাৰ পৰা উঠি ঘটনা কি জানিবৰ বাবে বৰ ব্যস্ত হৈ কাণ পাতি ব’ল। তাইৰ এই ব্যস্ততা সূৰুঙাৰ আৰু এবাৰ কথাত একেবাৰে পানী-ছাই হৈ গ’ল।

“মই আগতে মায় শুনিছিলোঁহে; কিন্তু এতিয়া এই কথা স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে বিচ্ছুতিৰ লগত মিনিতিৰ নিশ্চয় গোপন সম্পৰ্ক আছিল। ম’গালে ঘটনা ঠিকেই ধৰিছে। সেয়ে সি মিনিতিৰ আশা এৰি দিছে।”

মিনতিৰ মূৰত এতিয়াও বহুপাত হোৱা নাই কিয় ? মিনতি মূৰ্ছা গৈ
 ঘটিত পৰিল। কিমান বেিল তাই সেই অৱস্থাত আছিল কব সোধাৰে।
 বেতিয়া আকৌ চেতনা আহিল, তাইৰ গোটেই গাতে যেন জুইছে জুলাইছে।
 শেষত তাইৰ কপালত ইয়াকে ঘটিব লগা আছিল ? উচুপিচাই বৃন্দটোৰ
 চাৰিওফালে তাই-পগলা কুকুৰৰ দৰে ঘূৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। ভেঁতিয়া ঘৰৰ
 সকলো নিচাল দি টোপনি গৈছে। মিনতিয়ে এবাৰ ভাবিলে—“আত্মহত্যা !”
 পাছত মূহূৰ্ত্তত তীৰ্জিতৰ মূৰখলৈ চাই তাই সন্তুচিহ্ন হ’ল। কিন্তু যেনে হ’লেও
 এই গৃহ তাই ত্যাগ কৰিবই লাগিব। নহ’লে এদিন তাই তাড়কৈও ভীষণতৰ
 পৰিণতিৰ সম্মুখীন হ’ব লাগিব। দুৱাৰখন মেলি তাই বাৰান্দালৈ আহিল।
 কুলা ষষ্ঠীয়াৰ জোনে পশ্চিমত ভেঁতিয়াও খীন পোহৰ বিলাইছে।

তীৰ্জিতৰ মূৰখন শেষবাৰলৈ চাবলৈ মিনতি আকৌ কোঠাত সোমাল।
 আকৌ বাহিৰ হ’ল। দুই তিনিবাৰ তাই চেপ্টা কৰিও যেন আঁতৰ হৈ যাব
 নোৱাৰে। সংসাৰৰ কৃৎচিৎ অবিচাৰৰ ভাবে মিনতিক বাহিৰলৈ লৈ আহে
 আৰু নিপাপ বালকৰ মথুৰ মায়া-মোহে ভিতৰলৈ টানি আনে। শেষত তাই
 মায়াৰ জয় কৰিলে।

বিয়াৰ নিমন্ত্ৰণী চিঠিৰ সদা খাম এটাৰ ওপৰতে মিনতিয়ে এইকেইটা
 কথা লিখিলে—

“বিভূতিক মইটো বৃণা কৰোঁ। বিজুলীক প্ৰাণ ভৰি ভালপাওঁ। মোৰ
 মনোবেলনা পৃথিৱীত কোনোও নুবুজে। আৰু বজাবো আবশ্যিক নাই।
 তীৰ্জিতক এৰি গলোঁ। তাৰ দায়িত্ব লওতা যদি কোনো নোলায় ভেস্তে
 বাপেকক গটাই দিলে হ’ব। বিদায়।”

এই খামটো এডাল-সুতাবে গাঁথি তীৰ্জিতৰ ভিঙত আঁৰি দি মিনতিয়ে
 এবাৰ সজল নৱনে তাৰ ফালে চালে। পাছত তাৰ সবুৰ সবুৰ ভৰি গুটাত চুমা
 খাই খাই ক’লে—“মোক ক্ষমা কৰিবি-বাহা ! তোৰ অন্তৰ্ধানী মাকু মই।
 ভগৱানে তোকে চাব।” আৰু এক মূহূৰ্ত্তও পলম নকৰি মিনতি বাহিৰ হ’ল।

লক্ষ্মীমাটিৰ সুখ-সৌন্দৰ্য্যৰ কথা আজিকালি মানুহৰ মূখে মূখে । বাজ্যৰ ভিতৰত ই এখন লেখৰ আদৰ্শ গাওঁ । আজি দহ বছৰৰ আগতে কোনোৱে যদি এই গাওঁ দেখিছিল তেন্তে এতিয়া তেওঁক নি ইয়াত সন্মুখাই দিলে একেধাৰে আচৰিত হৈ যাব । গোটেই গাওঁখন এখন ডাঠ, বহল কাগজত অঁকি থোৱা চিত্ৰকৰ বিতোপন ছবিৰ দৰে । পগলাদিয়াৰ দৰে এখন উৎপতীয়া নৈৰ পাৰত এনে শূন্য সমীক্ষালী গাওঁ এখন গঢ়ি উঠিব পাৰে যদি কোনোৱে কল্পনাও কৰিব পৰা নাছিল । সঁচাকৈয়ে এইখন গাওঁ স্বয়ং লক্ষ্মীয়েহে যেন নিজে পবিত্ৰ হাত ফুৰাই সকলো সুন্দৰ, সকলো মনোৰম কৰি তুলিছে । সমীক্ষালী হোৱাৰ লগে লগে আগৰ লক্ষ্মীমাটিৰ সলনি এই গাৱঁৰ নাম লক্ষ্মীমতী কৰা হয় ।

দুৰত ভূমিকাৰ হৈ পগলাদিয়াৰ পাৰে পাৰে বিৰাট মথাউৰিটো পৰি অঁকি বাৰিষাকালৰ উৎপাতৰ পৰা গাওঁখন বৰ্কা কৰিছে । মথাউৰিৰপৰা পশ্চিমলৈ গাওঁৰ মাজে মাজে আহল-বহল আলিটো গৈছে । আলিৰ দূৰো দাঁতিত শাৰী শাৰী ধুনীয়া ঘৰবোৰ সাজি মানুহ বহিছে । প্ৰত্যেকৰে সমুখত একোখন ফুলনি । ধনীসকলৰ ধুনীয়া চ'ৰাঘৰ । গোহালি আৰু গাহৰি-গড়াল আদি বৰঘৰপৰা দূৰৈত বাৰীৰ ফালে সজা আগৰ লেভেৰা পানীৰ পুখুৰীৰ ঠাইত পাটনাদ, কুৱা, দমকল আদি হৈছে । গাওঁৰ ঠিক মাজতে আলিৰ দূৰোকাবে দুখন স্কুল । এখন পাইমাৰী আৰু আনখন মজলীয়া মাইনৰ আৰু ছাত্ৰবৃদ্ধি স্কুল । মথাউৰি আৰু আলিৰ সংলগ্ন-স্থলত উত্তৰ কোণত কীৰ্ত্তনঘৰ আৰু দক্ষিণ কোণত ডাঙৰখানা । গাওঁৰ একেধাৰে পশ্চিম মূৰত পশু চিকিৎসালয় আৰু কৃষি বিভাগৰ অফিচ বহিছে । উত্তৰ ফালে প্ৰায় এপুৰা মাটি জুৰি বজাৰ । ইয়াত শনি-মঙ্গলৰাৰে হাট বহে ।

লক্ষ্মীমতীৰ জনসংখ্যা পাঁচ হাজাৰৰ অধিক । প্ৰায়বোৰ মানুহ খেতিয়ক আৰু কৰ্মী । পশুপালন, কপাহী, এবী, মূগা, পাট লিঙ্গ আদি বহু ডেকা-গাভৰুৰ ব্যৱসায় । কাবো ঘৰত অভাৱ, কাবো মূখত নিবানন্দ বা এলাহৰ ভাব নাই । সকলো ঘৰ কৰ্মমুখৰ, হাঁহি আনন্দে ভৰা ।

এই বয়স্পন্ন লক্ষ্মীমতীৰ স্নেহ-সৌভাগ্যৰ অধিকাৰী সকলো জনতাৰ মন্থত এজন মানুহৰ নাম সদায় ধুনা যায়। তেওঁকে সকলোৰে লক্ষ্মীমতীৰ ভাগ্যবিধাতা বুলি ভাবে, মানে আৰু প্ৰশংসা কৰে। সেইজনৰ আত্মাতেই গাওঁ সংগঠনৰ প্ৰথম বীজ অঙ্কুৰিত হৈছিল—সেইজনৰ তেজোৰেই গাওঁৰ দীপ্ত দিনে দিনে বাঢ়ি গৈছে আৰু সেই জনাৰেই আত্মোৎসৰ্গেৰে গাৱলীয়া জীৱনৰ প্ৰতি আহি পাইছে প্ৰাণ সঞ্চারিত হৈছে। তেওঁই লক্ষ্মীমতীৰ গৌৰৱৰ জ্বল—যাব এটা আত্মলি সঞ্চেতত গোটেই গাওঁ উঠে, বহে; যাব এযাব কথাত ৭ ৭ ডেকা-গাভৰুৱে প্ৰাণ এৰিব পাৰে। সেইজন পুৰুষৰ নাম আমি ইয়াত নক'লেও হয় যে তেওঁ মৃণাল, বাক আটাৱে 'দলৈদা' বুলি জানে। এই দৰুৱাৰ বছৰীয়া আদহীয়া মানুহজন এতিয়া গোটেই মৌজাখনৰেই নাকক, উপদেষ্টা, বিচাৰক আৰু পথ প্ৰদৰ্শক।

বৰডেকাৰ মাটিতে এটি সৰু ধুনীয়া প'জা ঘৰ। মূল আলিবপৰা উত্তৰ মূখে ৩০/৪০ গজ মান সোমাই বৰডেকাৰ ঘৰ পোৱাৰ আগতে এই প'জাটো। সমুখত বিবিধ বৰণীয়া ফুলৰ বাগিচা। ইয়াতেই দলৈ থাকে।

যিদিনা ভগবৰ বিয়া হৈ গ'ল আৰু নূপেন নিবুদ্দেশ হ'ল তাৰ পাছতে মৃণাল ঘৰৰ বাহিৰ ওলাল মণি মহাজনৰ লগত এই বন্দবস্ত হ'ল যে ভগবৰ স্তেওঁলোকৰ ঘৰতেই বৃদ্ধজন নোহোৱা পৰ্য্যন্ত বাখিব আৰু সকলো কাম-বন শিকাৰ। নূপেনৰ সন্ধানত মৃণাল অনেক দিন বলিয়াৰ দৰে অনাই বনাই ছুৰিলে, কাগজে-পত্ৰে জাননী দিলে কিন্তু কতো একো সন্ধান নাপালে। শেষত দেহ-মনৰ ভাগবত হতাশ, অৱসন্ন হৈ কিবা স্বৰূপে বৰডেকাৰ ওচৰ পাওঁতেই বৰডেকাই তাক নিজৰ ভাই বুলি সাৰটি ল'লে।

“তই একো কৰিব নালাগে অ কুশ্মা! মাত্ৰ মোৰ ঘৰতে থাকিব আৰু আমাৰ গাওঁখনৰ বাবে জলপ খাটিব। তোৰ বাবে মোৰ ভড়ালত এমুঠি চাউল নহ'বনে অ?” বৰডেকাৰ এনেকুৱা মৰমৰ দাবী এৰাৰ নোৱাৰি মৃণাল অন্ততঃ দুই চাৰিদিনৰ কাৰণে সেইদৰে থাকিবলৈ বাধ্য হৈছিল। মৃণালৰ ভেটিয়া কোনো বন্ধন নাই। এটা পেটৰ জীৱিকাৰ বাবে তাৰ একো সমস্যাও নাই। কিন্তু কেৱল পেটটো পূৰ্ণ হৈ বাচি থাকিবলৈকে সি চাকৰিৱে বা কৰিব কি? দুই চাৰিদিনকৈ কেবাদিনো সি লক্ষ্মীমতীত থাকিল। তাৰ সাৰুৱা কথাত প্ৰথমতে গাঁৱৰ মানুহ মন্থ হৈ পৰিল; কিন্তু বোতিয়া গাঁৱৰ আলি-পদুৱালি, স্কুলঘৰ আদিৰ কামত মৃণালক স্তম্ভী হোৱা দেখিলে ভেটিয়া গাঁৱৰ

মানুহে কোনোমতে তাক এৰি নিদিয়া হ'ল আৰু তাতেই বাঁধিবলৈ সংকল্প কৰিলে। ম'ণালে এদিন এটা চৰকাৰী কামলৈ আহবান পাইছিল; কিন্তু গাওঁৰ মানুহবোৰে আহি ইমান অনুনয়-বিনয় কৰিলে যে ম'ণালে সেই কামলৈ যোৱা কথা ভাবিবই নোৱাৰিলে। ম'ণালৰ নিজৰো ভিতৰত তেনে চাকৰিৰ মোহ অলপো নাছিল। এদিন সি তেনে চাকৰিৰ বাবে হাবাধুৰি খাইছিল। কিন্তু সি মাত্ৰ পৰিয়াল পোষণৰ তাৰণাতহে। ম'ণালে মনে মনে বুজিলে যে গাওঁত সৰলচিত্তীয়া মানুহৰ মাজত থাকি সিহঁতৰ সেৱা কৰি যি বিমল সুখ আছে—কোনো ডাঙৰ পদবীতে সি নাই। গতিকে জন-সেৱাই তাৰ জীৱনৰ কৰ্তব্য-ৰূপে আপোনা-আপুনি নিৰ্ধাৰিত হৈ পৰিল।

পুৱা ব্ৰহ্ম মূহুৰ্ততে উঠি ঈশ্বৰ উপাসনা কৰি ম'ণাল শাকনিৰ কামত লাগি যায়। বৰডেকাৰ মাটিত যথেষ্ট বকমৰ শাক-পাচলি আৰু ফল-মূল উৎপাদন কৰি গোটেই অঞ্চলতে এটা সুন্দৰ আদৰ্শ সি দাঙি ধৰিলে। অলপ বেচি হ'লেই লিখা-পঢ়া কৰে। ক'ত ডাক্তৰখানা বহিব, ক'ত কি অফিচ পাতিব লাগিব ইত্যাদি কামৰ দৰ্শন-পাতি কৰা, গাওঁৰ সভা-সমিতি পতা আদি কামৰ আঁচনি এইখিনি সময়তে কৰে। দুপৰীয়া ডাঙ-পানী খাই ধৰ্মপুথি অধ্যয়ন আৰু চৰ্চা কৰে। আবেলি সাহিত্য চৰ্চা আৰু গ্ৰন্থ বচনাৰ কাম নাইবা গাঁৱত সভা-সমিতি বা আন সামাজিক কাম থাকিলে তাকে কৰে। সন্ধিয়া আকৌ ঈশ্বৰ উপাসনা কৰাৰ পাছত নিজে ভাত ম'ঠি সিজায়। খাই উঠি পুনৰ লিখা বা অধ্যয়নৰ কামত বাতি দহোটালৈ ব্যস্ত হৈ পৰে। এনেদৰে ম'ণালৰ জীৱন জড়ীৰ কাটাডালৰ দৰে দিন বাতি অবিৰাম গতিত চলিবলৈ ধৰে।

দিনৰ পাছত দিন বাগৰি যায়। কমৰী পুৰুষৰ কাম বাঢ়িহে উঠে। সমাজত নিঃস্বার্থী কমৰী পাবলৈ টান। লাহে লাহে ম'ণালৰ গুণ বশ কেতেকী ফুলৰ সৌৰভৰ দৰে চাৰিওফালে বিয়গিহে যায়। সুৰ্য্যৰ বশ্মিক মেখে কিমান বেচি ঢাকি থব পাৰে? দুখ-দৈন্যতাৰ হেঁচাই ম'ণালৰ প্ৰতিভা ঘেঁৰা তীক্ষ্ণ কৰিহে তুলিলে। যিমানে ম'ণাল বাহিৰ ওলাল তিমানে তাৰ সাহস, বুদ্ধি, কৌশল আদি উত্তৰোত্তৰ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। সকলোৱে একে মূখে স্বীকাৰ কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল—এনে এজন ত্যাগী, আদৰ্শ কমৰী আৰু পাবলৈ নাই।

এনেতে ম'ণালৰ ত্যাগ আৰু কৰ্ম দক্ষতাৰ ভীষণ পৰীক্ষা এটা উপস্থিত হ'ল। সেইবাৰ বাৰিষা কালত হঠাতে পাগলাদিয়া নদীত বিৰাট উৎপাত আৰম্ভ হ'ল। বহুতো গাওঁ বাতিৰ ভিতৰতে জলমগ্ন হৈ পৰিল। অনেক

কৰ্মকাৰী আশ্রয় ভঁৰাল, গৰু-গাই উঠি অহি কোন মৃত্যুক প্ৰায়ব আৰ
নাই। মানুহৰ প্ৰাণো হামি সোহোৱাকৈ নাখাছিল। বৃহৎ-ভিত্তিৰ অধিব
পক্ষীৰ উপাভ্যন্ত কাটি থকা সকলো নিবাস আৰু লক্ষ্যকিত হৈ পৰিছিল।
কিছুমানে চৰকাৰীলৈ লিখা-লিখি কৰি মন্ত্ৰী আদিক জনাই কিছুদূৰ অগ্ৰ পৰি-
কৰ্ম কৰাৰলৈ চেষ্টা কৰিলে আৰু চৰকাৰী সাহায্য পোৱাৰ দিহাত লাগিল।
কিন্তু এই দিহা-বাৰুহা হ'ল চোৰ গ'লে বঢ়ি আৰু বৰবৰ গ'লে জাপিৰ লবে।
কিন্তো মন্ত্ৰী মহোদয় আহি পাইছিল চতুৰ্থ দিবাখন—বেতিয়া পাৰলক্ষ্যিমাৰ
প্ৰশ্নকৰণী মাচোন কৰি গছীন, শান্ত হৈ পৰিছিল আৰু মনুহৰোৰে অলপ
ভত্ৰ পাই নিজৰ কৰ্তব্য নিৰ্বাণ কৰিছিল।

কিন্তু ম'শাল আছিল এই বিপদপ্ৰসংগকৰ আচল দ্বাণ-কৰ্তা। বান
উঠিব পাচ দিনাই ম'শালৰ ইজিভত সেই মৌজাৰ ৩/৪ ৰ নাও বিধস্ত অকলত
প্ৰবেশ কৰিলে। মানুহৰ বয়-বস্ত্ৰ, গৰু-গাই আৰু অনেক আসৰ মৃত্যুমুখী
জনতাক এই নাওবোৰে বন্ধা কৰিলে। তাৰ পাচতে লক্ষ্মীমতীৰ ৪/৫ ৰ
চেকীত খান বানি, চাউল কৰাই, সেই চাউল ভৰুগাং খিলি কৰাই আতুৰ
জনতাৰ মূখত জীপ্ জনালে। সেই কথ কবিলে ম'শালে বাস্তক দিন কৰি
আহাৰ-নিদ্ৰা এৰি পাগলৰ দৰে মানুহৰ মাজে মাজে ঘূৰি কৰিছিল। ম'শালৰ
কথাৰ ৭ ৰ ডেকা-গাভৰু, মূনিহ-স্তম্ভোজ, এনেকি আলৰ বৃদ্ধ-সেৱকবোৰেও
হাত উজান দি লোক-উদ্ধাৰৰ কামত লাগিছিল।

কতকৰ ভোজ খাওতা নাই। এইদৰে ম'শালৰ চেষ্টাত লক্ষ্মীমতীৰ মানুহ
উৰুৰি খাই নপৰা হ'লে কিছুদূৰ অকল ৭/৮ খন গাওঁৰ দ্বাৰ ৪/৫ ৰ মানুহৰ
প্ৰাণ হানি হ'লহেঁতেন। বস্ত্ৰ-বাহানিৰ কথাই নাই। চৰকাৰী পৰিকল্পন
আৰু সাহায্য বেতিয়া আহি পৰিল বেতিয়া মানুহে নিজে নিজেই আত্মকৰ
বাহে কষ্ট সাধু হ'ব পাৰিছিল।

সি বি কি নহওক এই ঘটনাই ম'শালক আৰু ওপৰলৈ তুলিলে। এতিয়া
দৈলৰ নাম গাওঁ-কুই আদিতো সীমাবদ্ধ নাখাৰি নৱৰ চহৰেও কিয়পি গ'ল আৰু
সাধাৰণ জেল-ভাটিং আদিত পৰা কাটি টৰ কৰ্মীতাল, এডেম্‌ব্লী আদিয়ে
ম'শালৰ বশ আৰু চকিল। দেশত ম'শালৰ আদৰ্শ কাগজে-পত্ৰও বাহিৰ হ'বলৈ
হকিল। দেশৰ মেহে, মানুহক যথেষ্ট ম'শালক দেখুওৱা অগ্ৰহাই নিলে।
লোকৰ মেহ, জনতাৰ কল্যাণেই ম'শালৰ একমাত্ৰ ধ্যান হ'ল।

চাই বহুদূৰত ম'শালক জিন ক'য়েহে চোৱাবলৈ পৰা হ'ল। এতিয়া

কৰ্মীকৰ হুতাৰ বহুত কৰ্ম এৰা পাই মৃগালো জল বহুত খুঁটি হ'ল। সি
অসকলকও মৃগদেউ উপলক্ষেই জলসেৱাত আকৃষ্টকৰা কৰিলে। জল বহুত
জিলাৰ প্ৰাপ্ত বৰষুণ প্ৰায় সকলো মানুহেই কংগ্ৰেছৰ সজা হৈ পৰিল। কম
সময়ৰ ভিতৰতে এটা ডাঙৰ ধনৰ পুৰীজ সংগ্ৰহ হৈ গ'ল। সেইবাবে কৰ্মী,
শূদ্ৰজা, নিৰাপত্তা আদিৰ কামত কংগ্ৰেছ বহুত সফল আৰু এটা শক্তিশালী
অনুষ্ঠান হৈ উঠিল।

তাৰ পিছৰ বছৰত বাইজে মৃগালক বিধান সভালৈ নিৰ্বাচিত কৰিলে।
অপ্ৰতিভাশীলভাৱে মৃগাল এজন এম. এল. এ হৈ পৰিল। এই সম্বন্ধে অটুট
বাহিন্যৰ বাবে মৃগাল সদায় চেণ্টাৰ আছিল। চাওঁতে চাওঁতে মৃগাল ৩/৪ টা
নিৰ্বাচনত অপ্ৰতিভাশীল হৈ উঠিয়েই থাকিল। মানুহে আৰু মৃগালৰ বাহিৰে
আনৰ কথা ভাবিবই নোৱাৰে। ক্ৰমে গৈ এনে অৱস্থা এটা হ'লগৈ যে লোকে
এম্. এল. এ বুলিলে কেৱল মৃগালকেহে জানে। সৰ্বসাধাৰণ মানুহে মৃগালৰ
নাম এম. এল. এ বুলিহে ধৰি লৈছিল। এই হ'ল বাইজৰ ওপৰত মৃগালৰ
প্ৰভাৱ। কিন্তু আশ্চৰ্য্যৰ বিষয় এই যে বাইজৰ নিৰ্বাচনৰে জনেই মৃগালৰ
ব্যক্তিগত জীৱনৰ বিষয় একো নাজানিছিল। বহুতে ভাবিছিল দলৈ লক্ষ্মী-
মন্তীৰ মানুহ। এইখিনি পৰিচয় সিবিলাকৰ কাৰণে বহুত আছিল।

মৃগালৰ ব্যক্তিগত উন্নতিৰ লগে লগে লক্ষ্মীমন্তী তথা গোটেই বাইজৰে
নাগৰিক জীৱনৰ মান উন্নত হ'বলৈ ধৰিলে। বিশেষকৈ সেই গাওঁখন হ'ল
আদৰ্শস্থানীয়। কাৰণ মৃগালে সেই আদৰ্শৰ সোধ নিৰ্মাণত ভেটি-কাটিৰে
পৰা গাঠনি দি আনিছিল। সেই গাওঁকে কেন্দ্ৰ কৰি আন আন গাওঁবোৰতো
আদৰ্শ গঢ়ি উঠিল। বিশেষকৈ কুটীৰ শিল্পই এটা সুন্দৰ আকাৰ ল'লে।
গাওঁৰ ঢেঁকীবোৰত কুটীৰ শিল্প বিভাগৰ ধান বানি চাউল উলিয়াই ভিৰোতা-
সকলেও নিজৰ জীৱিকা উলিয়াব পৰা হ'ল। ঘৰে ঘৰে তাঁতশালৰ মধুৰ
খট্‌ৰ খট্‌ৰ শব্দ শুনো গ'ল। চৰকাৰী সাহায্যত এইদৰে শিপিনী, বোৱনী-
সকলে নিজৰ কৰ্মদক্ষতাৰ পৰিচয় দি নিজৰ লগে লগে দেশৰ উন্নতি কৰাতো
বৰঙণি যোগালে। খেতিয়কসকলে কৃষি-কল লৈ উৎপাদনৰ শক্তি বৃদ্ধি কৰাত
লাগিল। মাটিহীন সকলক মাটি দিয়াৰ দিহা কৰি হাৰি-জম্বল কটাই অস-
পথাৰত পৰিলভ কৰা হ'ল। ঘৰে বাহিৰে, হাৰিয়ে পথাৰে সকলোতে বিৰাট
কৰ্ম্মস্বৰ সূৰ বাজি উঠিল। কামতেই যেন মানুহ পাগল হৈ উঠিল। এই
কৰ্ম্ম-পাগল জনতাই দেশৰ বৃদ্ধি দিনে দিনে বদলাই আনিবলৈ ধৰিলে। যেন

গোটেই জনতা এজন বিৰাট মালিকৰ মজলুৰ। মালিকৰ হুকুম মতে কোনো খেতিভ, কোনো কাঠৰ কামত, কোনোবেধা লো-কাঁহ-পিডল আদি খাচুৰ কামত লাগি গৈছে। মূনিহ-তিবোতা, বঢ়া-ডেকা সকলো নিজৰ নিজৰ কামত ব্যস্ত। কাৰো ফালে চাবলৈ যেন কাৰো অৱসৰ নাই। কৰ্মৰ এনে শক্তিশালী ধুমুহা বতাহত দেশৰ চুৰি-ডকাইতি, হাই-কাজিয়া, মিছা-প্ৰশংনা, পৰচৰ্চা ধূলি-কুটা হৈ উৰি গ'ল।

চাওঁতে চাওঁতে চকুৰ আগতে মহাত্মা-ঢেকীয়াল ফুকনৰ ভবিষ্যত বাণী যেন ফলিল। ধনীয়ে ধনৰ সম্ব্যৱহাৰ কৰি বেহা-ব্যৱসায়, শিক্ষা-দীক্ষা বিস্তাৰত মন দিলে। হাবি-জম্বল গুচি শস্য-শালিনী ভূমি হ'ল; জুপুৰি পজাৰি ঠাইত সুন্দৰ পকী ঘৰ উঠিল; ডোঙা জলাহবোৰ মাছ-জীয়েনৰ আহল-বহল পুখুৰী হ'ল; আৰু সুৰ-সুৰীয়া বাটৰ ঠাইত ভীম-কায় আলিবোৰ দীঘল দীঘল হৈ গোটেই গাওঁ-ভূঁই মেৰিয়াই পেলালে। হায়! ফুকন? আজি আপুনি ক'ত? বোধহয় স্বৰ্গৰ পৰা আপোনাৰ অমৰ আত্মাই অসমীয়া মানুহৰ এই সুখ-সমৃদ্ধি চাই ভূঁতিৰ হাঁহি মাৰিছে; নাইবা মৃণালৰ ভিতৰতে সেই আত্মা পুনৰ থিতাপি লৈছে। কিন্তু এই সমৃদ্ধি যে এতিয়া আংশিক, এতিয়াও ই পূৰ্ণপ্ৰাপ্ত হ'বলৈ বাকী! বিদিনা গোটেই অসম জুৰি এই কৰ্ম-প্ৰেৰণা সম্ভাৰিত হ'ব, বিদিনা সকলো অসমীয়া এক ইঙ্গিতত পৰিচালিত হ'ব, বিদিনা গোটেই জাতি দৃঢ়, নিৰ্ভীক আৰু আত্মসচেতন হৈ উঠিব সেইদিনাই আপোনাৰ আত্মাৰ পূৰ্ণ শান্তি-ভৰ্ণ হ'ব।

মনৰ মতে দৰা নাপাই আব্দ বিলাবদিনাই বাইদেউক হেৰুৱাই বিজুলীৰ মূখৰ উজ্জলতা ম্লান পৰি যাবলৈ ধৰিলে ; যেন তিৰুবিবাই থকা বিজুলী-বেথা ক'লা মেঘৰ বুকুত আত্মজাহ যাবলৈ বিচাৰিছে। বিভূতিৰ কিন্তু আনন্দৰ সীমা নাই। সি বাহিৰৰ সাজ-সজ্জাৰে বিজুলীক পাৰে মানে সজাবলৈ ধৰিলে। দিন-ৰাতি তাৰ ধ্যান হ'ল কেৱল বিজুলী। সি দিঠকত দেখে বিজুলী, সপোনত দেখে বিজুলী। বিজুলী চমকনিত তাৰ চকু যেন চাং মাৰি ধৰিলে। লাহে লাহে সি স্পষ্ট হৈ পৰিল। বিজুলীয়ে এক বদলিলে সি আব্দ হুৰাই দহুই বদলিব নোহাৰে। বিজুলীয়ে উঠ বদলিলেই উঠে আব্দ বহ বদলিলেই সি বহা হ'ল।

কিন্তু ইমানতো বিজুলীৰ মনলৈ শান্তি আব্দ ঘূৰি নাহিল। স্পষ্ট প্ৰদৰ্শক কেইজনী নাৰীয়ে প্ৰশ্নৰ চকুৰে চাব পাৰে? মিনতীৰ পলায়নৰ কাহিনীও বিজুলীৰ মনত বহস্যৰ কুহেলিকা হৈ থাকিল। এনেকৈ এ দিন বাগৰি যাবলৈ ধৰিলে। চাওঁতে চাওঁতে বিজুলী অন্তঃসত্ত্বা হ'ল। এমাহ দূমাহকৈ সন্তান পাব হ'ল। এদিন বিভূতিয়ে ক'লে এখন ঠাইত চাকৰি হৈছে বদলি। বিজুলীয়ে শূনি ভালেই পালে—তেও এখন নতুন ঠাইত গৈ থাকি কিজানি মনটো পৰিবৰ্তনেই হয়।

বিজুলীৰ ভেটিয়া অষ্টম মাহে ভেটিয়া বিভূতি সপৰিমাণে গৈ নতুন ঠাইত কামত সোমায়। কম বয়সীয়া ছোৱালী, ইমান সোনকালে গৰ্ভধাৰণ কৰাটো বিজুলীৰ পক্ষে মঙ্গলজনক নাছিল। তাতে দীঘলীয়া বাটৰ কষ্টত বিজুলীৰ কিয়াকিবি অসুখে দেখা দিলে। বিভূতিয়ে নিজৰ খুচি মতে যি সি ঔষধ দি যাবলৈ ধৰিলে। ফলত বিজুলী দিনক দিনে বেছি বিপদৰ ফালেহে আগ-বাঢ়িল। স্বাস্থ্যও ভেৰেই ভাঙ্গি গ'ল। মূখৰ হাঁহি একেবাৰেই মাৰ গ'ল। বিজুলীৰ মূখত মাত্ৰ শূন্য যাত্ৰ কে'কনি-গে'ঠনি।

বুপৰ ল'কুৰা, মূখৰ মদিৰা ইমান সোনকালেই হুৰাই যোৱা দেখি বিভূতিৰ মনত বিবিকিয়ে দেখা দিলে। সি লাহে লাহে বিজুলীৰ অসুখ আওকাণ কৰিবলৈ ধৰিলে। কাম নহ'লেও কাকি দি বাহিৰত বেছিভাগ সময়

কটায়। মাত্ৰ ভাতখোৱা সময়ত আহি ওলায়। বিজুলীয়েও বিকৃতভাৱে
অবজ্ঞা বৰ্জি পোৱা হ'ল। তাই এতিয়া স্বামীক আশ্বাসনেৰে পৰিভ্ৰমণ কৰিব
নোৱাৰে। এয়ে হ'ল তাইৰ আচল অপৰাধ। কিন্তু তাই কৰিব কি? তাই
যে একেবাৰে বঢ়া। মাতৃস্বৰ বস্তুগত আত্মৰ, কাতৰ! বিকৃতভাৱে শূন্য
কৰা মূৰৰ কথা বিজুলীৰ লগত বন্ধকৈ কথা হ'বলৈকে এৰি দিলে। দিনৰ
দিনটো সি ঘূৰি ফুৰে। কেতিয়াবা বাতিহে আহি ঘৰ পায়। ছোৱা ভাত
আগত লৈ বেমাৰী বিজুলী বেচাৰী অনেক দিন উপবাস কৰিবলগা হয়।
তাইৰ দৰ্শন কোনে বৰ্জিব! কাপলি-কাটি কমলকে দৰি তাই শূন্য পৰে।
এনেকৈ কিছুদিন চলিল।

এদিন কিছু বাতিহে বিকৃত নাই। চাই চাই আৱলি লাগি বিজুলীয়েও
কনক হৃদয়ত বিহ্বলতা পৰিল। চাকৰটোৱে মাত্ৰ এপেট খাই নাকৰ ঘৰৰিদি ছুটি
টোপনি গ'ল। বিজুলী অকণো শূন্য পৰা নাই। তাইৰ গাত জ্বালা, মনত
পোৰণি। বিহ্বলতে এবাৰ ইবাগৰ এবাৰ সিবাগৰকৈ আছে। এনেতে বাতিহে
কহুত মানুহৰ হুলস্থূল। লাহে লাহে গৰুগোৱালটো ঘেৰ ফৰ ফলে আগবাঢ়ি
আহিছে। বিজুলী ভয়ত ভত্ হেৰুৱাই চাকৰ ল'ৰাটোক চিঞৰ মাথৰকৈ
মাতিছে। সিও হুৰুহুৰকৈ উঠিল। নিৰ্দেশ মতে বাতিহে কি হৈছে সি
বুজ ল'বলৈ গ'ল। মানুহবোৰ ডিম্পেনচাৰিৰ ঘৰত সোমাল টহ। কেমেৰো
এজন খুন্দী লোক কৈ'কাই আহিছে। ভেতিয়া খাতি প্ৰায় এঘাৰ বাজিছে।
ফৰবটো শূন্য নিজুলীৰ ভাল নালাগিল। সম্পূৰ্ণ বিহ্বল জানিবলৈ জইৰ
কোত্ৰল বাঢ়িল। কিন্তু ল'ৰাজনকো পঠাই অকলে অকাৰ আহে বৰকৈলে।
এনেতে কোম্পাউণ্ডাৰজন সোমাই আহিল।

“একো নহয়; সাধাৰণ জখম হৈছে। ভাল হৈ যাব।”

কোম্পাউণ্ডাৰ আন-বুৰি সোহোৱা এনে স্বপ্নজোড়িত বিজুলী চকু খাই
উঠিল।

“ক'ৰ? কি জখম হৈছে? বুলি ক'ক।”

বিজুলীৰ উপকণ্ঠ আনু জখম জখম হবলৈ কোম্পাউণ্ডাৰ ঘৰ বিকল
পৰিল। কি দৰে, কি ভাৱে ক'লে কথাটো ভাল হ'ব হেতু এওঁকো জখম কৰিব
কৰিব সোহোৱা। ভেতৰী নীয়ে একো জখম বিজুলী আনু বোহি জখমৰ
হ'ল। এওঁকো বাতিহে পুৰু-পুৰাই বোহা মানুহৰ হৃদয়ত বন্দো বন্দো—

“হৃদয়ত জখম হৈছে লেজৰ। পুৰুষ হ'বটো ভালকৈ জখম কৰিব

জাগিহিক !

“এক পয়ই ! জনকত আৰু এনে লক্ষ্যত উত্তৰ এজন দেখা নাই, শূন্য বহি !”

কৰ্মাৰ্থীন কৰকত পৰাব লগে লগে কিছুলী ধৰ্ম্মকৰে স্মৃতিত পৰি গ'ল। চকৰ অধাভাৱে সৈতে কেখনো মতে কোম্পাউণ্ডকৰনে কিছুলীক ধৰি কিছুলীক নি পুৱালে। অনেক বৈল পানী ঢল হ'ল। কিছুলীৰ একোতে সংজ্ঞা নাহে। কোম্পাউণ্ডকৰনো পেপুৱা হৈ পৰিল। ওচৰৰ দুই চাকিলন কানুহ আহি ফ্লেট খালে। বহু পৰৰ মূৰত কিছুলীয়ে চকু মেলি চালে। তেনেই শে'তা, ঢেলা পৰি গৈছে চকুৰূৰি। মূখখন কপাহৰ দৰে স্বা।

“উঃ ! মোক কিয় বচাই বাখিছা প্রভু !” কিছুলী আকৌ অজান হৈ পৰে। কিছু বৈলৰ পাছত পুনৰ জ্ঞান পায়। এইদৰে গোটেই বাতিটো মানুহে পৰ দি কিছুলীক শূণ্ৰুৰা কৰিলে। সফালে কিছুতিয়ে হিম্পটেলত পৰি কেঁকাই থাকিল। তাৰ পাছ মূৰটো কোবত ফাটি গৈছিল। গোটেই গাতে উজ্বাদ জনতাৰ ফিল-ডুকু-লাঠিত অৰ-বিশ উঠিছিল।

পাহাদিনাখন মাটবৰী বিলুপ্তকো খুজিবলৈকে পুৱাতেই তেওঁৰ ঘৰৰ পৰা উলিয়াই দিলে। ইমান দিনে খুড়াকৰ আচৰণতে থাকি ডাকৰ দীক্ষা হৈ চাকৰিকৰী কৰি বেচাৰী জাত স্মৃতি খাই আহিল। অৱিষ্টি যেন ফুটতে তাইৰ মূৰত স্কলপাত হ'ল। আন সময়ত হোৱা হ'ল তাইক এডোখৰ থকা ঠাই কিছুৰ বলৰ পাণ্ডৰ মানুহ বহুতো হয়তো আগবাঢ়ি আহিলহেঁতেন ; কৰকত জাই এজনী পাণ্ডৰে শিকৰিহী ; পাণ্ডৰে হোৱালী। কিছু অৱধিনাব থাকিব ঘটনাই চাই ফেনেও আবু জাইৰ কালে এঘাৰ কিবিও নাচালে। ইমান দিনে অৱলম্ব চকিৰ বুলি পৰিহাসজন কৰি থকা বাইজৰ বিশ্বাসত ফুটতে এটা জেনকৰকৰি জৰ্ম্মি গৈছিল।

দি বি নহ'ক। বিলুপ্ত আইলেট চকুপানী বৰি বৰি পাণ্ডৰ বাহিৰ হ'ল। পাহৰলেনে এঘাৰে খুৰি চাৰলৈ তাইৰ আবু সহস্ৰ নহ'ল। কিছু জ'ল। স্কুলৰ শিকৰিহী এজনী কৰিল। সেই খালী ঠাই হয়তো দুই একিহতে পূৰ হ'ব ; কিছু কিছুৰ থকা কেইদিন ধৰি আবু পাণ্ডৰ হালহে ন্যায়ল।

কিছুদিনৰ পাছত কিছুতিয়ে ভৱে ভালে হৈ আহিল। জ্ঞান নহ'ল ঠিকৰিকত কিছুলী। সেই পূৰ্ণটনৰ দুই তামিলিন পাছতে কিছুলীয়ে এটা মৃত সন্তান প্ৰসব কৰিলেন। সময় নহ'ল জাইব। পূৰ্ণ-চক্ৰ অৱলম্বিত কৰে সৈ তাই ঘাটি থাকিল ; কিছু বৰি থকাৰ একো প্ৰায়নকৰাই জাই নোহোৱল। কিছুতি

বিজুলীৰ প্ৰতি একেবাৰে বিমুখ। কোনো বকমৰ সহানুভূতি সি ডাইব প্ৰতি নেদেখুৱায়। বৰং বিজুলী যেন ডাৰ এটা বৰ ডাঙৰ আপদ, ডাঙৰ জজাল চাপিল, এনে ভাৱে সি প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। মাত্ৰ কেইটামান দিন আগতে বিজুলীৰ কাৰণে সি বলিয়া হৈ পৰিছিল। বিজুলীৰ ইজিতত সি টাকুৰী ঘূৰাদি ঘূৰিছিল। আজি সেই বিজুলীৰ মাভটিও যেন ডাৰ কাণত বিষহে। নিৰ্গতিৰ কি বিচিত্ৰ বিধান।

“আপুনি ইমান ৰাতিলৈ কিয় ফুৰে?” কেনেবাটকৈ আকৌ অমঙ্গল হয় বুলি বিজুলীৰ মনত ভয়।

“মোৰ ইচ্ছা! খেতাং কৰে বিড়তিয়ে উত্তৰ দিয়ে।”

“হায় ভগৱান! মোৰহে মৰণ নোহোৱা হৈছে!” মনোবেদনাত বিজুলীয়ে নিজে নিজে কৈ যায়।

“মৰণ নাই বিব খালেই দেখোন হয়।”

খং আবু ঘৃণাত বিজুলীৰ ঠুঠ দুটা ক’পি উঠে। চকু দুটা বাধনীৰ দৰে চক্‌চক্‌কৈ জ্বলি উঠে। কিন্তু তাই একো কৰ নোৱাৰে। চকু ভৰি ধাৰাসাৰে পানীহে বাগৰি আহে।

বিজুলীক আত্ম-হত্যা কৰিবলৈ আদেশ দিছে। স’চাকৈয়ে বিজুলীয়ে নিজেও কোঁতয়াৰা সেই কথা নভবা নহয়। কিন্তু তাই অসীম মনোবলৰ ছোৱালী আছিল। কপালৰ লিখন ভাবিয়ে তাই নিজৰ সকলো দুখ-ৰক্তগা এনেকি চৰিত্ৰহীন স্বামীৰ সকলো অন্যায় অবিচাৰো নীৰৱে সহি গৈছিল। আজি যেন সেই ধৈৰ্যৰ ভেটি ভাঙি গ’ল! সকলো কথাৰে এটা সীমা আছে। যি স্বামীয়ে পত্নীক আত্মহত্যা কৰাব দিহা দিছে—সি যে এদিন নিজেই পত্নীক হত্যা কৰিব নোৱাৰিব তাৰ কি মানে আছে? বিজুলীয়ে কোঁতয়াও আত্মহত্যা নকৰে আবু এনে এজন চৰিত্ৰহীন বিমুখ স্বামীৰ হাতত প্ৰাণ দিবও নোৱাৰে। ডাইব নাৰীশক্তি জাগি উঠিল। আহতা সিংহিনীৰ দৰে গৰ্জি তাই ক’লে—

“মোক কালিয়ে ঠেৰ আহিব লাগে। মই ইয়াত নাথাকোঁ।”

“আজিয়েই ৰোৱা। কোনেনো ডিঙিত বচী লগাইছে? মোৰ ওচৰত কেপুকেপাই নাথাকিব—কৈ দিছোঁ কিন্তু।”

গুপ্- গুপ্- কৰে কথা কেইটা কৈ সি ঘৰৰ বাহিৰ হ’ল। কেই ওলাল ৰাতি আবু নুঘুৰিল। পাছ বিনামুন পুৱা চকু-মুখ টোতোৰা পৰি মলং পলং কৈ বিড়তি আহিল কিন্তু বিজুলীৰ কালে কেৰাছকৈও নাচাই পুনৰ ওলাই গ’ল।

কেইমাহমান পাছত এদিন পুহমহীয়া পুৱাৰ ব'পকাচলিত বাঁহ ভবেশ বৰুৱা, বৈশীয়েক আৰু জীয়েক বিজুলী। এতিয়া বিজুলীৰ স্ৰাস্ত্ৰ বহু পৰিমাণে ভাল হৈ আহিছে। কথাৰ ছলতে বঢ়াই বৈশীয়েকৰ কালে চাই ক'লে—

“পাছে বিজুলীকো এদিন থৈ অহাবহে দিহা কৰিব লাগিছিল, এতিয়া অলপ গাটোও ভাল পাইছে।”

কথা শুনি বিজুলীৰ মূখখন খঙত বঙা পৰি গ'ল। তথাপি তাই মাকৰ উত্তৰলৈ বাট চাই থাকিল। মাকে ক'লে—

“মইনো কি জানো ? আপুনি যেনে ভাল দেখে তাকে কবক।”

“এয়া। তইনো কি কৰ আই বিজুলী ? হেজাৰ হ'লেও স্ৰাস্ত্ৰ। মাৰিলে-কিলালেও পতি বিনে গতি নাই।”

বাপেকৰ কথাত বিজুলীয়ে কৈ উঠিল—

“এই কথা আগতে ভাবিব লাগিছিল পিতা ! অন্তঃ বাইদেউৰ বেলিকা। মই আৰু ভালৈকে নাযাওঁ। বোৱা হ'লে মই এইদৰে কিল খাই গুচিও নাহিলোঁহেঁতেন।”

কোনোদিনে মূখলৈ চাই কথা কব নোৱাৰা ছোৱালী বিজুলীৰ মূখত এনে প্ৰগল্ভ বচন শুনি বৰুৱা প্ৰথমে আচৰিত হ'ল ; খঙো উঠিল ; কিন্তু তাক দমন কৰি তেওঁ আকৌ ক'লে—

“নহয় আই ! ভুল নকৰিব। তোৰ বয়স কম। বয়সীয়া মানুহৰ বে কথাৰ এটা মূল্য আছে—তই তাকো অন্তঃ ভবা উচিত।”

“ভুল মই কৰা নাই পিতা ! যি ভুল কৰিছে আপুনিয়ে ; আৰু সেই ভুলৰ সংশোধনো নাই। কাৰণ পৃথিৱীত সকলো ভুল সংশোধন কৰিব নোৱাৰি।”

“মই ! কি কৈছ তই বিজুলী ?” বৰুৱাই আৰু খং গোপন কৰিব নোৱাৰিলে।

“হয়, আপুনি। বাইদেউৰ কথা নাজানিলেও মই স্পষ্টকৈ এই কথা জানো যে একে ব্যক্তিৰ ভিতৰতে মোক…………।”

বিজ্ঞানীয়ে বাকী কথা কব নোহাবিলে । তাইব কঠম্বব কণিগ উঠিল ;
চকুত কেন বাবিবাব চলছে নামিছে । বৃপহীয়ে আচলোবে সেই পানী ঘটি
দিবলৈ বয় কবিলে ; কিন্তু নিজবো চকুত বই অহা পানীক বাধা দিব নোহা-
বিলে ।

“সোম বৃক্ষনী হোহাৰানী । এজনীয়ে কপালকত এনেকৈ সখ বেসেখিলো ।”
বৃপহীয়ে কৈ কৈ হৃক্ হৃক্ কবে কয়লি পেল্লায়ে । ববুয়াই আবু একো
ঘাতিৰ নোহাৰিলে । কঠ তেওঁৰ বোধ হৈ গৈছিল । কিবা এটা আত্মবেশনাত
যেন বৃক্খন তেওঁ বব গধৰ গধৰ অনুভব কৰিলে । আত্মসম্বলণ কৰি নিজেই
তেওঁ লাহে লাহে তাৰ পৰা আঁতৰি গ'ল ।

এদিন মিনতীক স্বামীৰ ওচৰলৈ নপঠাই ভুল কৰিছিল । আজি আকৌ
বিজ্ঞানীক স্বামীৰ ওচৰলৈ পঠাবৰ চেষ্টা কৰিছে কেন কিবা মহাভুল কৰিব
খোঁজিছে ।

বৃক্ণাব বৃক্ণত চিন্তাব কুইক'প হ'বলৈ ধৰিলে... ।

কালৰ বহুত কেবাটাও বছৰ বাগৰি গৈছে। প্ৰকৃতিৰ গৰ্ভত আব্দু কবুলে মথুৰ বনতৰ সন্নিধি হৈছে। পৃথিৱীৰ গাতো বয়সৰ চিন। ডিব্ৰুগড় বাগিকা স্কুলখনৰ ওচৰতে এটা অকপালি প'জা। দ্বিবিধিকনৰ বাহৰ ব'ম্বোৰেৰ মাজেদি টোঁকল লেপৰ পোহৰবোৰ সমুখৰ পাতকুল জোপাৰ মাজেৰে পৰিছে। বাটেৰে বোহা মানুহৰ চকুত পৰে এজনী মানুহে সন্দেহ নিবিশেষ কৰি কিয় পঢ়ি থকা। এয়ে সেই সব্দ স্কুলখনৰ প্ৰধান শিক্ষয়িত্ৰী। নাম মীনাক্ষী দেৱী। বয়স পল্লিশৰ ওপৰ নহ'লেও কম নহয়। সেইখিনিৰ মানুহে তেওঁক মীনা বাইসেই বুলিয়ে জানে।

সন্ধিয়া সাৰে-সাতমান বাজিছে। দুমতে বাহিৰৰ দুৱাকুলত কোকোৰে মতা গম পাই মীনাক্ষীয়ে দুৱাক খুঁজি দিয়ে। লগে লগে এগৰাকী প্ৰায় সমবয়সীয়া ভিৰোতা সোমাই আহিল। মানুহজনী বৰ শকত। বাহিৰলৈ দি মীনাই পৰিচয় সোধিলে।

“মোৰ নাম বন্ধনা বৰা। ১৫ ভাৰিখৰ কাগজত দেখিলো আপোনাৰ এম-ই স্কুলত হিন্দী শিক্ষয়িত্ৰী এগৰাকী লাগে। মই বৰ্খাস্ত নকৰি পেলে পেলে আপোনাৰ ওচৰলৈকে আহিলো। যদি অনুমতি কৰি লয় ময়ে প্ৰাৰ্থী হ'ব খোজো।”

“অপুনি কি উপাধি পাহৰ কৰিছে?”

“বিশাৰদ ফেল। পাছে লক্ষীমপুৰৰ ডিভিছনৰ পাত্ৰ এখনত কটকিৰ প্ৰচাৰৰ কামতো আহিলো। স্কুল কেইবাখনতো শিক্ষয়িত্ৰী হিচাপে কাম কৰা অভিজ্ঞতা আছে।”

“জল কথা। আমাক অভিজ্ঞতা থকা মানুহে লাগে। পাছে আপুনি ডিব্ৰুগড়লৈ আহিল কেতিয়া?”

“ইয়াটো অহাৰ আদি এসপ্তাহ হ'ল। মোৰ চিফাৰি বন্দ এগৰাকীৰ ঘৰতে আছিল।”

“কালিও স্কুল বন্ধ আছে। পৰ্বাই আপুনি চাৰ্টীফিকেট আদি ঠিক আহিব। বি হয় এটা কামত হ'ব।”

মীনাৰ সহানুভূতি দেখি বন্দনা মনে মনে বৰ খুচি হ'ল। আৰু দুই চাৰিটা কথা-বতৰা হোৱাৰ পাছত বন্দনাই বৰ শক্ত গাটো ভাঁজ কৰি মীনাক এটি চালাম খুন্দিলে; ইজনীয়েও প্ৰতিশ্ৰুতিৰ দি বিদায় দিলে।

বাতি সাৰে আঠ বাজিল। মীনাৰ বান্ধিবৰ সময় হ'ল। সাৰে ন বজালৈ এঘণ্টাৰ ভিতৰত বান্ধি বাঢ়ি তেওঁৰ খোৱা শেষ হ'ব লাগিব। চৰুত পানী বহাই দি বাস্কেট চাই দেখে যে তাত তিনিটা আলু আৰু এচকলমান কচ আছে। ধুই-পখালি আনি তাকেই চাউলৰ লগত বহাই দিলে। ওচৰতে মূঢ়াটো পাৰি বঁহি আধৰুৱা আখ্যায়টো আকৌ খুন্দিল ল'লে। গীতাৰ কৰ্ম-যোগ, ওয় অখ্যায়। ভাতৰ চৰু ভূত্ ভূত্ কৰে উতলিবলৈ লাগিল। মীনা দেৱী নিৰ্ভীৰ মনে কৰ্মযোগৰ মাজত সোমাই পৰিল। ইয়াত ফলশ্ৰুতি ত্যাগ কৰি কৰ্ম কৰাৰ উপদেশ আছে। মীনা দেৱীয়ে এই আখ্যায়টো অনেকবাৰ পঢ়িছে। তথাপি যেন নতুন নতুন বস, নতুন নতুন ভাবৰ মোহিনী শক্তিয়ে প্ৰাণত সন্ধানভূতি জগাই তোলে। ৯ম শ্লোকটোত তেওঁৰ বিশেষ চকু পৰিল।

যজ্ঞার্থে কৰ্মনোহন্যত্ব লোকোহয়ং কৰ্ম বন্ধনঃ ।

উদৰ্থঃ কৰ্ম কৌন্তেয় । মন্তসঙ্গঃ সমাচৰ ॥ ৯

যজ্ঞার্থে কৰা কৰ্মত বাহিৰে আন কৰ্মৰ দ্বাৰা ইহলোকত বন্ধন উপস্থিত হয়। এতেকে হে কৌন্তেয়! তুমি বাগ বহিত হৈ যজ্ঞার্থে কৰ্ম কৰা। যজ্ঞার্থে কৰ্ম কৰা মানে পৰোপকাৰার্থে, ঈশ্বৰার্থে কৰ্ম কৰা। এই কৰ্মৰ বন্ধন নাই; ইয়াত আত্মাৰ কল্যাণ আৰু জীৱৰ মুক্তি হয়।

মীনাই বাৰ বাৰ এই শ্লোকটো আবৃত্তি কৰিবলৈ ধৰিলে। বিষ্মানে পঢ়ে সিমানে সোৱাদ বাঢ়িছে যায়। এনেতে দেখিলে ভাত তলিত লাগি গোল্ গলাইছে। কিতাপখন লাহেকৈ থৈ তেওঁ খোৱাৰ দিহা কৰিলে।

মীনাৰ খোৱা অতি সাধাৰণ। কেতিয়াবা সুদা লোণেৰেই এগাল খাই পৰি থাকে। খাদ্য বস্তুৰ ভিতৰতো তেওঁৰ পছন্দ অতি আচৰিত ধৰণৰ। আন মানুহে হয়তো এইবাবে তেওঁক মগজুৰ দোষ থকা বুলি কব। কিন্তু নো দুধ, মাখন, ঘিঁ আদি নাখায়; কণী, মাংস আদিবোৰো নামেই নুশুনে। পিঁৱজ আৰু জলকীয়া তেওঁ হাতেৰে নোচোৱে। মাছৰ ভিতৰত বোঁ, কচ, ইলিচ আদি তেলাল আৰু পুৰ্ণকৰণৰ বাদ। এনেকি শাক-পাচলিৰ ভিতৰতো ভেঁলি, পুৰৈ খাক, পালেং আদিলৈ তেওঁ কিৰি নাচায়। জ্বাজ্বা, পিটিকাই হ'ক বা ভজা, বন্ধা বিয়েই নহওক বান্ধা এবিধে খাব। মূহুৰ্দ্দি

ভাষ্যে নাক্ষত্ৰ । কবৰাত শূক্ৰাই বখা এটি শিলিখা নাইবা এডোখৰ আমলকী ব্যৱহাৰ কৰে ।

কেৱল খোৱাতোই নহয় পিছন-উৰণ, চাল-চলন সকলোতে মীনামেৰীৰ এটা অঙ্গুত বিশেষত্ব আছে । ডাঠ খন্দৰৰ বিহা-মেখেলা তেওঁ ব্যৱহাৰ কৰে । মূৰত কোনো সূৰ্গজি তেল নলয় আৰু সদায় এজোৰ সাধাৰণ শ্লিপাৰ ভৰিত পিন্ধে ।

বাহিৰত এইবোৰ যিমানেই সাধাৰণ বস্তু নেদেখোঁ লাগে তেওঁৰ ভিতৰখন কিন্তু আছিল অসাধাৰণ । যি কোনো মিটিঙত কৰলৈ থিয় হ'লেই তেওঁৰ গৰু-গম্ভীৰ ভাষা আৰু মূখৰ দৃঢ়তাই বাইজক জয় পেলাব পাৰিছিল । যি কামতে তেওঁ লাগে তাক কৰিহে এৰিছিল । সেই বাবে মানুহে তেওঁক লোহনাৰী বুলিছিল । পাছে আচৰিত কথা এই লোকে তেওঁক যিমানেই নিচিনক তেওঁ কিন্তু সকলোৰে পৰা নিজৰ প্ৰকৃত পৰিচয় গোপন কৰিছিল । আনে তেওঁক যিমানে কঠোৰ আৰু দৃঢ় মনা বুলি নাভাবক তেওঁ কিন্তু লোক-চকুৰ আঁৰত কান্দিছিল—ব্যক্তিগত মনোবেদনাত ভাঙি পৰিছিল । সেইটো আছিল তেওঁৰ জীৱনৰ ডাঙৰ বহস্য ।

যৌৱন কালতে এদিন জীৱনৰ মমতা এৰি, ভাই-বন্ধু, পতি-পত্নীৰ মৰা ত্যাগ কৰি কিবা দাবুণ মনোবেদনাত আহত, মৰ্মাহত হৈ মীনাকী আহি ওলাইছিল ডিব্ৰুগড় চহৰ । তেতিয়া এক মহিলা কৰ্মীৰ সাহায্যত তেওঁ ভিতৰুৱা গাওঁ এখনত এটি এল্ পি স্কুলৰ কামত সোমায় । তাত থাকি প্ৰাইভেটকৈ পঢ়ি মেট্ৰিক আৰু ইণ্টাৰমেডিয়েট পৰীক্ষা পাছ কৰে । তেওঁৰ বুদ্ধি আৰু যোগ্যতাৰ কাৰণে সেই মহিলা সদস্যা গৰাকীয়ে আনি টাউনৰ এই স্কুলখনত কাম দিয়ে । প্ৰথমে সহকাৰী হিচাপে কাম কৰি নিজৰ দক্ষতাৰ গুণত প্ৰধান শিক্ষয়িত্ৰী হৈ মীনাকীয়ে এইদৰে সকলোৰে শলাগ আৰু প্ৰশংসা আকৰ্ষণ কৰিব পাৰিছিল । কিন্তু মীনাকীৰ আচল ঘৰ ক'ত, কোন মাক-দেউতাক আৰু কি কাৰণেই বা ইয়ালৈ আহিছিল এইবোৰ কথা কোনেও জানিব নোৱাৰিছিল ।

প্ৰথমে বন্ধু-বান্ধৱী সকলে মীনাক সেইবোৰ কথা সোধি বৰ ব্যতিব্যস্ত কৰিছিল । কেতিয়াবা মিছা গল্প কৈ, কেতিয়াবা কৌশলেৰে আন বিবৰণলৈ কথা ঘূৰাই আৰু কেতিয়াবা স্থান ত্যাগ কৰি হ'লেও মীনাই সেইবোৰ কথা গোপন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল । কিন্তু দূৰৈ এগৰাকী পৰম বান্ধৱীৰ ওচৰত

তৰ্কবিজ্ঞানী নীলমণীয়ে হৃৎকৃতক কৰে কালিহ কলমাইছিল। তৰ্কবিজ্ঞানীয়ে দিনে কোনো অৱস্থাতে মীনাৰ মূৰত আচল কথা নোলাল। অৱশ্যে বাক্যটো এজনীক মনোমুগ্ধ কৰিছিল। এইবোৰ কথা মূৰখিলক লক্ষ্যকৰে এৰি গৈছিল।

আজিকালি বন্দনা বৰা মীনাৰ বৰ লগ। আজিৰ পৰা বন্দনা প্ৰায়ে মীনাৰ ঘৰলৈ আহে। বন্দনা মূৰখিলক কিছৰ দৰে এৰি মানুহৰ ঘৰত থকা কৰিছে। মূৰখিলক বহু কথাই সিবিলাকৰ মাজত ওলায়। মাজে মাজে দুয়ো লক্ষণপুৰ পাৰত ঘূৰিবলৈও যায়। দুৰ্বিৰ ওপৰত বহি নদীৰ বহল পানীৰ মূৰত তৰ্কমালা আৰু সিপাৰৰ দীঘল দীঘল পৰ্বতৰ আৰীবোৰ চায়। সন্ধিয়া বেজিৰ মনোমহা ৰূপ আৰু নদীৰ সোণালী পানীত ভাৰ খেলা চাই দুয়ো চকু জুৰায়। আন্ধাৰ নামি আহিলে দুয়ো বিৰবিৰ মনে আকৌ স্বপ্নমুখ হয়।

সেই দিনাখন বাতি ভাত-পানী খাই বন্দনা মীনাৰ বাহলৈ আহিছে। কাৰণ সন্ধিয়া নৈৰ পাৰত কুৰোতে মীনাই গাতো বৰ জল নহৰ বুলি কৈছিল ; মনটোও বৰ মৰা বেন দেখা গৈছিল। সেয়ে খৰবটো লৈ বাহলৈ ভেঙি আহিছে।

দুৱাৰখন মেলি সোমাই গৈ বন্দনাই দেখে মীনা দীঘল দি কিছনাত পৰি আছে। বুকুৰ ওপৰত থবৰ কাগজখন ; মীনা প্ৰায় অৰ্ধনিদ্ৰিতা অৱস্থাত।

“কি, আপুনি শুই আছে ?”

“অ, হয় বৰা ! বহু !”

মীনাই উঠাপ খাই উঠাৰ দৰে হাতখন বুকুৰ মাজলগা উলিয়াই চকুৰ পানীবোৰ স্ৰিচৰলৈ চেষ্টা কৰিলে। মাতটোও বৰ অস্বাভাৱিক কেন শব্দো বুলি। তেখেত কি মীনাই কালিছে ? বন্দনা আচৰিত হয়।

“আপুনি কি বোহি অসুখ পাইছে নেকি ? ভাত-পানী খাজনে নাই ?” সহানুভূতিৰে বন্দনাই প্ৰশ্ন কৰে। মীনাই একো উত্তৰ দিদিৰে। আছে আছে ভেঙি উঠিব চেষ্টা কৰে। বন্দনাই দেখে কিবা এটা বগা বহু, লম্বা ভাৰ কাগজ এটুকুৰা নাইবা কিবা বহু বটো এখন মীনাই সামৰানে বুকুৰ মাজত গুৰি ধৰি লৈছে।

“আপুনি অকল বহু কথা ! মই নাইলব জুইকুৰা চাই আহোঁ !” মীনা পাকৰলৈ গ'ল। বন্দনাৰ মনত নানা কৌতুহলৰ সৃষ্টি হ'ল। মীনাৰ কি কৰিলে কি গৈছে ? বৰ অস্বাভাৱী মাৰী এইজনী ! মনৰ কথা মূৰেই প্ৰকাশ কৰিব। পৰা মূৰততে আকৌ তাৰে বন্দনাৰোহঁত বহু কথা কলম কৰে !

বন্দনায়োতো নিজৰ প্ৰকৃত পৰিচয় জনাব লাগিব কৰিছে ! তেওঁৰ মনোভাৱে
বন্দনাৰ দৰে হয়তো জীৱনটো কিবা বহুস্বপ্নৰ্ণ, কিবা প্ৰহেলিকাৰ দৰে হ'ব পাৰে।

বিহুনাত পৰি থকা দৈনিক বাতৰিখন বঢ়ালি আনি বন্দনাই এনেদৰে চকু
ফুৰায়। কাগজখন কেবাদিনো আগলি। ওপৰৰ পৃষ্ঠাতে বৰ বৰ হকচকচ
লিখা আছে—“জসম বিধানসভাৰ ৩য় ষ্টেচন।” লগতে এটা সূক্ষ্মৰূপে,
গ্ৰুপ ফটো। তলত লিখা আছে—“স্পিকাৰ শ্ৰীদলৈৰ মূখখন কিহু উত্তেজনা-
পূৰ্ণ দেখা গৈছে।” সন্মতকলৰ মাজত নানান ভাৰ-বিতৰ্কৰ ভূমুকি সংঘৰ্ষৰ
কথা বৰ্ণনা কৰা আছে। সেইবোৰলৈ বন্দনাৰ মন লগলি। মাত্ৰ হঠাতে এটা
নতুন চিন্তা মনত খেলোৱাত কপালখন কোচু খাই উঠিল। চকু বন্ধিয়ে কেব
কিবা সন্ধান বিচাৰি সেই স্পিকাৰ দলৈৰ ফটোখনৰ ওপৰত স্থিৰ হৈ বসিল। এই
মানুহজন বন্দনাৰ চিনাকি যেন লাগে। আদ- বয়সীয়া মানুহজন; বেচ-
ভেজগোড়া মূখখন; দুইফালে কলৰ কাষত জলপ চুলি পৰিছে। চকু দুটা
উজ্জ্বল। হাত ভৰিও লহু পহু কৰে। সূক্ষ্মৰ পলঙা মানুহজন। বন্দনাই
বহুপৰ একে ধৰে চাইও একো ধৰি কৰিব নোৱাৰিলে। শেষত এনেদৰে কাগজ-
খনৰ আঁত ভ'ত চকু ফুৰাই থাকিলে ধৰিলে। এনেতে মীনা আহি ওচৰত
বহিল।

“আজি খৰিখনি বৰ কেঁচ। বঢ়াইছে বৰা ?”

ধোৱাই ধৰা মানুহৰ দৰে কাপোৰেৰে চকু মচি মচি মীনাই কয়।

“দাইল কোন বিধ সজাইছে পিছে ?”

“মগু দাইল। মই আকৌ আনবোৰ দাইল তিমান ভাল নাপাওঁ।”

“এৰা, আপোনাৰ খোৱাটো একেবাৰে নতুন ধৰণৰ। পাছত এতিয়া
পাতো কেনে পাইছে ? মই খবৰ লওঁ বঢ়াইছে ওলাই আহিলোঁ।”

“কিহু ভাল পাইছোঁ। এনেকৈ মাজে মাজে মোৰ মূৰটো বৰ বেয়া লাগে।
তেনে বিশেষ অসুখ একো নহয়।”

“হওক। ভালবানে সেইটো নক্ষৰক ?”

এনেদৰে কাগজখন লাৰি-চাৰি থাকি বপহকৈ বন্দনাই এটা প্ৰশ্ন কৰি
পেলালে।

বন্ধু, “আপুনি এই মানুহজন কোন চিনি পায় নে ?” স্পিকাৰ দলৈৰ
ফটোখনত অৱতীৰ্ণ হি বন্দনাই মীনাৰ চকুলৈ চায়। মীনা এক মূহুৰ্ত্তৰ বাবে
অপ্ৰস্তুত হৈ গল। কি কয়, কি নকয় উল্লেখ- অল্লেখ লাগি পৰিল। কিন্তু

পাহাৰুৱাৰ্ত্ততে আত্মসম্বন্ধ কৰি উত্তৰ দিলে।

“কোন মানে? সেইজন বিধানসভাৰ অধ্যক্ষ নহয় জানো?”

“অ’ নহয়! মই সন্দিগ্ধোঁ আপুনি মানুহজন ক’ৰ, কি কথা বিশেষকৈ জানে নেকি?” বন্দনাই তাইৰ প্ৰশ্নটো কিছূ পৰিষ্কাৰকৈ কয়।

প্ৰথমে কি যেন এটা আবেগতে কবলৈ গৈ পাচত সংযত হৈ লৈ মীনাই কয়।

“বিশেষ পৰিচয় মই কেনেকৈ জানিম বৰা! কাগজে-পত্ৰই আপুনি বিমান জানে ময়ো সিমানকো জানো। তথাপি মানুহজন গুৱাহাটীৰে কোনোবা খিনিৰ বুলি মই জানো।”

“গুৱাহাটীৰেই! এৰা! মই……”

“কি! আপুনি দেখোন বৰকৈ ভাবিছে কিবা?”

“বাৰু, বাওক সিৰোৰ কথা! মই অন্য এজন মানুহৰ কথাহে ভাবিছিলোঁ।”

“অন্য মানে? কথাটো একো নুবুজিলোঁ। খুঁজি নকয় কিয়?”

“নাই নালাগে। সেইবোৰ বহুত কথা কেতিয়াবা ক’ম বাৰু।”

বন্দনাই বহাৰ পৰা উঠে আৰু বাৰলৈ উদ্গত হয়। মীনাও দূৱাৰমুখলৈ ওলাই আহে। কেইথোজমান গৈ বন্দনাই আকৌ ধুৱে।

“এঃ আপোনাক কথা এটা সন্দিগ্ধলৈ পাহৰিয়ে গৈছিলোঁ।”

“কি কথা?”

“এই পূজাৰ বন্ধত চিলঙলৈ বাৰ খুঁজিছোঁ। আপুনিও মোৰ লগত ওলাব নে?”

বৰ আগ্ৰহেৰে বন্দনাই মীনাৰ মূখলৈ চায়। নিমেষৰ ভিতৰতে মীনাৰ মূৰত হাজাৰটা ভাবৰ ঢোঁ খেলি গ’ল। অকণমান মৌন যেন দেখি বন্দনাই আকৌ জোৰকৈ ধৰিলে। মীনাই শেষত মস্তব্য দিলে যে বাতিটো অস্তিত্ব ভাবি চাব লাগিব। হওতে চিলংখন তেওঁৰো চাবলৈ সদায় হেপাহ আছে। বন্দনাই বিদায় ল’লে। মীনাদেৱী দূৱাৰখন ভালকৈ জপাই লৈ লেম্পটো অলপ বেছিকৈ জ্বলাই দি বহিল।

বুকুৰ মাজৰ পৰা সৰু ফটোখন উলিয়াই লৈ খবৰৰ কাগজত থকা মূণ্ডাল দলৈৰ ফটোৰ লগত ধৰিলে। দূৱোখন ফটো একেজন মানুহৰে। কিন্তু এখন ডেকা বয়সৰ। মূণ্ডালে এই ফটোখন বিয়াৰ পাহাতে মিনতীক উপহাৰ দিছিল। ডেকা এই ফটো মীনাকীদেৱীৰ হাতত পৰিল কেনেকৈ? পাঠক! সেই কথা

নকলেও হ'ব যে এই মীনাক্ষী আন কোনো নহয়—‘মিনতীহে’।

মৃণালৰ উপহাৰ আছিল কোঁতলাৰা দূটা ফুল, কোঁতলাৰা এখন কিতাপ আৰু কোঁতলাৰা দিবলৈ একো নাথাকিলে মিনতীৰ মূৰত হাত বঢ়াই কয়—

“মীন! তোমাক দিবলৈ নো মোৰ কি আছে? এই গোটেই মানুহজনে তোমাৰ। মোকেই তুমি উপহাৰ হিচাপে লোৱা।”

মীনা আৰু থিৰেৰে থাকিব নোৱাৰিলে। স্বৰ্গৰাজ্যকৈ বৈ আহি চকুপানী-বোৰ ফটোৰ ওপৰত পৰিল। ফটোখন বুকুৰ মাজত সান্ধি লৈ মীনা ধৰ্ম-ধৰ্ম কৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে। তাই ভীষণ ভুল কৰিছে। তাইৰ এই অন্যায়েৰ বাবে ঈশ্বৰেও তাইক ক্ৰমা কৰিব নোৱাৰে। অনেক খেল আপোন মনে কাল্পি কাল্পি মীনা বিছনাতে পৰি থাকিল।

অতীতৰ বহু কথাই তাইৰ মনত ভুৱাকৈ মাৰিলে। এদিন মৃণালে কাৰ্য্যা-স্তবত বোৱাৰ সময়ত মিনতীক বুকুৰ মাজত সান্ধি থিৰ কৈছিল—“ভগৱান্ সাক্ষী মীন! আমি পৰম্পৰে কিমান গভীৰ ভালপোৱাত আৱদ্ধ।” সিদিনাৰ সেই মনুস্ত আৰু আজিৰ এই ব্যৱধান? মীনাৰ কাণত যেন আৰু বাজি উঠিল মৃণালৰ কথা—

“কিন্তু জগতত প্ৰেমৰ অভাৱ নাই মীন! অতি ভালপোৱাত অতি বিপদো আছে। মই ভাবো, প্ৰেম কৰাতকৈ প্ৰেম ৰক্ষা কৰাটোহে বেছি টান।”

মীনাৰ বুকুত যেন কোনোৱে এটা ডাঙৰ আঘাত কৰিলে। কি নিৰ্দ্দাত ভবিষ্যদ্বাণী! সচাকৈয়ে মৃণাল অসাধাৰণ পুৰুষ। মীনাৰ কপাল বেয়া হৈ তাই সেই দেৱতাক নিচিনিলে। তাই নবকৰ কীট। কোনো এগৰাকী অচিনাকি নাৰীৰ চিঠি এখনতে তাই এইহেন স্বামীক ভুল বঢ়িলে। কোনো জানে যে সেই চিঠি জাল নহয়! অন্ততঃ তাই সেই কথাৰ সত্যতাভাও প্ৰমাণ কৰি চাব পাৰিলেহেঁতেন। তেন্তে মৃণাল দোষী হ'ল কেনেকৈ? ভুল, সমস্ত ভুল মীনাৰ। মীনাৰ মহাপাপেৰে সেই দেৱতাৰ দখময় জীৱনত আকৌ অগ্নি সংযোগ কৰা হৈছে। কিন্তু অগ্নিদগ্ধ হৈ ৰেনিবা সুৱৰ্ণ অধিকতৰ উজ্জ্বল হৈছে। “হে ভগৱান্! তেওঁৰ মজল কৰা। মোৰ মূৰতে বিশ্বৰ যত দুখ, যত পাপ আছে জ্বলি দিয়া। কিন্তু প্ৰভু! সেইজনৰ অন্তৰত শান্তি দান কৰা।”

মীনাৰ আৰু বোৱা নহ'ল। দূৰৈলৈকে জৰ্জৰিত হৈ জেঁনে কৈয়ে পৰি থাকে।

পাঠক ! এইযাব আমি বহুদিনৰ ম্ৰুত পশুপদ্বলৈ বাওঁ বজক ।

এই পাঠৰ আজিকালি বহুত পৰিৱৰ্ত্তন হৈছে । হৰবেই কথা ; কালৰ লগে লগে মানুহৰ উত্থান-পতন হয় ; ঘৰ-দুৱাৰ, বীতি-নীতি, স্বভাৱ-বুচি সকলোতে পৰিৱৰ্ত্তন ঘটি থাকে । কাল-চৰ্কাৰত কোন কেতিয়া ভাল, কোন ওপৰ হয় ; কাৰ উন্নতি কাৰ অৱনতি আছে—তাক কোৱা টান ।

এদিন মৃণাল দূৰ্দ্দশাগ্ৰস্ত হৈ তাৰ পৈয়িক ভেটিটো বন্ধকত থ'লে । সেই মাটি আবু সি মোকোলাৰ নোৱাৰিলে । ভাই-ভনী, চেনেহী জননী সকলোকে এৰিলে । এনেকি প্ৰিয়ভগ্না পত্নীৰ পৰাও প্ৰভাৱণা পাই মৃণালে আবু সেই ফালে মূখ নুদুৱালে ।

নিম্বলৈ বোঁতুৱা দেখিলে যে মৃণালে তাৰ সম্পত্তি মোকোলোৱাৰ আশা নাই তেঁতিয়া এদিন নিৰ্দ্ধাৰিত সময়ৰ আগতে মহাজনৰ হাতত মৃণালৰ ধাৰখিনি গুৰু দি আহিল । মহাজনে প্ৰথমে আপত্তি কৰিছিল মাটিখিনি পোৱাৰ লোভত । কিন্তু নিম্বলৈ ধমকি দি ক'লে যে তাৰ ভাইৰ অৱস্থা বেয়া হ'লেও নিম্বলৈ মৰা নাই । মৃণালৰ মাটি মৃণালৰে থাকিব । সি মাত্ৰ মোকোলাইহে থয় ।

তাৰ পাছতে মৃণালৰ ভগ্না জুপুৰিব ঠাইত উঠিল নিম্বলৈৰ পকা ঘৰ । মানুহে কোঁতুৱাৰা সুখিলে কয়—মাটিনো কোনে লগত নিব ? যদি মৃণালে বিচাবে তাক যি লাগে টকাকৈ দিব নাইবা আন ঠাইত মাটিকে কিনি দিব । কিন্তু ভিতৰি ভাব এই যে মহাজনৰ পৰা নোমোকোলালে মৃণালে মাটি পায় ক'ত ?

সি যি নহ'ক নিম্বলৈ-বিভুকাহঁতৰ দিন বৰ সুখত বাবলৈ ধৰিলে । তাকে চাই চুবুৰীয়া মানুহৰ আগত বিভুকাই কয়—“দেখিলানে পাপৰ পৰিণাম ; বংশক হিংসি বেটীহঁতৰ বংশই নাশ হ'ল । এজনী গ'ল মৰি, এজন পলাল ; আনজনী আকৌ মৰিলেই নে হাজিলেই কৰবাত ইয়থা নাই । যিজন আহিল সিও বাপেয়ে ঘৰ মাটি এৰি বাবলৈকো শুং নাপালে ।” এনেদোৰ কথাত মৃদুখেৰে নামাতিলেও মানুহে মনে মনে বৰ দুখ পাইছিল । কিয়নো চেনেহী

মুখালহঁতক সকলোৱে জল পাইছিল।

বিভূষণৰ ল'ৰা-হোৱালীও এজাক। মানুহে কয় কলিত বহু-পুৰী হোজা মহাপাপ। এনেবোৰ মন্তব্য কৰা মানুহক বিভূষণই গা ধুই উঠি সন্মান শাও দিয়ে; আৰু কয় যি নিষ্পৰ্শ, লাওমুৰা, সেই চকু চৰহা কোনো মহাপাপীয়েহে এইবোৰ কথা উলিয়াইছে। এইদৰে দিনে-ৰাতিয়ে কথাই অকথাই বিভূষণৰ বৰাই বচন, গম্বৰ আশ্ৰয়লৈ মানুহে পালে শূনি থাকিবলগা হয়।

উগ্ৰবল নিষ্মলৰ ডাঙৰ ল'ৰা তিনি-চাৰি বাৰ ঘোঁৰা কঢ়িলা মাৰি সি পিতাকক ক'লে যে চিলং নাইবা গুৱাহাটীত নিদিলে সি আবু নপঢ়ে। উগ্ৰবল যে উগ্ৰবলেই। তাৰ কথাৰ অন্যথা কোনেও কৰিব নোৱাৰে। আগচোৱাত বিভূষণৰ গালি-শপনি আৰু মাৰাকিল খালে সি ডাঙৰ হ'ল। এতিয়া বিভূষণই তাক ভই বুলিবই নোৱাৰে। সি ওলোটাইহে মাকক চকু চেলাই থৰে। এদিন পাঁচ টকা খোজোতে মাত্ৰ দুই টকা দিয়াত উগ্ৰবলে বদমৰ্জি ধৰি বিভূষণৰ মূখতে মাৰি দিছিল। সেয়ে বিভূষণ উগ্ৰবলৰ আগত সদায় চুপ্। এতিয়া উগ্ৰবল ঘৰৰপৰা বাহিৰত বাৰ খোজাত বিভূষণ যেনিবা মনে মনে খুচিছে হ'ল।

চিলঙত উংপলৰ ঘৰতে থাকি উগ্ৰবল পঢ়াৰ ঠিক হৈ গ'ল। প্ৰথমে মাৰ্হালি পণ্ডাল টকাকৈ নিষ্মলে দিছিল। কিন্তু তাৰে নহয় বুলি কোৱাত চাৰি কুৰিকৈ দিবলৈ ঠিক হ'ল। উগ্ৰবল উদগ্ৰগতিৰে চিলঙৰ পৰ্ব্বত-পাহাৰ একাকৰ কৰি মনৰ সুখত ঘূৰি-পকি ফুৰাত লাগিল। তাৰ বহু-সাপ্থৰ ঢেং হৈ পৰিল। সিবিলাকক চাহ খুওৱা, চিনেমা দেখুৱা, এনেকি কেতিয়াবা নগ্ন বৃশ দি আৰু ঘূৰাই নাসাধা এটা তাৰ বাবুৱানি স্বভাৱ গঢ়ি উঠিল। এইবোৰত বন্ধুৰ বাঃ বাঃ পালে তাক আৰু একো নালাগে।

উংপলে প্ৰথমে ভতিজাকৰ স্বভাৱত বাধা দিবলৈ চাই দেখিলে যে নিজৰহে সন্মান বখা টান হৈ পৰে। দিনে-ৰাতি নানা বজৰুৱাৰ আজ্ঞা হোৱাত খুৰীয়ে-কৰো মূৰৰ বিষ উঠিল। পিছত এদিন নিষ্মলৰ পৰাহে চিঠি আহিল যে উগ্ৰবলৰ নামৰ টকা চাৰিকুৰি কৈ খাই খাই তাক এপইচাত খৰচ নিদিয়াটো বৰ অনায়াস হৈছে। উংপল ককায়েকৰ এই চিঠিত বৰ মৰ্মাহত হ'ল। পাছ দিনা পুৱা উগ্ৰবলক এই কথা সুধিম বুলি থিব কৰিলে। কিন্তু সেই সুবিধা হোৱাৰ আগতে উগ্ৰবলে বিছনা-পত্ৰ ব্যস্তি কৰিবলৈ গুচি গ'ল। তাৰ এনে ব্যৱহাৰত পুৰাক আৰু খুৰীয়েক দুয়ো বৰ আত্মত পালে। কিন্তু পালে কি হ'ব? নিষ্মলবিভূষণই পুৰুষকৰ কথাকে মূৰ্তি মাৰি ধৰি তললৈ অলৈ কয়

বিভাগ হৈ উৎপলক বেলেগ কৰি দিলে। মাটি-বাৰী ভাগ হৈ গ'ল। কিন্তু
ঘৰ আঁ টকা-কড়ি উৎপলক এপ্সো দিয়া নহ'ল।

ইফালে উগ্ৰবলে স্বাধীনভাৱে ঘৰভাড়া কৰি অক-টকা স্বৰ্গৰাজ্য ভোগ
কৰিবলৈ ধৰিলে। নিশ্ৰললৈ এখ, ডেবলৰ পৰা ক্ৰমে দুখ, আট্টেলৈকে টকাৰ
বিল ৰাখলৈ ধৰিলে। প্ৰথমে ডাই-ৰাশি পোৱা ধনৰ আনন্দত নিশ্ৰললৈও একো
কেবেপ্ নকৰিছিল। কিন্তু লাহে লাহে তাৰো মূলধন শেষ হৈ আহিল।
উগ্ৰবলে সেইবাৰ মেট্ৰিকটো কেনেবাকৈ সৰাকিল।

এতিয়া আব্দ উগ্ৰক পায় কোনে? উগ্ৰ আগভট্টক অত্যাগ্ৰ হৈ উঠিল। সি
লাহে লাহে মদত ধৰিলে। সেই ফেৰা বস্ত্ৰত বেছিকৈ মতলীয়া হৈ পৰাৰ
লগে লগে সি তাৰ তলৰ খাপলৈ নামি গ'ল। মেটৰ, কাৰুৱালা, কুলি আদিৰ
গেলা-জখ্য ঠাৱে ঠাৱে উগ্ৰবলৰ উগ্ৰতেজৰ পৰিচয় বিয়পিৰলৈ ধৰিলে। ইফালে
প্ৰভুভকৈ কলেজত পঢ়ি হাকিম হ'ব বুলি বাপেকে শই শই টকা দি দোকানৰ মূল
পৰ্জী একেবাৰে নোহোৱা কৰিলে। এদিন সচাঁকৈএ নিশ্ৰলৰ দোকানৰ
দুৱাৰত ডাঙৰ তলা ওলমিল।

উগ্ৰবল চিলঙত এটা নামজাদা গুণ্ডা। তাৰ ভয়ত সাধাৰণ মানুহৰ কথাই
নাই ভদ্ৰ-সম্ভ্ৰান্ত পৰিয়ালতো এটা আতংকৰ সৃষ্টি হ'ল। সি ক'ত থাকে কি
কৰে তাৰ একো পত্তা নোহোৱা হ'ল। ইমানতো উগ্ৰবল নিশ্ৰলৰ চকুত
কলেজীয়া ছাত্ৰই হৈ আছে। দুখৰ বিষয় এদিন বিল মতে টকা দিব নোৱাৰাত
উগ্ৰবল আহি হাজিৰ হ'ল আব্দ মাক-বাপেকক নানা কদৰ্শনা কৰিবলৈ ধৰিলে।
তাকে শুনি কিছুকোঁই ক'লে—

“বোপা! তোৰ বাবেই দেখোন দোকান ৰন্ধ হ'ল। এতিয়া পঢ়ি শুনি
তই আমাকেই টান কথা কৰ নে?”

উগ্ৰবল এই কথাত জ্বলি উঠিল। সি মূখেৰে ভৰ্ৎসনা কৰি কোবেৰে গৈ
বিভুকাৰ অলপকাৰৰ চন্দুকটো দাঙি লৈ আহিল।

“ভহুঁতে টকা দিব নোৱাৰ যদি কিয় চিলঙলৈ পঠাইছিলি? চাওঁচোন
বাৰ, টকা ওলায় নে নাই?”

কোবেৰে মজিয়াতে আফাল মাৰি দিয়াত চন্দুক ফালি ভাত থকা বিভুকাৰ
পছন্দাৰোৰ ওলাই পৰিল। উগ্ৰই সেইবোৰ পোতাটাই লৈ ঘৰৰপৰা বেগেৰে
প্ৰস্থান কৰিলে। নিশ্ৰলৈ প্ৰভুভকৰ এই কাণ্ডত অলপো বাৰা দিব নোৱাৰি
বহি থাকিল। বিভুকাৰো ভয়ত মূৰলৈ আঁঠু কেন হৈছিল। কিন্তু সেই

উগ্ৰবল হৈ গুৰু আঁতৰ হৈ পৰিল কিছুকা মাটিত বাগৰি বাগৰি চিঞিবলৈ ধৰিলে। তাই একো উপায় নেপাই নিশ্ৰলক পাবে মানে গালি ধৰিলে।

“আই ও! যোপাইহ’ত ও! মই বিব খাই মৰিম ও! এই মূৰে ভূত-টোৱে পুতেকক মাতিবই নোৱাৰিলে এ! এইটো নন্দুৎসক এ! চকুৰ আগতে মোৰ সকলো লুটি লৈ গ’ল আইহ’ত ও!”

বিকৃতাৰ চিঞৰ-বাখৰ শুনি কিবা চুৰি ডকাইটি হোৱা ভৱত চাৰিওফালৰ মানুহ গোট খালে। পাচত কিন্তু বি জানিব পাৰিলে সি অন্যহে। ঘৰিয়ালো খৰা ধোবাক বন্ধা কৰিবলৈ বোৱা মানুহৰ দৰে আটোৱে কঁকৰি গঢ়ি গ’ল। সেই দিন খৰি নিশ্ৰলৰ দৰত অভাৱ অনাটনে লাহেকৈ মূৰ দাঙি উঠিল।

উগ্ৰবলে সোণবৰুপৰ গহনাবোৰ বিক্ৰি কৰি মহানন্দে নিজৰ ব্যৱসায় চলাবলৈ ধৰিলে। এইদৰে নিশ্ৰলও কেৰামাহলৈ তাৰ ভাগিদাৰ পৰা হাত সাৰিল। কিন্তু এমখা ল’ৰা-ছোৱালীৰ পোহপাল দিয়াটোও বৰ কঠিন কাম। এদিন নিশ্ৰলে বাধ্য হৈ মৃণালৰ পৰা লোৱা মাটি আৰু তাত থকা পকা ঘৰটো বিক্ৰী কৰি দিলে। সেই পইচাবে তাৰ কেইমাহমানৰ খোৱা খৰচ আৰু বাকী কেইশ-মান টকাৰে সি তাৰ বন্ধ হোৱা দোকানখন চুৰুচুৰীয়াকৈ হ’লেও আৰম্ভ কৰিম বুলি ভাবিছিল। কিন্তু সি হৈ নুঠিল।

ইতিমধ্যে উগ্ৰবলৰ খনৰ বল কমি আহিল। এনেতে কিবাম্বৰূপে সি খবৰ পালে যে বাপেকৰ হাতত ঘৰ বেচা টকা গোট খাইছে। ভৎমুহুৰ্তে উগ্ৰবল আহি ঘৰ উঠিল। সি মিছাকৈয়ে আই. এ. পৰীক্ষাৰ ফিজ দিব লাগে বুলি বাপেকক দাবী কৰিলে। নিশ্ৰল সেই টকা দিবলৈ মূঠেই বাজি নহয়। উগ্ৰবলেও কোনো মতে নেৰে। অন্ততঃ এই চুক্তিত নিশ্ৰলে টকা দিবলৈ বাধ্য হ’ল যে উগ্ৰবলে আই. এ পৰীক্ষা দিয়াৰ পাছত আৰু নপঢ়ে; আৰু বাপেকৰ দুষ্ট গুচাবলৈ সি চাকৰি কৰিব; তেহেলৈ পৰীক্ষাত পাছ কৰক বা নকৰক। বেজাৰা নিশ্ৰলৰ পিতৃ হুদয়। সি টকা নিদি পাবে কেনেকৈ? কোৱা বাহুল্য যে উগ্ৰবলে কাহানিবাই পঢ়া-শুনো বাদ দি থৈছে। এই বাস্তৱতা গাওশ টকা সবকাই সি পঢ়া দিলে।

আকৌ কেইটামান মাহ নিশ্ৰলৰ কাটি গ’ল। আজিকালি কিছুকা বৰ বেছি চিঞৰ-বাখৰ নকৰে। তাই দেখিছিল কৰখনত দিলে দিলে এটা বেয়া পৰিস্থিতি আহি দেখা দিছে। এদিন তাই নিশ্ৰলক ক’লে যে গৰু এহাজকৈ বিক্ৰি দি খোৱাৰ ব্যৱস্থা লওক। সেই অৰ্থে হাজত থকা তাইৰ কৰ নক্ষল

চলানৰ চুৰিআল খহুই দিলে। নিৰুশৰ নিৰ্মলৈও জাকৈ বোচি টকা দ্ৰুত জোগাম কৰিলে।

কিম্বদৰ জবৰ সাত আঠ দিন হ'ল মূঠেই নিহিছে। বিড়কাই ক'লে এজন ভাল ডাক্তৰ নলগালে নহয়! টাউনৰ ডাক্তৰ গান্ধী আৰু ক'লে যে জবৰ টাইফয়েড্। নিৰ্মলৰ মূৰ ঘূৰি গ'ল। চঞ্জিছ দিনৰ ম্যাদ দি টকা ডেৰ কুৰি ভিজিট লৈ ডাক্তৰ গুচি গ'ল। নিৰ্মলে ধন ভাঙি ঔষধ পথ্য বিচাৰি বাডিক লিন কৰি ঘূৰিব লগা হ'ল। ইফালে এমাহতে তাৰ টকা খতম্। সিমানেই নহয় তাৰ পেট মোচা মৰমৰ জীয়েক জনীয়েও এদিন লাহেকৈ বিছনা ল'লে। এতিয়া বিড়কাৰ বিলাই চাৰ কোনে? দূটা সমানৰ টান টাইফয়েড্ বোগী! হাতত নাই এটা পইচা! ভাবে চিন্তাই তাইৰ মূখ শূক্কাই টোমি যেন হ'ল।

সেইদিনা বাঙলৈ চৰত কহাবলৈ চাউল এটাও নাছিল। এয়ে প্ৰথম অন্নৰ হাহুকাৰ নিৰ্মলৰ ঘৰত দেখা দিলে। তাৰ গা আতঙ্কিত ক'পি উঠিল। বিড়কাই খৰাহিটো লৈ খুবী-শাহুৱেকৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। শাহুৱেকে বৃদ্ধ, কক্ক বেয়াৰী গিৰিয়েকৰ পৰিচৰ্যাতে আছিল। তাইৰ ঘৰতো স্বার্থতে অভাৱ। নিৰ্মলৰ অপদ্ৰৱ্য খুৰাদেৱেকৰ ঘৰত ডেকা দিনত কোনো বস্তুৰ অভাৱ নাছিল। কিন্তু বৃদ্ধ, অকৰ্ম্মণ্য হৈ অহাৰ লগে লগে সকলো বোচি কিনি খাই সাং কৰিলে। আজি ভেঙৰ অৱস্থাও পানীত হাঁহ নচৰা। এই হেন দৰ্শনত হঠাতে বিড়কা সেইদৰে চাউলৰ বাবে হাজিৰ হোৱাত খুবীয়েকে দিব নোহোৱাৰে বুলিলে ক'লে।

“ও! দিব নোৱাৰিষিতো! ভাল দিনত খাবলৈ পাই আমুকীৰ ঘৰৰ পৰা নুঠিছিলিয়েই। এতিয়া নো তাইক কোনে কিৰি চাবি?”

মুখখন বিকটাই হাত ভৰি জোকাৰি বিড়কা বেগেৰে প্ৰস্থান কৰিলে। আহিয়ে ঘৰত নানা গালি-গপনি পাৰি খুবী-শাহুৱেকৰ কাণ ধোলা কৰিবলৈ ধৰিলে। নিৰ্মলে তাইৰ বৰ আশ্ৰয়লৈ দেখি বৃদ্ধাকলৈ ধৰিলে যে “ঘৰত দূটা টান বেয়াৰী; এনেখন নকাৰিবিহক!” তাই একোতে যেন নাথামেহে। অৱশেষত নিৰ্মলেই লাহেকৈ ঘৰৰ পৰা আত'ৰি গ'ল।

প্ৰহুদিনাখন ভুই মাটি এপুৰাকে বন্ধকত থৈ নিৰ্মলে গাওঁৰ ঝাৰোৱাৰা ঘৰৰ পৰা টকা কিছ্ আনিলে। ভাৰে তাৰ ধোৱা আবু চিকিম্বাৰ কাম সন্মানে চলিছিল ধৰিলে। চঞ্জিছ দিনৰ মূঠত কিম্বদৰ জবৰ এৰিকল কিছ্ তাক কান্ধখন একেবাৰেই কল হৈ গ'ল। মূঠৰ ওচৰত চিঞৰি ক'লেও সি

একো নুশুনে ; মাত্ৰ এনেয়ে ফেল্‌ফেল্টক চাই জলপ হাঁহে । সিকালে
পোন্ধৰ দিন কল্ট ভূমি সব্দ হোৱালীজনী সিপাবেই হ'ল । নিশ্চলৰ বন্ধত
কাষোনৰ বোল উঠিল ।

দিন বাবলৈ ধৰিলে । মৃত্যুৰ দূখ লাহে লাহে আতৰিবলৈ ধৰিছে ।
কিৰণো কিছু সবল হৈ উঠিল । বিড়কাই এটা মাত্ৰ স্বস্তিৰ নিশ্বাস পেলাইছে ।
এনেতে এদিন আহিল এখন টেলিগ্ৰাম । চিলন্তৰ পৰা উৎপলে টেলিগ্ৰাম কৰি
জনাইছে যে উত্তৰলৰ সাংবাদিক বকমে খন হৈছে আৰু সি আসন্ন মৃত্যুমুখত ।
বৰ্তমানে সি বৰাট হস্পিটালত । নিশ্চল ঠাইতে মুৰ্ছিত হৈ পৰিল ।
বিড়কাই হুৰাও বাবে চিঞৰিবলৈ লাগিল । এৰা ! এই বন্ধখনক বিখাত্যৰ
কিবা কোপলুটি পৰিছে । চুবুৰীয়া মানুহৰ মূখত বিবাদৰ ছায়া ।

সাপৰ নেগদুৰীয়া ভাঁজে ভাঁজে মটৰখন অঁকাই পঁকাই ঘোৰাত যাত্ৰী বহুদেই হক্ হক্ কৰে বমি কৰি দিছে। পদলোকলৰ উঠা নমা পৰ্ব্বতমালা আৰু অশুভ-বিশুভ যেনেৰ আৱলি চাই বন্দনাৰ প্ৰাণত কিমান আনন্দ! মাজে মাজে মিজোপন সমল গছৰ খাৰী দেখি মীনাৰ পাভ খুঁচি দি বন্দনাই আবেগ প্ৰকাশ কৰে। মীনা কিন্তু কিহৰ যেন ধ্যানত মগ্ন! হঠাতে ওপৰৰ পৰা খল্ খল্ কৈ পৰি থকা জলপ্ৰপাত দেখি বন্দনা উদ্বাবলী হৈ উঠে। মীনাদেৱীও উচাপ খাই উঠে সজিনীৰ চিঞৰত—যেন টোপনিৰ পৰাহে সাৰ পায়। গোঁ গোঁ কৰি দীঘল চৰকাৰী গাড়ীখন ভীৱগতিত উঠি যাবলৈ ধৰে। আনন্দৰ আতিশয্য কমি গ'লে যাত্ৰীৰ মাজত নীৰৱতা বিৰাজ কৰে। মাত্ৰ গাড়ীৰ শব্দ-টোহে সকলোৰে কাণত বাজি থাকে।

“আৰু বোঁছ দূৰ নাই বন্ধু!”

কোনো নতুন যাত্ৰীক তাৰ বন্ধুৱে সত্বেকতধৰ্মনি শুনায়। বন্দনা আৰু মীনাইও তাকে আগহেৰে শুনৈ। তেন্তে আৰু নামি পৰিবই লাগিব? মীনাৰ যেন কিবা বিপদ এটােহে ওচৰ চাপিলাহি! কি যেন এটা অজ্ঞানিত আশংকাই মীনাৰ স্নায়ু-মণ্ডলত আলোড়ন তুলিছে! ই সুখৰ নে দুখৰ—হৰ্ষৰ নে বিষাদৰ? মীনাৰ মন-পখী কোন ৰাজ্যত বিচৰণ কৰিছে তাক কোনে কৰ!

ক্ৰেণ্ডত গৈ গাড়ী থামি গ'ল। ডুব্ ডুব্ কৰে সকলো যাত্ৰী নামি পৰে। গছৰ মূঢ়া হৈ বহি থকা মীনাক গাৰ কাপোৰত ধৰি বন্দনাই টানি আনে। স্বপ্নোচ্ছিতাৰ দৰে থৰথৰ কৈ নামি পৰি মীনাই বন্দনাৰ লগত আগবাঢ়ি যায়। আজি মীনা যেন এটা বেলৰ ডবা, বন্দনা ইজিনটোৱে টানি লৈ ফুৰাব লগা হৈছে। মীনাৰ মূখত কথাও নাই, অকণ হাঁহিও নুফুটে; একেধাৰে ভাব গঢ় গঢ় মূৰ্ছিত। বন্দনাই ইয়াৰ একো কহস্য বদজি নাপায়।

‘মোপ্ৰেং’ ডিৱুগড়ৰ এজনী ৰাছৱী থকা চিলঙৰ ঠিকনা। বন্দনাই কোন বাৰ, কাক সন্ধানি ভাবি থমকি আহে। এনেতে এটা বঢ়া মানুহে পাছফালে

কিয় বি স্মৃতি—

“হেৰা আইহঁত ! এই এমেল ক’ত থাকে ক’ব পাবানে ?”

“কোন এমেল ?”

“হি…… সেই আমাৰ ভাবে এমেলটো ? দলে ?”

“মানুহজনে বোধকৰোঁ কোনোবা এম. এল. এ.ৰ কথা স্মৃতিছে ।”

মীনাই বন্দনালৈ চাই কয়। মানুহটোৱে হাঁহি এটা মাৰি মূৰটো খন্দুৱাই কয় “হয় হয়, মই এমেলৰ কথা হে কৈছোঁ। তুলতে এমেল আহিল। এমেল, এমেল। পাছে আপুনি চিনি পোৱানেকি তাক ?” মীনাৰ মূৰলৈ বৰ আগ্ৰহেৰে চাই সি সোধে।

“নাই, কোন এম. এল. এ.ৰ কথা কৈছা মই নাজানে ?”

“উ আয়। তাক দেখুন এমেলৈ বুলিয়ে সৰে জানে। ভেস্তে ইয়াত এমেলৈ দূটাও আছে নেকি ?”

মানুহজনৰ কথাত বন্দনাই হাঁহি ৰাখিব নোৱাৰিলে। মীনাৰ চকুত কিন্তু শাসনৰ ভাব। ঠিকেই, চিলঙৰ দৰে ঠাইৰ বাস্ত্যত সেইদৰে হুঁচুটো ভদ্ৰোচিত নহয়। বন্দনাই ততালিকে সংযত হয়। ইফালে মানুহটোৱে কান্দুৰ পৰা কিবা বস্ত্ৰৰ ডাঙৰ মোনাখন নমাই থৈ থৰ হৈ ব’ল। বন্দনাই ভালকৈ স্মৃতিলে যে তেওঁ বিচৰা মানুহজনৰ নাম কি ?

“ও। তাকোনো নকৰ কিয় আপুনি ? তাৰ আচল নামটো মিনাল দলে। সি আজি বহুত বছৰ ইয়াতে চিলিমতে আছে। মই ভাবিছোঁ ইয়াৰ সৰেই তাক চিনি পায়। পাছে এতিয়া কোন বাস্তাবে গ’লে তাৰ ঘৰ পায় ?”

বন্দনাই মীনাৰ মূৰলৈ চাবলৈ ধৰে। মীনা এনেয়ে স্তম্ভ হৈ গৈছিল মৃগালৰ নাম শুনিলে। বন্দনাক চকুৰে ইঙ্গিত কৰি মীনাই কয় যে সেইদৰে বৈ নাথাকি সিহঁতৰ গন্তব্যপথ ল’ব লাগে।

মানুহজনক অগত্যা একো নাজানো বুলি কৈ দূয়ো তাৰ পৰা আঁতৰি যায়।

“কবৰাৰ একেধাৰে হোজা গাঁৱলীয়া মানুহ। বেচাৰা এই হে প্ৰথম বাৰিহ ওলাইছে কিমানি।” গৈ গৈ বন্দনাই মন্তব্য কৰে। মীনাই একো নামাভে। বন্দনাই বাটত মানুহক লোখে লোপ্ৰেখ কোন ফালে। কোনোৱে কিবা এটা কয় কোনোৱেবা একো নকয়। বৰ অলিঙ্গনতাৰ মাজত দূয়ো

ইকাল সিকাল কাঁব থাকে ! এনেতে আব্দ এজনক সোধাত তেওঁ ক'তকৈ
মোপ্ৰেং দখন আছে। এখন “জাপাৰ” এখন “জৰাৰ”। কথা শুনৈ বন্দনাৰ
মাত্ৰেও হেৰাল। তেওঁ সেই বান্ধৱীয়ে বা থাকে কোনখনত ? মহা
বিপদত পৰিল তাই। এনে বিষত ভাব দেখি মানুহজন গছটি বান্ধ নিজৰ
কামত।

“তেওঁ আহি কোনো এখন হোটেলতে উঠোঁগৈ বলক।” মীনাই বন্দনালৈ
মন্তব্য কৰে। বন্দনাই তাকেই ঠিক কৰে। চেনিটোঁবৰাম হোটেলখনেই
বোঁছ ভাল হ'ব। দুই এজনৰ পৰা উপদেশ পাই দূয়ো সেই ফালেই
খোজ ল'লে।

“সৌজন দলৈ আহিব পায়।”

সমুখৰ ফালে লাহে লাহে আগবাঢ়ি অহা জিপখন দেখুৱাই বন্দনাই
মীনাৰ কাণত ফুচ্ বচ্ কৈ কয়। মীনাই বন্দনাৰ একেবাৰে গাৰ
ওচৰ চাপি আহে। মূখখনো শেঁতা পৰি যায়। মাত্ৰ সেহাই সেহাই কয়
“ক'ত ক'ত ?”

সঁচাকৈয়ে চিলংখন ইমান ভয়ানক ঠাই ! তাতেকৈ কাজৰঙা হাৰিত গড়
চাৰুলৈ যোৱা হ'লেও কিজানি ইমান ভয় নালাগিলহেঁতেন। মীনাৰ মূখত
পানী নোহোৱা হয়। বন্দনাই মীনাৰ এনেবোৰ ভাব-ভক্তি দেখি মাত্ৰ নিজে
নিজে আচৰিত হয়।

আহি আহি জিপখন হঠাতেই এক চেকেন্ড বৈ যায়। মীনাৰ চকুত পৰে
দলৈয়ে ভাইৰ মূখলৈ চাইছে। মূহূৰ্ত্ততে মীনাৰ দম বন্ধ হৈ যায়। তাৰ
পাছ মূহূৰ্ত্তত দেখে গাড়ীখন যোৱা বাটে গঢ়ি গৈছে। বৰ দীঘলকৈ উল্লাহ
এটা টানি লয় মীনাই। ইমানপৰে পৃথিৱীত কাৰো অস্তিত্ব বোধেই নাছিল
মীনাৰ। সজিনী বন্দনাৰ কথাও পাহৰি গৈছিল।

“আহক ! এনেকৈ খপজপাই বৈ থাকিলে মটৰে খুন্দিয়াব কৰবাত।”
হাতখন ধৰি বন্দনাই মীনাক আগবঢ়াই নিয়ে। সব ছোৱালীজনীৰ দৰে
মীনায়ো অনুসৰণ কৰে। মনতে ভাবে তাইক যে মটৰে চোঁপ মাৰিলেও বহুত
ভাল আছিল।

“সেই যে আমাক ভেঁজিয়া এম. এল. এ.ৰ ঘৰ সঁচাছিল—সেই মানুহজন
গাড়ীত দেখিলোঁ।” বন্দনাই মীনাক কয়।

“হ'ব পৰে।” মীনাই মূঠকৈ সন্মিথান দিয়ে।

মৃণালৰ সেইদিনাৰ আবেগিতো যে কেনেকুৱা আছিল তাক জ্যোতিষী-
সকলেহে ক'ব পাৰিব। গুৱাহাটীলৈ বুলি ওলাই গৈ বাটতে বৰাট
হস্পিটালৰ গেটত মৃণালৰ গাড়ী বন্ধ হৈ যায়। গেটত বহি কান্দি থকা মানুহ
দৃশ্যবাহীৰ ওচৰ চাপি দেখে ককায়েক নিশ্চল আৰু বোৱেক বিতুষা। এই
ঠাইত এনে অৱস্থাত সিবিলাকক দেখি মৃণাল একেবাৰে আচৰিত হয়। নিশ্চলে
কান্দি কান্দি ক'লে যে উত্তৰলক কোনোবাই খুন কৰিছে। সি বচাৰ আশা
নাই। মৃণালৰ বন্ধুত বৰ ব্যথা লাগিল। বিতুষা কান্দি-কান্দি প্ৰাৰ
সংজ্ঞাহীনা। তাই আহি মৃণালৰ হাতত ধৰি কাবোঁ কৰি ক'লে।

“বাপু, তুমি যেনে ভেনে আমাক ৰক্ষা কৰা। মোৰ বাছাক কেনেকৈ পাৰি
বচাই দিয়া।” বিতুষাই মৃণালৰ হাত এৰি ভৰিলৈকো যাব খোজে। মৃণাল
যেন তাইৰ ওচৰত আজি সম্বৰ্ণশক্তিমান পুৰুষ, দেৱতা।

মৰমৰ ধমক দি মৃণালে বোৱেকক তাৰ গাড়ীত বহুৱাই থৈ হস্পিটালৰ
পৰা সকলো খা খবৰ লৈ আহে। ডাক্তৰে কৈছে বৰ বোঁহ আৰু দুখটা ভাব
আলুদুস আছে। মৃত্যু তাৰ অৱশ্যম্ভাৱী জানি মৃণাল গুচি আহি ককায়েক
বোৱেকক লৈ ঘৰমুৱা হ'ল। কিছু দূৰে আহিয়ে চকুত পৰে বাটৰ কাষত মূৰে-
কপালে হাত থৈ কান্দি থকা বৰডেকা বঢ়ালৈ। ঘণ্ কৰে গাড়ীখন গৈ ডাৰ
গাৰ ওচৰতে ৰাখি দিলে। বৰডেকা চিঞৰি উঠে ভয়ত। পাছত গাড়ীৰ
পৰা নামি গৈ মৃণালে বৰডেকাক সাদৰ কৰে। বৰডেকাৰ আনন্দৰ সীমা নাই।
সি যেন হাঁহি হাঁহিয়েই হাটুকেইল কৰিব। মৃণালে আজি সেই হাঁহিত বোণ
দিব পৰা নাই। আটাইবোৰে উঠি মৃণালৰ বহাৰ ফালে গৈছে। বাটত আৰু
যেন কাৰ-চিনাকি মূখ এখনি মৃণালৰ চকুত পৰিল, মাত্ৰ এটা চেকেণ্ড। নাই!
কোনোবা অচিনাকি মানুহ। বহুত অচিন মানুহকো কোঁতলাবা চিনাকি যেন
লাগে। মৃণালৰ ভুল হৈছে। তাৰ গাড়ী আকৌ আগবাঢ়ি যায়। অনেক
সময়ত প্ৰাণেৰে চিনাকি প্ৰাণ, আমাৰ নিৰ্জীৱ ইম্প্লুৰবোৰে অচিন কৰি
তোলে।

ঘৰত গৈ মৃণালে ককায়েক-বোৱেক আৰু বৰডেকাক ভালকৈ চাহ জলপান
বহুৱাই ল'লে। তাৰ পাছত সিবিলাকক বহুৱাই থৈ নিজে আকৌ হস্পিটাললৈ
আছিল। ৰাষ্ট্ৰীয় ল'ৰাটোক সোনকালে ডাক্তাৰ পানী ৰাখিবলৈ দিহা দি থৈ
গ'ল। জেভিয়া নগৰত নিজলী ৰাতি জ্বলি উঠিছে। ডাক্তৰে ক'লে আৰু
আৰা-কটাৰ পাছত শেষ হ'ব। উত্তৰল আজি একেবাৰে দুখলি, মৃণালৰ।

তাৰ প্ৰশংসা চিনিবৰ উপায় নাই। গোটেই গা জ্বৰ-কত বিকলত বহাওঁ। সেই
দৃশ্য সকলোৱে চাই থাকিব নোৱাৰে। মৃণাল অৱ পৰা আঁজিব যায়। বহুদিন
পৰা বোঁ মাহ এটা লৈ সি অৱ উঠে।

“বাপাৰ কি অৱস্থা? কিছূ ভাল পাইছেনে?” বিজুকাই পৰম আপাৰে
মৃণালৰ ফালে চায়।

“দেখা যাওক বাতিটো কি হয়! সেইবিলাক বেছিকৈ জ্বাব লাভ নাই।
উগ্ৰৱানক মাত্ৰ জ্বাব থাকা।”

মৃণালে সকলো কথা খুলি নকয়। বাতি আটোৱে ভাত খায়। কিন্তু
মৃণালৰ পেটলৈ ভাত নাযায়। নিশ্বাসে তাৰ সকলো দৃশ্যৰ কাহিনী মৃণালক
জনাৰ। শেষত উগ্ৰৱলক হস্পিটালত থোৱা ভাড়া আৰু অন্যান্য খৰচ ডাক্তৰক
দিব নোৱাৰি কিমান লাজ আৰু দৃশ্য পাব লগা হৈছে তাকো ক’লে। উপলৈ
উগ্ৰৱলক ডাক্তাৰখানাত থৈয়ে নিশ্বাসলৈ টোলগ্ৰাম কৰিছিল। টকা পইচা
নিশ্বাসলৈ দিব বুলি ডাক্তৰক কোৱা হৈছিল। বিজুকাই এই প্ৰসঙ্গত কান্দিয়েই
পেলালে। ইমানতে মৃণালে সিহঁতৰ কথা বন্ধ কৰি ক’লে যে হস্পিটালৰ
সকলো দেনা সি চাফা কৰি দিছে। সেইবাবে কোনো চিন্তা নাই। নিশ্বাস
বিজুকাই মৃণালৰ এনে অপ্ৰত্যাশিত সহায় আৰু সহানুভূতিত মনে মনে পৰম
কৃতজ্ঞ হৈ উঠিল। সিহঁতৰ কাৰো মূখত কিছূপৰলৈ কোনো কথাই নোলোৱা
হ’ল।

মৃণালৰ মনটো কিন্তু বৰ গধুৰ হৈ উঠিছিল। পদ্যপদৰ সকলো দৃশ্যই
তাৰ সমুখলৈ এটা এটাকৈ অগ্ৰহণলৈ ধৰে। তাৰ বিয়া, চেনেহীৰ মৃত্যু,
নৃপেনৰ নিৰুদ্দেশ, উগ্ৰৱৰ বিয়া আৰু শেষত মিনতীৰ প্ৰত্যাখ্যান। কি
যেন সপোন সেইবোৰ! সেইবোৰ যেন বাস্তৱ ঘটনা নহয় তাৰ জীৱনত।
মৃণালে ভাৱে হৈ ভাবে জীৱনটোকে। কি বহুসময়ত তাৰ এই কষ্ট
জীৱনটো!

“খাওক। লাৰি-চাৰি থাকিল দেখোন? গোটেই দিনটো আঁজি একো
খোৱা নাই। স্নান হলে খুব ভোক লাগিছে।”

চেনিটেৰিয়াৰ হোটেল। কলনাই সপ-সপ কৰে খায় আৰু মীনালৈ
চায়। মীনাই মূঠেই খাব নোৱাৰে। পেটত যেন কোনো জ্বৰাই ভাই অনুভৱ
নকৰে। জ্বৰিহুবা নুহাই খাব পাৰ। সমুখত স্নেহে জিপখন আঁহি বপুকে
যেন বৈ গৈছে। মৃণালে জাইৰ চকুলৈ চাইছে। আটো জাইৰ অৱস্থা কৰি

খামি আছে। বন্দনাই খোৰা শেষ কৰি হাত ধোৱে। মীনাকো অনুৰূপ কৰে।

“আপুনি মূঠেই নাখালে বে ভাত ?”

“এৰা, মোৰ পেটটো ভাল লগা নাই।”

“চিলঙৰ বাটত আহোতে বহুতৰ তেনে হয় অৱশ্যে।”

বন্দনাই কথাটোৰ মন্তব্য কৰে। দুয়ো বিছনাত পৰেগৈ। বন্দনাই দুই এটা কথা উলিয়ায় গুই গুই। মীনাই ‘উঃ’ ‘হুঃ’ কৰি মাত্ৰ সাৰে থকা কথাটো জনায়। বন্দনাৰ গাঢ় টোপনি আছে। মীনাই জানো গুৰ পাৰে ? তাইৰ মনলৈ আছে তীৰ্ৱজিতৰ কথা।

কেঁচুৱা অৱস্থাতেই তাক এৰি তাই পলাইছিল। উঃ কি ধুনীয়া মৃদুখন তাৰ ! আজি দেখা মৃগালৰ কমলা টেঙা যেন মৃদুখনৰেই যেন সব্দ আকৃতিত। সেই তীৰ্ৱজিৎ ! এতিয়া বা ক’ত কেনেকৈ আছে ? তাৰ বয়সো এতিয়া ২০।২২ বছৰ হব। বাচি আছে যদি সি হয়তো বিয়া আব্দ কৰাব পাৰে। তেন্তে মিনতীৰ বোৱাবীয়েকো ঘৰলৈ আহিছে ! ছিঃ ছিঃ ! কি ভাববোৰ তাইৰ মনলৈ আজি আছে ! সকলো অলীক চিন্তা ; মায়া-মৰীচিকা। তাইৰ যে গোটেই জীৱন মৰুভূমি হৈ গ’ল ! তাইৰ কোনো নাই সংসাৰত। মনৰ ভাববোৰ জোকাৰি পেলাবৰ চেষ্টা কৰে তাই। চিল্ মিল্ কৈ টোপনি আছে। টোপনিত দেখে ধুনীয়া, চাহাবী সাজ পিন্ধা ডেকা এজন আহি মীনাক মাতে। “মা, মা ! তুমি মোক এৰি ইমান দিনে ক’ত পলাই ফুৰিছা ? ব’লা আমাৰ ঘৰলৈ যাওঁ। মীনাই চিনি পায় সেইজন তীৰ্ৱজিৎ। চকুৰ পৰা সৰুসৰুকৈ পানী বৈ যায়।” পাছ মূহূৰ্ত্ততে সাৰ পাই দেখে তাই সপোন হে দেখিছিল। কিন্তু চকুত সচাকৈয়ে পানী। বৃদ্ধখনো ধৰুফৰু কৰিছে বৰকৈ।

আজি মীনাই টোপনিতো শাস্তি নাপায়। কি জালাময়ী জীৱনটো তাইৰ ! আকৌ মৃগালৰ ছবি তাইৰ আগত। একেখন নগৰৰে কোনো এটা ঘৰত মৃগালো হয়তো সুখনিদ্ৰা গৈছে। কিন্তু তাই ? কিজানি বা তীৰ্ৱজিতো আছে বাপেকৰ ওচৰত ? হায় ! কি যে স্বৰ্গীয় জীৱন হ’লহেঁতেন তাইৰ ! তেন্তে কালিলৈ তাই নিজেই গৈ মৃগালক চিনাকি দিব ; তাইৰ জীৱনৰ সকলো অসহনীয় দুখ নিবেদন কৰিব ; তাই মৃগালৰ ভৰিত পৰি কান্দিব। কিন্তু সেইটো সম্ভৱ হ’ব কেনেকৈ ? মৃগাল যে এতিয়া বহুত ওপৰত আব্দ তাই সামান্য নিঃশ্ব বন্ধৰা কমণী ! দুখৰ দিনত তাই অভিমান কৰি মৃগালৰ ওচৰত

নাম। এতিয়া মৃণালৰ বিজয় গৌৰৱ, সুখ বৈজয়ৰ অংশীদাৰ হ'বলৈ তাই
 যায় কেনেকৈ? আৰু যদি মৃণালে তাইক চিনি নাপাওঁ বুলি কয়? নাইবা
 অশ্বীকাৰ কৰে; তেন্তে? নাই, সেইটো হ'ব নোৱাৰে। তাইৰ অগ্নিত জীৱন
 তাই সেইদৰেই শেষ কৰি দিব। তাই কেতিয়াও আত্মপৰিচয় নিদিব। আকৌ
 চিলিমিল্কৈ ভগ্না আছে তাইৰ। মৃণালে মীনাৰ মূৰত মৰমেৰে হাত বুলাই
 কয়—

“মীন! কিয় ইমান অভিমান? মই তোমাৰ সকলো দোষ ক্ষমা কৰিছোঁ।
 ব'লা, সোঁ ধুনীয়া ঘৰটোতে যে মই অকলে আছোঁ।” স্বামীৰ হিমাভাষা
 মৰমত মীনাৰ অন্তৰ বিগলিত হৈ যায়। তাইৰ বুকু আনন্দই খুন্দা মাৰি
 ধৰে। মূহুৰ্ত্তটো মায়। চক্‌মক্‌কৈ সাৰ পাই দেখে কতো একো নাই।
 বন্দনাই মায় ঘোৰ্ ঘোৰ্ দীঘল উশাহ টানিছে। মীনাৰ বুকুখন ভেটিয়াও
 উঠা নমা কৰিয়ে থাকে।

সিদিনাৰ বিধানসভাৰ বৈঠক বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ। অসমৰ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা দৰ্শকসমূহলী আহিছে। দেশৰ কৰ্ণধাৰ হৈ মন্ত্ৰীস্বৰ প্ৰধান আসনখনত কোন বহিব তাৰেই এটা সূৰীমাংসা সদস্যসকলৰ ভিতৰত হ'ব লাগে। এইটো যেন দেশবাসী সকলোৰে মানত এটা ডাঙৰ দায়িত্ব, বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ প্ৰশ্ন। আজি সেই মহান প্ৰশ্নৰ সমাধান হ'ব। কাজেই জনতাৰ সোঁত সভাস্থললৈ নিৰ্ভিগাধাৰে বৈছে।

মীনাক লগত লৈ বন্দনাও সভাস্থললৈ গৈছে। মীনাৰ ভৰিত ভৰ্ত্তাই নাই; একেবাৰে উৰণ চণ্ডল হৈ উঠিছে তাইৰ ভৰি দুখন। মাটিত যেন খোজেই নপৰে। কিন্তু কি সাধো জনতা অতিক্ৰম কৰি বাব? হেঁচা ঠেলাত মতা মানুহৰে প্ৰাণ-বায়ু ওলাই বাৰ খোজে। এদল মহিলাৰ মাজত সোমাই পৰি দূৰো কোনোমতে আগবাঢ়িল। কিন্তু সভা হলৰ বহু নিলগতে বৈ থাকিব লগা হ'ল। তাৰ পৰা কোনো মতে হে সদস্যসকলক অলপ দেখা পোৱা যায়। মীনাই আঁত কণ্ঠে চকু ঘূৰাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু একোতে তাইৰ দৃষ্টিভঙ্গন আহি দৃষ্টি পথত নপৰে। উচুপিচাই এবাৰ ইফাল এবাৰ সিফালকৈ স্থান পৰিবৰ্ত্তনৰ চেষ্টা কৰে। এনেতে সভাৰ নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ৰ ঘণ্টা পৰিল।

বন্ধা টুপীটো মূৰত পিন্ধি পকা ঠেকেৰা যেন মূৰখনে সৈতে ডাঙৰ দীঘল সেইজন কোন সদস্যৰ সোমাই অহা মায়ে সকলো সদস্যই ঠিয় হৈ অভিমুখন জনালে? আগন্তুকো হাতবোৰ কৰি সৰিনয়ে লেৱা জনালে। সমগ্ৰ জনতাৰ মাজত আবেগ উৎকণ্ঠা ভৰি পৰিল। আটাইবোৰ সমুখত বিজনে এইদৰে সন্মানৰ আসন গ্ৰহণ কৰিলে সেইজনেই ভাগ্যবান পুৰুষ অধ্যক্ষ মণ্ডাল দিলে। প্ৰান্তৰ্দ্ৰাৱিত উদ্দীপ্ত তপনৰ দৰে মণ্ডাল জ্বলিবলৈ ধৰিলে। সেই ত্তেজোৱয় সৌৰাৱৰ্ত্তি যেন মীনাই সহ্য কৰিব নোৱাৰে। তাইৰ চকু যেন ফাটি যায় যায়। তথাপি তাইৰ চকুত পলক নপৰে। বন্দনাৰ গাত ধৰি দিলৰ মূৰ্ত্তি যেন মীনাই গোটেই বিশ্বৰ অন্তিমকে পাহৰি গৈছে। যেন তাইৰ গাত বিজুলী চকু লাগি থেবেঙা হৈ পৰিছে।

সভাৰ কাম আৰম্ভ হৈ গ'ল। উজনি অসমৰ পৰা উঠিল মিঃ বৰদলৈ আৰু

নাৰ্মনৰ পৰা ডাক্তৰ গাৰ্জা প্ৰাৰ্থী হিচাবে। দুয়োৰো স্ব স্ব সমৰ্থক দলে বৃদ্ধি দেখুৱাই পক্ষ গ্ৰহণ কৰিলে। এনেতে আন এটা প্ৰস্তাৱত মিঃ বাহাদুৰ পৈবাক অন্যন্তম প্ৰাৰ্থী কৰি তুলি দিয়া হ'ল। গোটেই অনুমত আৰু জনজাঁড়সকলে ভেটক সমৰ্থন কৰি পক্ষ ল'লে। এইদৰে তিনিফালে তিনিজন ব্যক্তিক থিয় কৰাই মহা ভৰ্কৰ দৃষ্টি কল্লোল সৃষ্টি কৰি সদস্যসকল লক্ষ্যক্ষয় কৰিবলৈ ধৰিলে। কাৰো মাত কোনেও নুশুনোৱা হ'ল। জাৰ্ভিয়ে জাৰ্ভিয়ে হাত ভালি, হৰ্ব'দানি, ছেইম্ ছেইম্, হিলাৰ হিলাৰ, চিত্ ডাউন প্লিজ আদি অটুথোল মাথোন কানত পৰে। ধুমুহাই কলগছৰ বাৰী মহাঙুৰাই নিলাৰ দৰে সেই হট্টগোলৰ চোৱে বাহিৰৰ জনতাৰ মাজতো তল্ মল্ লগায়। অধ্যক্ষই সজোৰে সঞ্কেত দাঙি বজায়; মূখেৰে বক্তৃতা দি কৰে। খন্তেকৰ কাৰণে সভা নিজম পৰি যায়।

সেই মহা নীৰৱতা ভেদ কৰি গোৰীশংকৰৰ দৰে উন্নত মন্তক, লৌহ হৃদয় অধ্যক্ষ মৃগাল থিয় দিলে সদৰ্পে। বৰ বৰ চকু দুটা উত্তেজনাতে টুকটুকীয়া লাল্ হৈ উঠে। মূখৰ তেজ যেন ফাটি-ছিটি চাৰিওফালে ছিটিকি পৰিব! সেই মহাকাল মূৰ্তি দেখি সকলো স্তম্ভিত হৈ গ'ল। তিনি মিনিট কাৰো ক'তো সাৰ সুৰ নাই। বেকজীটো পৰিলেও শুনো নিস্তব্ধতা বিৰাজ কৰিছে। মীনাই মূখৰ সেপ্ ঢুকি ঢুকি স্বামীৰ সেই তেজোদ্গীৰ্ণ ৰূপ পান কৰিবলৈ ধৰিলে।

“এয়াৰ মাত্ৰ কৈ মই সভাৰ ত্যাগ কৰিম। আজি দেশৰ স্বাৰ্থতে বৰ ডাক্তৰ দৰ্শন।” সিংহৰদৰে গাৰ্জি উঠি মৃগালে কবলৈ ধৰিলে। ইমান পৰে আকাশত কাল মেঘৰ তুমুল আন্দোলনৰ পাছত যেন বজ্জুপাণিৰ বজ্জুনিদা। সকলোৰে চকু সেই এজনৰ ওপৰত। কাণ এজনৰ ফালে।

“আজি এণ একুৰি সমস্যাই দেশত জন্ম দি ধৰিছে। প্ৰান্তীয় সমস্যা, ভাষাসমস্যা, ভূমিসমস্যা, বেকাৰসমস্যা,—সমস্যাৰ ঊপৰি সমস্যাত দেশ আজি কাবু হৈ পৰিছে। গৰু ম'হৰ মাৰি মৰকত শস্যৰ ওপৰত প্ৰাকৃতিক দূৰ্যোগত জনতাৰ মাজত হাহাকাৰ উঠিছে। ভাত কাপোৰৰ চিন্তাত আজি দেশবাসীৰ চিন্ত চাপ্তল্য ঘটিছে। এই হেন দেশৰ দূৰ্যোগৰ কালত আমি চালকসকলৰ মাজত কেৱল সংকীৰ্ণ স্বাৰ্থৰ কথা লৈ টোনা আছোঁবা চলি থকাতো অতি দুখৰ কথা নহয়নে? ই অতি পৰিতাপৰ কথা হোৱা নাইনে?”

জনতাৰ ফালে চাই প্ৰশ্ন কৰা মাত্ৰে বিপ্লৱ হৰ্ব'দানি আৰু কৰজাৰদৰে

ভাৱে সদুস্বৰ্ণন কৰা হ'ল। দুই মিনিট সময় জুৰি কঢ়াৰ জ্বলন কৰিব
মুৰবিত হৈ থাকিল।

“ভেসে জাজি দেশৰ মজলকাৰী প্ৰতিজ্ঞা বঢ়িয়ে প্ৰাণে প্ৰাণে উপলব্ধি
কৰিছে একো। মোৰ জন্মভূমিৰ সকলো সুস্থ নাগৰিকে একে মূখে ক'ব যে
জন্মাক লাগে একতা, জন্মাক লাগে সাম্য, সম্প্ৰীতি, ভাৰত্ব।”

“আমাক একতা লাগে; একতা। সাম্য, সম্প্ৰীতি, ভাৰত্ব।”

জনতাৰ চিঞৰ বাখৰত আকাশ ধ্বনিত হ'ল। সেই মহাধ্বনি চাৰিওফালে
পৰ্বতৰ টিলাত খুন্দা খাই প্ৰতিধ্বনিত হ'ল।“সাম্য, সম্প্ৰীতি, ভাৰত্ব।”

“বেচ! তেন্তে আমাৰ মাজত শান্ত, সুস্থ বা-বতাহৰ সৃষ্টি হওক। সেই
গম্ভীৰ কৰ্কাৰ আমাৰ অস্তৰ আকাশত আমি আমাৰ দেশৰ যোগ্য চালক,
উজ্জ্বল জ্যোতিষ্মক বাহি উলিয়াব পাৰিম। যাৰ প্ৰাণ শক্তিব, যাৰ ব্যক্তিত্বে,
যি জনাৰ তেজঃ প্ৰভাবেৰে দেশৰ সমস্ত সমস্যা পৰি ছাই হৈ যাব।”

আকৌ জাউৰিয়ে জাউৰিয়ে হৰ্ষধ্বনিত কাণ তাল মাৰি ধৰিলে। সেই
হৰ্ষধ্বনিৰ অৱচ্ছেদ নো পৰোতেই মৃণাল বাহি পৰিল। বিজয় গোঁৱৰত ভেঙৰ
অস্তৰ ভৰি গৈছে। দেহৰ সমস্ত শক্তি পুঞ্জীভূত কৰি মৃণালে এই কথা
কৈছিল। কিন্তু চকীত বহাৰ ক্ষণেক পাছতে ধীৰে ধীৰে মৃণাল চলি গ'ল
আৰু আচৰিতভাৱে বাগৰি পৰিল। ওচৰৰ দুই চাৰিজনো দৌৰ মাৰি গৈ
ভেঙৰ ধৰিলে। ই কি অঘটন! নিমিখতে সভাস্থলীত এটা বিৰাট হেঁচৰ
সৃষ্টি হ'ল। ক'ব মানুহ ক'ত গ'ল কাৰ, খুন্দাত কোন উৰি পৰিল তাৰ
ইয়ুস্তা নাই। সকলোৰে মূখত মহাভীতি, এক মহা আতংকৰ চিন।

কি কাৰণে কি হৈ গ'ল সভাৰ বহুভেই ক'ব নোৱাৰিলে। মাত্ৰ অলপ
সময়ৰ পিছতে বিপুল জনতা ভাগি গ'ল বান্ হৈ পৰিল। সেই হুলস্থূলৰ
মাজত বন্দনা আৰু মীনাই কোনোপধ্যে প্ৰাণ লৈ অহাৰ দৰে আহিল। সিহঁতৰ
কোনেও নাজানিলে প্ৰকৃত ঘটনাটো। বাটত নানাজনৰ মূখত নানা মন্তব্য শুনা
গ'ল। কোনোৱে ক'লে অধ্যক্ষ মৃণাল ফিট হৈ গৈছে; কোনোৱে ক'লে স্বেচ্ছাৰ
দুৰ্দ্ধনৰ হতাহতি লাগিছে আৰু শেষত দুদল হৈ কাজিয়া কৰিছে ইত্যাদি।
“মৃণাল ফিট হৈছে।” শুনো মায়ে মীনাৰ বুকুত ঢক্ কৰে আঘাত লাগে।
সেই আঘাতত তাই বেহুচ হৈ বাটতে বাহি পৰিল। বন্দনাই মীনাৰ অৱস্থা
দেখি প্ৰমাদ গণিলে। ইফালে বেলিও পৰি আহিছে। কাপোৰৰ আঁচলোৰে
বা দি দি বন্দনাই মীনাক তোলাৰ চেষ্টা কৰে। কেইমিনিটমান পাছত ধৰ্-

কৰ্মকে উঠি তাই কোঁপাবলৈ ধৰে।

“এখেতৰ কি হৈছে?”

কাৰ্বেদি ঘোৰা ডেকাজনে কৰ্মকে বৈ বান্ধ আৰু সমবেদনা জনায়। কোমল বয়সৰ ল'ৰাজন। চাহাবী দৰৰ সাজ-পাৰ গাভ। ওখ বহল কপালখন আৰু উজ্জ্বল চকু বহুবি দেখিলেই কব পাৰি যে তাৰ ভৰিষ্যৎ উজ্জ্বল। সেই আধা জাম্বাৰি আধা পোহৰৰ মাজতো মীনাই তাৰ কমলীয় মূখখন ক্ৰান্তক চাই লয়। বন্দনাই কয়, “এখেতৰ অলপ মূৰ ঘূৰাইছে।”

“ক'ল যাব আপোনালোক?”

“সৌ চেনিটেৰিয়াম হোটেললৈ।”

“ব'লক। মইও অকণ আগবঢ়াই দি আহোঁ গৈ।”

স্বেচ্ছাই ল'ৰাজনে পাছে পাছে নম্রভাৱে যাবলৈ ধৰিলে। কাৰো মূখত কথা নাই। চেনিটেৰিয়ামৰ দুৱাৰমুখ পাই ল'ৰাজনে দুই হাত জুৰি সেৱা জনালে।

“ভাল! আপোনালোকে এতিয়া যাব আই!”

প্ৰতিনমস্কাৰ কৰি বন্দনাইও বিদায় দিলে। মীনাৰ হাতমুখন অকণমান উঠি আকৌ নামি গ'ল। প্ৰতিনমস্কাৰ জনাব নোৱাৰিলে তাই। “এতিয়া যাব আই।” এই “আই” সম্বোধনত মীনাৰ হৃদয়-বীণাৰ কোনো এডাল মৰমৰ তাঁৰত জোকাৰণি লাগিল যেন। “বৰ মৰমলগা ল'ৰাজন দেহি এ।” আপোনা আপুনি মীনাৰ মূখৰ পৰা ওলায়। দূৱোগৈ নিজৰ নিজৰ বিছনাত বহে। বহাৰ লগে লগে মীনাই বাগৰ মাৰিলে।

তীৰ্থজিৎ কলেজত পঢ়িবলৈ চিলঙলৈ আহিছিল। পৰাগ স্নোৱায়েকৰ ঘৰতেই থাকি কলেজৰ চাৰিটা বছৰ কটাই দিলে। সেই বাবেই সি বি. এ. ফাইনেল দি উঠিছে। পৰীক্ষাৰ খবৰ ভোঁতস্নাও ওলোৱা নাই। তাৰ ফলাফল যে ভাল হ'ব সি খুবুৰুপ কথা। কলেজখনৰ ভিতৰত সি আছিল চোকা ল'ৰা। কেৱল এইটো কাৰণেই পৰাগ স্নোগছাই তাক অলপ মৰম কৰিছিল। তাৰোপৰি স্নোগছাৰ কোনো ল'ৰা সন্তান নাছিল। মাত্ৰ তিনিজনী ছোৱালী সিহঁতৰ মাজত হৈ আৰু নহ'ল। গতিকে তীৰ্থজিতক মৰম কৰিবলৈ পাই পৰাগৰ যেন এটা অভাৱ দূৰ হৈছিল। বিশেষকৈ তীৰ্থজিতৰ পৰা সিহঁতে সহায়ো পাইছিল বহুত! বজাৰ-পাতি কৰি দিৱাৰ উপৰিও তীৰ্থজিতে ছোৱালী কেইজনাক নিয়মমতে পঢ়াইছিল।

স্বভাৱ মানুহে সভাকাই বদলাব নোৱাৰে। সুগন্ধাই তীৱ্ৰজিতক বিকল
 মৰম দেখুৱাইছিল সি আছিল স্বার্থগন্ধি। তাই যেন তীৱ্ৰজিতৰ এই ভ্যাগ
 আৰু খাটনিখিনিৰ বাবেহে এসাজ ভাত আৰু এডোখৰি থকা ঠাই দিব
 পাৰিছে। বিদিনা তীৱ্ৰজিতে তাৰ কামৰ খনিষ্ঠামানো ঘুটী কৰে সিদিনা সি
 আৰু মাম্মীয়েকৰ পৰা ভাল ব্যৱহাৰ আশা কৰিব নোৱাৰিছিল। তথাপি
 তীৱ্ৰই সুগন্ধাক সদায় সন্মান কৰিছিল আৰু তাইৰ তিত্ত ভৰ্ৎসনা নীৰৱে সহি
 গৈছিল। আজি তীৱ্ৰজিতেও সভা চাবলৈ গৈছিল। বাপেকৰ হাৱভাৱ
 চাবলৈ সি প্ৰায়ে গোপনে সভালৈ যায়।

এইখিনিতে আমি এটা কথা কোৱা দৰকাৰ যে তীৱ্ৰজিতে মৃণালৰ বাপেক
 বদলি চিনি পালেও মৃণালৰ পৰা সেই কথা সদায় গোপন কৰা হৈছিল। এই
 গোপনীয়তাৰ কাৰণ এই—তীৱ্ৰজিৎ যেতিয়া বৃজ্জন হ'ল তেতিয়া মৰমৰ আইডাকৰ
 পৰা শুনিলে যে তাৰ বাপেক মৃণালে মাক মিনতীক পৰিত্যাগ কৰিছিল ;
 আৰু সেই দৃখতেই সম্ভৱ তীৱ্ৰজিতৰ জন্ম হোৱাৰ কিছুদিনৰ পাছতেই মিনতী
 নিৰুদ্দেশ হয়। বোধহয় তাই আৰু ইহ জগতত বাচি থকা নাই। বড়ী
 বৃপহীয়ে জীয়েকৰ কথা কৈ কৈ যেতিয়া হুক্ হুক্ কৰে কান্দ পেলাইছিল
 তেতিয়া বালক তীৱ্ৰজিতৰ বাহুত শোঁৰা-বীৰা নৃত্য চপল হৈ উঠিছিল। তাৰ
 সব্দ সব্দ চকু দুটা মেকুৰীৰ চকুৰ দৰে চক্‌চক্‌কৈ জ্বলি উঠিছিল। সি
 নাকান্দে। মনতে প্ৰতিজ্ঞা কৰে তেনে বাপেকৰ মূখ নাচাবলৈ।

এবা ! সি যে বীৰ পুত্ৰ। বাপেক যাৰ চৰিত্ৰোজ্জ্বল, দৃঢ়চেতা, নিৰ্ভীক
 আৰু উচ্চাভিলাষী—পুত্ৰ তাৰ কিয় কাপুৰুষ হব ? কিন্তু সুচৰিত্ৰা মাক তাৰ
 মহা অভিমাননী। অভিমানেই যাৰ জীৱনত সৰ্বনাশ আনি দিলে। গতিকে
 তীৱ্ৰজিত অভিমাননী নহব কিয় ? কেতিয়াও কোনো কথাতেই কাৰো আগত
 সি তাৰ বাপেকৰ পৰিচয় নিদিলে। মৃণালৰ ওপৰত তাৰ চৰিদিন অভিমান
 থাকি গ'ল। এতিয়া মৃণাল দেশৰ ডাঙৰ মানুহ ; জাতিৰ আদৰ্শমূল। তীৱ্ৰ-
 জিতেও সেই ফালৰ পৰা মৃণালক ভাল পাবলৈ শিকিছে। অতীৰ্কিতে
 কেতিয়াবা তাৰ অন্তৰত মৃণালৰ প্ৰতি প্ৰজ্ঞাও ভৰি উঠিছিল। কিন্তু সেইবোৰ
 দুৰ্বল মূহুৰ্তকো সি তীৱ্ৰবেগে জয় কৰি লৈছিল।

আজি তীৱ্ৰজিতৰ মন বৰ ভাল নাছিল ! সভাঘৰত তাৰ বাপেক মৃণাল
 অচেতন হৈ পৰা কথা তীৱ্ৰজিতে জানে। কিয় জানো কি আশংকাত তাৰ
 বুকখন কঁপি কঁপি উঠিছিল। তাৰ ইচ্ছা হৈছিল যেন জনতা ঠেলি গৈ সি

মৃগালৰ ওচৰ পাব। কিন্তু সি তথাপিও মৱ নোহোৱিলে। তেখেত এতিয়াও তাৰ অন্তৰৰ সেই অভিমান হুৰ হোৱা নাই? নহয়; অৱশ্যে তাৰ অন্তৰত কোনো কোভ নাই। বুকুৰ মাজত সি অনুভৱ কৰে বাপেকৰ প্ৰতি এটা আকুল টান। সেই আকুলতাত তাৰ চকুৰ পতা নিমজ হৈ পৰে। এনেবোৰে চিন্তাৰ চেঁচা সোঁতত উঠি ভাহি আহি থাকোতে সি বাটত সাক্ষাৎ পায় তাৰ আৰাধ্য জননী মীনাদেৱীক। তাৰ প্ৰাণত সি নজনা কৈয়ে পৰি মাতৃভক্তিৰ ঈদৈক হৈছিল—মীনাক দেখা মাত্ৰে, আৰু আনহাতে মাকৰ বুকুও বাৎসল্য বসেৰে অভিষিক্ত হৈছিল। দুখৰ বিষয় মাতা-পুত্ৰৰ সন্মানতো চিনাচিনি নহ'ল। কাবোৰৰ কোনোবা যেন হৈ দূয়ো দুইফালে আঁতৰি পৰিল।

তীৰ্ত্তজিং আহি ঘৰ পায়েই বিছনাত পৰিল। কোনো প্ৰত্যক্ষ কাৰণ নঘটাকৈয়ে তাৰ চকুৰেদি পানী বৈ আহিল। তেখেত সি আকৌ পিতৃহীনো হব নেকি? উঃ! সেই কথা যে তাৰ সহ্য কৰিবলৈ টান হৈ পৰিছে। মৃগালে নাজানিলেও সি অন্ততঃ ইমান দিনে জানিছিল যে তাৰ কীৰ্ত্তিমন্ত পিতৃদেৱতা জীৱিত আছে। তাকে ভাবিলে তাৰ অন্তৰত সাহস ভৰি উঠে। কিন্তু, সঁচাকৈয়ে তীৰ্ত্তজিং আজি বৰ কাতৰ হৈ পৰিছে। তাৰ ভাবত সি নিজেই চমকি উঠিবলৈ ধৰিলে।

কোৱা বাহুল্য যে মৃগালৰ মনুহু মনুহু মূৰ্ছা দেখি ডাক্তৰমণ্ডলীও শংকিত হৈ পৰিল। ৰাজ্যৰ এখন ভাল হস্পিটাল ৰবাৰ্টত বিখ্যাত ডাক্তৰজনেই সতৰ্কভাৱে মৃগালৰ চিকিৎসা ল'লে। ডিব্ৰুগড়ৰ পৰাও ডাক্তৰ সেনক ফোন কৰি মতা হ'ল। ৰক্তচাপ। উৎকট ধৰণৰ ভাবান্তৰণাত এনেবোৰ অসুখ সৃষ্টি হয়। তথাপি ভগবানে কৰিলে দলৈ আৰোগ্য হব।—জনতালৈ ডাক্তৰে আশ্বাসবাণী শুনায়।

পাছদিনাৰ কাগজত বৰ বৰ আখৰেদি মৃগালৰ অসুস্থতাৰ কথা প্ৰকাশ হয়। প্ৰথম পৃষ্ঠাত মৃগালৰ সন্দৰ ফটো। গোটেই নগৰত এটা নৈৰাশ্যৰ ছাঁয়া পৰে। চেনিটোৰিয়াম হোটেলতো সকলোৱে মৃগালৰ কথাকে উলিয়াইছে।

“হেৰি! মৃগাল দলৈ ছেনো কালি সভাত সংজ্ঞাহীন হৈ পৰিছিল! অৱস্থা এতিয়াও সংকটজনক।”

হাতত খবৰৰ কাগজখন লৈ ৰন্দনাই মীনাক কয়। মীনাই একে-জাপে আহি থপ্‌কৈ কাগজখন টান মাৰে; কিন্তু আগোনা আপুনি হাতৰ পৰা সি নৰি পৰে। তাৰ পাছত থৰ্ থৰ্ কৰে গোটেইজনী মানুহ ক'পিবলৈ ধৰিলে;

বক্ষ্যক্ষুৰ্ভি নাই। বন্দনা ভয়ত শিৰ'বি উঠিল। মীনাই জোৰেৰে বন্দনাক টানি নি তাইৰ বিছনাত বহুৱাই ক'লে—

‘মোক বিচি দিয়ক। মূৰত অলপ পানী……।’ —ইঙ্গিত মতেই বন্দনাই কাম কৰে। তাইৰ অন্তৰত নানা চিন্তা খেলি গ’ল। ভেসে এই মৃণাল নিশ্চয় মীনাব কোনোবা আপোন। কোনোবা প্ৰিয়জন; হয়তো প্ৰিয়তম্বেই হ’ব। তাইৰ মনত পৰে ডিব্ৰুগড়ৰ ঘৰত সেই বাৰ্তাৰ কাগজত থকা মৃণালৰ ফটো চাই মীনাব বিবৃত হোৱা অৱস্থা; কণ্ঠ কণ্ঠ বুলি কিবা গোপন কৰা ভঙ্গিমা। কিন্তু মৃণালৰ পত্নীৰ নামটো মীনাক্ষীদেৱী নাছিল! তাই বাঠে জাল চিঠি দিছিল সেইজনাৰ নাম মিনতী নে কি আছিল। কিন্তু মীনাক্ষীয়ে সেই মিনতীৰ যদি ছদ্মৰূপ হয়? বন্দনাই ভাবে তাইওতো বিদ্ৰ নাম সলাই আত্মগোপন কৰিছে! কিন্তু বিবাহিতা বগ্নী এগৰাকী বিশেষকৈ মৃণালৰ দৰে ভাগ্যবান স্বামী ৰাৰ……? বন্দনাৰ নিজৰ মনতে নানা পঙ্খ তুলি নানা উত্তৰ কাটি যাবলৈ ধৰে। মীনাই কোনো দিনে আত্মপৰিচয় আদি নিদিয়ালৈ চাই সেইজনা ছদ্মবেশিনী মিনতীয়ে হ’ব পাৰে বুলি বন্দনাৰ প্ৰত্যয় হ’বলৈ ধৰিলে; পাঠক! আমি এইখিনিতে নক’লেও হ’ব যে বিদ্ৰে বন্দনা নাম লৈ ছদ্মবেশ ধৰিছিল।

দূপৰীয়া পৰত হোটেলত মানুহ প্ৰায়ে নাছিল। বন্দনাহঁতৰ সব্দ কোঠালিটোত মাত্ৰ সিহঁত দুয়োহে। অনেক বোল মীনাই অৰ্দ্ধচেতন অৱস্থাতে থাকিল। মাজে মাজে উঃ আহ্ কৰে আৰু হাত দুখন জোৰেৰে বুকুত হেঁচি ধৰে। জীৱৰ যন্ত্ৰণা দেখি বন্দনাৰ মনতো বৰ দুখ হ’ল। তাই ভগৱানক প্ৰাৰ্থনা কৰিবলৈ ধৰিলে—

“হে প্ৰভু! এইজনা যেন সেই মিনতী নহয়। আৰু যেয়ে নহওক লাগে তুমি এওঁক শাস্তি দান কৰা প্ৰভু!”

দূচকুৰে তাইৰ পানী বাগৰি আহে। কি এটা আতংকত তাইৰ বুকুৰ মাজতো যেন থাকি থাকি ভুইক’পৰ জোকাৰণি উঠে। নাই; লাহে লাহে বন্দনা অস্থিৰ হৈয়ে উঠিল। তাইৰ কাণত যেন কোনে আঁহাস্য কৰি কয়— “নিষ্ঠুৰা নাৰী! তোৰেই স্বাৰ্থ প্ৰতিহতা কালজঘাংসাৰ এই নিদাৰুণ পৰিণতি।” বন্দনাৰ গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ শিৰ'বি উঠে। তাই আৰু পাপলী হৈ ৰাৰ। এই সৰ্বনাশী চিন্তাগ্নিত বন্দনা চট্‌ফট্‌ কৰিবলৈ ধৰিলে। সেই মিনতীৰ চিন্তাতেই বন্দনা প্ৰায় অকোঁম্বাদিনী হৈ পৰিল। এবাৰ তাই অজানিতে ভীৰ ভাৰাবেগত চিঞৰি উঠিল—“মিনতী মিনতী !!”

মীনা একেবাৰে অজ্ঞান হোৱা নাছিল। মাত্ৰ মনৰ অসহ্য কষ্টগাত্ৰে ধবস্বৰাই আছিল। হঠাতে বন্দনাৰ মূখত তাইৰ আচল নাম শুনি মন্ত্ৰমুখ্যৰ দৰে গিৰিপকৈ উঠি বিছনাত বহিল। বন্দনাৰ হাতখন গাৰ সমস্ত শক্তিয়ে আঁঠি ধৰি তাইৰ চকুলৈ অনিমেষ নয়নে চাই ব'ল। কিন্তু মূখৰে এটা শব্দও উচ্চাৰণ কৰিব নোৱাৰিলে। সেই লৌহ মূৰ্দ্ধি আৰু প্ৰাণস্পৰ্শী চাৱনিত বন্দনা কাঠ হৈ গ'ল। মাত্ৰ সেহাই সেহাই ক'লে—

“আপুনি—আপুনি মিনতীদেৱী ?” বন্দনাৰ মাতত কৰুণ ক'পনি।

“কিন্তু আপুনি ?” মীনাৰ মনত আশ্চৰ্য্যৰ সীমা নাই।

“মই—ম—ই বিন্দু বৰুৱা।” শব্দ কেইটা কৈয়ে বন্দনাই ফোঁপাবলৈ ধৰিলে। কিন্তু পৰ কাৰো মূখত কথা নাই। চিন্তাতিশয়ই উভয়কে নিৰ্বাক নিঃশব্দ কৰি দিছিল। এনেতে আকৌ ক'পা ক'পা মাতেৰে বন্দনাই কয়—

“ভেসে মৃগাল দলৈ.....”

“মোৰ স্বামী। ইহকাল, পৰকাল।”

বন্দনাৰ কথা শেষ হ'বলৈ নিদি সূৰ্যপট্ট উত্তৰ দিয়ে মীনাই। সেই উত্তৰত দ্বিধা নাই, সংকোচ নাই, অভিমান নাই, গোঁৰৰ নাই। মাত্ৰ স্পষ্ট উত্তৰ ; সূক্ষ্ম স্বীকৃতি—মৃগাল মীনাবেই স্বামী, পতি দেৱতা।

বন্দনা আৰু এক মূহুৰ্ত্তও থিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। তাই মীনাৰ ভৰি দখন গাৰ বলেৰে সাৱটি ধৰি মক্ মক্ কৈ কেৱল কান্দিলেহে কান্দিলে। মীনাই অশেষ যত্ন কৰিও নিজৰ ভৰি বন্দনাৰ বাহু-বন্ধনৰ পৰা মুক্ত কৰিব নোৱাৰি ভাগিৰ পৰিল। অতি অশুভ বন্দনাৰ এই পৰিবৰ্তন ! কোন বিন্দু কি অভিসন্ধি, একো বদজিব নোৱাৰি কেৱল আশ্চৰ্য্যত ডুব গ'ল মীনাদেৱী।

সেই দিনাখন সজ্জাৰ পৰা মানুহে মৃণালক দেখা কৰিবলৈ অহাটো বন্ধ কৰি দিয়া হৈছে। কোনো মানুহ ভিতৰত সোমাব পৰা নাই। ডাক্তৰৰ নিষেধ—কোনো বাহিৰা মানুহৰ লগত সাক্ষাৎ বা আলাপ যাতে বোগীয়ে নকৰে। জগতৰ সকলো ভাৰ্জিচন্দ্ৰাৰ পৰা আঁতৰত থাকি যাতে সম্পূৰ্ণ জিৰণি পায় তাৰেহে চেষ্টা কৰিব লাগে। নাৰ্চৰ্ছ এই বিষয়ে বিশেষ সতৰ্ক হৈছে। মৃণালৰ কোঠাটোত মানুহ বৰডেকাই ওচৰতে বিছনা কৰি লৈছে। সিয়েই আজি মৃণালৰ অভিব্যক্তি, ডাক্তৰ ককাই।

বৰডেকাই সম্ভা কোঠালিটোত খুনা জুলাই দিলে। বেৰত এখন শ্ৰীকৃষ্ণৰ ফটো আৰি দি তাত এখাৰি ফুলৰ মালা ওলোমাই দিলে। তাৰ পাছত তাৰ জেপৰ পৰা মাটিৰ চাকি এটা উলিয়াই বটলৰ মিঠাতেল ঢালি শিলিতা জুলাই দিলে। এতিয়া ওচৰত কাপোৰ এখন দুজাপকৈ পাৰিলে বৰডেকা বহিল। মৃণালে বিছনাত শুই শুই বৰডেকাৰ সকলো কাৰ্য্য লক্ষ্য কৰি থাকে।

গাত পিঠি থকা এবাৰী দীঘল পাজাৰী চোলাটোৰ ওপৰ জেপত হাত সন্মুখাই সৰু নাম-ঘোষাখন বৰডেকাই উলিয়াই লয়। এই নাম-ঘোষাখন মৃণালে বৰডেকাক বিহুত উপহাৰ দিয়া। মৃণালেই শিকাই শিকাই বৰডেকাক পুথি পঢ়িব পৰা কৰিছে। আজি বৰডেকাই মৃণালক নাম-ঘোষা পঢ়ি শুনাব। আহা ! কি আনন্দ, কি সৌভাগ্য আজি মৃণালৰ ! প্ৰাণ ভৰি সেই বস আশ্বাদন কৰিবলৈ মৃণাল উৎসাহিত হৈ থাকে। বৰডেকাই ভঙ-ভঙীয়া মাতেৰে পঢ়ে—

দুৰ্দ্ধৰি দঃসঙ্গ দুৰ্দ্ধাসনা দুৰ্দ্ধ

হৰি হৰি হৰি হৰি এ।

অনাৰি অবিদ্যা আপদনি ভৈলো মোহিত...

বাম বাম ॥

অনাৰি দেহক আশ্বা বদ্ধি কৰি

হৰি হৰি হৰি হৰি এ।

তুমি পৰমাশ্বা ঈশ্বৰে ভৈলো বশিত বাম বাম ॥

আজান্তিক সুখ শুখ পদ সেৱা

হৰি হৰি হৰি হৰি এ।

সেৱা পৰিহৰি সি সূখে ভৈলো বশিষ্ঠ বাম বাম ॥

মাৱামৰ ঘোৰ সংসাৰ নিকাৰ

হৰি হৰি হৰি হৰি এ ।

তাকে সূখ মানি মগ্ন ভৈলা মোৰ চিন্ত বাম বাম ॥

বৰডেকাই এইখিনি পঢ়ি মৃণালৰ ফালে চাই কৰ “মোৰ মাতটো বৰ ভাল
নহয়দে দলে ! তই বেয়া নুবুলাবি ।” মৃণালৰ দঢ়কুৱেদি দূখাৰা অগ্নু নামি
আহিছে । শুভ মাধৱৰ ভক্তি অমৃত পান কৰি মৃণাল মজি গৈছে । এই মধুৰ
নামামৃত পান নকৰি জীৱনটো কেনেকৈ হাহাকাৰৰ মাজত কটাইছিলে তাকে
ভাবি মনত অনুশোচ হৈছে । হয়তো মৃণালৰ আৱ্দস একেবাৰে চমু চাপিছে ।
বেলি ডুব বাৱ বাৱ এভিলাহে জীৱৰ চেতনা হৈছে !!

“তই পঢ়ি বা বৰডেকা । মোৰ ব্দৰ ভাল লাগিছে তই নোবিবি ।”—মৃণালৰ
পৰম আগ্ৰহ আৰু সৰ্বনয় অনুবোধত বৰডেকা বৰ উৎসাহিত হয় । সি
আকৌ পঢ়ে—

ব্ৰহ্মা আদি কৰি জীৱ যত

বাম বাম বাম বাম বাম

মায়া শব্দ্য মাজে আছন্ত ব্ৰহ্মতি বাই ।

ভূমিসি চৈতন্য সনাতন

বাম বাম বাম বাম বাম

আমি অচেতন নিয়োক নাথ জগাই ॥

* * * *

হে কৃষ্ণ ভব্দ পাদ-পদ্ম

পজৰ ভিত্তবে মোৰ মন

পঙ্কজ পলি বহোক প্ৰভু সৰ্ব্বদা ।

প্ৰাণ পন্নানৰ সময়ত

বাত পিত্ত কফ আদি বত

কণ্ঠ নিবোধনে তোমাৰ স্মৰণ কথা ॥

হে কৃষ্ণ পদ্ম পন্নী সজ

ভেজি ভব্দ পদ সোৱি নিত

গৰ্ব্ব শূন্য সন্ত সবৰ আশ্ৰমে বাইবো ।

ভাসম্বাৰ মধু পদ্ম মাজে

হুৱা ভব্দ কথাব্দত নদী

ভাতে মগ্ন হুৱা দেহাৰ হাত এবাইবো ॥

শূনি শূনি মৃণালৰ অন্তৰত আঁখান্ত লাগিল । এদিন তাৰ মৰমৰ পন্নীয়ে
তাক “নীচ”, ‘চৰিত্ৰহীন’ বুলি খোদি পঠিয়াইছিল । তথাপি সেই ডিবোডাৰ
হৰি সি জীৱনত পাহৰিব পৰা নাই । অবলম্বণীয়া অৱস্থাত কডাৰ সেই

নাৰী-অৰ্হি আঁহি তাৰ হাঁহ সৰু মন্থিত কৰে ; অন্তৰ আলোড়িত কৰি যায় !
 কভৰাৰ সি আৰ্হি কৰিছিল যে সেই মিনতী তাৰ বুকুলৈ পুনৰ নিজেই ঘূৰি
 আহিব ; অন্ততাপ কৰিব আৰু ক্ষমা বিচাৰি কান্দিব। কিন্তু ক'তা !
 নাহিলেভো ? আজি বোগৰ্ণধ্যাত পৰিও কভৰাৰ সেই বৰ্ণন কৰা মন্থিল
 আহিছে ! এদিন হঠাতে শূন্যছিল মিনতী নিবদ্দেশ হৈছে। তাতকৈ এটাও
 বেছি লক্ষ এই দুই কাণত সোমাব দিয়া নাই। হয়তো মিনতী ইহলগত
 আৰু নাথাকিবও পাৰে। কিন্তু সেই নাৰীৰ চিন্তাৰ পৰা মৃণালে অব্যাহতি
 নাপায় কিয় ? হিন্দুৰ বিবাহত কি ইমানে ষাদুমন্দ্ৰ আছে ? বাহ্যিক জীৱনত
 মৃণালেভো কঠোৰ কৰ্মৰ সন্তাতকে বৰণ কৰি আহিছে আৰু সংসাৰৰ সুখৰ
 সকলো সম্ভাৱনাৰ পৰা দূৰতাবে আঁতৰত আছে ! কিন্তু মনৰ পৰা মহামায়া
 অন্তৰ্হিত নহ'ল কিয় ? মহাপুৰুষ মাথৰে সকলোকে জলাঞ্জলি দি এনেকি
 জ্যোৰোণ পিন্ধোৱা ভাবী পত্নীকো পৰিত্যাগ কৰি পৰম পুৰুষ পৰমাত্মাৰ ধ্যানত
 প্ৰাণ এৰিলে। আৰু মৃণাল মহাপাপীক সকলোৱে এবাৰো এনেকি পত্নীয়েও
 জাগ কৰাভো অন্তৰত বৈবাগ্য নহ'ল। সংসাৰীৰ পৰম দৃষ্টিগা গাত সানিলেও
 জীৱনৰ চৰম অপমান মূৰত বহন কৰিও এদিন তাৰ দুৰাচাৰ মন ভগৱৎমুখী
 নহ'ল কিয় ? সংসৰ বিচাৰি অন্তৰ আকুল লৈ নুঠিল কিয় ? ধিক্ ধিক্ এই
 তাৰ মানৱী জনম ! মৃণাল আত্মগ্লানিত ভাঙি পৰিল। বৰডেকাৰ মূখৰ পৰা
 কাটি নিজেই উঠেম্বৰে সি গাবলৈ ধৰিলে—

ভূমি প্ৰাণ প্ৰিয়তম সৰুদ পৰম দেৱ

প্ৰাণ প্ৰভু পিতাম্বৰ এ—

ভূমিসে কেৱলে আত্মা মোৰ

হৰি হৰি ভূমিসে কেৱলে আত্মা মোৰ ।

ভোমাক নাজানি মিছা জড় শৰীৰক মই

প্ৰাণ প্ৰভু পিতাম্বৰ এ—

আত্মা বহল ভৈলো সেৱা চোৰ

হৰি হৰি কিনো মই অজ্ঞানী দুৰ্বোৰ হৰি এ ॥

বৰডেকাই দেখে কথা বিবৰ। নাৰ্চ এজনীয়ে আঁহি মানা কৰি গ'ল।
 বৰডেকাৰো মৃণালৰ হাতত ধৰি কাৰো কৰি ক'লে—

“তই এনেকৈ নাগাৰি ও দলে। মই বৰ বেয়া পাওঁ। মোৰে লপখ, তই

মনে মনে থাক। লাগে মনতে গাই থাক। মইও ভেঁটিয়া হ'লে আব্দ নপট্টা।”

বৰডেকাৰ কথাত অভিমান, অনুৰোধ, উৎকণ্ঠা, অনুৰোধ সৰুকাৰে সংমিশ্ৰণ। তাৰ পৰে পৰে হাতখনেদি মৃণালৰ চকুৰ পানীবোৰ মচি দিয়ে। মৃণালৰ সকলো বিপদৰ বন্ধু, পৰম সৰুহু এই হোজা বঢ়াটো ; সম্পদৰ ভাগ সি কোনো দিনে বিচৰা নাই। মৃণালে মৰিলেও তাৰ প্ৰাণৰ বৰডেকাক পাহৰিব নোৱাৰিব ; জন্মে জন্মে যেন বৰডেকাক সি বন্ধু ৰূপে লগ পায় তাকে অন্তৰে কামনা কৰে। এনেতে নাৰ্চ এজনী সোমাই আহে।

“কোনোবা দুজনী মহিলাই আপোনাক দেখা কৰিব খোজে।”

“কোন মহিলা ! এতিয়া নিশা ! একো পৰিচয় দিয়া নাইনে ?”

“মই ক'লো যে ডাক্তৰৰ নিষেধ—কোনো বাহিৰা মানুহে দেখা কৰিব নোৱাৰে। শুওঁলোকে ক'লে বোলে দলৈৰ অতি আপোন মানুহ। বহুত দূৰ—ডিব্ৰুগড়ৰ পৰা আহিছে।”

মৃণালে একো নামাতিলে। কেৱল হাতেৰে ইঙ্গিত কৰিলে। নাৰ্চজনী ওলাই গৈ মহিলা দুগৰাকীক অনুমতি দিলে। আগত মীনাক্ষী আব্দ পাছত বন্দনা বিজুলীৰেগে সোমাই আহে। মীনাক্ষী পোনেই গৈ মৃণালৰ ভাৰি পথানত বাঁহ পৰিল। আজি বাইছ বছৰৰ পাছত আকৌ স্বামী সান্নিধ্য। মীনাৰ বন্ধুৰ ভিতৰত বিৰাট ভূমিকম্পৰ সৃষ্টি হৈছে। নিমিষতে লাজ-ভয় আনন্দৰ তুমুল আন্দোলন হ'ল। মীনা এবাৰ জ্বলিছে, এবাৰ চেঁচা পৰিছে। সেই ভাবাতিশয্যাৰ খুন্দাত মীনা মূৰৰ পৰা ভৰিলৈকে চেৰাঘামে ঘামি উঠিল। কালৈকো চাব পৰা নাই, মাত্ৰ তাইৰ স্বামীদেৱৰ চৰণধূলিলত স্থিৰ দৃষ্টি। তাই মুছৰ্গৈ নগৰে তো ? ঠিক, তাৰেই চেষ্ঠাত মীনা বহু কণ্ঠে আত্মসম্বৰণ কৰি এটা দম লৈছে। কিন্তু ভিতৰৰ জোকাৰণিত যেন মনুহুৰ্ত্ততে বন্ধু কাটি আগুৱাইগৈ বাহিৰ হব খোজে।

বন্দনা মীনাৰ ওচৰতে থিয় হৈ আছে ; যেন অজন্তাৰ দেৱালত কাটি খোৱা শিলৰ মূৰ্ত্তি হৈ। তায়ো কাৰো মূখলৈ চাব নোৱাৰি তললৈ মূৰ কৰি আছে। মাত্ৰ সজাগ হৈ আছে কাণ দুখন—কাৰ মূখৰ পৰা কি ওলায় তাকে শুণ্ কৰে শূন্য যাবলৈ।

মৃণালৰ বিছনাখন ককালৰ পৰা মূৰ ছোৱা স্প্ৰিং কৰি দাঙি থোৱা। সেই অৱস্থাৰ পৰা মৃণালে মীনাৰ মূখাবয়ব লক্ষ্য কৰিব পাৰিছে। ক'ত যেন এই ভদ্ৰ মহিলাক দেখিছিল ; কিন্তু মহিলাৰ কি আচৰিত ব্যৱহাৰ ! কথা নাই,

মুখলৈ নাচায় অথচ ভৰি পথানত গৈ বাহি আছে। হয়তোবা তেওঁ কিবা ভ্ৰমত পৰিছে। হতবাক মৃণাল বিস্ময়ত বদৰগৈ কেৱল স্তম্ভ হৈ থাকিল। কিছু দূৰত বৰডেকায়ে বুকুত হাত দখন বান্ধি এই নিস্তম্ভতাত মগ্ন হৈ আছে।

বৰ ডাঙৰ ধুমুহাৰ আগৰ আকাশ যেন গহীন, গম্ভীৰ, অন্ধকাৰ। ক'তো পাত এটাও লৰা নাই।

“আপোনালোক কোন? মই হয়তো পাহৰি গৈছোঁ; ক্ষমা কৰে যেন।”

নিৰুপায় হৈ মৃণালেই প্ৰথম আৰম্ভ কৰিলে। মীনাৰ পক্ষে আত্ম পৰিচয় দিয়া নাইবা কথা কোৱাটোৱেই সম্ভৱপৰ নাছিল। আজি তাইৰ স্বামী, জীৱনসবস্বই তাইক চিনি পোৱা নাই। তাতেহে তাইৰ প্ৰাণ ফাটি যাব খুজিছে। কিন্তু বিধাতাৰ অভিপ্ৰায়। দুৰ্বাসাৰ শাপত পৰি শকুন্তলাই দম্ভাস্তৰ বিস্ময়গত পৰাৰ দৰে অভাগিনী মীনাক আজি বাইছ বছৰৰ নিষ্ঠুৰ বিচ্ছেদে স্বামীৰ চকুত অঁচন কৰি তুলিছে। বন্দনাইও মৃণালৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ মনৰ ভিতৰতে দুই তিনিবাৰ চেষ্টা কৰিও দিব নোৱাৰিলে। তাই চিনাকিয়েবা দিয়ৈ কোনটো? নাৰ্চৰ আগত ডিব্ৰুগড়ৰ বুলি কৈছে। কিন্তু বিদ্ৰৱৰুৱা বুলি চিনাকি দিলেহে মৃণালে চিনি পাব। গতিকে দ্বিধাভাৱে কথাৰ মাজত আগভেটা দিলে। এনেতে মৃণালৰ ভৰিত তপ্ততপ্তকৈ কি পৰিছে বুলি কোচ খুৱাই দেখে মীনাৰ চকু ফাটি যেন জলপ্ৰপাত হৈছে। সেই জলপ্ৰপাতৰ তপত পানী দুধাৰা পোনে পোনে গৈ মৃণালৰ চৰণ সমতলত পতন হৈছে।

“কোন? কোন তোমালোক? পৰিচয় মোক পৰিচয়……লাগে।”

মৃণালে তীব্ৰস্বৰে দাবী জনালে। বিলম্ব যেন একমুহূৰ্তও আৰু সহ্য নহয়। কিন্তু সেই চোৰেকানিত বৃষ্টিপাত যেনিবা বন্ধ নহলেই বজ্জপাতহে হ'ল। সেই বজ্জাঘাত লাগি দুজন ঠেৰেঙা দিলে। মীনা আৰু মৃণাল নিজে।

মীনা আৰু থিৰেৰে বৰ নোৱাৰি মৃণালৰ ভৰিত উৰুৱি হৈ পৰিল। ইয়াৰ আগতে তাই হাতৰ মুঠিত লৈ অহা দুটা বস্ত্ৰ মৃণালৰ বুকুলৈ দলিয়াই দিব পাৰিছিল মাত্ৰ। খপ্জপ্তকৈ মৃণালে তাকে খুলি চাই দেখে এখন কাগজেৰে খুনীয়াকৈ মোৰিয়াই থোৱা সৰু ফটো। ফটোখন মৃণালৰ ডেকা বয়সৰ। তলত লিখা আছে—“মিনতীৰ দেৱতা।” অতি অদ্ভুত ব্যাপাৰ। মৃণালে বিদ্ভূত তৎপৰতাৰে আনটো বস্ত্ৰ চায় যে এটা সুন্দৰ কাৰুকাৰ্য্য কৰা সোণৰ কৌটা। কৌটাত কি আছে বুলি খুলি চাই দেখে এটা সোণৰ আঙঠি। আঙঠিটোও মৃণালৰ চিনাকি। তাত লিখা আছে “মৃণাল”। এটা বস্ত্ৰত

লিখা গালে “মিনতীৰ দেৱতা” আৰু আনটোত “মৃণাল”। এতিয়া মৃণালৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ আপুনি পৰিস্কাৰ হৈ পৰিল—তাৰ ভৰি দখন বন্ধুৰ মাজত হেঁচি ৰাৰি অচেতন হৈ পৰি থকা এই নাৰী কোন ! মৃণালে এটা দৃশ্যৰ হুমুনিয়াহ নাইবা স্বস্তিৰ নিশ্বাসো পেলাব নোৱাৰিলে। হাতত সেই আঙঠিটো লৈ ভেনেকৈয়ে ঠেবেঙা লাগি ব’ল মৃণাল। এই দৃশ্য চোৱাৰ বোধ্য যেন বিবেচনা নকৰি মাত্ৰ বৰডেকাই দূৰতে “হে ভগৱান ! শঙ্কৰ গদুৰ হাঁৰি !!” বুলি লাহেকৈ বাবান্দালৈ ওলাই পৰিল।

বাবান্দাত আহি দেখে যে কিছূ দূৰত এজন ডেকাই নাৰ্চৰ লগত প্ৰায় কাজিয়া কৰিয়েই সেইফালে সোমাই আহিছে। বৰডেকাৰ কাণত পৰিল ডেকাজনে নাৰ্চক কৈছে—

“মই বোগীক দেখা কৰিবই লাগিব ! ডাক্তৰে যি শাস্তি দিয়ে মোক দিব। আপুনি সেইটো নাভাবিব। মই বোগীৰ অতি আপোন মানুহ।”

অৰ্থাৎ ডেকাজনক বাবান্দাতে পাই বৰডেকাই বাধা দি ক’লে—“ভিতৰত নাযাব। কোনো মহিলাই বিশেষ কথা পাতিছে।”

হঠাতে গতি বন্ধ হৈ ডেকাজনে ভাবিলে “বিশেষ কথা ?” কোন ভদ্ৰ মহিলাৰ কি বিশেষ কথা মৃণালৰ লগত থাকিব পাৰে ? হয়তো কোনো স্বৰ ল’বলৈ অহা বন্ধু-পত্নী। কিন্তু মৃণালৰ লগত ডেকাৰ যি কথা, যি সম্বন্ধ তাকৈ পৃথিৱীৰ কোনো মানুহৰে বিশেষ কথা বিশেষ সম্বন্ধ হব নোৱাৰে। অধিকাৰৰ মাদকতাত ডেকাজনে জোৰেৰে কোঠালিৰ ভিতৰ সোমাই পৰিল।

কিন্তু ভিতৰত আকৌ ই কি দৃশ্য ? ডেকাজন ভুলতে কোনো বেলেগ মানুহৰ কোঠাত সোমোৱা নাইতো ? সেইয়া দেখোন মৃণাল ধ্যানস্থ বোগীৰ দৰে ভ্ৰমিত হৈ আছে ! কিন্তু তেওঁৰ ভৰিত পৰি সেইজনী কোন অভাগিনী ৰঙটা বমণীয়ে বোদন কৰিছে ? মৃণালে তেন্তে কি কোনো গদু প্ৰশ্নত আবদ্ধ আছিল ? ডেকাজনো স্বৰগ পৰা মানুহৰ দৰে পিচুৱাই পিচুৱাই গৈ বেৰত লাগি থমকি ব’ল। সি বাহিৰ ওলায়ো বাব নোৱাৰিলে। সেই দৃশ্যৰূপী মহিলাকে সি আগদিনাখন বাটত লগ পাইছিল। বিস্ময়ত বন্ধুগৈ ডেকাই কেৱল ভাবিলে।

“কমা—ক—মা, প্ৰভু মোৰ !”

মহিলাৰ বুদ্ধবাসত মৃণালৰ শৰ্মটোও ওলাই আহিব নোখোজে। উচুৰ্শনিত গোটেই মানুহজনী ভয়ানকৰূপে জোকাৰ খাই খাই উঠে। তাৰে প্ৰতিক্ৰিয়া

জোঁকাৰণিত ফেন প্ৰাণপখীটি দেখে লোঁহবন্ধন চুৰমাৰ কৰি মৃত্ত হৈ মাৰ খোজে ।
 এই নিলাবৰ্ণ দৃশ্য কোনোনা চাই থাকিব পাৰে ! বন্দনাই চাইছে । জাই
 পাৰে । তাইক সেই দৃশ্য দেখুৱাবলৈকে বিধাতাই চুলিত ধৰি চোঁচোৱাই
 আনিছে । নিজে অগ্নি সংযোগ কৰা ঘৰৰ প্ৰজ্জ্বলিত বাহিৰ উদ্ভাপ ভাই সহিব
 নোৱাৰি এতিয়া পলাব ক'ত ? শলাত দি থোৱা জীয়া মাছৰ দৰে তাই মৃগাল
 মিনতীৰ মনৰ তাপত সিজিছে পুৰিছে । অতিৰি ঘাৰৰ শক্তি নাই ।

আকৌ মীনাই সেহাই সেহাই অতি কষ্টে কবলৈ ধৰিলে ।

“আপোনাৰ চৰণ স্পৰ্শ কৰাৰো মোৰ অধিকাৰ নাই দেৱ ! মোৰ মূৰত
 পদাঘাত কৰক । সেই পদাঘাতত আপোনাক ভুল ৰজা পাপীয়াসী নাৰীৰ চৰ্ম
 গতি হওক ।”

মৃগালৰ ভৰিৰ তলত নিজৰ মূৰটো স্থাপন কৰি মীনাই পাগলীৰ দৰে
 আশ্ৰয় লৈ ধৰিলে । মৃগালৰ কোনো ভাৱাবেগ নাই । নিশ্চল
 প্ৰস্তৰখণ্ডৰ দৰে পৰি থকা মৃগালৰ মূৰত মাত্ৰ শূন্য গ'ল, গদ গদ কণ্ঠ কৈছে—

“বহুত পলম হৈ গ'ল ! এতিয়া যে মোৰ ঘাৰৰ বেলা ।”

চিলিঙৰ ওপৰলৈ শ্বিৰ-নেৱে চাই মৃগাল একেদৰেই শব্দ হৈ থাকিল ।
 মৃগালৰ গা একেবাৰে অলস, দুৰ্বল হৈ আহিছিল ; যেন আঙুলিটো দাঙিৰাৰো
 গাত শক্তি নাই । তেন্তে মৃগালৰ কি শেষ সময় ওচৰ চাপিছে ? বেৰৰ কাষত
 ঠিয় হৈ থকা ডেকাৰ অন্তৰ ঢপঢপাই উঠিল ! তেনেহ'লে সি যে চিৰদিনৰ
 কাৰণে পিতৃৰ অস্ত্ৰাত থাকি যাব ! এই দুখ যে তাৰ জীৱনত অসহনীয় হৈ
 উঠিব । কিন্তু সেই পদলুপ্ততা নাৰী যে কোন তাৰ তেতিয়াও ধাৰণা নহ'ল ।
 যেনে নহওক লাগে তাৰ যে আৰু বিলম্বত বিচিনি । গুলী থোৱা হাঁহৰ
 দৰেই ডেকা আগবাঢ়ি আহি মৃগালৰ সোঁ ভৰিত কপাল থুকিলে । মীনা
 বিছনাৰ বাওঁফালে তেতিয়াও পৰি আছে । সোঁফালে ডেকা ।

“পিভা । মই আপোনাৰ অভাজন পুত্ৰ তীৰজিৎ ।”

“তীৰজিৎ ! তীৰজিৎ !! তীৰজিৎ !!! ৰাছা মোৰ !”

মৃগালৰ ভৰিৰ তলৰ পৰা উঠি উদ্ভাসিনীৰ দৰে মূৰলৈ নোচোৱাকৈ
 মীনাই ডেকাজনক সাৱটি ধৰিলে । প্ৰাণে থাক পুত্ৰ ৰুলি চিনি পাইছে চকুৱে
 তাক কি অপ্ৰমাণ কৰি দিব পাৰিব ? মীনাৰ উচুপনিত গোটেই কোঠালিৰ
 বায়ুমণ্ডল ওপত হৈ উঠিল ।

“তেন্তে কি ভূমি মাছ ? ওঃ ! মা—মা !”

তীৰ্ৱজিভেও মাকৰ বুকুৰ মাজত উঁচুপিবলৈ ধৰিলে। বন্দনাই সজ্জৈবে হাত দখন বুকুত বান্ধিলে চাই থাকিল এই দৃশ্য। মনতে তাই দৃঢ়ম্বৰে ক'লে—

“উঃ! আৰু? তাৰ পাছত আৰু কি দৃশ্য দেখুৱাবা নিষ্ঠুৰ বিধাতা! আজি প্ৰেতাত্মা বিমদয়ে তাইৰ পাপ কাৰ্য্যৰ সকলো নিষ্ঠুৰতম পৰিণতি চাবলৈ বুকুত বল বান্ধি আহিছে।”

বৰডেকাই বাহিৰত বব নোৱাৰি তেতিয়া ভিতৰ সোমাইছে। কিন্তু এচুকত নিবলৈ থিয় হৈ কেৱল অশ্রুমোচন কৰি ব'ল! তেতিয়াও মৃণাল স্থিৰ। আচল; অটল। হিমালয় পৰ্ব্বতৰ দৰে পৰি থাকি শূদ্ৰ গৌৰীশংকৰ শিখৰ মহাকাশলৈ উন্নত কৰি যেন কি মহাভাৰত মহানিন্দ্ৰা বাব খুজিছে। প্ৰস্তৰ মূৰ্ত্তিৰ মূখেৰে কথা ওলোৱাৰ দৰে আকৌ মৃণালৰ মূখত শূন্য গ'ল—

“ই আকৌ তোমাৰ কি বিচাৰ প্ৰভু! যেতিয়া খুজিলোঁ, গোটেই জীৱনটো দি হাবাখুৰি খালোঁ তেতিয়া নিদিল। এতিয়া আকৌ এই প্ৰবণতা কিয় লীলাময়! যেতিয়া পুতলা পুতলা বুলি ফেৰুৰি কান্দিলাোঁ, মাটিত বাগৰিলোঁ, তেতিয়া পুতলা লুকুৱাই থল। কান্দি কান্দি ভোকত পিয়াহত আমটু পুতলা। এতিয়া মা মা বুলি আতুৰ হোৱা দেখি পুতলা দেখুৱাই ফুলুলাব খুজিছা কিয়? ছলনাময়! ই তোমাৰ কি নীতি?” দুই মিনিটমান তলকা মাৰি থাকি মৃণালৰ মূখ আকৌ খোল খালে।

“হাঃ হাঃ হাঃ! ই আচল ভোজবাজী খেলা! ই পাক্কা জুৱাখেলা!! মৃণালক এইবাৰ কিন্তু নোৱাৰিব; সি বহুত ঠেকিল। সি বহুত চালাক হৈ উঠিল। সাঃ সাঃ সাঃ।”

মৃণালৰ অটুহাঁহিত সকলোৱে চমকিত হ'ল। মীনাৰ শিথিল বাহুবন্ধনৰ পৰা তীৰ্ৱজিং আপুনি মত্ত হৈ পৰিল। বৰডেকাও কিছু ওচৰ চাপি আহিল। চকুৰ পানীত ভিজি মীনা, তীৰ্ৱজিং আৰু বৰডেকাই মৃণালৰ মূখলৈ হা কৰি চাই ব'ল। বন্দনাৰ চকুত পানী নাই। তাইৰ মূখখন অতি ভয়াবহ হৈ উঠিছে। যেন কৰাল-বদনী কালীৰ সংহাৰ মূৰ্ত্তি। মৃণালে কালৈকেও চকু নদুখুৱাই মাত্ৰ মত্ত চকু লাহেকৈ বন্ধ কৰি দিলে। প্ৰাণৰ শক্তিয়ে চিঞৰি চিঞৰি মৃণালে আকৌ গাবলৈ ধৰিলে—

হে কৃষ্ণ পুত্ৰ পন্নী সজ ভেজি তবু পদ সেৱি নিত

গৰ্ব্বশূন্য সন্ত সৰব আপুয়ে বাইবো।

ভাতে মগ্ন হুৱা দেহাৰো হাত এবাইবো ॥

বৰডেকাই আহি লৰালৰিকৈ মৃণালৰ হাতত ধৰি কত কাবৌ কৰিলে ; মীনাই বাওঁভৰি আৰু তীৱ্ৰজিতে সোঁ-ভৰিত পৰি কিমান কাকুতি কৰিলে ; চাবিওফালৰ পৰা নাৰ্চৰোৰ লৰি আহি কিমান চিঞৰ বাখৰ কৰিলে মৃণালৰ কালেকো ডুকেপ নাই। হে কৃষ্ণ বুলি জোৰেৰে আৰম্ভ কৰা গল্পবন্ধ ৰূমে সবু হৈ হৈ দেহাৰো হাত এবাইবো বুলি একেবাৰেই শেষ হৈ গ'ল। সঁচাকৈয়ে মৃণালৰ পবিত্ৰ জীৱাশ্মাই মাটিৰ দেহা এৰি পৰমাত্মাৰ সন্ধানত উৰা মাৰিলে। চিৰদিনৰ বাবে মৃত্যুত সেই চকুৰ কোণৰ পৰা দুখাৰা অশ্রুগন্ধা ধীৰে ধীৰে বৈ আহি মৃণালৰ অন্তৰৰ সকলো পাৰ্থিৱ দুখখাৰি ধুই আনিলে ! তাৰ দেহাটিও শূন্য হ'ল। ওচৰৰ দুমহলীয়া ঘৰটোৰ পৰা বেডিঅ'ৰ বৰগীতৰ সুৰ ভাহি আহিছে—

অথিৰ ধন জন, জীৱন যৌৱন, অথিৰ এহু সংসাৰ।

পুত্ৰ পৰিবাৰ সবহু অসাৰ, কৰবো কাহেৰি সাৰ ॥

চিৰজীৱন পক্ষী, পুত্ৰ, জ্ঞাতি-বন্ধুৰ পৰা পৰিত্যক্ত প্ৰতাৰিত হৈ, নিঃসঙ্গ নীৰস সংসাৰী জনম শেষ কৰি, আজি মৃণালৰ মৃতভেল ডোখৰিৰ আদৰ বৰকৈ বাঢ়ি উঠিছে। কিছূ বেলিৰ পাছত মৃণালৰ ঘৰত থকা নিম্মল আৰু বিতৃষ্ণাও সমবেদনা জনাবলৈ উপস্থিত হ'লহি।

মৃণাল গ'ল। বৰ অভিমান বুকুত লৈ মৃণাল গ'ল। এবাৰ মাতো 'মিনতী' বুলি নামাতিলে ; এটা আঙুলিৰেও পক্ষী বুলি স্পৰ্শ নকৰিলে ; এটিবাবো কেৰাহিকৈ চাই মিনতীলৈ অনুকম্পা প্ৰকাশ নকৰিলে। ঠিক ! ঠিকেই কৰিছে। অভিমানিনী মৃত্যু নাৰীৰ এয়ে যোগ্য পুৰস্কাৰ। যিকুন্তা মীনাৰ সংজ্ঞাহীন শৰীৰ বিছনাৰ তলত পৰি গ'ল।

“হাল্ল হাল্ল নিম্মল নিয়তি ! ই তোৰ কি নিদাৰ্গণ অবিচাৰ !!” প্ৰাপৰ জ্বালাত বিন্দু খিৰে থাকিব নোৱাৰিলে। উষ্মাদিনীৰ দৰে তাই বায়ুবেগে ওলাই গ'ল।

হৃস্পিটালৰ পৰা কিছূদৰে গৈয়ে বাস্তাৰ কিলাকুটীয়া ভাঁজটো। বিপৰীত-ফালৰ পৰা অহা বোজাই লৰীৰ হৃদয়টো বিন্দুৰ সংজ্ঞাহীন দেহৰ বধিৰ কৰ্ণ-বিষৰক্ত প্ৰবেশ-পথ বিচাৰি নাপালে। অকস্মাতে বিৰাট দৈত্যাকাৰ গাড়ীৰ সম্মুখত পৰিযোৱা জিবোতা গৰাকীক দেখি ড্ৰাইভাৰজন আতংকত চিৎকাৰ

কবি উঠিল ; কিন্তু লৰী বখোৱাৰ কোনো ব্যৱস্থা ল'ব প্ৰকাৰ আৱৰ্তে বিন্দুৰ
শৰীৰ চকাৰ তলত সোমাই পৰিল ।

অগণন জনতাৰ কোলাহলৰ মাজত পুৰলিচ কৰ্মচাৰীয়ে বোভিলা বড়দেহ
চিনাক্ত কৰিবলৈ আহে তেতিয়া এসোপা পিণ্ট মাংস, দলিত হাড়-মুণ্ড আৰু
কেচেকেকেচেম্ গোন্ধোৱা বঙাভেজৰ বাহিৰে ভাত একো নাই । ছিন্নভিন্ন বিহা-
মেখেলাৰ অৱশিষ্টাংশৰ দ্বাৰা ইয়াকে মাত্ৰ বড়জা গ'ল যে সেইজনী কোনোবা
হতভাগিনী নাৰীহে আছিল—পুৰুষ নহয় ।

বৰডেকাই মৃণালৰ হাত দখন বুকুৰ মাজত লৈ হাও হাও কৰি কান্দিছে ।

“তই দেখোন সঁচাকৈ গলি অ' দলে ! মইনো কেনেকৈ থাকিম অ' এম্ এল্
এ ! এইপাত শেল মাৰিবলৈকে তই মোক চিলিমলৈ মাতি আনিছিলি নেকি ?
অ ! উঃ উঃ ! মই তোৰ আগত মৰিব নোৱাৰিলোঁ । মই এতিয়া কি কৰোঁ ?”

এনেতে সকলোকে আশ্চৰ্য্যাস্থিত কৰি হস্পিটালৰ দঢ়ীয়া ৰাফ্‌নী নিপু
কান্দি কাটি হুলস্থূল কৰি আহি মৃণালৰ গাতে পৰিল । সেই মুহূৰ্তলৈকে
কোনেও নাজানিছিল যে সি মৃণালৰ সোদৰৰ ভাই । একে নগৰতে থাকিও
হীন জীৱন বাপন কৰা নপেনে দেশৰ মূখা ফুটা ককায়েকক চিনাকি দিবলৈ
লাজ পাইছিল । কিন্তু আজি আৰু নোৱাৰিলে । এইদৰে এটা জীৱন-চাকিব
চাৰিওফালে কেইবাটাও নিৰীহ চগাৰ জীৱনদানৰ যেন ক্ষুদ্ৰ যজ্ঞহে অনুষ্ঠিত
হ'ল । চাকি নুমাৰ । চগাৰ জীৱনত পোহৰ আঁতৰিল । ভগ্ন পাখি, দম্ভ
প্ৰাণ অৱশেষ ব'ল ।

উন্মাদিনী মিনতীৰ পেটত আজি সাতদিনে এটা খুন্দকলো প্ৰক্ষেপ কৰা নাই। বৃপহীৰ চকু কান্দি কান্দি উৰ্খাই গৈছে। বিজুলীৰ মূখত অন্ধকাৰ নামিছে। তীৰ্ত্তাজং একেবাৰে উদ্ভ্ৰান্ত হৈ উঠিছে। সি যে জনম-দুখী; পৰম অভিশপ্ত জীৱ। ভবেশ ববুৱাৰ কপালৰ শিৰ ধোপা বাঢ়িছে। চকু জ্বৰি প্লাত হৈ গৈছে আৰু মূখখন চিনিৰ নোৱাৰা হৈ পৰিছে। গোটেই স্বৰ্গখনত যেন শোকৰ জ্বই জ্বলিছে। সেই জ্বলে আটাইকে পুৰি এঙাব যেন কৰি আনিছে। কত যত্ন কত কাৰুণ্য কৰি মিনতীক এমুঠি খুওৱাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে, নাই; একোকে মিনতীয়ে স্পৰ্শ নকৰে। তাই হাঁহে খিল্ খিল্ কৰি। অভিমান কৰে; কান্দে আৰু নাম গায়; ঘোষা আওৱায়। ওপৰলৈ চাই নমস্কাৰ কৰে। আৰু কয়—

“মোৰ সেৱাটোও জানো চুৰা? উঃ, ইমান অভিমান? হিঃ হিঃ হিঃ হিঃ! তেন্তে? অ! বৃজিছো; সেই কুকুৰটো, বিতুৰ্ত্তৰ কথা? হাঃ হাঃ! হিঃ হিঃ! ছেই ছেই!”

বৃপহীয়ে বাখা দি কয়—“দুটা, মাত্ৰ দুটামান ভাত খা আইটি! তই যে কি হৈ গলি!”

“হেঃ হেঃ হেঃ ভাত? আগেয়ে তেওঁক দে। মই নাখাওঁ। অ’ নহয়; মোৰ ভাত কেইটা তেওঁক চুই দিবলৈ ক। ভাবিবে চুই দিলে হব বা। বা, বা, নিনিয় কিয়?”

মিনতীৰ ঠেলাত বৃঢ়ী বাগৰি পৰে। বাগৰি বাগৰি কেৱল কান্দে।

“কান্দিছ! কান্দিলে কি হব? হাঃ হাঃ হাঃ, ভিৰীৰ কান্দোনৰ কি মূল্য আছে? কান্দি কান্দি সভা জয় কৰিব পাৰিব জানো? বাবু এবাৰ হাঁহিচোন। হাঁহিটোৰ কিন্তু খুব মূল্য আছে; বৰ দাম। হাজাৰজনৰ মূৰ গৰম হৈ যাব। হাঃ হাঃ হিঃ হিঃ!”

মিনতীয়ে একেবাৰে টাৰিপাটী ল’লে। একোকে নাখায়। দিন বাতি কেৱল মৃগালৰ কথা কৈ হাঁহে, কান্দে, অভিমান কৰে। সমস্ত পুৰণি কথাৰ পুনৰাবৃত্তি। ভাল মানুহেও সিমান কথাৰ স্মৰণ কৰিব নোৱাৰে। ই অম্বুকা

কি ধৰণৰ উদ্ভাৱনা ? পিঠকতে উদ্ভাৱিনীয়ে মধুৰ সপোন দেখে। বাপেকে
তাইৰ মূৰত হাত ফুৰাই চকুপালী টোকে। মিনতীয়ে কয়—

“জ’ ইমান মৰম নকৰিবা নাথ ! মোৰ সিমানে সহিবৰ শক্তি নাই। বাবু
তুমি যে কৈছিলো “প্ৰেমৰ বিনাশ নাই, প্ৰেম মৰণজয়ী” কথাটো ভেঙ্গে সঁচা ?
হিঃ হিঃ হিঃ ময়ো এক পাগলী। সঁচা নহ’লে তুমি কেনেকৈ আহিলাহে’ভেন ?
তুমিতো সেইদিনা মৰিছিলো ? ঠিক ঠিক, মোৰেই ভ্ৰম হৈছে। এতিয়া কিন্তু
ঠিক বুলিছোঁ।”

কিছূৰৰ চকুমুদি থাকি মিনতী আকৌ হুক্ হুক্ কৰে কান্দি উঠে।
“ভেঙ্গে মোক তুমি ক্ষমা নকৰিবা ? মই তোমাক চৰিত্ৰহীন বুলিছিলোঁ, নীচ
বুলিছিলোঁ। কিন্তু সেই বান্ধুসী বিন্দুৱেহে তাৰ বাবে দায়ী নাথ ! তুমি
বিচাৰ কৰি চোৱা। এইবাৰ কিন্তু মোক নোঁৰবা। ময়ো বাম। তুমি চাৰ্কাৰ
কৰিবা, মই ভাত বান্ধিম, চাহ কৰিম, ঠাই মচিম ; আহা ! আমাৰ জীৱন কি
সুখৰ হব !”

দুখনি মিনতীৰ সকলো মধুৰ কল্পনা মনতেই চিৰদিন থাকি গ’ল। আজি
তাই মানুহৰ জ্ঞান হেৰুৱাই জীৱনত বুলি নোকোৱা গোপন অভিলাষৰ কথা
মুখ ফুটাই কৈছে। শৰীৰত বাৰ্ধক্য ; মন এতিয়াও তাইৰ জীৱনৰ অকৃত
কামনা বাসনাত বঙীন হৈ আছে ; তেজাল হৈ আছে। মাজে মাজে তাইৰ ভাব
আছে মৃগালে তাইক সন্দেহ কৰিছে। বাকে ওচৰত পায় তাৰে ভৰিত ধৰি
কান্দে আৰু ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি কয়—

“তোমাৰ গাত মোৰ বধৰ ভাগ লাগিব নাথ ! মোক সন্দেহ নকৰিবা। মই
চিৰদিন তোমাকে ধ্যান কৰি আছোঁ। তুমি দিয়া সৰু ফটোখন বুকুত বান্ধি
কিমান কান্দিছোঁ ! তোমাৰ আঙঠিটো চোৱা। কেনেকৈ লেতেৰা হয় বুলি—
তোমাৰ নামটো মচা য়াৰ বুলি মই তাক কিমান……মৰমকৈ কোঁটাত ভৰাই
বাখিছোঁ ! ইমানতো কি তুমি মোক অবিশ্বাস কৰিবা ? নহয় দেৱ ! তাজকৈ
মোক তুমি বধ কৰা। মাৰি পেলোৱা।”

এইদৰে কান্দি কাটি কেতিয়াবা বাপেকৰ ভৰিভেই খামোচ মাৰি ধৰে।
সেই মূঠি বঢ়াই এবাৰ নোৱাৰি ভাগৰি যায়। দূখে-শোকে বঢ়াৱাৱে স্তব্ধমান
হৈ পৰে। মিনতীয়ে আকৌ কয়—

“আবু চোৱা ! তুমি ক’লে পলাব বুলিছো ? মোক বিশ্বাস কৰা। মোৰ
পিতাই মোক আনলৈ বিয়া দিব বুলিছিল। উঃ মোৰ পিতা ইমান নিষ্ঠুৰ !

মই কিন্তু সেই বাউয়েই পলায় গ'লোঁ—বহুত দূৰ বহুত নিলগলৈ।
মই যে ভোমাক এৰি বাঁচি থাকিব নোৱাৰোঁ। ওঃ! কিন্তু মোৰ কপালত
বিচ্ছেদৰ দ্বন্দ্ব হৈ আছিল। মই ভোমাক কিদৰে বুজায়—কিমান ভাল-
পাওঁ!”

মিনতী কান্দে। বঢ়াইও মিনতীক সাৱটি ধৰি কান্দে। “সঁচাকৈয়ে
তোৰ পিতা নিষ্ঠুৰ আই, সি ৰাক্ষস। সিয়েই তোৰ সৰ্ব্বনাশ সাধন কৰিছে।
তাৰ কৰ্ম্মফল আই! তাৰেই মহাপাপত পুৰি মৰিছ তই! নাকাল্পিবি
বাহা! হায় ভগৱান! মোক এতিয়া এইদৰে শাস্তি বিধান কৰিছা!
একেলগে নামাৰি কাটি কাটি কলাখৰ ঢালিছা। উঃ! মই যে আব্দু সহিব
নোৱাৰোঁ প্ৰভু!” বঢ়া মক্ৰমক্ কৈ কান্দি অচেতন হৈ পৰে। মিনতী উঠি
বাপেকৰ চকুৰ পানী মচি দিয়ে।

“নাকাল্পিবা, তুমি নাকাল্পিবা দেৱ! বাবু, সেইবোৰ ক'লে যদি তুমি বেয়া
পোৱা তেন্তে আজিৰ পৰা নকওঁ। কিন্তু……মোক ক্ষমা কৰিছোঁ বুলি কোৱা।
আব্দু আজিৰ পৰা মোক এৰি নাযাওঁ বুলি শপথ খাব লাগিব। নহলে
নেৰিছোঁ। উঠা মোৰ প্ৰভু, নাকাল্পিবা!”

প্ৰণয়ৰ অভিলাষ জীৱনত অপূৰ্ণ বৈ যোৱা সতী মিনতীৰ সংজ্ঞাহীনা
আত্মাই জন্মদাতা পিতৃৰ লগতে প্ৰণয় খেলা খেলিব ধৰিছে। কিন্তু সম্পূৰ্ণ
কামগন্ধ ৰহিত। ই আছিল একেবাৰে মানসিক আব্দু আনুভূতিক ঝাঁড়া
প্ৰৱণতা। অভাগিনী দুহিতাৰ এনে বিলাই কি বৃদ্ধ জনকৰ সহ্য হয়? তেওঁ
যে মৃণাল-মিনতীৰ ইমান গাঢ় প্ৰেমৰ বৃদ্ধ নাপাইছিল।

তেৱেঁই যে এদিন সিহঁতৰ বিচ্ছেদৰ ক'লা স্বৰ্ণিকাখনি নিষ্ঠুৰ হাতেৰে টানি
ধৰিছিল! বঢ়াৰ মনত পৰে পৰাগৰ কথা, ৰূপহীৰ কথা; তাৰ পাছত আহে
অসহ্য অনুশোচনা, অন্তৰ দহন।

মৃণাল যোৱাৰ ন দিনৰ পাছত এদিন ৰাতি মিনতী বিছনাৰ পৰা পৰি মৰি
থাকিল। এই ন-টি দিন মিনতীয়ে কেৱল গোটেই বিশ্বময় স্বামীকেই দেখিলে।
স্বামীৰ লগতে কথা ক'লে, হাঁহিলে, কান্দিিলে; প্ৰেমাভিনয় কৰিলে। বিশ্বত
যেন স্বামীৰ বাহিৰে আন কাৰো অস্তিত্ব নাই॥ বিশাল নীলাকাশৰ বৃক্কত,
সেউজীয়া ধৰণীত মাত্ৰ দুটি আছে প্ৰেমিক-প্ৰেমিকা, মৃণাল আব্দু মিনতী।
মৃত, অপ্ৰতিহত, উচ্ছল প্ৰেমলীলা নিবন্তৰ চলিছে সিহঁত দুয়োটাৰ মাজত;
বিৰাম নাই, বিৰাতি নাই, দিন নাই, ৰাতি নাই; অনাহাৰ অনিদ্ৰাত পৰিশুদ্ধ

পৰিপূৰ্ণ প্ৰশ্নৰ অভিধান। তাৰ পাছত আছিল বিজয়া দশমীৰ পূজা। সেৱী প্ৰতিমা হেন মিনতীৰ নম্বৰ সেৱা খিনজৰ্জন দিয়া হ'ল।

মৃণাল মিনতী অগা-পিছা কৈ গ'ল। সিহঁতৰ নিম্নল প্ৰেমৰ সাক্ষী ব'ল
 তীৰ্ত্তজিৎ। বজ্জদম্ব মহাবীৰৰ দৰে তীৰ্ত্তজিৎ বাচি ব'ল। সবৰ পৰা উমি
 উমি থকা গিড়-মাড়ৰ জুই দুকুৰাৰ তাপ সি ভালকৈএ পঢ়ালে। অনেক
 দিনলৈ তীৰ্ত্তজিৎৰ মূৰত কোনেও আব্দ কথো শুনা নাই, হাঁহিতো দূৰৰ কথা।
 তাৰ চকুত লোভক নাই। লোভকৰ উৎসই শূকাই গৈছে। প্ৰাণত স্পন্দন
 নাই। প্ৰাণশক্তি তাৰ হেৰাই গৈছে। মাহীয়েক বিজুলীৰ বুকুৰ মৰমেৰে সি
 বন্ধিত হৈছিল। তাৰ অন্তৰৰ সকলোখিনি প্ৰজ্ঞা, মৰম, মেহ, প্ৰীতি, বিজুলী-
 কেই ঢালি দি সি ধন্য হৈছিল। সেই মাড়ম্বৰূপা বিজুলীৰ মূৰলৈ চাই সি
 যেন ক'লৈকো লবিব নোৱাৰে। বিজুলীৰ বুকুৰ মাজত মূৰ সদৃশাই সি
 কিমান কান্দিছিল! বিজুলীয়ে মূৰত হাত ফুৰাই তাৰ কিমান আব্দাৰ
 সহিছিল। তাৰ তপত চকুলোৰ চাপ বিজুলীৰ বুকুত এতিয়াও লাগি বৈ
 আছে। সি ভাবে কৰবালৈ গুচি যাব—দূৰ—সদূৰ—বহুদূৰলৈ! কিন্তু
 কৰুণাময়ী বিজুলীৰ বেদনা ভৰা মূৰখানি তাৰ আগত জিলিকি উঠে। সেই
 ব্যথিত মূৰেৰে বিজুলীয়ে যেন তাক কয়—“মই যে তোকেই বুকুত
 বান্ধি জীৱন কাটালোঁ বাছা! মোৰ যে আব্দ এই সংসাৰত তোৰ বাহিৰে
 কোনো আকৰ্ষণ নাই! তই অবিহনে মোৰ যে বাচি থকা অসম্ভৱ হব
 সোনাই!”

তীৰ্ত্তজিৎৰ হিয়া গভীৰ বেদনাৰে ভৰি উঠে। এই দৃশ্যনী মাহীয়েক
 বিজুলীক সি কোনোমতে এৰি যাব নোৱাৰে। বিজুলীক খেদি বিড়তিয়ে
 আব্দ দৃজনী বিয়া কৰাই তিনি চাৰি অৰা ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাপেক হৈছে।
 তাৰফালে বিজুলীয়ে কোনো দিনে কেৰাহিকৈএ চোৱা নাই। ওচৰৰ প্ৰাইমাৰী-
 খনতে কাম কৰি তাই তীৰ্ত্তজিতক মেট্ৰিকলৈকে পঢ়ালে। তাৰ পাছত বিখিনি
 সপিত আছিল তাকো তীৰ্ত্তজিতক বি. এ. পঢ়োৱাত শেষ কৰিছে। ওখ গছৰ
 পৰা খাঁহ পৰা লতাৰ দৰে তীৰ্ত্তজিৎ আছিল বিজুলীৰ আশা-ভৰসাৰ স্থল,
 জুৰণিৰ বস্ত্ৰ; আব্দ ঠাৰি হিগা ফলৰ দৰে বিজুলী আছিল তীৰ্ত্তজিৎৰ
 আশ্ৰয়ৰ স্থল; শান্তিৰ শীতলী কোলা। বিধাতাই যেন এই দুই
 হৃদয়প্ৰাণীক প্ৰাণৰ আকৰ্ষণেৰে নিবিড়তো নিবিড়তৰ কৰি ওচৰ চপাই
 দিছে।

তীৰ্ণজিতৰ মনত সদায় এটা কথা জীৱন্ত হৈ ভাহি আছে। বাপেক মৃণালক যেতিয়া হস্পিটালৰ পৰা উলিওৱা হ'ল; তেওঁৰ গাৰুৰ তলত এটুকুৰা ডাঠ কাগজত লিখা পোৱা হৈছিল। সেইখন এখন উইল বুলিবও পাৰি। তাত আছিল—

“বৰডেকা !

গোট্টেই জীৱন শান্তিৰ সন্ধানতে শেষ কৰিলোঁ। সংসাৰ, সমাজসেৱা, বাজনীতি, একোতে শান্তি নাপালোঁ।”

এই সকলোবোৰত কামনা জড়িত। পদগৌৰৱ, অৰ্থালাস আৰু সুখৰ কামনাই, সেৱাৰ শূদ্ৰতা ম্লান কৰি তোলে। নিষ্কাম কৰ্ম্ম আৰু নিষ্কল ভক্তিতেহে আত্মাৰ চৰম শান্তি হয়। মহাপুৰুষৰ পথেই আচল শান্তিৰ পথ আছিল। সেই পথেৰে গলেহে জন-কল্যাণ আৰু জীৱন মূৰ্ত্তি হয়। গতিকে মোৰ নামত যি অকণ সম্বল থাকে তাক সেই সং কৰ্ম্মতে লগাবা।

হীতি—

তোমাৰ মৰমৰ

এম্ এল্ এ

তীৰ্ণজিতক বাধা দিয়া সেই বঢ়া হুতা মানুহজনেই আছিল কোনোবা বৰডেকা। সম্ভৱ তেৱেই পিতাকৰ জীৱনত একমাত্ৰ নিৰ্ভৰযোগ্য বন্ধু আছিল। নাচে কাগজটুকুৰা উলিয়াই সেই মানুহ জনকে দিছিল। কিন্তু তেওঁ বাবে বাবে তীৰ্ণজিতক কাগজখন গুৰ্জি দিছিল। তীৰ্ণজিতে এবাৰমাত্ৰ সেই কাগজত চকুফুৰাই আকৌ ঘূৰাই দিছিল। তাৰ সেই কথাখিনি মনত সাঁচ বহুৱাই বৈ গ'ল। হঠাৎ আগদিনা বাতিয়েই মৃণালে নিজৰ অন্তিম সময়ৰ আগজাননী পাইছিল আৰু ভাবি চিন্তিয়ে সেই কেইটা আখৰ লিখি ৰাখিছিল। তীৰ্ণজিতে বাবে বাবে সেই শব্দবোৰৰ অৰ্থ বিচাৰি ধ্যানস্থ হৈ পৰে। তাৰ জীৱনত যেন সেই কথাৰ অৰ্থ অতি সহজ, অতি সৰল হৈ উঠে। সকলো কথা ঠোঁক শিকিবলৈ জীৱনৰ নাটনি। গতিকে সংঘাতপূৰ্ণ জীৱনৰ অভিজ্ঞতা ইঙ্গি মানি ল'ব পাৰিলে জীৱন-পথত বহুত আগবাঢ়িব পাৰি। মৃণালৰ জীৱনাদৰ্শ আৰু শান্তিৰ ইঙ্গি উপলব্ধি কৰিবলৈ আৰু অনুসৰণ কৰিবলৈ তীৰ্ণজিতে গভীৰ মনোনিবেশ কৰিলে।

বি. এ. ব. খবৰ ওজাল। . তীৰ্ণজিৎ বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সম্বোধিত স্থান অধিকাৰ

কৰি উত্তীৰ্ণ হৈছে। কাগজ পত্ৰে তাৰ ফটো আহিছে। তীৰ্ণজিতৰ মনত তাৰ কোনো প্ৰতিভা নাই। এম. এ. পাঠ্যৰ বাবে তাক চৰকাৰী বৃত্তি দিও মতা হ'ল। তীৰ্ণজিৎ এদিন হঠাতে ঘৰপৰা আঁতৰি পৰিল। বিজুলীয়ে তীৰ্ণজিতৰ মনৰ পিয়াহৰ বৃদ্ধি পাইছিল। সেই দেখি তাই বেদনাভ ভাগি নপৰিল। অসীম ধৈৰ্য্যেৰে কষ্টকৰ জীৱন-যাপন কৰি বিজুলীয়ে তীৰ্ণজিতৰ প্ৰত্যাবৰ্ত্তনৰ আশা বন্ধকৃত বাস্তৱ টিমিকি টিমিকি মাত্ৰ উজালি থাকিল।

পৃথিৱীক আঠোটা বৰাই খচকি গ'ল; আঠোটা মধুৰ বসন্তই পৰণ বঢ়ালে। পৃথিৱী কিছু বয়সস্থা হ'ল। গাওঁ ভূইৰ বন্ধুত বহুত কথাই পূৰ্বাণ সাজ গ্ৰহণ কৰিলে। লক্ষ্মীমতীৰ পৰা তিনি মাইল উত্তৰে পাগলাদিয়াৰ পশ্চিম পাৰে এখনি মনোৰম আশ্ৰম গঢ়ি উঠিছে। মৃণালৰ গচ্ছিত সম্পত্তিৰে আশ্ৰমৰ চাৰিও পাৰা মাটি আৰু ঘৰ দুৱাৰ সকলো কৰা হৈছে। আশ্ৰমৰ চৌহদত নাহৰ, আম, কঁঠাল আদি ঘনকৈ বৃদ্ধি দিয়া হৈছে। বহুদূৰ বিয়পি গছৰ তেজী সেউজীয়া চেহেৰাই আকাশৰ ৰূপকে বদলাই দিছে। আশ্ৰমলৈ সোমোৱা আধা মাইল দীঘল বাটটোৰ দুয়োকাষে দুশাবী বকুল গছ। গেটত লিখা আছে “মৃ-শান্তি আশ্ৰম”। মৃণালৰ ইন্সিত, মানৱকল্যাণৰ, আত্ম-বিচাৰৰ আত্ম-প্ৰশান্তিৰ ক্ষেত্ৰধাম। মৃণালৰ ঘৰত পোৱা ডায়েৰী বহীত এই আশ্ৰমৰ পৰিকল্পনা আছিল। জীৱনত অসমাপ্ত ৰৈ যোৱা এই কল্পিত আচীন ভবিষ্যতে উপযুক্ত উত্তৰাধিকাৰী সন্মোহ্য পুৰুষ এজনৰ হাতেৰে পূৰ্ণ প্ৰাপ্ত হৈ উঠিছিল।

দিশ বছৰীয়া সূত্ৰী তেজোন্মী পুৰুষ এজন সেই আশ্ৰমৰ অধিনায়ক। এই বিজ্ঞ সদাচাৰী সূকুমাৰ আন কোনো নহয়—মৃণালকুমাৰ জিতেন্দ্ৰিয় তীৰ্ণজিৎ হে। বিজুলী এই আশ্ৰমৰ মাতৃ স্বৰূপ।

তীৰ্ণজিতে কাশী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা দৰ্শনত এম. এ. ডিগ্ৰী লাভ কৰিছে। তাৰ পাণ্ডিত্য আৰু নিষ্ঠাৰ কথা কম দিনৰ ভিতৰতে চাৰিওফালে প্ৰচাৰ হ'ল। দলে দলে শান্তিকামী তপিত জনতা তীৰ্ণজিতাচাৰ্য্যৰ ওচৰ চাপিবলৈ ধৰিলে।

মিনতীৰ মৃত্যুৰ পাছত ডিব্ৰুগড় পোষ্ট অফিচৰ ‘পাচ কুকত’ খোৱা দহ হাজাৰ টকা তীৰ্ণজিতেই পালে। এই পইচাৰে আশ্ৰমৰ ভিতৰত এটা বিদ্যাগাৰ স্থাপন কৰা হ'ল। মিনতীৰ স্মৃতিৰ অৰ্থে তাৰ নাম—“মি-অমল্য বিদ্যাগাৰ”

কথা হ'ল। ইয়াত গীতা, বেদ, উপনিষদ, কোৰাণ, বাইবেল আদি বিভিন্ন ধৰ্ম্ম শাস্ত্ৰ আশ্ৰমবাসী ব্ৰহ্মচাৰীসকলক শিক্ষা দিয়া হয়। সকলো ধৰ্ম্মৰ, সকলো কৰ্মৰ ছাত্ৰৰ বাবে আশ্ৰমৰ দ্বাৰ মন্দিৰ থাকিল। নিৰ্দিষ্ট সময়ত অধ্যাপনা শেষ কৰি প্ৰাপ্তবয়স্ক ব্ৰহ্মচাৰীসকলক সংসাৰ কৰিবলৈ পঠাই দিয়া হয়।

আশ্ৰম-বাসৰ কালছোৱাত কৃষি, পশুপালন, সমাজ-সেৱাৰ কাম আৰু সেৱা-উপাসনা আদি সকলো বিধিবিহীন আঁচনিৰ মাজেদি ছাত্ৰসকল চলিব লাগে। কোমল বয়সৰ সকলৰ বাবে এখন “ৰাজ্য-শিক্ষাগাৰ” খুলি তাৰ পৰিচালনাৰ ভাৰ বিজুলীৰ ওপৰত দিয়া হ'ল। এইদৰে সত্য আৰু সং আদৰ্শৰ ওপৰত সুপ্ৰতিষ্ঠিত এখন স্বৰ্গাঙ্গসুন্দৰ শান্ত আশ্ৰম গঢ়ি উঠিল। তীৰ্ত্তজিতে আশ্ৰমখনৰ নামত আৰু এটা আখৰ “মি”—বোছকৈ সন্মাই দি “মৃ—মি শান্তি আশ্ৰম” নাম ৰাখিলে। ‘মৃয়ে’ মৃগাল আৰু ‘মি’য়ে মিনতীৰ নামৰ সলনি ৰহি সিবিলাকৰ স্মৃতি বন্ধা কৰিছিল।

আশ্ৰমৰ কাম পূৰ্ণপ্ৰাপ্ত নৌ হওঁতেই বৰডেকা ঢুকাল। সি প্ৰায়ে আহি চকু পানী টুকি তীৰ্ত্তজিতক কাকূতি কৰিছিল।

“তই মোৰ এম. এল. এ. ৰ নামটো ৰাখিবি বাপু! সি মোৰ ভাইজকৈও অতি আপোন আছিল।”

মৃগালৰ জীৱনৰ বহু কথাই তীৰ্ত্তজিতে বৰডেকাৰ পৰা জানিছিল। এই সন্মায় পিতৃ-বন্ধুজনৰ প্ৰতি তীৰ্ত্তজিত সদায় কৃতজ্ঞ আছিল। মৃত্যুৰ পাছত বৰডেকাৰ নামত এখন ফলৰ বাগান খোলা হ'ল।

মৃগাল সেই অঞ্চলত ইমান প্ৰিয় আছিল যে তীৰ্ত্তজিতে দিয়া নামলৈ মন নকৰি মানুহে এম. এল. এ. ৰ আশ্ৰম হে বুলিছিল। এই নাম পাহৰিবলৈ লক্ষ্মীমতীৰ জনতাৰ কেইবা মৃগো লাগিছিল।

সি যি নহওক তীৰ্ত্তজিতে পিতাকৰ কৰ্ম্ম পদ্ধতিৰে অনুপ্ৰাণিত হৈ আশ্ৰমতে থাকি এটা সবল সূক্ষ্ম জাতি আৰু দেশ গঠনৰ কামত ব্যাপ্ত হ'ল। ভেঙৰ কথাও, কামত, আচৰণত সকলোতে ফুটি উঠিল এটা সৰ্ব্ব ধৰ্ম্ম সমন্বয়ৰ মোহিনী সূৰ। মৃমূৰ্দ জনতাৰ মাজত সময়ে সময়ে গৈ দীঘলীয়া সাবুৰা ভাষণৰদ্বাৰা ভেঙে উজ্জ্বল আদৰ্শ প্ৰচাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। কৌমাৰ্য্য ব্ৰতাবলম্বী, তীক্ষ্ণ মেধা, বিচক্ষণ নীতিজ্ঞ, ওজস্বী বক্তা তীৰ্ত্তজিতাচাৰ্য্যৰ মূখত নতুন গোহৰ সন্ধান পাই সমাজ ধন্য হ'ল। মানৱ প্ৰেমই ভগৱৎ প্ৰেম; জন সেৱাই জৈবৰ সেৱা; প্ৰেমে সূৰ, প্ৰেমে শান্তি, প্ৰেমে বিশ্ব জয় কৰে। ভগৱৎ

প্ৰেমীয়েহে মানুহক ভালপাব পাৰে। প্ৰেমানুভূতি নহলে মানুহ অহিংস হ'ব নোৱাৰে।

বিশ্বপ্ৰেমৰ বাণী শুনাই খুঁটি কঢ়িয়া ধৰ্মাচাৰ্য্যৰ মনত কোঁড়িয়াবা প্ৰশ্ন হয় —“মোৰ মনত বিশ্বপ্ৰেমৰ বীজ সেই জনক-জননীয়ে সিঁচি থোৱা নাছিলনে?” মিনতীৰ লগত পোৱা ডায়েৰীখনত হাজাৰ বাৰ লিখা আছিল “প্ৰেমৰ বিনাশ নাই। প্ৰেম যবনজয়ী।” উম্মাদিনী অৱস্থাতো অভাগিনী মিনতীয়ে সেই কথাকেই চিঞৰি চিঞৰি কৈছিল। সেই চিন্তা, সেই ভাৱা মনত লৈয়ে তাইৰ দৃশ্যময় জীৱন-জীলাৰ অৱসান হৈছিল। তীব্ৰজিহ্বে ভাবে, ভাবি ভূঁপ্তি পায়— যে সেই নিৰ্ম্মল প্ৰেমৰ প্ৰভাবেই তাক এই বিশ্বপ্ৰেমৰ ৰাজ আলিলৈ টানি আনিছে। ই একেধাৰে খুবুপ কথা। প্ৰেমৰ বিনাশ নাই। প্ৰেমত সন্নিৱিষ্ট হ'ব। প্ৰেমে মৰি মৰি পজালি মেলে।

দুজনা ভাৰ্য্যা বিদ্যমানা সত্ত্বেও বিদিনা বিড় ভাঙবে ভবনী কামনাৰ পত্নী-
ৰূপে ধৰিলে আনিলে, মানুহে কৈছিল—ইয়াৰ মৰণকালত ইমান হুতাছ ভাল
হোৱা নাই। আন এদলে অৱশ্যে ভেটিয়াও ক'লে—“বোণ্য ভোগ্যা বসুন্ধৰাঃ।
তাৰ শক্তিয়ে-সামৰ্থ্যই আটিছে দেখিছে আনিছে।”

ঈশ্বৰে যি কৰে মঙ্গলকে কৰে। বাকী দুগৰাকী ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাকে
সেইদিন ধৰি বিভূতিৰ খবৰ একেবাৰেই নকৰা হ'ল। সিহঁতে কামৰূপ বৃদ্ধৰ
অটপালি দেখি আলেঙে আলেঙে হাঁহিছিল; ঠাট্টা কৰিছিল। বৃদ্ধন ল'ৰা-
ছোৱালীৰোৰৰ চকুতো অন্ততঃ এই ঘটনা বৰ আগচু যেন লাগিল। সিবিলাকেও
বিভূতিৰ নামকে প্ৰায় নুশুনো হৈ আহিছিল।

কামনা দৰ্শীয়াধৰৰ ছোৱালী হ'লেও এইদৰে এজন অক্ষম বৃদ্ধৰ হাতত
নিজৰ জীৱন-বোৱনক অপমানিত আৰু বঞ্চিত কৰিবলগা হোৱাত কদুখা হৈ
উঠিল। ভাই আছিল ককালৈকহঁতৰ চকুৰ কুটা দাঁতৰ শুল। কাৰণ কামনা
সিহঁতৰ মাহীমাকৰ ছোৱালী। বিভূতিৰ পৰা প্ৰচুৰ অৰ্থপ্ৰাপ্তিৰ সম্ভাৱনাই
অকস্মাৎ, নিঃস্ব, হিংসুক ককালৈক বোৱেকহঁতৰ প্ৰাণত এইদৰে ভবনী-বথৰ
ভুজা বঢ়াই তুলিছিল। কামনাই অশেষ কান্দি কাটিও এই দুৰ্ভাগ্যৰ হাত
সাৰিব নোৱাৰিলে। এদিন সচাকৈয়ে এই পিঙ-মাড়ুহীনা অসহাৱা বদৰতীৰ
সকলো ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধে কামাত্মৰ বিভূতি পতিবৰূপে থিয় হ'ল।

সেইদিনা নিশা স্বৰ্গ, মৰ্ত্য, অগ্নি, বৰুণ সকলোকে সাক্ষী কৰি কামনাই
বিভূতিৰ ভৰিত পৰি চুলি ছিঙি কাকূতি কৰিলে। গোসানীৰ আগত বলি
দিবলৈ অনা মদুৰ্দু হাগলীৰ কাতৰ ক্লন্দন কি বক্ত-পাগল কাপালিকৰ কাণত
সোমায়? অৱশেষত প্ৰাণৰ শক্তিয়ে ধৰ্ম্মজিও কামনাই বিভূতিৰ কবলৰ পৰা
নিজক বচা কৰিব নোৱাৰিলে। কামনা বিভূতিৰ হাতত চৰম অপমানিতা
হ'ল। সেইদিন ধৰি কামনা বিদ্ৰোহিনী। ভাই বিদ্ৰোহৰ দাবানল বৃদ্ধত
লুহুৰুহাই কাম চলাই থাকিলে ধৰিলে। কামনাৰ উপবৃদ্ধা সূহাগৰ উৎকণ্ঠকে
পাই বৃদ্ধইয়ো নিজক কৃতার্থ মানিলে।

কামনাৰ দাসতা জুইত বৃদ্ধৰ শৰীৰ দিনে দিনে পুৰি এঙাব হৈ থাকিলে

ধৰিলে। তথাপি কামনাৰ পিৰাহ নুগুচে। কুখিতা, ভুকাভুবা, ভেজাশ্ৰী
 তৰুণীৰ ওচৰত অসমৰ্থ দৃষ্টিৰ বৃদ্ধ পৰম ভীত, সঙ্কুচিত হবলৈ ধৰিলে।
 লপাৰ আগত নাৰিকলৰ দৰে বিভূতিয়ে কামনাক গ্ৰহণো কৰিব নোৱাৰে আৰু
 এৰিবও নোৱাৰে। কামান্ধ নৰাকৃতিৰ এনে হীন অৱস্থা দেখি কামনাই শ্লেষ-
 পূৰ্ণ হাঁহি মাৰে আৰু অৱজ্ঞাৰে বাগৰ সলাই শোৱে। সেই শ্লেষে বৃদ্ধৰ
 পদবাস্তাক কঠোৰভাৱে আঘাত কৰে।

কাহে ক'ফে, বুকুৰ বিবে আজি কেবাদিন ধৰি বাঁৰ বিভূতি গম্যাগামী হৈ
 পৰিছে। ঘৰৰ কোনোৱে তাৰ খবৰ নকৰে। কোঁতলাৰা মাত্ৰ কামনাই এটোপা
 গৰম পানী নাইবা ঔষধৰ প্ৰলেপ দিবলৈ বিভূতিৰ ওচৰত হাজিৰ হয়। মাজে
 মাজে তাৰ ফাৰ্মেচীত কাম কৰা কোম্পাউণ্ডাৰ বিলাস আহি চাই যায়; ইটো
 সিটো ব্যৱস্থা দি যায়। আপদত এই ডেকাজনৰপৰা সেইখিনি সহানুভূতি পাই
 বৃদ্ধাৰ্থ খুঁচি হয়।

দিন যায়। বিভূতিৰ চাকিৰ ভেল ফুৰাই আছে। তিনি চাৰি গৰাকী
 কৈশীয়েক, সোডৰ ওঠৰটা ল'ৰা-ছোৱালী, ধনে ধানে কোঁতলাও অটুট। তথাপি
 তাৰ প্ৰাণত আজি শান্তি নাই। তাৰ মৰণকালত এইবোৰৰ একোকেই যেন তাক
 আজি ফিৰি নাচায়। সকলোকে এৰি অন্ততঃ তাৰ সুৱাগী তৰুণী ভাৰ্য্যা
 কামনাৰ পৰাও যদি সি এঘাৰ মৰমৰ মাত, এটি চেনেহৰ পৰশ পালেহেঁতেন।
 কামনায়ে তাক কে'বাহিকৈএ চাবলৈ টান পায়। গোটেই নিশা সি অকলে সেই
 সব কোঠাটোতে কে'কাই কে'কাই পৰি থাকে। তাৰ সমস্ত শৰীৰ কণ্টকিত হৈ
 উঠে। মনটোও হৈ উঠে বিদ্রোহী। কিন্তু সি কৰিব কি? সি যে মহামানী
 দূৰ্বোধনৰ দৰে উৰু ভঙ্গ হৈ পৰি গৈছে। তাৰ যে বুকুৰ বস্ত্ৰপান কৰিবলৈ
 কোনোবা ভীমে অপেক্ষা কৰি আছে। তাৰ অৱচেতন মনত কোঁতলাৰা খেল
 যায়—তাৰ পাপ-পঙ্কিল জীৱনত সি যেন বহু নাৰী-নিৰ্যাণন কৰিছে। তাৰে
 বিষময় পৰিণতি সি যেন ভোগ কৰিব লাগিব।

চাওঁতে চাওঁতে পদা ডেৰমাহ বিভূতি পঞ্চমগ্ন বৃদ্ধ গৰুৰ দৰে এটা
 কোঠালিতে পৰি থাকিল। তাৰ মৃত্যুও নহয়; বোগো নাহাৰে। বস্ত্ৰপাণ্ড,
 আৰুপত সি কোঁতলাৰা আনকেই কৰ্মমৰাই উঠে। কিন্তু ক'কাল ভঙা বাফক
 ছাগলীয়েও নডৰে। সেইদিনা গোটেই দিনটো কামনাইও বিভূতিৰ ওচৰত
 অহা নাই। সন্ধ্যা সব ছোৱালী এজনীৰ দ্বাৰাহে বেয়াৰীৰ কোঠাত ঢাকি
 অলোৱা হ'ল। বৃদ্ধ শ্বামীৰ সৰ্ব শৰীৰ কণ্টকিত, অজ্ঞানত জড়িল উঠে।

বিভূতিৰ নিচেই ওচৰৰ কোঠাত কামনা থাকে। অথচ এই দীঘল দিনটোত তাই এটা ভুমুকিও নামাবিলে। এই অৱজ্ঞা সি পাতি হৈ পল্লীৰ পৰা কেনেকৈ সহিব পাৰে ?

জ্যেষ্ঠমহীয়া দিন। দিনৰ উত্তাপৰ পাছত গোটেই আকাশ মেঘে আন্দোলাই আনিছে। কৃষ্ণা চতুৰ্দ্দশী তিথি। বাতিটো বৰ গহীন হৈ পৰিছে। বিভূতিৰ কাণত পৰে তাৰ ওচৰৰ কোঠাত কাবোৰৰ ফুঢ়ফুঢ়ায়া কথা। শুশু হৈ সি শূনে। আকৌ তাৰ কাণত পৰে কোনোবাই ঘেন বৰকৈ ফোঁপাইছে। ঘন ঘন উশাহ লৈছে।

বৃদ্ধৰ গাত হাতীৰ বল আছে। তাৰ শব্দক টকোনৰ দৰে ভৰি দূটোত অস্থিৰভাৱে ভৰ দি দি সেইফালে আগবাঢ়ি যায়। তেতিয়া দূৰৰ ঘৰবোৰত মাক আবু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰে কিবা কোঢ়াল কৰি আছে। বিভূতিয়ে সাধাৰণভাৱে জপাই থোৱা কামনাৰ বৃদ্ধৰ দৰ্জাত ধৰি থিয় হয়। ঈশং বৃদ্ধ দূৰাৰৰ ফাকৈদি সামান্যভাৱে জ্বলি থকা লেম্পৰ পোহৰত সি দেখে কাবোৰৰ বৃদ্ধল মূৰ্ত্তি, শায়িত ; আবেগ বঞ্চিত। তাৰ ভৰিত ক'পনি উঠে। বাহুত গৰম তেজে পিৰ্পিৰাই যায়। হাতেৰে কিবা এডাল বিচাৰি সি ওচৰ চাপি যায়। সি দেখে, ভালকৈএ দেখে—ডেকা কোম্পাউণ্ডাৰ বিলাসৰ প্ৰগল্গ-বিলাসত কামনা, অপৰিসীম তৃপ্তিত অভিভূতা, তন্দ্রাতুৰা হৈ আছে। শৰীৰৰ শেষ শক্তিকক্ষ আহ্বান জনাই বিভূতিয়ে কামনাৰ মূৰত মাৰ মাৰি দিয়ে। সি কব নোৱাৰে, সেই আঘাত কামনাৰ মূৰত কিমান জোৰেৰে লাগিল। লগে লগে বৃদ্ধ নিজেই জ্বৰ-ঘমাৰ দৰে ঘামি গৈ বহি পৰিল।

যেতিয়া ফণাহতা ফণিনীৰদৰে কামনাই ফোঁপাই উঠি বিভূতিৰ গালৈ চোঁচা ল'লে আবু হিংস্ৰ চকু দুটা পকাই তাৰ ভূপতিত, কাম্পিত শৰীৰৰ ওপৰত ভৰি ডাঙিলে—তাৰ পাছৰ ঘটনা বৃদ্ধৰলৈ বৃদ্ধৰ আবু জ্ঞান নাথাকিল। প্ৰতিশোধৰ তৃপ্তিৰে এই সংজ্ঞাহীন স্বামীক পদাহত কৰি কামনা বিলাসৰ লগত বাহিৰ হৈ গ'ল। এটিবাৰো এই ভুলদৃষ্টিত হতভাগাৰ প্ৰতি কটাক্ষ কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন তাই নেকিছিল।

তেতিয়া আকাশত গৰু গৰু কৰি দেউতাই প্ৰকৃতিৰ বৃদ্ধৰ নীৰৱতা ভঙ্গ কৰি আছে। এছাতি চেঁচা বতাহ সোঁ সোঁ কৈ গতি কৰি আন্ধাৰৰ মাজত থিয় হৈ থকা গছবোৰৰ পাতত সিৰ্ সিৰ্ কৰে এটা শব্দ তুলিছে। বাতি বোঁহি নহ'লেও বাহিৰত কোনো জনপ্ৰাণী নাই। সকলোৰে নিজৰ নিজৰ আশ্ৰয়স্থলত

উপস্থিত হৈছে।

বহুপৰ অজ্ঞান, অচেতন হৈ পৰি থাকি বিভূতি আকৌ সংজ্ঞা লাভ কৰিলে। সমুদ্রত সেই তিমিকি তিমিকি পোহৰত শূন্য কোঠাটোৱে মাত্ৰ তাক পৰিহাস কৰি আছে। তাৰ সকলো ঘটনা মনত পৰিল। এই লাঞ্ছিত মৃত্যু দেখুৱাই সি আৰু সেইখন ঘৰত থাকিব নোৱাৰে। ক'কাল ভঙা কুকুৰে লৰাৰ ভয়ত ঘৰি পৰি পলোৱাৰ দৰে বিভূতি চুচ'ৰি বাগৰি বাহিৰ হৈ পথাৰ ওলাল। ভোঁতুৱাও ঘৰৰ কোনোৱে তাক লক্ষ্য কৰা নাই।

বৰ বহল পথাৰ। আন্ধাৰত কাকো ক'তো নেনেখি, যেন বিৰাট আকাৰ ক'লা বাহুটোৱে হা...কৰি গ্ৰাস কৰি থৈছে। বহুবোলাৰ মূৰকত এটি চিকিমিকি পোহৰ। আন্ধাৰত খপ্‌জপাই ফুৰা দন্দ-শাগুস্ত বিভূতি বঢ়াৰ ভৰি অকণ আগবাঢ়ে। তাৰ মৰ-আঁউসীয়া অন্ধকাৰ জীৱনত আজি এচেৰেঙা বিজুলীৰ আৱশ্যক হৈছে।

“কোন অ' এইটো? ক'লৈ যাব এই নিশা?”

আন্ধাৰত গৰু বিচাৰি ফুৰা দৃজন মানুহে বিভূতিক দেখি ভয় খাই সোধে।

“আ—আ—আশ্ৰম কোনফালে?”

জোৰকৈ উগাহ টানি টানি বঢ়াই সেহাই উঠে।

“ক'ৰ আশ্ৰম? এম. এল. এ.ৰ আশ্ৰম নেকি? সোৱা; এতিয়াও বহুত দূৰ আছে। গৈ থাকা।” মানুহজন কেনিবা আঁতৰি গঢ়িচি যাব। সমুদ্রত ভীষণ কাণী বঢ়াৰ শব্দশান। কিজানিবা ভূতেই ছলনা কৰি ওলাইছে! সিহঁতে গৰুৰ আশা এৰি পলাবলৈ ধৰে।

টপ্ টপ্ কৰে দুই চাৰিটা বৰষুণৰ কণা পৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। আৰম্ভণি চায়ে বজা যাব দীৰ্ঘকাল ব্যাপি ডাঙৰ বৃষ্টি হ'ব। আকাশত বিজুলী চমকনিও খৰ হৈ আহিল। গৰু-গৰু গিৰিম্ শব্দত ঘনে বুকু কঁপি উঠে। ক'তো এটিও জনপ্ৰাণী নাই। মাত্ৰ এই মৰ্মাহত মৃদুৰ্দ্ৰ বৃদ্ধ পৰি থৰি বগুৱা বাই আগবাঢ়ি থাকিল। এই মহা শব্দশানৰ বাটেদিয়ে এদিন কাল-নিশা ম'ণালে বাট বুলিছিল। আকাশত নিৰ্গাভৰে অট্টহাস্য কৰি কয়—“ক'লৈ পলাৰি? এইৰে ভোৰ বিচাৰ আদালত। আমাৰ সম্বন্ধাণী কাল-হাত কোনেও এৰাব নোৱাৰে।”

কিছুপৰ পাছতে গিৰ্ গিৰ্ কৰে বৰষুণ ঢালি দিলে। চাৰিওফালে পল্লী। ওলৈ ওপৰে পানী। অজ্ঞান বিহুসপ্ৰাণ হৈয়ো বিভূতিয়ে সৰীসৃপসকলে

অক্লান্তকণ্ঠ বুকুৰে চুচীৰ বাৰুকৈ ধৰিলে। সন্মানভো নিৰ্ভীৰ সাধনা নহ'ল। আজি যেন বিভূতি-বধৰ হে মহা আয়োজন হৈছে। চপৰা চপৰে চেঁচা শিলৰোৰ নিষ্ঠুৰ হাতেৰে বিভূতিৰ পিঠিত দলিয়াবলৈ ধৰিলে নিৰ্ভীৰে। পিঠি মূৰ ফাটি বৃদ্ধৰ জৰী জৰী যেন শৰীৰৰ পৰাও ভেজ বৰলৈ ধৰিলে। নিৰ্ভীৰে অলক্ষিতে আকৌ হাঁহি উঠিল।

“এদিন মৃগালৰ চকুৰ পানী বৰষুণৰ পানীৰ লগত মিহলি হৈছিল। আজি তোৰ শেষ বিস্মৰকও সেই বৰষুণৰ পানীত মিলাই দিয়া হব। চকুৰ পানীৰ সলনি ভেজ দিব লাগিব।”

সচাকৈয়ে বিভূতিৰ কল্মৰ চৰিত্ৰেৰে বহুজনৰ জীৱন দগ্ধ কৰা হৈছে। বহু নাৰীৰ তপত চকুপানীৰে তাৰ জীৱন অভিষপ্ত হৈ আছে। প্ৰাণৰ একেধাৰে শেষ শান্তিখনি দি সি এবাৰ ওপৰ মুখ কৰি চায়। ভয় লগা বিজুলী চমকলিত তাৰ চকু অন্ধ হৈ যায়। তাৰ মনত পৰে বিজুলীলৈ। সংসাৰ ত্যাগিনী, আশ্ৰম-বাসিনী, পুত্ৰ চৰিত্ৰা বিজুলী তাৰ মানত আজি দেৱী। সেই দেৱীক সি শেষবাৰ চাই বাবলৈ আকুল হৈ উঠে। সি যেন সেই সাধনী ৰমণীৰ আশীৰ্বাদ মূৰত লৈহে প্ৰাণ ত্যাগ কৰিব। কিন্তু বিধাতাৰ কি ইচ্ছা অপূৰ্ণ ! তাক কোনে জানে ?

পাছদিনা আশ্ৰমৰ ছাত্ৰই গেটৰমুখত পৰি থকা এটা বৃদ্ধৰ মৰা শ দেখি গৈ তীৱ্ৰজিতক খবৰ দিলে। বাতিৰ শিল-ধুমুহাত সম্ভৱ কোনো আশ্ৰমলৈ অহা অতিথিৰ এই দশা। তীৱ্ৰজিৎ উধাতু খাই লৰি আহিল। পাছে পাছে আহিল বিজুলী। গাত মাত্ৰ এখন জীৰ্ণ বস্ত্ৰ ; শিলৰ খন্দাত কঁত-বিকঁত শৰীৰ ! হিম চেঁচা পৰি বৃদ্ধ বিভূতি উৰুৰি হৈ পৰি আছে। কোঁতলাও তাৰ প্ৰাণবায়ু বাজ হৈ যোৱা নাই।

“শুদ্ধৱত, বজ্ৰজিৎ, সেই বৃদ্ধাক আশ্ৰমলৈ ল বেগতে। জুই ধৰি সেক দে ভালকৈ।”

গুৰুজনৰ আদেশমতে ছাত্ৰসকল সেৱাৰ কামত লাগি গ'ল। তীৱ্ৰজিৎ আৰু বিজুলীয়ে সন্তৰ্পণে সেইফালে লক্ষ্য কৰি থাকিল। এবাৰ বৃদ্ধাই অকণ গা লবালে। শুনো নুশুনো অতি ক্ষীণ মাতেৰে সেহাই ক'লে—“পা-নী।”

বিজুলীৰ ইঙ্গিতমতে এজনে পানী আনিলে। বিজুলীয়ে পানীৰ পাত্ৰ লৈ বৃদ্ধৰ মুখত অকণ ঢালি দিলে। মাত্ৰ এটোকা। ওৰে বাতি শিল বৰষুণত ঠেৰেঙা লাগিও বিভূতিৰ এই পিপাসা দূৰ নহ'ল। তাৰ দগ্ধপ্ৰাণে বিজুলীয়ে

দিন্না পানীটোকা খাইছে শান্তি পালে। এটা মৃদুভাৱে বিজুলীৰ কলৈ
চকু পিৰিকাই সি মহানিন্দা গ'ল।

“বৰ আসক্ত জীৱ। কিজানি গতি হ'ব পায়।” বিজুলীদেৱীয়ে লাহেকৈ
কপালৰ সেপদৰূপে মচি পেলালে।

“একেবাৰে শেষ হৈ গৈছে। মৃতকক শ্মশানলৈ লৈ যাহ'ক।” গদৰুজনে
শিষ্যসকলক আন্তা কৰিলে। কিছৰ বেলিৰ পাছত বিভূতিৰ শৰীৰ চিত্তাশ্লিষ্ট
ডম্বৰীভূত হৈ গ'ল। “মৃ—মি শান্তি আশ্রম”লৈ আহি তাৰ শৰীৰে গতি
পালে।

পথাৰত কাম কৰি থকা কোনো ব্ৰহ্মচাৰী ছাত্ৰই দীঘল বাগ টানি বৰগীত
গাইছে—

পৰ তিৰী পৰ ধনৰ আশাই
সদাই আকুল ভৈল।
তুমি মহাধন তোমাক নৈসেৰি
জনম বিফল কৈল ॥
মোকে দেখিও না কেনে
ওহে জগন্নাথ, মই বৰ পাপৰ পাপী ॥

ধ্যায়তো বিবরান্ পদংসঃ সঙ্গন্তেব্দপজ্জায়তে ।

সঙ্গাৎ সজ্জায়তে কামঃ কামাৎ ক্ৰোধোহ্ভিজ্জায়তে ॥ ৬২ ॥

ক্ৰোধাশ্চৰ্ব্বতি সন্মোহঃ সন্মোহাৎ স্মৃতি বিপ্রমঃ ।

স্মৃতিপ্রত্যাশাদ্ বুদ্ধিনাশো বুদ্ধি নাশাৎ প্রণশ্যতি ॥ ৬৩ ॥

নিস্তব্ধ হৈ শূন্য থকা ছাদ্ৰমণ্ডলীক লক্ষ্য কৰি তীৱ্ৰজিহ্বেতৈ কৈ যাবলৈ ধৰে । কাষত বিজ্জুলীয়ে নিবিষ্টচিন্তে সকলো শূন্য থাকে ।

“বিষয় চিন্তাকাৰী লোকৰ সেই বিষয়ত আসক্তি জন্মে ; পাছত আশঙ্কিত পৰা কামনা আৰু কামনাৰ পৰা ক্ৰোধ ওপজে ।”

“কিন্তু গুৰুদেৱ ! কামনাৰ পৰা ক্ৰোধ কেনেকৈ সৃষ্টি হয় ?” এজন শিষ্যই থিয় হৈ প্ৰশ্ন কৰে ।

“হয় বাছা ! কামী ব্যক্তিৰ ক্ৰোধ অনিবাৰ্য্য । কিয়নো কামনাৰ কোনো কালে নিবৃত্তি নাই । কামনা কোঁতয়াও পৰিতৃপ্ত হ'ব নোৱাৰে । এই অপৰিতৃপ্ত কামনাই শেষত ক্ৰোধ উৎপন্ন কৰে ।”

“জ্ঞান বৎসসকল ! সেই ক্ৰোধৰ পৰা মূঢ়তা ওপজে, মূঢ়তাৰ পৰা ভ্ৰান্তি জন্মে, আৰু ভ্ৰান্তিৰ পৰা জ্ঞানৰ নাশ হয় । এই জ্ঞান যি ব্যক্তিয়ে হেৰুৱায় সি বাচি থকা নথকা একে । তাৰ জীৱন মৃত্যুৰ তুল্য ।”

প্ৰতি শব্দৰ অৰ্থলৈ মন কৰি ছাদ্ৰসকল নিমাত হৈ থাকে । সিহঁতৰ তব্ধ মনৰ কোমল জ্ঞানেৰে সংসাৰৰ এই নিগঢ় তন্তুবাশি ভালকৈ উপলব্ধি কৰা টান হৈ পৰে । অভিজ্ঞতাৰ পকা ছাপ পৰা বিজ্জুলীৰ অন্তৰত এইবোৰ কথা বৰকৈ লাগে । কামনা বাসনাৰ জুইত জাঁপ দি পৰি মৰা বহুতো হতভাগ্য সংসাৰীৰ জীৱন চকুৰ আগত ভাহি উঠে । হায় ! ভগৱানে কি অমৃতোপম বাণী এই গীতাৰ মাজেদি শুনাই গৈছে । বিজ্জুলী একেবাৰে তদ্গত-প্ৰাণা হৈ থাকে । এনেতে শূদ্ধবৃত্তে প্ৰশ্ন কৰে—

“গুৰুদেৱ ! আগতে সিদিনা ৫৫ নং শ্লোকত যে কৈছিল—আত্মাৰ দ্বাৰাই আত্মা সন্তুষ্ট হোৱা কথা, মই ভালকৈ নুবুজিলোঁ । দয়া কৰি সংশয় ছেদ কৰক ।”

অ' ! ভগৱানে হৃদযন্ত্ৰ ব্যক্তিৰ লক্ষণ কি তাৰ উদ্ভৱত অস্বাভাৱিক বৈছে—
প্ৰজ্ঞাতি যদা কামান্ সম্বন্ধি পাৰ্থ ! মনোগতান্ ।

আত্মন্যোবাত্মনা তুচ্চঃ হৃদযন্ত্ৰমুদোচ্যতে ॥ ৫৫ ॥

“হে পাৰ্থ ! যেতিয়া মানুহে মনত উন্নত হোৱা সকলো কামনা ত্যাগ কৰে
আৰু আত্মাৰ দ্বাৰাই আত্মাতে সম্ভৱিষ্টি লাভ কৰে তেতিয়া তেওঁক হৃদযন্ত্ৰ
বোলা হয় ।

ইয়াত আত্মাৰ দ্বাৰা আত্মাক সম্ভৱিষ্টি কৰা অৰ্থে ইয়াকে বুজাইছে যে—
আত্মাৰ আনন্দ, আত্মাৰ ভিতৰতে উৎপন্ন হব লাগিব ; বাহিৰৰ কোনো বস্তুৰ
লগত সেই আনন্দৰ সম্বন্ধ থাকিব নোৱাৰিব । কাৰণ বাহিৰা বস্তুত আশ্ৰয়
কৰি হোৱা আনন্দ, সূৰ্য-সূৰ্য প্ৰদানকাৰী ; অস্থায়ী । এই কথা সদায় মনত
ৰাখিব লাগে যে বাহিৰৰ পৰা পোৱা আনন্দ প্ৰকৃত নহয় ; সি এটা মোহ
মায়হে ।”

“গুৰুদেৱ ! বাহিৰা বস্তুক আশ্ৰয় কৰা আনন্দ কিয় প্ৰকৃত নহয় ? ই
কিয় মোহমায়—ভালকৈ বুজাই কওক ।”

“ধৰা পৰমাত্ম খাই বৰ আনন্দ পোৱা গ'ল । পৰমাত্ম শেষ হৈ হজম হৈ গলে
সেই আনন্দটো থাকিবনে ? পেটত ভোক লাগিলে আকৌ পৰমাত্ম খোৱাৰ লোভ
নালাগিবনে ? এই যে তৃপ্তিৰ কামনা, তাৰ শেষ ক'ত বাৰু ? গতিকে তোমাৰ মনৰ
আনন্দ কেনেকৈ ৰক্ষা হব ? কিন্তু মনৰ ভিতৰতে যদি সেই লোভলক্ষণ জন্ম কৰি
নেখায়ো সম্ভৱিষ্টি থাকিবৰ চেষ্টা কৰা যায় তেন্তে কামনাকাৰীজনতকৈ কামনা-
ত্যাগীজনে আত্মাৰ ভিতৰতে সূৰ্য আৰু আনন্দলাভ কৰিব পাৰিব । বাহিৰা
বস্তুৰ অপেক্ষা নাৰাখা আত্মাৰ স্বভাৱস্বৰূপ আনন্দই প্ৰকৃত আনন্দ বা সূৰ্য ।”

আটোৱে বুজাব ভাও কৰি মূৰ ঢুপিয়ায় । বিজুলী তেনেই বসত মজি
আছে । তাৰ পাছতে সকলোৱে থিয় হৈ স্তোত্ৰ গাবলৈ ধৰিলে । সিদিনাৰ
প্ৰাতঃ অধ্যাপনা শেষ কৰি তীৰ্থজীতে শিষ্যসকলক নিজৰ নিজৰ কামৰ দায়িত্ব
কাৰ্য্যসূচীমতে পালন কৰিবলৈ সোঁৱৰাই দিলে । মৃগালৰ জন্মোৎসৱ ভিথি,
মহা সন্মাবোহেৰে সেইবাৰ আশ্ৰমত পালন কৰিবলৈ ব্যৱস্থা হৈছে ।

নানা ঠাইৰ পৰা নানাধৰণৰ দান উপহাৰ আহিছে । কোনোৱে টকা,
কোনোৱে চাউল, আৰু কোনোৱেৰা দাইল, গাখীৰ, আটা, চেনি, পাণ-ভামোল
আদি উৎসৱলৈ বঢ়ালি পঠাইছে । বিভিন্ন গাওঁ নগৰৰপৰা আলহী অৰ্চিধি
আহি আশ্ৰম ভৰি পৰিছেহি । এইবাৰ তগৰক লৈ সগৰ নিজে আহি উৎসৱত

যোগ দিছেহি। সগৰে অন্যান্য বস্ত্ৰ বাহানিব উপৰিও নগদ তিনি হাজাৰ টকা আশ্ৰমলৈ আগ বঢ়াইছে। চিলংৰ পৰা পৰাগ সঙ্গদ্ধাতো সপৰিয়ালে আহিছে। ভেতিয়া ভবেশ ববুৱা আৰু ৰূপহী ইহলোকত নাই।

বেলি ওলোৱাৰ লগে লগেই আশ্ৰমৰ তিনি শ ছাত্ৰ দিহা দিহি কামত লাগি গ'ল। লক্ষ্মীমতীৰ পৰা বহুত মানুহ আহি ৰজা সজা, পাভ-পতুৱা ভোলা, আলহী ঘৰ নিৰ্মাণ আদি কামত লাগিল। নিমেষতে সুদৃশ্য ভোৰণে সৈতে বিৰাট সভামণ্ডপ তৈয়াৰ হ'ল। দিনৰ দুই বজাৰ পৰা তাত ধৰ্ম্মসভা বহিব।

ন' বজাৰ পৰা সাৰে দহ বজালৈ গোপিনী সৱাহ, সাৰে দহৰ পৰা বাৰলৈ ভকতৰ প্ৰসঙ্গ। বাৰ বজাৰ পাছত আলহী সংকাৰ আৰু দৰিদ্ৰ-নাৰায়ণ সেৱা তাৰ পাছতে ৰাজহুৱা ধৰ্ম্মসভা। সন্ধিয়া ওজাপালি। শ্ৰীবুদ্ধ অমিয়া কণ্ঠ বিদ্যাভূষণ সম্বৰ্জনবিদিত ওজা। ৰাতি ন' বজাৰ পৰা কলিকতীয়া মাদ্ৰা-পাৰ্টিৰ 'শ্ৰীৰাম-ৰাজ্য' নাট্যাভিনয় হৈ উৎসৱ অন্ত পৰিব।

গাঁও ভূই সকলোতে উৎসৱৰ কথা প্ৰচাৰ হৈছে। এম. এল. এ-ৰ ভিত্তি কোনে নোযোৱাকৈ পাৰে? কিছৰ বেলি হোৱাৰে পৰা নিছিগা খাবে জনতাৰ সোঁত ব'বলৈ ধৰিলে।

গোপিনীসকলৰ ফালে বিজুলী আৰু ভকতসকলৰ ফালে তীৱ্ৰজিৎ নিজে সকলো তত্ত্বাৱধানৰ ভাৰ ল'লে। গোটেই আশ্ৰম ভীষণ কৰ্ম তৎপৰ হৈ উঠিল। গোপিনী সৱাহ সুকলমে হৈ যোৱাৰ পাছত ভকতৰ নাম আৰম্ভ হ'ল। অসমৰ বিভিন্ন সত্ৰৰ পৰা অহা ভকতৰ মাজত হৰি-নামৰ মহাধ্বনি উঠিল। চাওঁতে চাওঁতে বাৰ বাজিল, ভকতে নামাপৰাধ ডাকিলে।

নামৰ পাছতে নিৰ্দ্দিষ্ট কৰি থোৱা ঠাইত দুফালে আলহী আৰু দৰিদ্ৰ-নাৰায়ণ বহি গ'ল। কেবা শও তৎপৰ বিলনীয়াই হাজাৰ হাজাৰ পাতত গাখীৰ, গুড়, কল, পৰমান দি গ'ল। তীৱ্ৰজিতে দৰিদ্ৰ-নাৰায়ণৰ মাজে মাজে তদাৰক লৈ ঘূৰিবলৈ ধৰিলে। এটা দীঘল জালমোনাৰ বাহুবলী শিষ্য এজনে দাঁড়িৰ পৰাকৈ নগদ টকা। তীৱ্ৰজিতে নিজ হাতেৰে সৰু ৰব সকলো অনিৰ্ম্মিত দুখীয়া আলহীক এটাকাকৈ দি দাবলৈ ধৰিলে। পেট ভৰাই এসাজ ভালকৈ খাবলৈ পাই আৰু এটাকাকৈ দান দক্ষিণা পাই সকলোৰে হিয়া উৰুৱিয়াই আশীৰ্ব্বাদ কৰিলে। এনেতে এজন শিষ্যই চিঞৰি কৈ গ'ল যে—থোৱা হোৱাৰ পাছতো কোনোৱে নিজ ঠাই এৰি নাযায় যেন। লগে লগেই এখন ঠেলা গাড়ীত এদম কাপোৰ আহিল। দুগজকৈ কাটি ৰখা লংক্ৰুথ কাপোৰৰ টুকুৰাবোৰ

ভীৰ্জিত আশোন হাতৰে প্ৰতিজনকে দি দাখিলে ধৰিলে। দূৰত দৈন্য
পীড়িত জনতা আশ্চৰ্য আৰু আনন্দত মগ্ন হৈ গ'ল। কাণোৰ টুকুৰা মূৰত
খাব পৰম সুখত চকু মূৰি হাঁহি হাঁহি বুলি কেৱল সেৱা কৰি ব'ল।

এইলৈকে দৰ্শিত-নাৰায়ণ সেৱা শেষ হৈ গ'ল। বাজহুৱা সভাৰ সময় ওচৰ
চাপিল। শ্ৰীশ্ৰীমৎ চিত্তেন্দু বাচস্পতি কাব্যলক্ষ্যৰ ভৰ্ণাভীৰ্ণ কাণীয়াৰ পৰা
আহিছে সভাৰ পৌৰোহিত্য কৰিবলৈ। দয়ানন্দ ভাৰতী, কটক বিশ্ববিদ্যালয়ৰ
দৰ্শনৰ অধ্যাপক ভাৰতীৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে ভাষণ দিব। টিলাৰ পৰা অহা
কেবা গৰাকীও মন্ত্ৰী সভাত যোগ দিব। এনে আকৰ্ষণীয় সভা এখনলৈ
আহি লোকে লোকাৰণ্য হৈ পৰিছে। গাড়ী, মটৰ, চাইকেল আদি ভৰি পৰিছে।
কতো কিবা সেৱাৰ উপায় নোহোৱা হৈছে।

গেটৰ ওপৰত থকা দৰ্শনী-লিপিৰ আখৰবোৰ চাই কোনো গাঁৱলীয়া
মানুহে কৈছে—

“এঃ ! ইয়াত দেখোন ‘মৃ-মি শান্তি আশ্ৰম’হে লিখা আছে। মানুহে
সলাৰ এম. এল. এ.ৰ আশ্ৰম আশ্ৰম কৰে ?”

‘মৃ-মি’ নো কি ? কিবা সঙচুকত শব্দ হব পাৰ। এৰা পাই, “আমাৰনো
আন্তৰ্জাতিক সেইবোৰ কি বুজিবি।” আন এজনে নিজকে নিজে কয়।

বঙাৰ মূল প্ৰবেশ পথৰ দূৰৈকালে দুখন ডাঙৰ ফটো থিয়কৈ বথা হৈছে।
এখন মৃণালৰ আৰু আনখন মিনতীৰ। জীৱনত দূৰৈজনে আঁতৰা আঁতৰি হৈ
থাকি সমাজ সেৱাকেই মূখ্য ব্ৰত কৰি লৈছিল। মৃত্যুৰ পাছতো দূৰৈ
দুইফালে থিয় হৈ যেন জন-সেৱা কৰিছে। উত্তৰৰ মাৰ্জেনি জনতাৰ সোঁত অহা
বোৱা কৰিছে।

বথা সমুদ্ৰত সভাৰ কাম বিপুল সমাৰোহেৰে সাকল্যেৰে সমাধা হৈ গ'ল।
প্ৰধান মন্ত্ৰীয়ে আশ্ৰমৰ উন্নতিৰ অৰ্থে পঞ্চাশ হাজাৰ টকাৰ এটা অনুদান আগ
বঢ়ালে। কেইবা গৰাকীও মাৰোজাৰীয়ে দুই এহেজাৰকৈ বহু হাজাৰ টকাৰ
প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। সভাৰ মানুহ ভাগি দিহাদিহি গ'ল। তাৰ পাছতে
ওজাপাতি নৃত্য আৰম্ভ হ'ল। শেষত কলিকতীয়া অপেৰা পাৰ্টিয়ে গোটেই
শিলা আমলমূৰ কৰি তুলিলে।

পাহ দিনাখন দোক-মোকলিতত বিজুলী আৰু ভীৰ্জিত নিয়মতে প্ৰাতঃ-
প্ৰদক্ষিণ কৰে কাহিৰ হৈছে।

ভৌতৰা আশ্ৰমৰ দুই এজন শিষ্য বাহিৰে কোনো অকলমনৰ সাৰ-শব্দ

নাই। বাহ্যিক মানদ্বয়ৰ নিচালে শব্দই পৰিছে। কিছুমান দৰ্শক বতাব
ভলতে দাঁষল দি পৰি আছে। প্ৰশ্ন শেষ কৰি তীক্ষ্ণ-বিক্ৰমী আশ্ৰয়লৈ
উভতিছে। এনেতে গেটবন্ধত এজনী কাণী বঢ়ীক এজন বন্ধ জীৰ্ণ মানদহে
আগ বঢ়াই নিয়া চকুত পৰে।

এই বঢ়ীজনীয়ে আগদিনা দান দিয়াৰ সময়ত তীক্ষ্ণজিভৰ মূখলৈ বৰ
কৰুণভাৱে চাই আছিল। সম্ভৱ তাই একেবাৰে অন্ধ নহয়। ঢোলা পৰা চকু
দুটাৰে দিনৰ পোহৰত তাই জাল জাল সামান্য দেখিবলৈ পায়। এনেকুশা
মুখৰ মানদহ এজনী কোঁতলাৰা চিলংত দেখা তীক্ষ্ণজিভৰ মনত পৰে। কিন্তু
ভালকৈ সোঁৱৰণ কৰিবও নোৱাৰিলে।

“হা, কি কৈছ ?? এম. এল. এ-ৰ আশ্ৰয় কিয় বোলে ?

বন্ধ লেভেৰা মানদহটোৱে কাণীজনীলৈ ঘূৰি চাই ডাঙৰ ডাঙৰকৈ প্ৰশ্ন
কৰে। সম্ভৱ সি ধুমকলা মানদহ।

এম. এল. এ. মণালকে বোলে। সি বাইজৰ বৰ মানদহ হৈছিল। ভাব
টকাৰেই এই আশ্ৰয়খন ৰূপনা কৰা হৈছে।”

ভালকৈ মণিৰ নোৱাৰা পুতেকজনক উদ্দেশ্য কৰি বঢ়ীয়েও চিঞৰি চিঞৰি
কয়। ইতিমধ্যে সিহঁত গৈ আশ্ৰয়ৰ ভালেখিনি আঁতৰ হৈ পৰিল।

চিলংৰ পৰা ঘূৰি আহি নিম্মল পল্লশোক আৰু প্ৰাভুশোকত বোহিদিন
জীয়াই নাথাকিল। তাৰ পাছৰটো বছৰতে আচাৰিত বৰমৰ জহনী
বোগত গৰিৰ বহুত মানদহ মৃত্যুমুখত পৰে। পদুপদুৰ গাঁৱত আটাইতকৈ
শোকাবহ ঘটনা ঘটে নিম্মলৰ মৃত্যুত। এটা সপ্তাহৰ ভিতৰতে বিধবা বিড়কা
আৰু মৰাহজা কিৰণক এৰি ঘৰৰ সকলোটি ল’ৰা-ছোৱালী চাফা হৈ গ’ল।
মৃত্যু নদীৰ এনে পলয়কৰী সোঁতত সকলোকে হেৰুৱাই হাবু-ডুবু খাই বাচি
ব’ল বিড়কা। কেইদিনমানৰ পিছতে কাল্পি কাল্পি ভাইৰ চকু কণা হৈ যায়।
টাইফয়েডে থেকেচা দাৰিদ্ৰ্য-প্ৰপীড়িত কিৰণো আৰু কোনোদিনে গা কৰি উঠিব
নোৱাৰিলে। সি ব্ৰাকৰ ভিক্কাৰমুঠিৰ সংস্থান কৰিবলৈহে যেন প্ৰাণ ধৰি
থাকিল।

আগদিনা উৎসৱলৈ আহি বাতিটোও ভাঙে কটাই আশ্ৰয়ৰ পৰা ধীৰে
ধীৰে বাহিৰ হৈ অহা সেই জীৰ্ণকায়, বধিৰ আৰু শীৰ্ণ শৰীৰ, আকুলী
বঢ়ীজনী আন কোনো নহয়—বিড়কা আৰু কিৰণ। মাক আৰু পুতেক।
অৱশ্যেই সিহঁতক বহুত বয়সীয়া কৰি পেলাইছে।

টোকোনডালৰ পাছ মূৰটোত ধৰি খুঁপি খুঁপি আগবাঢ়ি যোৱা বঢ়ীৰ মনত বহুত কথাই জন্ম দি ধৰে। অতীতৰ অনেক কাহিনী খুঁলি ক'বলৈ তাইৰ ইচ্ছা হয়। কিন্তু কলা পুথেককক চিঞৰি ক'বৰ বলো তাইৰ দেহাত নাই। মৃণালহঁতৰ প্ৰতি তাইৰ হিংসা আৰু চিৰদিন কৰি অহা অত্যাচাৰৰ কথা তাই সোঁৱৰণ কৰে। আজি মৃত্যুৰ পাছতো মৃণালে যেন সিহঁতক-দুসাজ ভাত, দুটি টকা আৰু দুটুকুৰা বস্ত্ৰ দান কৰি সহানুভূতি দেখুৱাইছে। সেই উদাৰচিত্ত মৃণাল বাচি থকা হ'লে হয়তো তাইক কিমান সহায় কৰিলেহেঁতেন। বিতৃষ্ণাৰ কথা চকুৰ পৰাও পানী বাগৰি আহে। তাইৰ মনত পৰে কোনোবাই কোৱা নীতিবচন এযাৰ—“বংশক হিংসিব নাপায়। বংশক হিংসিলে বংশ লোপ পায়।”

পথাৰৰ মাজত আশ্ৰমৰ গৰু ৰাখি থকা কোনো নিষ্ঠাৱান ব্ৰতাচাৰী শিষ্যই দীঘলকৈ বাগিণী তানিছে—তাৰে ৰিণি ৰিণি লহৰা আহি বিতৃষ্ণাৰ কাণত পৰে।

(অ' হৰি) ঈৰ্ষা অসুৱা হিংসা ঠৈপন্য নুগুছে এ তিলে তিলে।

তনুক বেঢ়ি তিলে তিলে ধৰি কাল অজগৰে গিলে ॥

মই পাপী কেমনে তাৰিবো হৰি ৰে।

অ' তুমি কৰুণা নকৰা মোৰে.... ॥

“এম. এল. এ তেন্তে আমাৰ খুৰা ; হা এ আই। কি কৈছ ?”

মাকৰ মূখলৈ নোসেৱাকৈয়ে কিৰণে চিঞৰি সোধে। বিতৃষ্ণাই পাছত চকুপানী মচি মচিয়ে উত্তৰ দিয়ে—

“হয়, খুৰা ; তোৰ দেউতাৰ ভায়েক এম. এল. এ।”

সুদূৰত বঙা বেলিলে ভূমুকি মাৰে। বঢ়ীয়ে পোহৰৰ ৰূপ চাবলৈ জোৰকৈ চকু দুটা মেলে। বাহিৰত অনন্ত, অখৰন্ত পোহৰ। তাৰ অৰ্কাণ পাবলৈকে ইমান কষ্ট কৰিব লাগে। ভিতৰৰ অসীম অন্ধকাৰবাণি কেনেকৈ দূৰ হয় ?

